Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”

УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

(I–II ст. н.е.):

АНТИЧНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Навчальний посібник
для самостійної роботи
з поглибленого вивчення дисциплін
“Релігієзнавство”, “Філософія”, “Культурологія”

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 27(08)(091)
ББК 86.37
У84

Укладач
І. П. Мозговий, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ“Українська академія банківської справи НБУ”

Рецензенти:
В. М. Вандишев, доктор філософських наук, професор;

Ю. Г. Осадчий, доктор історичних наук, професор;

В. О. Цикін, доктор філософських наук, професор

Відповідальний секретар
А. О. Васюріна, кандидат філософських наук, доцент

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів (*лист № 1/ІІ-7637 від 11.08.2010*)

У84 **Утвердження** християнства (І–ІІ ст. н.е.): античні писемні джерела [Текст] : навчальний посібник для самостійної роботи з поглибленого вивчення дисциплін “Релігієзнавство”, “Філософія”, “Культурологія” / [уклад. І. П. Мозговий] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 372 с.

ISBN 978-966-8958-80-9

Видання містить витяги з творів давньогрецьких, римських і єврейських авторів, у яких подаються дані про раннє християнство, його ідейні джерела, умови виникнення й розповсюдження. Текст ґрунтовно прокоментований з поясненням термінів, географічних та історичних назв, персоналій тощо. Посібник призначений для студентів усіх спеціальностей і форм навчання.

УДК 27(08)(091)
ББК 86.37

ISBN 978-966-8958-80-9
© Мозговий І. П., уклад., комент., редагув. перекладу, вступ. ст., додатки, 2011.
© ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

БІЛЯ ВИТОКІВ ХРИСТИЯНСТВА 7

РОЗДІЛ І. І СТОЛІТТЯ 26
1.1. Імператор Октавіан Август 27
1.2. Страбон 29
1.3. Овідій 31
1.4. Веллей Патеркул 32
1.5. Квіріній 39
1.6. Філон із Александрії 41
1.7. Амплій 60
1.8. Понтій Пілат 61
1.9. Імператор Клавдій 63
1.10. Сенека 67
1.11. Німфей 72
1.12. Дочка Зенодора 73
1.13. Персій 74
1.14. Галл (Талл) із Самарії 75
1.15. Пліній Старший 76
1.16. Марціал 80
1.17. Іосиф Флавій 82

РОЗДІЛ ІІ. ІІ СТОЛІТТЯ 168
2.1. Мара бен Серапіон 169
2.2. Плутарх 170
2.3. Ювенал 173
2.4. Тацiт 176
2.5. Светоній 185
2.6. Пліній Молодший 192
2.7. Імператор Траян 197
2.8. Імператор Адріан 199
2.9. Флегонт 204
2.10. Епіктет 209
2.11. Антонін Пій 211
2.12. Марк Аврелій 214
2.13. Апулей 218
2.14. Лукіан 221
2.15. Фронтон 235
2.16. Аппіан 243
2.17. Арістід 244
2.18. Геллій 249

2.19. Гален 251
2.20. Павсаній.....252
2.21. Менандр Ритор 253
2.22. Максим із Тіру.....254
2.23. Цельс 258

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....350

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 352

Додаток А. Родовід Ісуса (євангельського Христа).....357
Додаток Б. Новозаповітні персонажі в історичних документах І ст. н.е.....358
Додаток В. Новозаповітні персонажі в історичних документах ІІ ст. н.е.....359
Додаток Г. Скорочення імен авторів та назв творів.....360
Додаток Д. Римські імператори І ст. до н.е. – ІІ ст. н.е 366
Додаток Е. Намісники Сирії 367
Додаток Ж. Префекти Єгипту.....368
Додаток З. Іудейські царі 369
Додаток І. Префекти й прокуратори Іудеї (й Самарії) 371
Додаток К. Іудейські первосвященики 372

Передмова

До сьогодні маловідомою й таємничою постає історія виникнення та початкового поширення християнства. Для дослідників і просто віруючих досить актуальною, зокрема, є проблема історичності новозаповітних персонажів та їх громад, а значить, і земних коренів християнства.

Свого часу в СРСР та Росії укладалися збірки документів з цієї проблеми, передусім збірка джерел з історії раннього християнства А. Б. Рановича (1933, перевид. 1959 і 1990), а також збірка "Иисус Христос в документах истории", укладена Б. Г. Дєрєвєнським (4 вид. – СПб., 2001). Якщо А. Б. Ранович зібрав документи, виходячи із завдання показати умови і середовище, в якому утворилося християнство, то в центрі уваги Б. Г. Дєрєвєнського – особа засновника християнства. В Україні були тільки фрагментарні дослідження такого типу, наприклад, С. Цьоми.

Пропоноване видання є найповнішим і водночас першим україномовним зведенням історичних документів про раннє християнство, які примикають до канонічних Євангелій чи знаходяться поза біблійною літературою. Посібник допомагає краще зрозуміти Новий Заповіт незалежно від того, яку спеціальність здобуває студент, хто він є за світоглядом.

У даній збірці перший розділ включає повідомлення з творів греко-римських і еллінізованих єврейських авторів (державні діячі, історики, філософи, поети) – Пілата, Квірінія, Сенеки, Плінія Старшого, Філона і насамперед з творів Іосифа Флавія, які ще ранніми церковними апологетами визнані як найважливіше історичне джерело I ст. н.е. Те, що Іосиф був сучасником євангелістів, єврейським письменником, котрий виріс у Палестині, на місці описуваних подій, робить його воістину унікальним свідком, з яким не може порівнятися жоден грецький або римський автор. Тому надзвичайну цінність являють собою не лише ті короткі фрагменти, де Іосиф говорить безпосередньо про Ісуса, Іоанна Хрестителя, Понтія Пілата й інших євангельських героїв, але і загальний контекст цих повідомлень, де описується історія Іудеї, коли в ній жив і діяв засновник християнства. Тут подані уривки з усіх творів Іосифа ("Іудейська війна", "Іудейські старожитності", "Життя", "Проти Аппіона").

Другий розділ присвячений повідомленням про християнство грецьких, римських і еллінізованих близькосхідних авторів (імператори, сановники, ритори, історики, філософи, літератори), які жили в II ст. Центральне місце займає твір філософа Цельса; до нього примикають повідомлення Таціта, Светонія, Плінія Молодшого, Апулея, Лукіана та ін. У них ми бачимо по суті реакцію римського світу на християнську проповідь і становлення церкви. Негативне ставлення до нової віри, яке проступає в цих повідомленнях, нерідко виливалося в масові гоніння, які римська влада вчиняла щодо послі-

довників Ісуса Христа. Для нас цікавим є перш за все те, що саме знали римські письменники про християнство та його засновника, як їх оцінювали. Кожна деталь у надрукованих уривках має велику наукову значущість.

Кожному документу, опублікованому в посібнику, передує повідомленням про час і обставини його виникнення, про його автора і, крім того, він супроводжується коментарями, що пояснюють особливості тексту і розкривають зміст специфічних термінів. У коментарях вказана історіографічна і дослідницька література, представлені витяги з творів ранньохристиянських письменників, що стосуються того або іншого документа. Незважаючи на апологетичний характер цих повідомлень, історична цінність їх залишається великою. Адже християнські письменники володіли рядом джерел, які не збереглися і не дійшли до наших днів. Завдання дослідника – знайти в їх повідомленнях історичне зерно.

У збірку включена інша інформація, що стосується раннього християнства (додатки, дані про монети, карбовані в Іудеї, про вагомі археологічні знахідки тощо) – все це коштовний матеріал доби Ісуса Христа та його послідовників. Написи, що збереглися на матеріальних пам'ятках, часом дають не менше відомостей, ніж інші писемні тексти. Вони показують, що знали античні автори про Христа й християнство, яким бачилися Ісус та його вчення сучасникам, як розвивалися погляди на них у перші два століття існування Церкви, як їх оцінювали люди того часу.

Всі документи є історичними джерелами. У назві джерела спочатку йде ім'я автора, потім сама назва твору і, нарешті, відповідне в ньому місце, наприклад: *Euseb. Hist. Eccl., I 11*. Перша цифра (римська) означає порядковий номер книги, друга-третя цифри (арабські) вказують на розділ або главу. Часом у тексті наявні арабські цифри в дужках, які позначають главу, параграф, вірш. Якщо цитований уривок включає декілька книг або крупних розділів джерела, номери цих книг виділені напівжирним шрифтом. У дужках наводяться посилання на оригінальні та інші твори.

Посилання на джерела у коментарях і примітках іноді оформлені повністю, частіше ніж внутрішньотекстові, і подаються в дужках, наприклад: *Євсевій Кесарійський. Церковна історія I, 11.2*. Якщо ім'я автора вказане в тексті, подається лише назва твору: *Церковна історія I, 11.2*.

Багато документів супроводжуються посиланнями на Біблію. При цьому назви біблійних книг, у тому числі неканонічних, подаються зі скороченням, прийнятим у науковій і богословській літературі, наприклад: Мт. 12, 10 (=Євангеліє від Матвія, глава 12, вірш 10); Чис. 5, 14 (=Книга Чисел, глава 5, вірш 14); Тов. 21, 2 (=Книга Товіт, глава 21, вірш 2).

Назви позабіблійних і небіблійних джерел наводяться в скороченому вигляді, як це прийнято в науці, наприклад, замість "Іудейські старожитності" – "*Ant. Iud.*", замість "Іудейська війна" – "*Bell. Iud.*" тощо. У групі науково-дослідних робіт повторне посилання на одне і те ж джерело скорочується, наприклад: *Указ. соч.* (якщо твір друкувався російською мовою). Якщо вживаються посилання на різні роботи одного і того ж автора, скорочується назва даної роботи. Назви інших релігійних творів, подані в коментарях, не скорочуються.

Біля витоків
ХРИСТИЯНСТВА

Важко знайти таку релігію, яка б настільки потужно вплинула на долю людства, як це зробило християнство. Здавалося б, про походження християнства написана величезна, по суті неосяжна кількість книг, статей та інших публікацій. На цій ниві працювали і християнські автори, і філософи-просвітителі, і представники біблійної критики, і автори-атеїсти. Це й зрозуміло, адже мова йшла про величний феномен, під впливом якого фактично склалася сучасна цивілізація в Європі, Америці та Австралії.

Але, незважаючи на це, ми і в наші дні не так уже й багато знаємо про утвердження релігії, яку сьогодні сповідує чверть населення планети (бл. 1,5 млрд. чол.), яка створила численні церкви, послідовники якої діють майже в кожній країні, і яка відіграє важливу роль в усіх сферах життя народів світу. Це можна пояснити тим, що в християнстві значно виразніше, ніж у буддизмі чи ісламі, присутнє надприродне начало, віра в яке зазвичай породжує не лише благоговіння, але й скептицизм. Тому проблема походження християнства піддавалася значній фальсифікації з боку різних ідеологів.

Крім того, виникнення і поширення християнства, на відміну від усіх релігій Стародавнього світу, було вибухоподібним, супроводжувалося активною релігійно-ідеологічною і політичною боротьбою, в ході якої значно постраждала історична істина. Наукові та ідеологічні суперечки навколо цієї проблеми тривають до нашого часу. Так, протестантський історик християнства А. Юліхер (1857–1933) взагалі вважає, що період виникнення християнства покритий мороком невідомості. Звичайно, це – перебільшення, але джерельна база раннього християнства справді суперечлива.

Основою християнства є віра в божественного Спасителя, біографію якого подають головним чином Євангелія – чотири канонічні і численні апокрифічні. У них стверджується, що в місті Назареті (Галілея) простій дівчині (“діві”) Марії з’явився архангел Гавриїл і сповістив, що у неї має народитися син, але не від земного батька, а від Духа Святого (=Бога). Марія народила цього сина за часів іудейського царя Ірода та римського імператора Августа в місті Віфлеємі, куди вона вирушила вже разом зі своїм чоловіком, теслею Іосифом, для участі в переписі населення. Пастухи, сповіщені ангелами, вітали немовля, яке отримало ім’я Ісус (грец. Ἰησοῦς як форма єврейського “Ієшуа”, що означає “Бог звільняє/спасіння”).

За рухом на небі зірки про цю подію дізналися східні мудреці (“волхви”). Йдучи за зіркою і помітивши місце, де вона зупинилася, вони знайшли потрібну оселю, відшукали немовля, в якому визнали Христа (з грец. Χριστός – “помазаник”, від євр. “га-машіах”, що засвоєне греками у формі “месія”), і піднесли йому дарунки. Сім’я ж, рятуючи дитину від царя Ірода, вирушила до Єгипту, а, повернувшись, поселилася в Назареті.

Апокрифічні Євангелія розповідають численні подробиці про життя у той час Ісуса. Натомість канонічні Євангелія відображають лише один епізод з його дитинства – мандрівку на свято в Єрусалим. Подальша розповідь – уже про дорослу людину. На той час Ісус став теслею та муляром і після смерті Іосифа годував матір працею своїх рук.

Коли Ісусу виповнилося 30 років, він зустрівся з Іоанном Хрестителем і хрестився в р. Іордан. Надалі він зібрав 12 учнів – апостолів (з грец. ἀπόστολος – “посланник”) і, обходячи разом з ними протягом 3,5 років міста і села Палестини, проповідував нову, принесену ним з неба релігію. У Нагорній проповіді Ісус обґрунтував моральні принципи, які стали основою світогляду нової ери. При цьому він творив різні чудеса: ходив по воді, дотиком руки воскрешав померлих (у Євангеліях зафіксовано три таких випадки), зцілював хворих, міг угамувати бурю, обернути воду на вино, “п’ятьма хлібами і двома рибами” нагодувати досита 5 тисяч чоловік, крім жінок і дітей, і після трапези набрати 12 повних кошиків залишків та ін.

Ніхто не здогадувався, що він Месія, а його рідні навіть вирішили, що Ісус “вийшов із себе”, тобто став “несамовитим”. Тільки під час Преображення учні Ісуса збагнули його велич. Але проповідницька діяльність Ісуса викликала роздратування первосвящеників Єрусалимського храму, які оголосили його “лжемесією”. Після таємної вечері, що відбулася в Єрусалимі, Ісуса за 30 срібняків зрадив один із його учнів – Іуда. Ісус як і будь-яка людина, крім божественних проявів, відчував біль і страх, тож із тугою пережив “пристрасті”. Схоплений на Єлеонській горі, він був засуджений іудейським релігійним судом – синедріоном – до смертної кари. Вирок затвердив римський намісник Понтій Пілат. За часів правління римського імператора Тіберія Ісуса піддали мученицькій страті – розп’яттю на хресті, тобто найганебнішій, “рабській” формі страти.

При цьому знову сталися чудеса: померкло сонце, почалися землетруси, “розкрились гроби” і деякі померлі воскресли та вийшли з них. Ісуса було поховано, але на третій день він воскрес і з’явився своїм учням. Через деякий час він на хмарі вознісся на небо, пообіцявши згодом повернутися, воскресити всіх померлих і, засудивши на Страшному суді діяння кожного, грішників скинути на вічні муки в пекло, а праведників вознести на вічне життя в “горний” Єрусалим, небесне Боже царство. Днем заснування церкви стало свято сходження Святого Духа на апостолів через 10 днів після Вознесіння, завдяки чому апостоли отримали змогу проповідувати нове вчення в усіх кінцях Римської імперії.

Так про ці події розповідають автори Євангелій – апостоли. Але Євангелія дуже відрізняються в частині тлумачення образу Христа. В Іоанна Ісус з'являється як Бог у людській подобі, його божественна природа всіляко підкреслюється, а Матфій, Марк і Лука надали Христу рис людини. Унікальність ситуації полягає і в тому, що існуючі Євангелія написані грецькою мовою, поширеною в світі еллінізму, тоді як реальний Ісус і його перші послідовники (іудео-християни) жили і діяли в іншому культурному середовищі, спілкувалися арамейською мовою, поширеною в Палестині і на Близькому Сході. На жаль, не збереглося жодного християнського документа на арамейській мові, хоча ранньохристиянські автори згадують Євангелія, написані цією мовою.

Після вознесіння Ісуса іскри нової релігії мали б, здавалося, згаснути, бо серед її послідовників не було освічених проповідників. Насправді ж сталося так, що нова віра утвердилася на всій планеті. Згідно з церковними поглядами, виникнення нової релігії обумовлене тим, що людство, відступившись від Бога і захопившись ілюзією панування над силами природи за допомогою магії, все ж таки шукало шлях до Бога. Цей шлях був довготривалим і складним, але ці пошуки поступово привели духовних провідників до ідеї єдиного Бога. Тобто людство, пройшовши тяжкий шлях, "дозріло" до визнання єдиного творця – "Коли ж настала повнота часу, послав Бог Сина Свого" [Гал. 4, 4]. Церковний погляд на походження християнства випливає з самого змісту богослов'я, яке ґрунтується на Євангеліях.

Інші точки зору на походження християнства виходять із традицій, які були закладені в епоху Просвітництва і часом мали антиклерикальне спрямування. Вони або розглядали християнство як синкретичну релігію, яка увібрала в себе риси всіх впливових культів Передньої Азії і Середземномор'я, або пояснювали причини виникнення християнства через аналіз політичних і соціально-економічних процесів у Римській імперії, вбачаючи в новій релігії лише своєрідний синтез східних (іудейських) і західних (елліно-римських) релігійно-філософських ідей. Тому для з'ясування суперечливих обставин утвердження християнства важливе значення має аналіз на основі історичних джерел мінімум п'яти проблем.

По-перше, ***проблема політичних і соціально-економічних передумов виникнення християнства***. Давні джерела засвідчують, що відносно швидке поширення християнства в малоазійських провінціях Римської імперії і в самому Римі було обумовлене низкою історичних чинників, до яких належать: посилення експлуатації підлеглих і поневолених Римом народів; поразки повстанців-рабів, криза політеїстичних релігій у Стародавньому Римі; соціальна потреба в новій релігії тощо.

Віровчення, ідеї й етичні принципи християнства проявилися на ґрунті певних суспільних відносин. У перших століттях нашої ери римляни закінчили завоювання Середземномор'я. Римська імперія тоді займала значну територію – від Атлантичного океану до Євфрата, від річок Рейн і Дунай до пустелі Сахара в Африці. Підпорядкувавши собі безліч народів і держав, Рим знищив їх політичну самостійність і державність,

самобутність їх суспільного життя. Зокрема, після смерті Ірода у 6 н.е. римляни у зв'язку з міжусобицями його синів передали владу в Іудеї прокураторові імператора. Так на початку I ст. Палестина стала провінцією Римської імперії. Включення її до світової імперії сприяло певній інтеграції іудейської релігійно-філософської думки з греко-римською. Сприяли цьому і численні громади іудейської діаспори, що неухильно збільшувалися у різних кінцях імперії.

Економічний розвиток велетенської держави призводив до руйнації дрібного вільного виробника, що перетворювався на залежного орендаря або поповнював ряди жебраків, які складали населення великих міст імперії і жили за рахунок подачок влади. Більшість жителів імперії складали знедолені (раби, вільновідпущеники, позбавлені волі окраїнні народи). Експлуатація рабської праці досягла свого апогею, перетворивши мільйони людей на "тяглову худобу", позбавлену людської гідності. Нестримна пожадливість і жорстокість намісників, лещата важких податків, римське судочинство, що витіснило місцеві правопорядки, – увесь гніт державної машини імперії породжував у середовищі підкорених народів відчуття ненависті до завойовників і водночас безсилля перед ними.

Великою проблемою суспільного життя було рабство. Рабська праця прирікала суспільство на економічний застій, до того ж Римська держава боялася своїх рабів. "Скільки рабів, стільки ворогів", – стверджувало прислів'я того часу. Заходи залякування рабів не могли вирішити цієї проблеми, і у вищих прошарках суспільства боязко починає пробивати собі дорогу ідея деякого пом'якшення форм рабовласництва. Згодом цю ідею, перероблену по-своєму, висуне й християнство. Римське суспільство переживало етичну і релігійну кризу. Вищі кола суспільства з презирством ставилися до людей праці, не лише рабів, але й вільних. Сукновали, шерстобити, чоботарі, мідники були постійним об'єктом зневаги і висміювання. З початку I ст. до н.е. і до середини II ст. н.е. (протягом майже двох з половиною століть) у імперії одне за одним прокочуються могутні повстання рабів і поневолених народів, найбільшим з яких було повстання під проводом фракійця Спартака.

Але всі спроби визволитися із рабства були з показовою жорстокістю придушені римськими легіонами. Сподівань на краще "на цьому світі" у мільйонів людей не залишилося. Пригноблені вірили в близький кінець Риму, але свої надії покладали на небесні сили. Не почували собе впевнено і представники родової аристократії та римського патриціату через свавілля зростаючої влади імператора. Все це створювало ґрунт для пошуків нового, замість втраченого, сенсу буття. Криза античних порядків, що почалася, породжувала загальну невпевненість у завтрашньому дні, відчуття апатії і безперспективності. Посилився антагонізм не лише між рабами і вільними, але й між римськими громадянами і підданими провінцій, між римською потомственою знаттю і вершниками, що збагатилися.

Тяжкий досвід безнадійної боротьби переконав принижених і знедолених, що звільнитися від рабства, врятуватись від нього власними силами вони не мають змоги. Не можуть, але бажання визволитися від цього не зни-

кає. Слабкішою ставала воля до боротьби, вичерпувалася віра в свої сили. А той, хто втратив дорогу на землі, той шукав шляхи на небі.

Низи починають прагнути до спасіння в релігійному забутті, в очікуванні спасіння від Бога. Причому це мав бути принципово "новий" Бог, новий Спаситель, надії й сподівання на появу якого покладали маси, передусім низи. Соціально-історичну обумовленість захоплення релігією й очікування в Римській імперії на початку нашої ери пришестя в світ небесного Спасителя засвідчили історичні документи (*Октавіан*, *Страбон*, *Овідій*, *Веллей Патеркул*, *Персій*, *Марціал*, *Плутарх*, *Ювенал, Аппіан* та ін.).

Розвиток складних політичних, економічних, міграційних та культурних процесів у Римській імперії посилив кризові явища, які створили умови для зростання кількості людей, що втрачали не тільки економічний, але й духовний "ґрунт під ногами" і потребували упевненості, чітких життєвих орієнтирів та перспектив існування.

Щоправда, на думку апологетів християнства, ця релігія, на відміну від інших, не створена людьми, а дана людству Богом у готовому і закінченому вигляді. Проте історія свідчить, що християнство, як і інші релігії, не вільне від релігійних, філософських, етичних та інших впливів. Воно виникло не на порожньому місці, а засвоїло і переосмислило попередні ідейні концепції різних вчень. Все це збагачувало і цементувало нову релігію, перетворювало її на потужну культурно-інтелектуальну силу, здатну протиставити себе всім національно-етнічним культам і перетворитися на масовий національний рух. Засвоєння первісним християнством попередньої релігійно-культурної спадщини зовсім не перетворювало його на конгломерат розрізнених уявлень, а давало змогу новому вченню набути загального визнання.

По-друге, ***проблема ідейно-теоретичних джерел християнства***. На зламі епох на території Римської імперії склалися духовні й філософські підстави для виникнення нової релігії, яка за певних умов і якостей могла перетворитись на релігію, спроможну задовольнити духовні запити більшості населення імперії.

На початку нашої ери Рим, як уже зазначалося, підкорив країни Середземноморського басейну й інших територій. Утворилася могутня, величезна імперія. Вона вимагала військової, господарської, політичної, а також ідеологічної єдності. Ця держава, що охоплювала чи не всю ойкумену, створила спільне для багатьох культур і народів середовище, в якому поширювалися нові ідеї та вчення, зокрема релігійні. За обставинами того часу ідеологічним інтегратором могла виступати лише релігія. Проте релігія "вічного міста" не могла здобути симпатії поневолених народів. І Рим, і його релігія сприймалися підкореними як джерело їхніх бідувань і страждань. Тож і римський пантеон поставав ворожим і ненависним. Не могли стати "рятівними" в імперії і політеїстичні релігії поневолених народів, оскільки їх було багато, місцеві боги не мали змоги захистити ці народи від жорстокої влади Риму і тому розвінчали себе в їхніх очах. Отже, Римській імперії була потрібна нова релігія, що стала б у разі потреби релігією

всіх народів, які мешкали на її території. На зміну існуючим національним релігіям повинна була прийти релігія космополітична.

Так, на початку нашої ери назріла криза політеїзму. Певною мірою це було обумовлене тим, що в Римській імперії сформувалася досить розвинена філософська думка. Вона була спроможна охопити увесь Всесвіт, шукала і знаходила, за суб'єктивним переконанням, єдине начало всього Сутого. Ним оголошувалися або одна із стихій природи (земля, вода, повітря, вогонь), або Матерія чи Логос (закон, принцип, дух). Ця уявна єдність світу та його єдине начало теоретично (гносеологічно) не збігалися з вірою в існування багатьох богів. Єдиний світ і єдине начало могли гносеологічно вживатися лише з одним (єдиним) Богом.

Ці пошуки спиралися на ідеї, висловлені філософськими школами стоїків, епікурійців, скептиків, еклектиків, новопіфагорійців, платоніків, представниками східних містичних учень, що поширювалися в імперії (грецькі культи Аполлона і Діоніса, єгипетські культи Ісіди й Серапіса, малоазійські культи Кібели, Адоніса й Аттіса, іранський культ Мітри та ін.).

Для перемоги християнства важливе значення мало те, що воно, як і будь-яка інша з нових релігій, увібрало в себе різноманітний та ефективний ідеологічний матеріал, який прислужився йому для формування власного віровчення і культу. Християнство як світова релігія склалося поступово під впливом різних релігійних уявлень і вірувань східного Середземномор'я і Передньої Азії. Свої ідеї нова релігія черпала з релігійних, літературних та філософських джерел. Тому підґрунтя для поширення християнства складалося поступово під впливом різних ідейно-теоретичних джерел.

1. *Іудейський месіанізм*. Своїм походженням християнство значною мірою зобов'язане внутрішньому розвитку іудаїзму. В оповідях про походження світу, перших людей, зла в світі тощо християнство знайшло собі відповідь на життєво важливі питання буття. До головних ідей, які були покладені в основу нового релігійного вчення, належить вчення про Месію. В іудаїзмі месія (машіах) – це очікуваний рятівник, цар, тобто "помазаник", як називали царя у зв'язку з ритуалом інтронізації – помазання, про прихід якого сказано в книгах Пророків. З ним пов'язуються есхатологічні очікування кінця світу, Страшного Суду і створення небесного Граду, воскресіння мертвих, перемоги над силами пітьми, силами добра на чолі з архангелом Михаїлом.

Хоч християнство і виникло на ґрунті іудаїзму як альтернативне йому вчення, воно не призвело до витіснення іудаїзму серед євреїв. Воно увібрало ідеї й уявлення інших релігій, у першу чергу іудаїзму. Взагалі можна вказати на важливу спадкоємність, що незмінно існує між ранніми формами релігії – міфами, з їх політеїзмом, обрядовістю та ін., і самою релігією, що виникає на їх основі. Ця спадкоємність має велике значення в області політико-правових переконань і проявляється, наприклад, у вигляді вчень про божественний характер влади і порядку, про божественне право та ін.

Іудаїзм є чи не першою послідовно-монотеїстичною релігією. У ньому суперечливо поєднувалися суворі традиції давніх племен з жертвоприносеннями, насильством, жорстокістю і риси нового в духовній і етичній сферах, що готували ґрунт для християнства. Іудаїзм був

релігією одного народу, що вважав себе обранцем на тій підставі, що Бог через Мойсея дав йому Закон. Ухваливши цей Закон, євреї вступили в особливі стосунки з Богом, уклали з ним договір, який забезпечував їм божественне заступництво в разі дотримання всіх його розпоряджень. Паростки нового в релігії давніх євреїв полягали і в особливих уявленнях про історію – в Біблії історія трактується як поступальна хода. У ній міститься твердження, що Бог Яхве є Богом єврейського "богообраного" народу і в часи гірких випробувань завжди надішле йому рятівника, Месію. Вчення про Месію було безпосереднім джерелом християнського вчення про Бога-Спасителя.

Месіанізм іудаїзму імпонував християнству як релігії пригноблених, котрі очікували порятунку від жорстоких умов у вигляді пришестя рятівника. З іудаїзму християнство запозичило не тільки месіанську ідею, а й декілька інших ідей: по-перше, ідею монотеїзму, тобто визнання одного Бога, що створив світ і керував ним; по-друге, есхатологію, тобто ідею загибелі. При цьому слід відзначити, що в християнстві всі вони істотно трансформувалися: монотеїзм згодом був ослаблений ученням про божественну трійцю, месіанізм із вузькоетнічного перетворився на вчення про порятунок усіх людей через спокутну жертву Христа. Есхатологія, тобто вчення про кінець світу, пов'язувалася з ідеєю нового пришестя Христа. Його спорідненість з іудаїзмом виявляється і в тому, що перша частина Біблії, Старий Заповіт, священна книга як іудеїв, так і християн. Друга частина Біблії, Новий Заповіт, визнається лише християнами і є для них основною.

2. *Іудейське сектантство.* Серед релігійних учень, груп, течій, масове виникнення яких обумовлювалось атмосферою невпевненості і очікуванням кінця, що панували в суспільстві, безперечно близькою первинному християнству є іудейська община єссеїв, про що свідчать знайдені в 1947 р. згортки в районі Мертвого моря. Спільність світоглядних принципів в єссеїв і перших християн простежується в месіанізмі – очікуванні швидкого пришестя Вчителя праведності, в есхатологічних виставах, в тлумаченні ідей гріховності людини, в обрядовості, в організації общин і ставленні до власності та ін. Про світогляд єссеїв та інших сект (зелоти, терапевти), її ідею про необхідність посвячення і життя в громаді посвячених як умови спасіння писали *Пліній Старший*, *Іосиф* і *Філон*.

Безпосереднє відношення до християнства мали учення і організація Кумранської общини єссеїв. Вплив, виявлений кумранітами на релігійне вчення перших християн, був дуже великий. Кумранське вчення зіграло свого роду посередницьку роль між ортодоксальним іудаїзмом і християнством. Кумраніти жили замкнутою общиною, де мали місце спільність майна, обов'язкова праця всіх членів общини, спільні трапези, вивчення релігійних текстів. Життя кумранітів було строго регламентоване. Кожен новий член общини повинен був передати общині "всі знання, працю і майно". Як не почути ті ж заклики серед перших християнських общин!

Засадничі ідеї релігійної філософії Кумранської общини – вчення про дуалізм (світла і пітьми, добра і зла і т.д.) та передвизначення були

поширені і серед ранньохристиянських общин. Так само інший кардинальний принцип християнського учення, що з необхідністю випливав із учення про передвизначення: “Нехай буде воля Твоя” [Мт. 6, 10]. Одним з основних і в той же час оригінальних положень християнства є вказівка не відповідати злом на зло. Нарешті, можна вказати на схожість соціальних принципів, “філософії убогості”, які є результатом дії загальних чинників за аналогічних історичних умов. Чекання месії є не лише релігійно-міфологічною ідеєю. Соціальний сенс месіанських сподівань полягає в жаданні змін, мрії про перевлаштування світу. В той же час це є свідченням відчаю, обумовленого усвідомленням неможливості лише своїми силами викорінити зло і соціальну несправедливість на землі. У кумранській ідеології вперше знайшла собі місце ідея заміни обранства цілого етносу обранством індивідуума.

Відмінність двох учень полягала в тому, що кумраніти обмежувалися вірою в майбутній прихід месії, тоді як християнство було по’язане з вірою в прихід Месії – Христа, що вже відбувся. Месія в кумранскій літературі ще не наділений специфічними рисами спасителя, тоді як новозаповітний Христос – насамперед визволитель і Спаситель, який прийшов у світ, аби жертвенно перейняти на себе його гріхи і своєю кров’ю викупити їх.

3. *Елліністичний синкретизм*. Типовою рисою середземноморського регіону були розвиток і висока популярність еллінізму. Елліністична культура як синтез різних культурних і релігійних традицій Середземномор’я сприяла взаємопроникненню ідей і поширення грецького діалекту “койне” – мови міжетнічного спілкування в поліетнічному та полікультурному середовищі імперії, де процвітав релігійний синкретизм.

Спочатку греко-римляни у переважній більшості не сприймали вільних суджень про богів і не роздумували над тим, істинний чи помилковий культ сповідувався ними, але стійко трималися й захищали його як заповіт, отриманий від предків. Адже відмовитись від релігійних вірувань означало відмовитися від століттями виробленої культури. Тому віра в існування й силу античних богів проявлялася серед населення протягом майже всього імператорського періоду. На той час, коли християнство робило лише перші кроки на східних теренах держави, політеїстичні вірування, що пронизували всю культуру, здавалося, переживали апогей свого розвитку і не збиралися добровільно залишати історичну арену.

Але на рубежі нашої ери, як показує аналіз джерел (*Арістід*, *Геллій*, *Павсаній*, *Максим* та ін.), віра в могутність вітчизняних богів була дещо підірвана. Все помітнішими ставали процеси внутрішнього охолодження до цих, споконвіку вшановуваних богів, хоча зовнішня прихильність до них продовжувала залишатися однією з офіційних ознак благочестя і лояльності до влади. Зрештою, влада теж вимагала не стільки віри, скільки дотримання традиційних звичаїв. Але “старі боги”, скроєні за вузькою міркою міста-держави (поліса) – соціально-політичного організму, що втратив на цей час своє колишнє значення, перестали задовольняти потреби релігійної свідомості суспільства, що змінилися.

Тому подекуди починає простежуватися охолодження греко-римського суспільства до своїх старих богів. Багато хто сумнівався в самому їх існуванні. Відомий римський політичний діяч і оратор Ціцерон (106–43 до н.е.) у трактаті "Про природу богів" змалював трьох філософів, які ведуть суперечку про те, що "слід думати про релігію, благочестя, обряди, жертвопринесення і про самих безсмертних богів". Один із тих, що сперечаються, хоча і визнає існування блаженних богів, проте, розташовуючи їх десь у невідомих "міжсвітах", заперечує їх втручання у справи людей і, отже, реальне значення релігії. Інший, навпаки, стверджує, що Всесвіт вибудуваний божественним розумом, і боги все влаштували для блага людини. Третій філософ (його точку зору поділяє сам Ціцерон) говорить, що в народі треба підтримувати віру в богів, але для освічених людей це питання темне. Релігійний скептицизм уживався із забобонами. Безліч богів, демонів, духів обплутували мислення людини, тримаючи його в страхові і підриваючи самі засади життя.

Час формування імперії став епохою нових релігійно-філософських пошуків, що відбувалися на всіх рівнях суспільного буття. Тепер у результаті змішування народів простежувалося явище синкретизму ("змішування богів") з панівною тенденцією до суміщення схожих функцій багатьох богів в одному, що все більше універсалізувався, а його культ ставав центральним пунктом боговшанування, на якому зосереджувалось релігійне почуття і в якому решта богів мали або зовсім зникнути, або стати стосовно нього на становище богів нижчих і ніби підлеглих.

Ці процеси полегшувалися уявленнями про античних богів як поліфункційних. Часто "змішані" боги чи богині отримували подвійну або потрійну назву (Юпітер-Серапіс, Юпітер-Ваал-Амон тощо) і мали спільні храми. Язичницький світ нібито починав ушановувати єдиного Бога. У цьому синкретичному світогляді було багато елементів, співзвучних майбутньому християнству, що, зрештою, відкривало шлях до нього суспільству. Причому в такому процесі простежувалися як загальна спрямованість розвитку різних форм релігійності, так і їх зближення та взаємовплив, унаслідок чого все чіткіше проступає ідея єдинобожжя.

4. Орієнтальні релігії і культи. До певної міри на формування християнства впливали релігійні пошуки, пов'язані з містеріальними і оргіастичними культами Сходу. Інтерес до східних культів і релігій поширюється у римському суспільстві разом зі скептичним ставленням до власних богів. У цю неспокійну епоху, наповнену політичними і соціальними потрясіннями, вони приваблювали своєю екзальтацією, "несамовитістю" й таїнствами посвячення, що створювали ілюзію спілкування з Божеством. Деякі з них містили ідеї потойбічної подяки і відплати, відображаючи цим прагнення до соціальної справедливості на Землі.

У релігіях і міфології народів Близького Сходу мала місце ідея вмираючого і воскресаючого Бога-Спасителя (Адоніса, Аттіса та ін., як і близького їм елліністичного культу Діоніса). Зокрема, на віровчення і культ християнства впливав староєгипетський культ Осіріса з його ідеями потойбічного суду і воскресіння, а також поклоніння богині-матері

(в культі Ісіди), яка своєю самовідданістю рятує Божественне єство. Популярним був культ давньоперського божества Мітри з його символізмом і міфом про те, що Бог добровільно приніс себе в жертву.

У східних релігіях шукали й отримували очищення та прощення гріхів, аби відчути в собі присутність Божества. Не тільки для середніх прошарків населення, але і в середовищі еліти дуже популярним став конгломерат переважно орієнтальної літератури, представлений посібниками магів, які посилалися на Мойсея і Демокріта, теоретичні твори, підписані іменами Заратуштри й Остана, апокаліптичні писання, які приписувалися Єноху й Соломону, гностичні твори, котрі мали імена пророків і богів тощо.

Боги підкорених Римом східних народів (сирійці, перси, єгиптяни, вавілоняни) були переважно богами рослинного світу, які взимку "помирали", а навесні "воскресали". Своєю смертю і воскресінням ці боги рятували не лише рослинний світ природи, але й усе людство від загрози голодної смерті. Згодом це дало змогу сприйняти й віру в Ісуса, що воскрес.

Орієнтальні культи мали більш значне поширення на Сході імперії, де в результаті як довільного синкретизму, так і оригінального синтезу вони поєднувалися з елементами еллінської культури. Східні провінції в цей час були свого роду генератором релігійних ідей і систем, які поширювалися по всьому Середземномор'ю. Продовжуючи "завоювання" Заходу, еллінізм оживляв антиміфологічну систему мислення прагматиків-римлян, їх заформалізовану, засновану насамперед на точності ритуалів релігію, і створював універсальний світогляд, що ідейно єднав усю Римську імперію.

Водночас у духовно-релігійному житті Римської держави простежувався не просто синкретизм східних і західних вірувань, але їх поєднання, доповнюване підвищеною активністю носіїв інноваційних форм релігійності, що викликало соціальну потребу теоретичного осмислення. Стародавня людина зіткнулася у своїх духовних пошуках із такими злободенними питаннями, на які традиційна релігія вже не давала відповіді.

Соціальна і політична нестійкість епохи, відчуття безвихідності штовхали маси до релігійних пошуків. Настання важких часів приписувалося злій волі або слабкості старих богів. А з занепадом демократичних установ Риму духовна енергія мас усе більше зверталася до сфери релігії. Знамення, ворожіння, оракули, складання гороскопів, заклинання, пошуки магічних формул займали суттєве місце у світогляді всіх прошарків суспільства. На початку нашої ери утворилися десятки нових космополітичних релігій. У цьому киплячому казані духовного життя імперії і готувалась нова релігія – християнство як майбутня світова релігія.

5. *Народні римські культи.* Серед людей праці, не лише рабів, але і вільних, складалися свої міри цінностей людини. З надгробних написів, байок, приказок того часу ми дізнаємось, що такими мірами були працьовитість, майстерність, безкорисливість. В одному написі якась жриця з гордістю говорить, що її батьки вільновідпущені, які були бідні, але вільні духом. В іншому про померлого говориться, що його простодушність,

“немудрування” і доброта відкрили його душі можливість жити з богами. Вільновідпущеник Федр (I ст. н.е.) у байці про судову тяганину між бджолами і трутнями через мед у вулику дає зрозуміти, що він на боці тих, хто здобув цей мед своєю працею. Народні приказки й повчання нерідко містять протилежні заклики: зневажай панування і не водися з владою, відповідай кривдникові тим же, бо, прощаючи, ти надихаєш панів на нові обра́зи. В одній приказці ніби засуджується ідея опору: “Ліки проти образ – пробачення”. І разом з цим: “Покірливі живуть у безпеці, зате вони раби”. Так опір злу постає як спосіб соціального самозахисту.

За умов сприйняття посейбічного світу як царства фатуму, розірваності й відчуженості єдина надія розчарованого перекладалася на потойбічний світ. І якщо верхи сприймали релігію через призму філософських спекуляцій, низи надавали їй свого тлумачення, вшановуючи не стільки богів офіційного пантеону, скільки простих божків природи (Лібер, Сільван, Пріап), що були їм близькі, але водночас усвідомлювалися як могутні космічні деміурги, на які маси покладали свої надії на потойбічну винагороду. Так, популярною стає ідея демократичного Бога, близького до людини і водночас могутнього. Ціла низка подібних уявлень була сприйнята християнством.

6. *Культ імператора*. Римську імперію, яка об’єднувала численні країни та народи, очолював єдиний імператор. Зосередження практично необмеженої влади в руках однієї особи сприймалося як результат покровительства богів. На цій основі поступово розгортався процес обожнення імператорів (правда, спочатку після смерті, але потім претензії на божественність та богообраність виражаються і за життя), що розпочався в східних провінціях, де були сильні традиції релігійного вшанування царів і де він проростав із культу грецьких богів. На Заході йому була надана форма культу генія імператора, коли сам “геній” усвідомлювався не лише як особистий охоронець (пізніше включений в систему домашніх богів), але й як вища сила, що надихає його на всі справи.

Імператорський культ як доповнення до “римського міфу” забезпечував консолідацію населення й освячення всієї політичної системи. Поступово, стаючи сакральною, влада імператора вимагала релігійної догми, єдиного, обов’язкового для всіх учення, не лише відмова від якого, але й самовільне додавання, тлумачення могли б кваліфікуватися як єресь, що суворо карається, чого не було в римській релігії. У рамках культу споруджувалися храми й тріумфальні арки, встановлювалися олтарі й статуї, здійснювалися жертвоприношення й організовувалися колегії жерців. Останні діяли під керівництвом імператора, який одночасно був верховним понтифіком (Pontifex Maximus), тобто головним жерцем Риму, главою національної релігії. Сам культ став обов’язковим для всіх жителів імперії.

Піднесений через своє становище в суспільстві досить високо над людьми, імператор отримав ще й небесну санкцію, яку символізувало додавання до його правлячого імені слова Augustus (“священний”). Гносеологічні й соціальні передумови в своїй єдності і на досить значному

рівні розвитку вже з початку I ст. передбачали можливість появи нової монотеїстичної релігії й обожнення людини.

7. *Містичні вчення*. У ті смутні часи, коли руйнувалися традиційні зв'язки і втрачалася надія на завтрашній день, у суспільній думці Риму утверджувалися есхатологія і месіанізм, уявлення про неминучість загальної загибелі світу, яка завершить старий цикл розвитку, та віра в появу божественного посланця, який спричинить до настання нового етапу – "золотого віку", епохи правди, гармонії і блаженного життя.

Самі боги на цей час зробилися святими і, починаючи від Ескулапа (грец. Асклепій), цього "цілителя душ і тіл", один за другим приймали імена "спасителів". Спокутування і спасіння на землі, безсмертя та блаженство за могилою стали загальним і пристрасним прагненням епохи. Тому думки про потойбічне життя, про те, що буде "там", почали особливо хвилювати людей. Кожен поспішав уже "тут" забезпечити вище покровительство, щоб мати гарантію отримати безсмертя й блаженство "там", в майбутньому.

У глибині душі кожен вважав верховним того Бога, якому поклонявся. Поклоніння ж особистому Божеству не вимагало посередництва авгурів чи гаруспіків. До уваги бралося лише просте й бідне, але доброчесне життя. У той час, коли одні стійко переносили тяжку долю, а другі нерозумно користувалися прекрасною долею, треті не витримували гірких обставин життя і впадали у відчай, що сприяло створенню духовного настрою, за якого були багатогранні вияви містицизму – віщування мандрівних проповідників і книги Кумської Сівілли, таємні оракули й віра в астрологію, магія, некромантія та ін. – спліталися в один клубок, і вся ця еклектична суміш некритично сприймалася, що було свідченням легковірності тодішніх мас, їх готовності слідувати за будь-яким шарлатаном.

Складні й суперечливі процеси розвитку ранньої імперії викликали у багатьох людей прагнення до "втечі" від "зовнішнього світу", від насущних проблем і невлаштованостей суспільного буття у внутрішній, недоступний соціальним потрясінням світ індивіда, що набуває все більше ірраціональних і містичних рис. Проте римська релігія, як і релігійні вчення Сходу, не могла дати втішення знедоленим і через свій національний характер не дозволяла ствердити ідею загальної справедливості, рівності, порятунку. Християнство проголосило рівність усіх людей як грішників. Воно дало рабу надію здобути свободу простим і зрозумілим способом – через пізнання божественної істини, яку приніс на землю Христос, аби назавжди викупити всі людські гріхи і пороки.

8. *Філософські ідеї*. У результаті македонських завоювань (кінець IV ст. до н.е.) на Сході стали відомі філософські вчення греків: скептицизм, епікуреїзм, кінізм та стоїцизм. Крім традиційних питань філософії, про суть речей (фізика) та їх пізнання (логіка) ці школи дедалі більше осмислювали питання етичні – впорядкування людського життя. Водночас платонізм розробив положення про безумовну цінність світу ідей та

пов'язав досягнення щастя з пізнанням світу духовного (богопізнанням). До того ж ці школи були спрямовані на досягнення блаженства в особистому житті.

Помітно впливав на християнство "середній платонізм" Філона з Александрії (бл. 25 до н.е. – бл. 50 н.е.). Іудейський богослов, він фактично перейшов на службу до римського імператора. Шляхом алегоричного тлумачення Біблії Філон прагнув злити в одне у своєму вченні монотеїзм (віру в єдиного бога) іудейської релігії та елементи греко-римської філософії. Завдяки цьому він поєднав біблійного Месію з поняттям Логоса як внутрішнього закону, що направляє рух Космосу. Логос у Філона – священне Слово, що дозволяє споглядати Суте. Не існує іншого шляху до пізнання Бога, як через Логос – Слово. Філонівське вчення про природжену гріховність усіх людей, про покаяння, про Суте як першооснову світу, про екстаз як засіб наближення до Бога, про логоси, серед яких Син Божий – вищий Логос (водночас творець, управитель світу і рятівник знедолених) та інші логоси, названі ангелами, – стало однією з ідейних передумов християнських уявлень про Ісуса Христа як Сина Божого і Боголюдину, як посередника між небом і землею, про ієрархію духовних начал тощо. Не випадково відомий дослідник історії первісного християнства Бруно Бауер називав Філона "батьком" християнського віровчення.

Не менше вплинуло на християнство і етичне вчення римського філософа-стоїка й письменника Сенеки (бл. 4 до н.е. – 65 н.е.), який розглядав земне життя лише як переддень до "нового народження" в потойбічному світі. Головним для людини Сенека вважав досягнення свободи духу за допомогою усвідомлення божественної необхідності. Якщо ж свобода не випливатиме з божественної необхідності, то вона виявиться рабством. Лише покірність долі породжує незворушність духу, совість, етичні норми, загальнолюдські цінності. Утвердження останніх залежить не від державних вимог, а цілковито від спільноти людей. Останньою Сенека вважає визнання єдності людської природи, взаємне кохання, загальне співчуття, турботу кожної людини про інших, їй подібних, незалежно від соціального становища. Вчення стоїцизму закликало до терпимості, непротивлення злу насиллям, відмови від життєвих радощів і насолод, аскетизму. Прилучення первісного християнства до такої філософії дало змогу діячам церкви філософськи обґрунтувати свої постулати, а згодом перетворити саму філософію на "служницю богослов'я". Саме тому пізніші дослідники називали Сенеку "дядьком" християнства.

Неоднозначними були стосунки християнства з течіями містицизму з їх ідеєю спроможності людини долучитись до Божества через засвоєння утаємниченої істини та участі у спеціальних обрядах, із гностицизмом (релігійно-філософським напрямком, що вважав матерію гріховним началом і шукав шлях до порятунку душі) та езотеричним ученням герметизму.

Звичайно, значення філософських впливів на формування християнства не слід перебільшувати, оскільки філософією цікавилася передусім

знать. Богослов'я звернеться до неї пізніше, в добу патристики. До того ж слід зазначити, що християнство творчо сприймало зазначені ідеї, водночас принесло багато свого, нового. Фундатор християнства був непересічною особистістю, яка започаткувала вчення, що відповідало потребам людства і водночас залишалося завжди актуальним і необхідним.

По-третє, ***проблема історичності Ісуса та його ролі у формуванні нової релігії***. У Євангеліях Ісус Христос як засновник нового вчення пов'язується із образом Месії. Церковна християнська точка зору на постать Христа (три іпостасі, дві природи, дві волі тощо) погоджується з біблійною та богословською. Згідно з віровченням, дві тисячі років тому Бог прийшов у світ, аби його Син – Спаситель (єдиносутній Богу – Отцю і Богові – Святому Духу) своїми стражданнями, смертю та воскресінням спокутував гріхи людського роду. Він не тільки став утіленням і виявом єдиного Бога, але й поєднав у собі божественну й людську природи. Щоправда, навколо природи Ісуса Христа церква довго вела тривалу і запеклу боротьбу, починаючи від перших єретиків і до сьогоднішніх ухилів.

Вчені також розходилися в поглядах на Ісуса. Одні взагалі заперечували існування як історичного Ісуса Христа, так і переважної маси євангельських персонажів (апостоли Петро і Павло та ін.). Христа вони вважали пізнішим "творенням", реконструкцією релігійних ідей в особі Боголюдини. Цих поглядів дотримувалися представники міфологічної школи з вивчення історії первісного християнства: Ш. Дюпюї (1742–1807), К. Ф. Вольней (1757–1820), Б. Бауер (1809–1882), А. Ломан, В. Ван Манен, Г. Болланд, Д. М. Робертсон (1856–1933), В. Сміт, Г. Брандес, А. Немоєвський, Е. Дюжарден, Р. Гурмон, П. Кушу, А. Древс (1865–1936) та його радянські послідовники, історики-марксисти Р. Ю. Віппер (1859–1954), С. І. Ковальов (1886–1960), І. А. Кривєльов (1906–1991), Я. А. Ленцман (1908–1967), А. Б. Ранович (1885–1945), М. С. Румянцев (1812–1956).

На грунті міфологізму не забарились народитися найрізноманітніші версії: Христос – це сонячне Божество (Ш. Дюпюї), відгомін античних і східних міфів (А. Древс), місячний Бог (Е. Церен), староєврейський Бог (Р. Віппер), перевтілений Учитель праведності кумранітів (А. Дюпон-Соммер) тощо.

Інші вчені схилялися до точки зору, згідно з якою Христос – реальна постать, галілейський проповідник, якого страчено. Його вчення пізніше було розвинуте, доповнене, а на самого Ісуса перенесені уявлення про Месію та наділення його рисами Боголюдини. Цих поглядів дотримувалися представники історичної школи: Е. Ренан (1823–1892), Ю. Велльгаузен (1844–1918), А. Луазі, А. Гарнак (1851–1930), Ф. К. Конібер, І. Клаузнер (1874–1958), М. Гогель, А. Робертсон, а також їх радянські послідовники – О. П. Каждан (1922–1997), М. М. Кубланов, І. С. Свенцицька (1929–2006).

Історичні документи фактично поклали край чи не всім сумнівам щодо історичності Ісуса та його сподвижників. Вони спростовують усі провідні аргументи проти історичності персонажів первісного християнства, якими завжди послуговувалися атеїсти й скептики. Так, міфи

про вмираючих і воскресаючих богів не мають жодного зв'язку з реальними історичними подіями і вплинули не на формування образу Ісуса, а на сприйняття ідеї воскресіння в масовій свідомості. Жодних слідів шанування "бога Ісуса" в дохристиянському світі історики не виявили.

У старозаповітній традиції визначено, що Спаситель прийде: а) в період існування Іудейського царства; б) до руйнування Єрусалимського храму; в) після появи великого пророка (Предтечі). Так і сталося щодо Ісуса, адже євангельська розповідь повністю включена в історичний контекст (час Августа і Тіберія, Ірода і Пілата). І хай Євангелія не є хроніками, проте, як показали дослідження археологів, вони зберегли точність при описі багатьох деталей. Вивчення пам'ятників міжзаповітного періоду підтвердило, що Євангелія найтіснішим чином пов'язані з палестинським "життєвим контекстом" (свідчення *дочки Зенодора*, *Клавдія*, *Амплія*, *Німфея, Пілата*, *Квірінія, Флегонта*). До того ж синоптичні Євангелія були написані не в II ст., а ще за життя багатьох очевидців земного життя Спасителя і засновані на міцному фундаменті безперервного первоапостольського Передання.

Не було і так званого свідомого "мовчання століття" про Христа (і християнство), як стверджували представники міфологізму, оскільки в I ст. Ісуса згадували історики Іосиф Флавій і *Галл* (Талл). В інших випадках греко-римский світ навряд чи міг звернути увагу на короткочасну проповідь невідомого Вчителя в далекій східній провінції. Проте, коли християнство вже заявило про себе, в язичницькій літературі II ст. (*Мара*, *Таціт*, *Светоній*, *Пліній Молодший*, *Адріан*, *Марк Аврелій*, *Лукіан*, *Апулей*, *Фронтон*, *Епіктет*, *Гален*, *Менандр*, *Цельс*) з'явилися нові свідчення про Христа. Сьогодні мало хто наважиться оголошувати ці тексти суцільною підробкою.

Більше того, вже в євангельських текстах, там, де розповідь не відповідає теологічній меті, простежуються риси реальної людини. Так, утомлений Ісус засинає на кормі човна [Мк. 4, 38], озирається в натовпі, не знаючи, хто до нього доторкнувся [Мк. 5, 30–32; Лк. 8, 45–46; пор. Лк. 22, 63–64], "тужить і сумує" в передчутті смерті [Мк. 14, 33], подає на хресті крик відчаю [Мт. 27, 46; Мк. 15, 34]. Акцентується увага на манері його вимови з повторами: "Істинно, істинно кажу…" [Іоан. 1, 51; 3, 3; 3, 5; 3, 11 та ін.]; "Симоне! Симоне! Ось сатана просить вас, щоб сіяти, як пшеницю" [Лк. 22, 31]; "Марфо! Марфо! Ти турбуєшся і клопочешся про багато що…" [Лк. 10, 41]. Саме його походження з північнопалестинської області Галілеї здається сповна реалістичним. Вихідці з Галілеї зневажались мешканцями Єрусалима як напівязичники [Мт. 4, 15; Іоан. 1, 46]; вважалося, що з Галілеї пророк ніяк не може прийти [Іоан. 7, 52]. Повідомлення про складні взаємини Ісуса зі своїми рідними, які підозрювали його в божевіллі [Мк. 3, 21], невіра в нього братів [Іоан. 7, 5] ніби передають моменти життя історичного Ісуса. Так можна було писати лише про реальну людину. І хай нам невідомо точного дня і року (між 12–4 до н.е.) Різдва Христового, вік поширення християнства, а з ним і наша ера почалися дві тисячі років назад.

По-четверте, ***проблема зародження християнства, яка пов'язана з питанням часу і місця цієї події***. Незаперечним є факт – християнство виникло на рубежі нашої ери в Римській імперії. Але коли саме, в якому десятиріччі, році? І в якому саме місці грандіозної імперії, яка охоплювала все Середземномор'я, значну частину Європи, Малу Азію?

Згідно з християнською традицією, виникнення християнства припадає на роки активної проповідницької діяльності Ісуса (30–33 рр. н.е.). З цим можна погодитися, якщо мати на увазі ядро, основу християнського віровчення, але враховувати те, що це віровчення записане вже після страти Ісуса Христа. Причому з канонічно визнаних авторів Нового Заповіту лише два (Матфій, Іоанн) були безпосередніми учнями Ісуса Христа, бачили і чули його, тобто контактували з безпосереднім джерелом учення. Інші (Марк, Лука) більшість інформації вже взяли опосередковано. Вочевидь становлення віровчення розтяглось в часі. І це цілком природно. Після революційного вибуху ідей за часів Христа тривав еволюційний процес освоєння та розвитку цих ідей його учнями, які й надали вченню завершеного вигляду. Це помітно при анаалізі Нового Заповіту, написання якого тривало до кінця І ст. Щоправда, до сьогодні існують різні датування творів Нового Заповіту: християнська традиція обмежує написання його книг періодом у два-три десятиріччя по смерті Ісуса, а деякі дослідники розтягують цей процес до середини ІІ ст.

Існують різні погляди стосовно конкретного місця в Римській імперії, де було започатковане християнство. Такі дослідники, як А. Б. Ранович, М. О. Машкін (1900–1950), М. С. Румянцев та ін., вважають, що воно виникло в діаспорі, в Александрії й Малій Азії, а не в Палестині. Звідси у них цілковите заперечення історичності Ісуса Христа. Сучасний дослідник П. Ю. Павленко теж дотримується ідеї єгипетських коренів християнства, але відстоює тезу про історичність Ісуса. У працях С. І. Ковальова, Я. А. Ленцмана, О. П. Каждана, І. Д. Амусіна (1910–1984), С. С. Аверінцева (1937–2004) доводитися палестинське походження християнства. Немає сумніву, що останній погляд є основою традиційного розуміння своєї історії самим християнством. Історичні документи дають підставу погодитися з тим, що християнство зародилося у І пол. І ст. н.е. на сході Римської імперії (переважно територія сучасного Ізраїлю) і спочатку поширилося на Близькому Сході. Згодом воно утвердилося на всій території імперії і вийшло за її межі.

По-п'яте, ***проблема історії первісного християнства, що є невіддільною від питання перетворення його на реальну силу в Імперії***. Спочатку вчення Христа відверто не поривало з іудаїзмом. Ісус був євреєм, відтак іудеєм, а отже цінував і шанував Писання. "Не думайте, що я прийшов порушити Закон", – говорив він [Мт. 5, 17]. Пізніше іудейське Писання увійшло до християнського канону як Старий Заповіт. Догмати іудаїзму про створення світу і людини включені до складу віровчення християн. Яхве шанується християнством як Бог-Отець. Ранні християнські громади деякий час дотримувались суто іудейських звичаїв (шанування суботи, обрізання). Християнством сприйнята від іудаїзму

ідея гріховності людини, а іншим виявом цієї ідеї є спасіння. Первородний гріх (гріхопадіння) – це порушення Божої волі першими людьми Адамом та Євою. За цей гріх вони були суворо покарані, а їх провина перейшла на все людство.

Незважаючи на видиму схожість, вчення Христа за сутністю було зовсім іншим, ніж іудаїзм. Люди грішні перед Богом – саме це рівняє всіх: іудеїв, греків, римлян, варварів, рабів і вільних, багатих і бідних – всі грішники, всі "раби Божі". Але Бог любить своїх дітей і посилає єдиного сина (Месію), який власною смертю спокутує первородний гріх і показує шлях до спасіння. Той, хто приєднується до вчення Христа, врятується. Новим тут є і те, що спокутувальна жертва Христа принесе спасіння не тільки "богообраному народові", а й усім, хто приєднається до Христа.

Особливість християнства полягає в тому, що джерелом учення є слово Боже, його об'явлення. Істина відкрита людям не через земного посередника-пророка, а через Бога – сина Божого, боголюдину Ісуса Христа. Через Ісуса Бог уклав Новий Заповіт з усім людством. Стрижнем нового вчення стало проголошення ідеї, що вище благо і вища мета для людини – не в земному житті, не в світі чуттєвому, а за його межами. Тож і метою людини має стати духовне служіння Богові і прагнення царства Божого. Так у первісному християнстві відбилися уявлення про потрійну долю душ у потойбічному світі: вічні муки для невиправних, муки для здатних до зцілення і вічне блаженство для праведників.

Християнська церковна організація склалася не відразу. Її формування розтягнулося на тривалий час. Спочатку християнську громаду складали учні Христа – апостоли. Після смерті, воскресіння, вознесіння Христа і сходження на апостолів Духу Святого вони понесли слово Боже всьому людству. Щоправда, існують різні погляди на тривалість та зміст історичних періодів процесу становлення християнства. Деякі дослідники історії християнства вважають, що було "допауліанське" і "пауліанське" християнство. Відомий російський історик С. О. Токарєв (1899–1985) і український філософ Ю. О. Левада (1930–2006) навіть вживали такий термін, як "іудейське християнство", позначаючи ним той період, коли християнство тільки-но виникло й існувало майже в межах іудаїзму. Тому утвердження християнства в Римській імперії слід розглядати як процес, що складається з двох стадій: а) виникнення його як релігійної школи, течії в Палестині; б) поширення його в Римі, а потім і в усій імперії як нової релігії.

Перші християнські громади виникли на території Римської імперії вже в середині I ст. н.е., про що незаперечно свідчать історичні документи, передусім визнавана за священну книга "Апокаліпсис" (68–69), яка ввійшла до складу Нового Заповіту під назвою "Одкровення св. Іоанна Богослова". Водночас християни ретельно вивчали Старий Заповіт, вбачаючи неподільну єдність між Богом-Отцем і Богом-Сином, який розп'яттям на хресті спокутував гріхи людські і тим самим дав людям прощення від Бога-Отця.

Християнство показувало вихід із ситуації загального економічного, політичного, інтелектуального і морального розкладу, хоча і "не в цьому світі". Нова релігія стверджувала, що страждання в земному житті принесуть людині порятунок і райське блаженство в потойбічному світі, а в спротиві злу вбачала дорогу до етичного вдосконалення. Вона обіцяла всім знедоленим, що "будуть останні першими, і перші – останніми" [Мт. 20, 16], що праведні отримають своє і всім цим нижчим станам, за євангельською фразеологією "жебракам", "простакам", "малим цим", належить майбутнє. Багатство, користолюбство розглядалися новою релігією як "пастка диявола". Але на той час цей вихід міг бути лише в релігії.

Цією релігією і виявилося християнство, яке з перших кроків вступило в різке протиріччя зі всіма іншими релігіями. Адже християнство відкидало не лише соціальні, але й національні перешкоди між людьми, що існували доти. По-перше, християнська релігія заперечувала властиву всім іншим обрядовість. По-друге, вона ставала наднаціональною релігією. Колишні релігії, що існували на території імперії, мали вузькоетнічний характер і були нездатні об'єднати рабів і пригноблених різного етнічного походження, більше того, вони роз'єднували їх. Християнство ж народилося як релігія, звернена до всіх народів. "Немає ні елліна, ні іудея, ні ... варвара, скіфа, раба, вільного, але все у всьому Христос", – говориться в одному з апостольських послань [Кол. 3, 11]. Об'єднання народів під покровом римської влади сприяло успіхам такої універсальної, загальнолюдської релігії, якою було християнство. Воно відповідало умовам того часу, коли відбувалося змішування різних етнічних груп, природні кордони між якими були зруйновані римським завоюванням.

Залучаючи все нові й нові прошарки населення до своєї церкви, християнство водночас розширювало простір для доповнення свого вчення елементами попередніх релігійних вірувань, їх культу та звичаїв. Усе, що сприяло зміцненню християнства, було запозичене. Навіть через десять століть після свого виникнення християнство, прийшовши на Русь–Україну, включило до свого церковного культу релігійні традиції і атрибути обрядів східних слов'ян: крашанки, весняні моління (поминання) на могилах померлих, купальські обряди в середині літа тощо.

Перші історичні відомості про християн (у тому числі проповідників) теж належать до середини I ст. н.е., зокрема у *Светонія* (відносяться до 50 р. – доби імператора Клавдія). Іде мова про них і в "Анналах" *Тацита* (I–II ст.), де описуються жорстокі гоніння на християн за часів імператора Нерона в 64–67. На той час християнські громади складалися з іудеохристиян і християн – колишніх язичників. "Язичниками" ж називали тих, хто не був іудеєм. У слов'янському варіанті назва "язичники" виводиться від "языки" – "народи". Латинською мовою нехристиян пізніше почали називати "паганами" (від лат. paganus – "сільський", оскільки село довше трималося за старі вірування).

Спочатку християнські громади були нечисленні й розпорошені. Вони складалися переважно з рабів, вільновідпущених, ремісників, місь-

кої бідноти, тих, кого зневажав тодішній світ. Тому християни (низи) засуджували існуючі порядки та культуру і мріяли про соціальне й духовне перевлаштування, шукаючи в новій релігії втіхи. І ця релігія давала надію, яку озвучували апостоли й пророки. Громадами керували пресвітери-старійшини. Усіх, хто пропагував учення (проповідників, учителів-дидаскалів), називали харизматиками (грец. χαρισμα – дар благодаті, що йде від Святого Духу"). Пізніше в громадах з'явились диякони (грец. διάκονος – служитель), які прислуговувались громаді під час спільних трапез, і єпископи (грец. – наглядач), які наглядали за майном і грошима громади. Поступово формується клір, який разом з мирянами і склав Церкву.

Незважаючи на переслідування, яким влада піддавала Церкву в I–IV ст. (Нерон, Доміціан, *Траян*, Адріан, *Антонін Пій*, Марк Аврелій та ін.), сама Церква прагнула до зближення з державою. Такі тенденції намітилися давно. Вже в Посланнях апостолів (I ст.) з'являються заклики: "Раби, слухайтеся господарів своїх у плоті із страхом і трепетом, із простотою серця вашого, як Христа" [Еф. 6, 5], "Усяка душа нехай підкоряється вищій владі, бо немає влади не від Бога" [Рим. 13, 1]. З часом християнство змінить своє соціальне обличчя. Поглиблення кризи римського рабовласницького суспільства спонукатиме все більше людей шукати втіхи і порятунку в новій релігії. Це обумовить еволюцію самого християнства, яка матиме доленосне значення для нього. Але це вже тема іншого дослідження…

Розділ 1

1 століття

1.1. Імператор Октавіан Август

Октавіан Август (*23.09.63 до н.е. – 19.08.14 н.е.*) *– перший римський імператор* (*з 30/27 до н.е.*). *Внучатий племінник Гая Юлія Цезаря. Власне ім'я – Гай Октавій. Народився в Римі. У 4 роки втратив батька Гая Октавія і виховувався бабусею Юлією до того часу, коли його матиі Аттія вийшла вдруге заміж за Л. Марція Філіппа. Був спритним політиком. У 48 став понтифіком. Цезар усиновив його* (*44*) *і зробив своїм спадкоємцем. Після вбивства Цезаря прибув з Аполлонії в Рим і прийняв ім'я Гай Юлій* (*Цезар*) *Октавіан.*

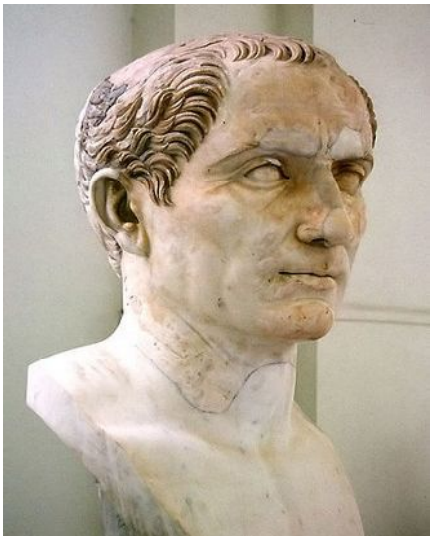

Гай Юлій Цезар

Октавіан Август

Після Мутінської війни разом з М. Антонієм і М. Е. Лепідом організував другий тріумвірат (*11.43*).*У 42 тріумвіри перемогли республіканців при Філіппах. Після Перузійської війни тріумвірат був поновлений* (*10.40*). *Воював з іллірійцями, далматинцями, паннонцями, германцями. Переміг Секста Помпея* (*36*), *М. Антонія* (*31*), *заволодів Єгиптом* (*30*). *Став єдиновладним правителем Імперії. 16.01.27 прийняв титул Августа* (*Імператор Цезар Август*). *13 разів був консулом* (*43, 33, 31–23, 5, 2 до н.е.*). *Поєднував інші значні посади. Провів низку реформ. Тричі жонатий* (*на Клодії, Скрібонії, Лівії*). *Помер у Нолі* (*Італія*). *Похований у Римі. Обожнений. У його "Діяннях"* (*Res Gest.*) *поряд з іншим оповідається про переписи населення в*

Текст

Oct. Res Gest. VIII[1]. “VIII. ...Під час VI консульства[2] я разом з колегою М[арком] Агріппою провів перепис громадян[3]. Люстр[4] я провів після перерви в 42 роки. При цьому люстрі громадян, внесених у списки цензу, виявилося 4 063 000[5]. Коли ж, користуючись консульським імперієм, я вдруге в консульство С. Цензоріна і Г. Азінія[6] провів люстр одноособово, то при цьому люстрі громадян, внесених у списки цензу, виявилося 4 233 000. Третій же люстр я провів, користуючись консульським імперієм, зі своїм сином Тіберієм Цезарем як колегою в консульство Сек[ста] Помпея і Сек[ста] Апулея[7]. При цьому люстрі громадян, внесених у списки цензу, виявилося 4 937 000. За допомогою нових законів, прийнятих за моєї ініціативи, я відновив багато звичаїв предків, які в наш час вийшли з ужитку, і сам залишив нащадкам багато прикладів, гідних наслідування[8]”.

Коментар

1 ***Октавиан Август. Деяния Божественного Августа [Текст] / Август Октавиан // Хрестоматия по истории Древнего Рима : под ред. проф. В. И. Кузищина. – М. : Высш. шк., 1987. – С. 168.***

2 *В своє VI консульство…* – в 28 до н.е. Цей перепис Октавіан провів разом з М. Агріппою. Останній перепис у часи Республіки проводився в 70 до н.е.

3 Взагалі ценз чи перепис громадян здійснювався Августом тричі – у 28 і 8 до н.е. і в 14 н.е.

4 *Люстр* – очищувальне жертвоприношення богам, яке здійснювали кожен раз після підбиття підсумків цензу.

5 Тут і далі – лише громадян.

6 *В консульство С. Цензоріна і Г. Азінія* – у 8 до н.е. Цей перепис Октавіан провів сам.

7 *В консульство Сек*(*ста*) *Помпея і Сек*(*ста*) *Апулея* – у 14 н.е. Цей перепис Октавіан провів разом із Тіберієм. Результати були оприлюднені за 100 днів до смерті Августа.

8 Мається на увазі законодавство Августа, яке передбачало зміцнення сім’ї як основної ланки суспільства. Закони цього часу передбачали покарання за подружню зраду, безшлюбність і бездітність і вводили привілеї для жонатих людей, які мали дітей.

1.2. Страбон

Страбон

Страбон із Амасії *(64/63 до н.е. – 23/24 н.е.) – видатний давньогрецький географ та історик. Походив із знатного грецького сімейства з Амасії (Понт), представники якого по жіночій лінії були родичами понтійських царів. От-римав філософську освіту від Арістодема з Ніси і Ксенарха з Селевкії. Навчався в граматика Тіранніона (Τυραννίων) з Аміси. Багато мандрував по Греції, Малій Азії, Сардинії, Італії тощо. З 29 жив переважно в Римі. У 24 разом із Елієм Галлом відвідав Єгипет і Ефіопію. Автор "Географії" (в 17 кн.), в якій дав опис багатьох країн і народів Старого світу. "Географія" дійшла повністю, а від історичної праці Страбона збереглися лише фрагменти.*

Текст

Strab. XVI, 2, 46[1]. "46. …Згодом Ірод[2], один з його[3] нащадків, чоловік місцевого походження, проліз на посаду верховного жерця. Ірод настільки виділявся серед попередників, особливо завдяки своїм зв'язкам з римлянами і мудрому управлінню державними справами, що був проголошений царем, причому цю владу він отримав спочатку від Антонія[4], а потім від Цезаря Августа[5]. Одних своїх синів він сам умертвив за те, що вони нібито затівали зле проти нього, а інших після смерті[6] призначив спадкоємцями, віддавши їм частини свого царства. Цезар вшанував синів Ірода, його сестру Саломею і її дочку Береніку. Сини його не були щасливими. Вони піддавались звинуваченням, а один з них[7] закінчив життя у

вигнанні, знайшовши пристанище у галатів-аллоброгів, тоді як інші[8], проявивши найбільшу підлесливість, добились (і то з потугами) повернення, причому кожний отримав в управління тетрархію".

Strab. XVI, 2, 34[9]***.*** "34. …Такі мешканці Галілеї, Гієрікунта, Філадельфії і Самарії (яку Ірод [Великий] назвав Себастою)[10]".

Strab. XII, 6, 5[11]***.*** "5. …Амінта[12] захопив Кремну[13]; коли він, вступивши в область гомонадів[14], яка вважалась абсолютно неприступною, став володарем більшості тамошніх місцевостей і навіть убив місцевого тирана, то був підступно захоплений у полон жінкою тирана. Гомонади вбили Амінту, а їх самих голодом змусив до здачі Квіріній[15]. Він захопив у полон 4 000 чоловік і розселив їх по сусідніх містах, позбавивши країну обороноздатного населення".

Strab. XVI, 4, 24[16]***.*** "24. …Тому йому[17] вдалося лише через багато днів прибути в землю Арети[18], родича Ободи[19]. Арета, правда, виявив йому дружній прийом і підніс подарунки…"

Strab. VI, 4, 2[20]. "2. …Ніколи раніше римляни й їх союзники не насолоджувались настільки тривалим миром і такою щедротою благ, як при Цезарі Августі, з того часу, як він отримав необмежену владу. І тепер його син і спадкоємець Тіберій[21] дарує їм [також блага], оскільки він наслідує Августа в своєму управлінні і розпорядженнях".

Коментар

1 ***Страбон. География [Текст] / пер. с греч., вступ. ст. и комм. Г. А. Стратановского. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 507.***

2 *Ірод* – Ірод І Великий, цар Іудеї (40/37 – 4 до н.е.).

3 *Його* – Гіркана.

4 *Антоній* – тріумвір Марк Антоній.

5 *Цезар Август* – Октавіан Август.

6 *Після смерті* – завдяки заповіту.

7 *Один з них* – Архелай.

8 *Інші* – Ірод Антипа і Філіпп.

9 ***Страбон. География [Текст] / пер. с греч., вступ. ст. и комм. Г. А. Стратановского. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 502.***

10 Перераховані області й населені пункти в Палестині.

11 ***Страбон. География [Текст] / пер. с греч., вступ. ст. и комм. Г. А. Стратановского. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 370.***

12 *Амінта* – тетрарх Галатії й Лікаонії (37–25).

13 *Кремна* – місто в Пісідії.

14 *Гомонади* – народ, який мешкав у Кілікії.

15 *Квіріній* – Публій Сульпіцій Квіріній, раніше й пізніше двічі був намісником Сирії.

16 ***Страбон. География [Текст] / пер. с греч., вступ. ст. и комм. Г. А. Стратановского. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 524.***

[17] *Йому* – Елію Корнелію Галлу, наміснику (префекту) Єгипту (26/25 – 25/24), який у 25 до н.е. здійснив невдалий похід у Південну Аравію. Через півроку він привів військо в жалюгідному стані в Александрію.

[18] *Арета* – Арета IV, майбутній цар Набатеї (9 до н.е. – 40 н.е.), області в Кам'янистій (Північній) Аравії, який мав вплив уже в той час, коли Галл здійснював похід.

[19] *Обода* – Обода III, цар Набатеї в Північній Аравії (30–9).

[20] ***Страбон. География [Текст] : в 17 кн. / пер., ст. и комм. Г. А. Стратановского ; под. общ. ред. С. А. Утченко ; ред. перев. О. О. Крюгер. – М. : Наука, 1964. – С. 264.***

[21] *Тіберій* – імператор Тіберій (14–37).

1.3. Овідій

Овідій

Публій Овідій Назон (*20.03.43 до н.е. – 18 н.е.*) *– видатний римський поет і ритор із Сульмо* (*нині Сульмона*). *Походив із заможної сім'ї вершників. Освіту отримав вдома і в Римі. Обіймав низку посад – був одним із triumviri capitales, через рік – серед decemviri stlitibus iudicandis, член суду центумвірів, самостійний суддя. Невдовзі кинув службу і став митцем поезії кохання, представником міфологічної поезії й суб'єктивної елегії. Здійснив подорож до Афін і по Малій Азії, зиму жив на Сицилії. Перші два шлюби були невдалими, втретє оженився на молодій, вродливій і знатній вдові Фабії, через яку наблизився до дому Октавіана Августа. Познайомився з його розпусною дочкою Юлією Молодшою, із Агріппою Постумом* (*його, можливо, відвідав на о. Планазії*). *Набув популярності, але увійшов у суперечність із офіційною політикою Августа, спрямованою на захист сім'ї й моралі. У 8 н.е. засланий у м. Томос* (*північно-західне узбережжя Понту Евксинського*). *Незважаючи на це, продовжив творчість у вигнанні. На його прохання про помилування Август і Тіберій не реагували.*

Помер Овідій серед варварів у Томах (*Мала Скіфія*)*, де й похований. Йому належать 14 творів:“Любовні елегії”, “Героїди”, “Мистецтво кохання”* (*Ars Amat.*)*, “Метаморфози”, “Ліки від кохання”, “Медикаменти для жіночого обличчя”, “Фасти”, “Скорботні елегії”, “Листи з Понту”, “Ібіс”, “Горіхове дерево”, “Наука рибальства”, “Втішення до Лівії” і “Медея”* (*втрачений*).

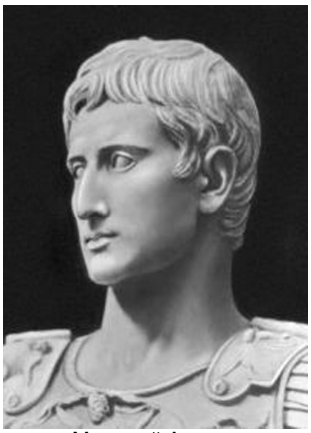
Молодий Август

Текст

Ovid. Ars amat. I, 75–80[1]:

“Дня не проґав, коли ллє над Адонісом сльози Венера,
Й сьомого – світлого дня для іудеїв усіх.
Шану складай і телиці мемфійській в одінні лляному:
Тим, що Юпітер їй дав, інших вона збагатить.
Місце Амура – це ще й судова (хто повірив би?) площа:
Й тут серед гаму, бува, запломеніє любов[2]”.

Коментар

[1] ***Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії [Текст]. – К. : Основи, 1999. – С. 107.***

[2] Цікавлячись різними міфами й переказами, Овідій присвятив їм багато рядків своїх праць, а то й окремі праці в цілому. Причому він писав як про греко-римські, так і про східні вірування, зокрема, викладав міф про нещасливе кохання богині Венери (грец. Афродіта) до юнака Адоніса, який був смертельно поранений диким кабаном. Вищенаведеними віршами автор лаконічно забражує той соціокультурний фон, на якому постало християнство.

1.4. Веллей Патеркул

Гай (***М.?***) ***Ве́ллей Пате́ркул*** (*бл. 19 до н.е. – бл. 31 н.е.*) *– римський історик. У якості трибуна їздив з Гаєм, онуком Августа, на Схід. На посаді легата супроводжував Тіберія в походах у Германію, Паннонію і Далмацію. Після повернення в Рим був квестором і претором. Автор “Римської історії”* (*в 2 кн.*)*, присвяченої Марку Вініцію* (*консулу 30*)*. У ній коротко викладаються події від Троянської війни до 30 н.е. Особливо детально описані часи*

Августа у вигляді біографічних нарисів видатних діячів. До першої книги додано щось на зразок нарису історії грецької і римської літератури.

Текст

Vell. Pat. CXVII, 1–2[1]**.** “(1) Як тільки **Цезар**[2] закінчив Паннонську і Далматинську війни, як менше, ніж через п’ять днів після стількох великих діянь з Германії прийшла сумна звістка про загибель Вара[3] і знищення трьох легіонів і стількох же кінних загонів і шести когорт[4]. Але доля виявилася для нас виключно милостивою хоча б у тому, що до цього був непричетний **Тіберій**…[5] Необхідно затриматись на причині поразки і особі Вара. (2) Квінтілій Вар, який походив із сім’ї швидше відомої, ніж знатної, був від природи людиною м’якою, спокійного характеру, неповороткою і тілом, і духом, придатною швидше до табірного дозвілля, ніж до воєнної діяльності. Що він не ставився зневажливо до грошей, доказала Сирія, на чолі якої він стояв: бідним він вступив у цю багату країну, а повернувся багатим з бідної”.

Vell. Pat. CXIX, 5[6]. “(5) Напівспалене тіло Вара було в шаленстві розтерзане ворогами. Його відрубана голова, надіслана Марободу і переправлена ним Цезарю, була, проте, з усіма почестями похована в родовому склепі[7]”.

Vell. Pat. CXXIII, 1 – CXXVII, 4[8]. “CXXIII. (1) Ми підійшли до часу найвищого страху. Адже після того, як Цезар Август послав у Германію свого онука Германіка, щоб потушити останні осередки війни, він мав намір направити сина Тіберія в Іллірік, щоб закріпити миром те, що завойоване зброєю. Супроводжуючи Тіберія і припускаючи, що в той же час буде присутнім на змаганні атлетів, влаштованому на його честь неаполітанцями, він прибув у Кампанію. І хоча вже відчувались ознаки слабості і почало погіршуватись здоров’я, він, зібравшись духом для того, щоб провести сина, розлучився з ним у Беневенті, а сам повернувся в Нолу. І оскільки здоров’я його погіршувалося з кожним днем, він, бажаючи залишити все після себе в повній цілості, знав, кого призвати, і терміново викликає сина; той летить до батька вітчизни швидше, ніж цього очікували. (2) Тоді, проголосивши, що він спокійний, Август, обійнявши свого Тіберія, доручив йому його і свої власні справи і вже приготувався до кінця, коли того вимагає рок; спочатку сяк-так оговтавшись при погляді і словах підбадьорення настільки дорогої людини, він незабаром, коли рок визволив його від всякої турботи, на сімдесят шостому році життя, в консульство Помпея і Апулея, повернувся до своїх початків, віддавши назад небу небесну душу[9].

CXXIV. (1) Не тільки мені, який настільки поспішає, а й тому, хто має у своєму розпорядженні час, неможливо висловити, яким

був тоді жах у людей, яким – хвилювання сенату, яким – замішання народу, яким страхом був охоплений Рим, на якому вузькому рубежі між порятунком і загибеллю ми тоді знаходились! Досить того, що я передам загальну думку: ми боялися краху світу, але навіть не відчули, що він коливається. Настільки величезною була велич однієї людини, що ні чесним людям ...[10] ні проти лиходіїв не знадобилося вживати зброї. (2) Вся держава перетворилася на театральну сцену, на якій сенат і римський народ билися з Цезарем, [домагаючись] , щоб він успадкував батьківське місце, а той – щоб йому було дозволено бути громадянином, рівним іншим, а не принцепсом, що підноситься над усіма. Нарешті, він був переможений швидше доказами розуму, ніж потягом до посади, оскільки міг бачити, що не взяте ним під захист гинуло. І він – єдиний, хто відмовлявся від принципату чи не довше, ніж інші билися зі зброєю, щоб його захопити[11].

(3) Після того, як його батько пішов до богів і тіло його отримало людську шану, а ім'я – божеську, першим завданням Тіберія як принцепса було влаштування коміцій за планом, складеним власноруч божественним Августом. (4) В той час мені й моєму братові довелося бути кандидатами Цезаря, призначеними преторами безпосередньо слідом за шляхетними громадянами і жрецями: і ми були останніми кандидатами, запропонованими Августом, і першими, кого рекомендував Тіберій.

CXXV. (1) Держава одразу ж була винагороджена за свої молитви і проникливість. Незабаром нам стало ясно, чого ми зазнали б, не домігшись Тіберія, і чого ми досягли, його домігшись. Адже військо, що діяло в Німеччині та знаходилося під безпосереднім командуванням Германіка, і одночасно легіони, що знаходилися в Іллірику, будучи охоплені якимсь сказом і ненаситною пристрастю до безладів, зажадали собі нового воєначальника, новий статут, нове управління. (2) Вони навіть наважилися стверджувати, що дадуть сенату, принцепсу закони, і самі спробували встановити собі розмір платні, терміни служби. Вдалися до зброї. Оголили мечі. І безкарність ледь не призвела до крайніх ступенів насильства, і забракло того, хто повів би проти держави, але не тих, хто б за ним пішов[12]. (3) Проте зрілий досвід воєначальника за короткий час все це заспокоїв і ліквідував, багато приборкав, дещо обіцяючи, не втрачаючи своєї гідності, суворо покарав головних винуватців, іншим винісши м'який осуд. (4) В той час як Германік в більшості випадків вдався до прощення, Друз, посланий батьком на таку ж пожежу військової смути, що здіймалася величезним полум'ям, вдався до стародавньої, старовинної суворості. Кінець ситуації, небезпечної для нього і згубної як самим фактом, так і прикладом, він поклав мечами тих же воїнів, якими був обложений. (5) Виключну допомогу в цьому йому надав Юній Блез[13], людина, не знаю, більш корисна на війні чи цінна в мирний час. Кілька років потому, будучи проконсулом в Африці, він був проголошений імпе-

ратором і заслужив тріумф. Що стосується Іспанії[14] і військ, що знаходяться там під командуванням наділеного верховною владою [М. Лепіда[15], про чию] доблесть і знамениті кампанії в Іллірику ми говорили раніше, то він їх утримував у повному мирі і спокої, оскільки володів надлишком розумної справедливості рішень і авторитетом для їх здійснення. У приморській частині Іллірика його старанності й надійності в усьому наслідував Добабелла, людина найблагороднішої простоти.

CXXVI. (1) Чи мають потребу в докладному викладі події цих шістнадцяти років, які пройшли у всіх на очах і зафіксувалися в пам'яті? Цезар обожнив батька не своєю владою, а з почуття благоговіння, не проголосив, а зробив богом[16]. (2) На форум покликано довіру, з форуму видалений заколот, з Марсового поля – домагання[17], з курії – розбрат, і повернене державі послаблене від довгої бездіяльності і поховане правосуддя, справедливість, енергія; до магістратів прийшов авторитет, до сенату – велич, до суддів – переконливість[18]; придушений театральний бунт[19]; усім навіяні бажання або поставлено в обов'язок чинити правильно: (3) усе правдиве оточене шаною, а погане карається; нижчий шанує того, хто володіє владою, але не боїться, могутній йде попереду нижчого, але не зневажає його. Коли ціни на хліб були помірнішими?[20] Коли світ був відраднішим? Поширившись до східних і західних меж, досягнувши самої півночі й півдня, Августів світ зберіг найвіддаленіші куточки всесвіту вільними від розбою. (4) Великодушність принцепса захистила від непередбачених втрат не тільки громадян, але в рівній мірі містá. Відновлено містá Азії[21], провінції звільнені від зловживань магістратів[22]; достойним забезпечена заслужена шана, лиходіям – покарання, хоч і запізніле; особисте благовоління здолане справедливістю, домагання – доблестю; адже найкращий принцепс своїми вчинками спонукає своїх громадян діяти правильно, і якщо він великий у своїй владі, то ще більш великий своїм прикладом.

CXXVII. (2) Рідко видатні мужі для управління тим, що дала їм доля, не користувалися послугами великих помічників, – як обидва Сціпіона – двома Леліями, у всьому зрівнявши їх з собою, як божественний Август – М. Агріппою, а після нього для того ж Статілієм Тавром[23], –

яким походження від нових людей анітрохи не завадило неодноразово бути консулами, домагатися тріумфів і численних жрецьких посад. (2) І справді, великі справи потребують великих помічників [та й для малих справ відчувається їх недолік], і важливо для держави, щоб ті, чиє використання необхідне, виділялися гідністю і користь підкріплювалася б авторитетом. (3) Наслідуючи цим прикладам, Тіб. Цезар мав і має виняткового помічника у несенні тягаря принципату – Елія Сеяна, батько якого був принцепсом вершницького стану[24], а мати належала до родин славного і стародавнього походження, винагороджених почесними відзнаками[25]; його брати, рідні й двоюрідні, а також дядько були консулами, сам же він показав себе дуже діяльним і відданим. Його фізична міцність відповідає силі духу. (4) Людина старовинної суворості, життєрадісної веселості, активності, зовні подібної дозвіллю, нічого для себе не добивається і в силу цього отримує все, цінує себе менше, ніж її цінують інші, зовнішністю і життям спокійна, але невсипуча розумом[26]".

Vell. Pat. CXXX, 1–4[27]. "(1) А які споруди він вибудував від свого імені та від імені своїх близьких! З якою благочестивою, що виходить за межі людської можливості, щедрістю він звів храм своєму батьку[28]! З яким запалом великодушності він відновив знищені вогнем будівлі Гн. Помпея! Він вважав за необхідне взяти під свій захист все, що коли-небудь виділялося славою, ніби споріднене собі. (2) Яке душевне благородство він виявив у інших випадках, як нещодавно під час пожежі на пагорбі Целії[29], відшкодувавши збитки людям усіх станів із власного майна! При якому спокої людей він здійснив набір війська, предмет постійного і надзвичайного страху, без сум'яття серед набраних! (3) І якщо дозволить природа і дозволить людська посередність, я насмілюся піднести разом з богами скаргу: чим він заслужив, що проти нього мав злочинні плани спочатку Друз Лібон[30]? Потім Сілій[31] і Пізон[32], [які виступили проти нього], одному з яких він надав вищу шану, а іншому її примножив? Щоб перейти до більшого, хоча і це він вважав найбільшим, – за що він втратив синів юнаками[33]? За що втратив онука від свого Друза? (4) До цих пір ми говорили про гірке. Тепер належить перейти до ганебного! Які страждання М. Вініція терзали його душу протягом цих трьох років! Яким довгоприховуваним і від того ще більш жорстоким полум'ям спалювало йому груди, коли з вини невістки, коли з вини онука він змушений був терпіти страждання, обурюватися, червоніти[34]? До нещасть цього часу додалася втрата матері, жінки найбільш достойної і в усьому більш подібної богам, ніж людям[35], владу якої ніхто не відчував, хіба лише при позбавленні небезпеки або підвищенні на посаді".

Коментар

[1] ***Немировский, А. И. "Римская история" Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/paterculus/kn02-f.htm***

[2] *Цезар* – Октавіан Август.

[3] *Вар* – Публій Квінтілій Вар, консул 13 до н.е., намісник Сирії (6-4). У 9 н.е. був розгромлений германцями в Тевтобурзькому лісі, де й сам загинув.

[4] Більше, ніж 18 тис. чол. Номери легіонів – 17, 18, 19. Пор.: *Tac. Ann. I, 3, 6; 43, 1; 55–65; Flor. II, 30; Dio Cass. LIV, 18–22.*

[5] *Тіберій* – римський полководець, майбутній імператор (14-37). Для Веллея Патеркула, придворної особи, характерна ідеалізація Тіберія як державного діяча. Інші джерела не подають таких позитивних характеристик Тіберія.

[6] ***Немировский, А. И. "Римская история" Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/paterculus/kn02-f.htm***

[7] Знамените місце, яке свідчить про те, що вже після розпаду родової організації в Римі зберігалася одна з ознак роду – спільність поховання (див.: *Немирівський А. І. Історія раннього Риму й Італії. – Воронеж, 1962. – С. 135*).

[8] ***Немировский, А. И. "Римская история" Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/paterculus/kn02-f.htm***

[9] У джерелах представлені дві версії смерті Августа в 14 н.е. (Див.: *Hellegouarc'h J. Velleius Paterculusю – P. 271*). Оповідь Веллея узгоджується з тим, що повідомляє Светоній (*Suet. Oct. 98, 10; Suet. Tib. 21, 2*), і розходиться з відомостями Таціта (*Tac. Ann. I, 5*), Діона Касія (*Dio Cass. LVI, 30*), Аврелія Віктора (*Aurel. Vict. Epit. I, 27*) про отруєння Августа Лівією і про виклик Тіберія не самим Августом, а Лівією. Вислів "повернутися до своїх початків", як зауважив Ж. Еллегуар, є стоїчним: initia – вічні принципи, що виробляють чотири елементи природи і самі ці елементи.

[10] Аргументи Вудмена (*Velleius Paterculus, p. 221*) на користь того, що перед словом neque в тексті є лакуна, дослідники вважають переконливими.

[11] Про причину коливань Тіберія і його небажання прийняти вищу владу див.: Suet. Tib., 25. Светоній вважає, що Тіберія утримав страх перед небезпекою, яка загрожувала йому й державі, і, як показали наступні події, страх цей не був безпідставним. Таціт же пояснює поведінку Тіберія ліцемірством (*Tac. Ann. I, 11–13*).

[12] Натяк на відмову Германіка очолити повсталі легіони; див.: *Tac. Ann. I, 33 sqq.*

[13] Квінт Юній Блез, консул-суффект 10 н.е. У 14–20 – намісник Паннонії, де після смерті Августа повстали легіони (Тас. *Ann. I, 16; Dio Cass. LVII, 4*). У 21–22 н.е. Юній Блез – наміснік Африки, де він вів успішну боротьбу проти повсталих на чолі з Такфарінатом і був удостоєний тріумфу. Невдовзі після розкриття змови Сеяна страчений Тіберієм. Малоймовірно, що особливі похвали Веллея на адресу Юнія Блеза пов'язані з тим, що той був племінником Сеяна.

[14] Приймається читання "P": ac Hispanias.

[15] Заповнення лакуни ім'ям Лепіда прийнято більшістю дослідників (*Syme R. Tacitus. – P. – 382; Haynes L. The last of the Aemilii Lepidi. – ACl, 1973. – P. 100*) і здається беззаперечним. Про це свідчить напис (*CIL II, 2820*). Зрештою, й сам тон повідомлення Веллея не допускає, щоб мова йшла про особу, яка не належить до імператорського сімейства.

[16] Детальніше про культ Августа див.: *Tac. Ann. I, 54; Dio Cass. LVI, 46*. У рамках формування цього культу була створена колегія sodales augustales з двадцяти членів, у тому числі з членів імператорського сімейства (Тіберій, Друз, Клавдій і Германік). Одночасно вдова Октавіана Августа Лівія була проголошена жрицею нового бога. Були засновані "Августові ігри" і збудувано ряд храмів Августа, в тому числі в його будинку в Нолі.

[17] Видаленням заколоту (seditio) з Форуму і розбратів (ambitia) з Марсового поля важається припинення діяльності трибутних і центуріатних коміцій і передача їх виборних функцій сенату (*див.: II, 104, 3*).

[18] *До сенату – велич, до суддів – переконливість* – майже тими самими словами Веллей говорити про результати приходу до влади Августа (II, 89, 3–4).

[19] *Театральний бунт* – див.: Tac. Ann. I, 77, де міститься детальний опис "театрального заколоту". З нього випливає, що винуватцями "бунту черні" були актори, які в процесі вистави натяками підбурили невдоволення глядачів і їх напад на офіційних осіб. Саме тому в сенаті обговорювалася пропозиція про надання преторам права карати акторів різками. Але ця пропозиція не була прийнята, оскільки вона суперечила відміні тілесних покарань акторів при Августі.

[20] Пор.: *Tac. Ann. II, 87* – про заходи, вжиті Тіберієм щодо зниження ціни на хліб: принцепс зі своїх власних коштів приплачував торговцям по два нумми за модій зерна, щоб ціна хліба залишалася стабільною. Тут же йдеться про відмову Тіберія прийняти за цю щедрість титул "батько вітчизни".

[21] Мова йде про допомогу містам, зруйнованим землетрусом 17 н.е. (*Tac. Ann. I, 46, 2, 1; II, 26; Suet. Tib. 32, 2*).

[22] Пор.: *Tac. Ann. I, 15, 1*.

[23] Сісенна Статілій Тавр, префект Риму при Августі, консул яр, консул 16 н.е. (*Tac. Ann. III, 72; VI, 11*). Таціт зазначає, що, незважаючи на похилий вік, Статілій Тавр успішно справлявся з покладеними на нього обов'язками по приборкуванню рабів і неспокійних громадян.

[24] Батько Сеяна, Луцій Сейус Страбон, за походженням був вершником з етруського міста Вольсінії (*CIL XI, 2707; Tac. Ann. IV, 1; Iuv. X, 74*). Найважливіші віхи його кар'єри – префект преторія в Римі і префект Єгипту (15 н.е.).

[25] *Мати* – Косконія Галліта, мати Сеяна, яка походила з роду Косконіїв. Найбільш впливовим у цьому роді був М. Косконій, претор 135 до н.е., намісник Македонії в 134–132 до н.е.

[26] Навпаки, в описі Таціта ця риса Сеяна складає найбільшу небезпеку для держави (Ann. IV, 1).

[27] ***Немировский, А. И. "Римская история" Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/paterculus/kn02-f.htm***

[28] *Він звів храм своєму батьку* – храм Августа на Палатіні, будівництво якого розпочав Тіберій, а завершив Калігула.

[29] Пагорб Целій (Caelimontium) – район Риму, знищений пожежею в 27 н.е. Таціт (*Tac. Ann. IV, 64*) пояснює щедрість імператора Тіберія бажанням загасити ворожий для нього наговір.

[30] *Друз Лібон* – М. Скрібоній Лібон Друз, знатний юнак, звинувачений у підготовці державного перевороту в 16 н.е. (*Tac. Ann. II, 11; 27–32; IV, 29; 31; Suet. Tib. 25*).

[31] *Сілій* – Г. Сілій Цеціно Ларго, полководець Октавіана Августа, консул 13 н.е., близький друг Германіка. Він був звинувачений в образі величності, і, оскіль-

ки засудження здавалося йому неминучим, Ларго в 24 скінчив життя самогубством (*Tac. Ann. IV, 18–19*).

[32] *Пізон* – Гн. Кальпурний Пізон, друг Августа і Тіберія, консул 7 н.е. В 17 н.е. він вступив у конфлікт із Германіком і, за чутками, отруїв його. Після невдалої спроби поширити свою владу на всю Сирію він повернувся до Риму, де, будучи звинувачений, добровільно пішов із життя (*Tac. Ann. II, 43, 2; 55–71; 81, 3; III, 11–15*).

[33] *Він втратив синів юнаками* – мається на увазі смерть Германіка, прийомного сина Тыберія, і Друза, його рідного сина.

[34] *З вини невістки, коли з вини онука він змушений був терпіти страждання, обурюватися, червоніти* – Веллей Патеркул має на увазі жінку Германіка Агріппіну Старшу і її сина Нерона Юлія Цезаря.

[35] *Більш подібної богам, ніж людям* – смерть Лівії, жінки Августа і матері Тіберія в 29 н.е. Вислів "більше подібної богам, ніж людям" відображає офіційне обожнення Лівії.

1.5. Квіріній

Публій Сульпіцій Квіріній (*бл. 45 до н.е. – 21 н.е.*) *– римський політичний діяч. Народився в муніципії Ланувій у знатній сім'ї. Звернув на себе увагу Августа як гарний воїн і слуга, завдяки чому у 15 до н.е. став проконсулом провінції Крит і Кіренаїка. Там він переміг племена мармаридів і гарамантів, які мешкали в Сахарі, південніше його провінції. Повернувшись у Рим як герой, у 12 до н.е. був призначений консулом. Командував легіонами legio III Gallica, legio VI Ferrata та legio X Fretensis. Обіймав посади проконсула Азії* (*9–7*)*, намісника Галатії й Памфілії. Бл. 5 до н.е. переміг войовниче плем'я гомонадів у Кілікії, завершив будівництво дороги Via Sebaste, на що вказують написи на мильних стовпах. Був увінчаний тріумфом. Колонія із вдячності вибрала Квірінія "Duumvir"* (*міським головою*)*, що також видно з написів. Був легатом Сирії і Фінікії* (*4–2*)*. У 1 до н.е. призначений комесом і ректором до Гая Цезаря, онука Августа, коли той став намісником Вірменії. Здружився з Тіберієм, який жив тоді на о. Родосі. Вдруге як проконсул отримав Сирію* (*6–10*) *з метою облаштування. Задля визначення податків провів перепис, з яким пов'язують євангельську згадку про Христа. Жадібний. Його першою жінкою була Клавдія Аппія. У 14 оженився на Емілії Лепіді, яка належала до аристократичного роду Лібонів і*

Перепис Квірінія

була онукою колишнього тріумвіра Лепіда, який мав у той час найвищий титул священика Pontifex Maximus. У 20 вона була вагітною, однак 65-річний Квіріній відмовився від батьківства. Він розлучився і подав у суд на Емілію Лепіду, звинувативши її в невірності. Суд визнав її винною. Похований за державний кошт із траурною церемонією. Бездітний. Мабуть, саме йому належить частково збережений латинський напис I ст. н.е. на камені, який у 1764 був виявлений у місті Тібурі (*тепер Тіволі*), *недалеко від Риму. Ім'я особи, якій присвячений напис, не збереглося, але з тексту видно, що ця особа за часів Октавіана Августа двічі обіймала посаду проконсула Сирії* (*нею міг бути лише Квіріній*).

Текст

Quirin. Titul. de Tibur[1]. "[П. Сульпіцій Квіріній, син Публія, консул... Як проконсул управляв провінцією Кріт і Кіренаїка... Легат пропретор Божественного Августа провінції Сирії і Фінікії, він вів війну проти народу гомонадів],[2] який [убив Амінту, свого] царя. За підкорення цього народу [владі й могутності Божественного] Августа і народу римського сенат [призначив безсмертним богам] два моління за успіхи, [досягнуті ним, а йому постановив] самому почесті тріумфа[3]. [Він отримав як] проконсул провінції Азію [і як легат пропретор] Божественного Августа, вдруге – провінцію Сирію і Фінікію[4]".

Коментар

[1] ***Лопухин, А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий. Новый Завет [Текст] / А. П. Лопухин. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Тузова, 1895. – С. 838.***

[2] У реконструкції Т. Моммзена вірогідний тест взятий у квадратні дужки (*Corp. inscr. lat. – T. XIV. – 1887. – № 3 613. – P. 397*).

[3] Публій Сульпіцій Квіріній, консул 12 до н.е., вирушив потім в Азію і підкорив народ гомонадів, що жив у горах Тавру, за що отримав у Римі тріумф (*Tac. Ann. III, 48; Strab. XII, 6, 5*). За Євангелієм від Луки (*Лк. 2, 2*), за його управління Сирією за наказом Августа було здійснено перепис по всій землі, внаслідок чого Іосиф з Марією повинні були вирушити з Назарету в Віфлеєм (140 км), у якому й народився Ісус. Частиною істориків час цього перепису теж пов'язується з євангельською згадкою про Христа. Названий у написі цар Амінта, тетрарх Галатії і Лікаонії в 37–25 до н.е., вбитий під час походу на гомонадів. Правда, Цумпт заперечує приналежність напису Квірінію.

[4] Намісниками Сирії на рубежі I ст. до н.е. – I ст. н.е. (25 до н.е. – 10 н.е.) були: Авл Теренцій Варрон (25–23), Марк Віпсаній Агріппа (23–13); Тітій (13–9); Гай Сентій Сатурнін (9–6); Публій Квінтілій Вар (6–4 до

н.е.); Публій Сульпіцій Квіріній (4–2); Гай Цезар (1 до н.е. – 4 н.е.); Луцій Волузій Сатурнін (4–5 н.е.); П. С. Квіріній (6–10, вдруге).

1.6. Філон із Александрії

Філон

Філон із Александрії (*30/25 до н.е. – 42/50 н.е*) *– еллінізований іудейський філософ. Народився у сім'ї священослужителя в Александрії, де отримав хорошу освіту. Схилявся до платонізму, цікавився стоїцизмом. У 39 разом з чотирма іншими іудеями їздив з Єгипту в Рим до імператора Калігули зі скаргою на утиски іудеїв після їх відмови виставити в синагозі статую імператора, але не мав успіху. Після смерті Калігули в сенаті зачитане виправдальне послання Філона. Навчався і помер в Александрії. Автор низки філософських праць, в яких поєднував ідеї платонізму й Святого Письма. У творі "Посольство до Гая" Філон наводить відомості про жорстоку добу правління в Іудеї Понтія Пілата.*

Текст

Phil. De vit. contem. 1–2[1]. "1. Я вже розповів про єссеїв, які прагнули до трудового життя і вели його, перевершивши [інших людей] у всьому або – щоб не перебільшувати – в більшості сфер[2]. Тепер же я скажу те, що слід і про тих, які поставили собі за мету споглядальне життя, відповідно до свого загального ходу викладу – нічого не додаючи від себе для прикраси, що властиво всім поетам і прозаїкам, які не мають перед собою прикладів прекрасного, а прагнуть лише до непідробної істини, проти якої, я знаю, і самий майстерний оратор відмовиться виступати. Необхідно боротися і

довести боротьбу до кінця, бо сила чесноти цих людей не повинна виявитися причиною мовчання для тих, хто справедливо вважає, що ніщо прекрасне не повинно замовчуватись.

2. Характер вчення цих філософів виявляється вже в їх назві; адже їх називають терапевтами[3] і терапевтридами[4], можливо тому, що вони пропонують мистецтво лікування більш сильне, ніж у містах, оскільки там воно виліковує тільки тіла, їх же [мистецтво] – душі, уражені важкими і важковиліковуваними недугами, душі, якими оволоділи насолоди, бажання, смуток, страх, жадібність, нерозсудливість, несправедливість і нескінченна безліч інших пристрастей і пороків. А можливо – тому, що природа і священні закони навчили їх вшановувати Сутого, який є кращим за блага, і чистішим за одиниці, і первиннішим за монади[5]".

Phil. De vit. contem. 11–13[6]. "11. Але нехай рід терапевтів, який постійно прилучався до споглядання, спрямовується до розгляду Сутого, піднімається вище сонця, що зримо сприймається, і хай ніколи не залишає цього способу життя, що веде до досконалого блаженства.

12. Вони вступають на шлях служіння [Богу] не за звичаєм, не за намовлянням або чиїм-небудь закликом, але пройняті небесною любов'ю. Немов шалені вакханти і корибанти, вони впадають у збуджений стан, доки не побачать того, що є пристрасно бажаним.

13. Потім, прагнучи до безсмертного і блаженного життя і вважаючи, що земне життя вже скінчилося, вони залишають майно[7] синам і дочкам чи іншим родичам, з доброї волі заздалегідь зробивши їх спадкоємцями; ті ж, у кого немає родичів, – приятелям і друзям. Бо тим, хто раптово отримав багатство прозріння, належало залишати сліпе багатство тим, хто ще сліпий духовно".

Phil. De vit. contem. 18[8]. "18. І ось, відмовившись від майна, нічим більше не спокушаючись, залишивши братів, дітей, жінок, батьків, численних родичів, друзів, батьківщину, де народилися і виросли, вони тікають без оглядки, оскільки звичка [до колишнього життя] тягне і спокушає сильніше за все".

Phil. De vit. contem. 20–21[9]. "20. Вони проводять життя за межами міст, в гаях, або шукають усамітнені місця[10], не внаслідок якогось закоренілого людиноненависництва, а тому, що бачать марність і шкідливість спілкування з несхожими на них.

21. Рід[11] цей живе повсюду[12], бо, здається, належить долучитися до досконалої чесноти і Елладі, і варварам. Найбільше їх в Єгипті в кожному з так званих номів, особливо ж – на околицях Александрії.

22. Кращі з них збираються звідусіль, ніби на батьківщину [терапевтів], в колонію, яка знаходиться у Мареотідського озера на

невисокому пагорбі, – місце це дуже зручне завдяки своїй безпеці і помірному клімату[13]”.

***Phil. De vit. contem. 24–39*[14].** “24. Житла тих, хто зібрався тут [терапевтів] дуже прості і забезпечують найнеобхідніший захист як від спекотливого сонця, так і від холодного повітря. Вони розташовані не впритул, як будинки в містах, бо близьке сусідство неспокійне і неприємне для тих, хто прагне до усамітнення, але й не далеко, бо вони люблять спільне життя, а також – щоб допомагати один одному, якщо трапиться напад розбійників.

25. У кожному будинку є священне місце, яке називається семнейон і монастеріон15, де вони, усамітнившись, здійснюють таїнства благочестивого життя. Вони не заносять туди ні хліба, ні напоїв, ні чого-небудь іншого, необхідного для потреб тіла, але лише закони, прорікання пророків, гімни та інші книги[16], за допомогою яких вони примножують і вдосконалюють знання і благочестя.

26. Вони постійно думають про Бога, так що й уві сні не бачать нічого іншого, крім краси божественних чеснот і сил. Багато ж хто, мріючи, уві сні вимовляють славні заповіді священного вчення[17].

27. Моляться вони зазвичай двічі на день: перед світанком[18] і в надвечір’я. При сході сонця вони просять істинно благополучного дня, щоб небесне світло наповнило їх розум. Коли ж воно заходить, [вони благають], щоб душа повністю звільнилась від тягаря почуттів і того, що сприймається почуттями, і [ніби] опинившись у своєму власному суді і раді, досліджують істину.

28. Весь час із ранку до вечора вони повністю присвячують аскезі[19]. Читаючи священні писання, вони алегорично тлумачать вчення предків. Вони вважають, що висловлене словами – лише символ прихованого змісту, що виявляється при тлумаченні[20].

29. Є у них і твори стародавніх мужів, засновників секти, які залишили після себе багато творів алегоричного характеру[21]. Користуючись ними як якимись джерелами, вони наслідують їх у способі діяльності. Вони не тільки віддаються спогляданню, але і створюють на честь Бога пісні та гімни всіляких розмірів і мелодій, яким обов’язково надають урочистих ритмів[22].

30. Протягом шести днів вони, усамітнившись кожен у себе у вищеназваних монастеріях, віддаються тлумаченню вчення, не виходячи за поріг і навіть не виглядаючи назовні. По сьомих ж днях[23] вони приходять усі на загальні збори і розташовуються в певному порядку відповідно до віку[24], в належній позі, тримаючи руки під одягом, – праву руку між грудьми і підборіддям, ліву – витягнутою вздовж тіла[25].

31. Найстаріший і найбільш обізнаний в ученні, вийшовши вперед, починає говорити, зберігаючи спокійний погляд, спокійним

голосом, обдумано і розсудливо. Він не виставляє напоказ мистецтво мови, немов ритори і нинішні софісти, а пояснює результат власних досліджень, який не осідає на поверхні, але, будучи почутим, западає в душу і міцно там залишається. Всі ж інші уважно і мовчки слухають, висловлюючи [йому] схвалення тільки поглядами чи кивком голови.

32. Це загальне святилище, де вони збираються по сьомих днях, розділене навпіл стіною: одне приміщення призначене для чоловіків, інше ж – для жінок. І жінки, які виявляють таке ж завзяття і сповідують те ж віровчення, зазвичай слухають разом з чоловіками.

33. Стіна, що розділяє приміщення, заввишки в 3-4 лікті[26] є щитом. Простір же від верху щита до даху залишається відкритим. Так зроблено з двох причин: з одного боку, щоб оберігати сором'язливість, яка личить жіночій природі, з іншого – заради того, щоб жінки, які сидять, добре чули, і ніщо не заважало б голосу того, хто говорить, досягати їх слуху.

34. Поклавши в основу [всього] стримання, вони вибудовують на ньому й інші чесноти душі. Вони не п'ють і не їдять до заходу сонця, оскільки вважають, що світло призначене лише для занять філософією, темрява ж підходить для потреб тіла. Тому вони призначили день для першого, а невелику частину ночі – для другого[27].

35. Ті, в чиїх душах більше впровадилася пристрасть до знання, згадують про їжу через три дні. Інші ж настільки бувають задоволені і насолоджуються достатком мудрості, яка щедро надається їх вченням, що витримують у два рази довше, і ледь куштують необхідну їжу на шостий день. Вони звикають, як кажуть про рід цикад, який живиться повітрям, полегшувати потребу в їжі, як я думаю, піснями.

36. Вони вважають сьомий день найбільш священним святом і особливо шанують його. У це свято, подбавши про душу, вони доглядають і за тілом, яке в них зневажається, немов у в'ючних тварин, і звільняють його від постійної праці.

37. Вони не їдять нічого дорогого, але лише простий хліб, приправлений сіллю, менш суворі в стриманні додають до нього ще іссоп. Питвом їм служить джерельна вода. Все це пом'якшує голод і спрагу – владик, яких природа поставила над смертними, – нічого не приносячи їм на догоду, крім найнеобхіднішого, без чого немає життя. Тому вони їдять тільки для того, щоб не відчувати голоду, і п'ють, щоб не відчувати спраги. Вони уникають перенасичення, ворожого і небезпечного для душі і тіла[28].

38. Отже, у них два види захисту: одяг і житло. Про житло було вже сказано раніше: воно просте і зроблене нашвидкуруч, – тільки для необхідності. Так само і одяг [у них] найпростіший, слу-

жить для захисту від холоду і спеки: взимку – це плащ з грубої шерсті[29], влітку – проста туніка або шматок полотна.

39. Вони взагалі шанують скромність, визнаючи гордість початком брехні, скромність – [початком] істини. Обидві ніби є двома джерелами: від брехні походять різноманітні вади, від істини – достаток благ як людських, так і божественних”.

Phil. De vit. contem. 65–85[30]***.*** “65. Перш за все вони збираються кожні сім тижнів, поклоняючись не тільки простому числу сім, але і його квадрату, бо шанують його святим і вічно незайманим. Це напередодні найбільшого свята, яке припадає на п’ятдесятий день[31], – найсвятіше й найбільш відповідне природі число. Воно складене з [суми] квадратів [сторін] прямокутного трикутника, який служить початком походження всього [сутого][32].

66. І от після того, як вони зберуться одягнені в біле, сяючи вищим благочестям, і подасть сигнал хто-небудь із ефемеретів[33] – так зазвичай називають тих, хто виконує подібні обов’язки, – вони стають перед початком бенкету в ряд, згідно з порядком, і піднімають до неба очі і руки. Очі – тому, що навчені дивитися на гідне споглядання, а руки – тому, що чисті і не осквернені ніяким надбанням. Вони благають, щоб [бенкет] виявився угодним Богові і відбувався розсудливо.

67. Після молитви найперші розташовуються відповідно до порядку давності вступу в секту. Вони вважають найстарішими не людей похилого віку і сивочолих [але в цілому ще дітей по розуму, якщо вони пізно вступили в секту], а того, хто вже в ранній юності ріс, надихаючись споглядальною філософією, найбільш прекрасною і божественною.

68. Разом з ними в бенкеті беруть участь і жінки[34], в більшості – старі діви. Вони ретельно зберігають цноту, – не через необхідність, як деякі жриці в еллінів, але швидше за все з доброї волі, через ревний потяг до мудрості. Прагнучи до спільного життя, вони зневажають тілесні насолоди, бажаючи не смертного потомства, але безсмертного, що може народжувати з самої себе одна блаженна душа, яку засіяв Отець променями споглядання, що дозволяють осягати вчення мудрості.

69. Стіл накривається окремо для чоловіків на правому боці, окремо для жінок – на лівому боці. Можливо, хтось подумає, що для цих благомислячих, вихованих людей, які вправляються у філософії, приготовлені ложа, якщо й недорогі, то хоча б м’які? Ні. Вони задовольняються жорсткими ложами з рослин, на які кладуть дешеві циновки, приготовлені з місцевого папірусу; вони дещо підносяться біля ліктів, щоб люди могли спертися. Дещо пом’якшуючи спартанську суворість, вони, проте, завжди і в усьому прагнуть до скромності, яка личить вільному стану, і з усіх сил стороняться чуттєвих задоволень.

70. Вони не користуються послугами рабів, вважаючи взагалі, що володіння слугами суперечить природі, яка створила всіх вільними. Адже несправедливість і жадібність деяких людей, що прагнуть встановити нерівність – джерело [всіх] лих, – надали владу найсильнішим над найслабкішими[35].

71. На цьому священному бенкеті, як я вже сказав, немає жодного раба. Прислуговують же вільні, виконуючи необхідні обов'язки не змушувані силою, не чекаючи наказу, але добровільно з поспішністю і ретельністю вони попереджають бажання.

72. Для подібних послуг виділяються не будь-хто з вільних, а новачки, ретельно відібрані в секту, згідно з гідністю кожного, оскільки необхідно, щоб це виконували виховані, шляхетні, ті, що прагнуть до вищої чесноти. Вони надають послуги з завзяттям, радісно, немов рідні сини – батькам і матерям, вважаючи їх загальними батьками, більш близькими, ніж батьки по крові, бо для людей благомислячих немає нічого ріднішого за моральні чесноти. Вони прислуговують непідперезані, опустивши короткі хітони, щоб нічим не нагадувати за виглядом рабів.

73. На цьому бенкеті – я знаю, що дехто, почувши, буде сміятися, – саме ті, чиї справи гідні сліз і жалю, – у ті дні не приносять вина, але лише прозору воду, для більшості холодну, для більш слабких по старості – теплу. Трапеза вільна від кривавого м’яса[36], їжа складається з хліба, приправленого сіллю, до цього іноді додається через більш вибагливих приправа з іссопу.

74. Істинне вчення наказує їм жити тверезими, як жрецям під час жертвопринесення: адже вино – отрута безумства[37], розкішні приправи збуджують самого ненаситного звіра – жадання.

75. Такий початок свята. Коли ж учасники бенкету приляжуть у тому порядку, про який я сказав, ті, хто прислуговує, встають певним чином, готові до послуг. [Голова їх, коли настане повна мовчанка][38] – коли ж не буває її? – можливо, спитає хто-небудь, – мовчанка, ще більша, ніж раніше, так що ніхто не насмілюється ні шепотіти, ні сильніше зітхнути[39], – починає тлумачити що-небудь зі священного писання або роз'яснювати запропоноване кимось іще. Він анітрохи не дбає про красу мови, бо не домагається слави красномовного оратора, але ревно бажає розглянути що-небудь найретельніше і не відмовляється розтлумачити це тим, хто хоча й не має такої ж проникливості, але принаймні прагне з таким же завзяттям зрозуміти це.

76. Він викладає вчення повільно, зупиняючись і повторюючи, закарбовуючи думки в душах, бо при швидкому і безперервному викладі розум слухачів не встигає стежити за тлумаченням і перестає сприймати те, про що говориться.

77. Слухачі, [звернувши очі слуху][40] до нього, слухають, залишаючись в одній і тій же позі. Рухом голови і поглядом вони показують, що чують і розуміють [його]. Схвалення того, хто говорить, вони виражають посмішкою і спокійним поворотом голови,

нерозуміння ж показують тихим порухом голови і вказівного пальця правої руки. Новачки, що стоять поруч, уважніші не менше за тих, хто приліг.

78. Тлумачення священного писання відбувається шляхом розкриття таємного змісту, прихованого в алегоріях. Весь закон здається цим людям подібним живій істоті, тіло закону – словесні приписи, душа ж – вкладений у слова невидимий сенс. У ньому розумна душа почала краще бачити особливі властивості. Вона побачила надзвичайну красу думок, відображену у найменуваннях, немов у дзеркалі, виявила і розкрила символи, витягла на світ і відкрила помисли для тих, хто здатний по незначному натяку побачити в очевидному приховане[41].

79. Коли ж вирішать, що голова достатньо висловився і бесіда відповідала задумам як того, хто промовляв, так і слухачів, звідусіль лунають оплески, як ніби всі радіють тому, що ще має статися.

80. Потім голова, піднявшись, співає гімн, написаний на честь Бога, – або новий, складений ним самим, або старий, написаний давно ким-небудь з поетів, – бо вони склали на різні мелодії і розміри багато пісень у тріметрі, гімнів, [виконуваних] при процесіях, при узливаннях, біля вівтарів, хорових пісень, добре розмірених в різноманітних строфах, – слідом за ним по порядку належним чином виходять і інші, в той час як усі слухають в повній тиші, крім тих моментів, коли слід співати рефрени і закінчення. Тоді подають голоси всі чоловіки і жінки.

81. Після того, як кожен виконає гімн, новачки вносять вищезгаданий стіл з найбільш священною їжею – квашеним хлібом, приправленим сіллю; сюди ж долучено іссоп. Це з поваги до священного столу, який стоїть у святому передвер'ї храму і на якому хліб і сіль без приправ: хліб прісний, сіль беспримісна.

82. Бо належить, щоб найпростіша і найчистіша їжа віддавалася жрецям як нагорода за службу; іншим же, які ревно домагаються подібної їжі, личить утримуватися від неї, щоб більш гідні мали перевагу.

83. Після трапези вони проводять священне нічне святкування. Воно відбувається так: усі присутні встають і спочатку утворюють в середині залу два хори, один з чоловіків, другий – з жінок, а керівником і заспівувачем у кожному обирають найбільш почесного і обізнаного.

84. Вони співають на честь Бога гімни, складені на різноманітні мелодії та розміри. Вони то тримаються разом, то жестикулюють відповідно до різноголосого звучанням і пританцьовують, волаючи до Бога то в просодіях, то в стасімах, вони виконують у хороводному танці строфи і антистрофи[42].

85. Потім, коли кожен з хорів окремо сам по собі насолодиться співом, випивши, немов на вакхічному святі, чистого вина божественної дружби, вони змішуються в один загальний хор на

кшталт хору, що склався колись на Червоному морі заради чудес, що сталися там”.

Phil. De vit. contem. 88–90[43]***.*** “88. Хор терапевтів і терапевтид зовсім подібний тому [хору]. У різноголосих мелодіях, що перегукуються, високі голоси жінок поєднуються з низькими голосами чоловіків, створюючи воістину гармонійне та узгоджене звучання.

89. Вони перебувають у цьому чудовому сп’янінні до ранку, не відчуваючи важкості в голові і не стуляючи очей, ще більше збуджені, ніж тоді, коли з’явилися на бенкет. [Вранці] вони встають, повернувшись і звернувши погляди на схід, і як тільки побачать схід сонця, здіймають руки до неба і молять про благоденство, істину і прозорливість[44]. Після молитви вони повертаються назад, кожний у свій семнейон до звичних занять філософією.

90. Такі терапевти, які підтримують споглядання природи і те, що в ній є, і живуть однією душею, вони – громадяни неба і світу[45], об’єднані з отцем і творцем усіх сутностей, завдяки своїй доброчесності, що принесла їм любов [Бога][46], – найбільш гідний дар за моральну чистоту, який переважає будь-яке [земне] щастя й уподібнюється вершині блаженства”.

Phil. Leg. ad Caium, 38[47]. “38. Одним із людей Тіберія був Пілат, який став намісником (ἐπίτροπος) Іудеї; і ось не стільки заради слави Тіберія, скільки заради засмучення народу він звелів установити в палаці Ірода в Єрусалимі позолочені щити, на яких не було ніяких зображень, ні чого-небудь іншого блюзнірського, а тільки зроблений короткий напис: присвятив такий-то на честь такого-то. Дізнавшись про це, народ захвилювався і на чолі з чотирма царськими синами, гідністю й життям своїм подібними царю, та іншими його нащадками, а також просто владними особами, почав закликати його прибрати щити і не порушувати стародавніх звичаїв, які споконвіку залишались незмінними і дотримувались і царями, і правителями.

Той почав упиратися, бо був від природи жорстоким, самовпевненим і невблаганним. Тоді піднявся крик: “Не розпалюй бунт, не затівай війну, не загуби мир! Безчестити стародавні закони – не означає віддавати почесті самодержцю! Хай не буде Тіберій приводом для нападок на цілий народ, не хоче він порушити жодного з наших законів. Якщо ти, можливо, маєш інший наказ чи нове розпорядження, то покажи їх нам, і тоді ми перестанемо надокучати тобі і негайно відправимо депутацію в Рим”.

Ці слова ще більше раздратували його, бо він боявся, щоб іудеї справді не відправили посольство до Риму і не виявили всі його злочини, повідавши про хабарі, образи, лихоїмства, безчинства, злобу, безкінечні страти без суду та інші жахливі й безглузді

жорстокості. І цей чоловік, чиє роздратування посилило природний гнів, опинився в скрутному становищі: прибрати вже посвячені ним щити він не хотів, щоб не доставити радощів своїм підлеглим, але разом з тим йому були відомі послідовність і постійність Тіберія в цих справах. Ті, хто зібралися, зрозуміли, що Пілат шкодує за тим, що вчинив, але показати не хоче, і направили Тіберію дуже жалісного листа.

Той, прочитавши, як тільки не називав Пілата, як тільки не погрожував йому! Міру його гніву, розпалити який, втім, було непросто, описувати не буду – події скажуть самі за себе: Тіберій негайно, не чекаючи ранку, написав Пілату листа, в якому на всі застави лаяв і картав за зухвале нововведення, і звелів негайно прибрати щити і відправити їх у Кесарію[48] ту, що стоїть на узбережжі і названа на честь твого діда, а там посвятити в храм Августа, що й було зроблено. Таким чином, не була порушена ні честь самодержця, ні його звична симпатія до стародавнього міста[49]".

Phil. In Flacc. 1[50]. "1. …Флакк, який належав до свити Тіберія[51], був призначений намісником Александрії і Єгипту після смерті свого попередника Ібера[52]".

Phil. In Flacc. 5[53]. "5. У своєму безумстві, якому він віддався більше за підбурюванням, ніж за природною схильністю, Флакк[54] укріпився ще більше завдяки одній події. Гай Цезар[55] вручив Агріппі[56], онуку царя Ірода[57], царство – третину дідових володінь, ту саму, яку взяв дядя Агріппи по батьку – тетрарх[58] Філіпп. Агріппа готовий був пливти туди, але Гай відрадив йому пливти до Сирії з Брундізіума[59]…"

Phil. In Flacc. 8[60]. "8. Александрія поділена на п'ять кварталів, названих за першими літерами алфавіту; два з них називаються "єврейські", бо в них мешкає більшість євреїв, яких, втім, немало розсіяно і в інших кварталах".

Phil. Leg. ad Caium, 28[61]. "28. У безвихідному й безнадійному нашому становищі, випробувавши всі засоби умилостивити Гелікона[62] і не знайшовши необхідного, бо прямо звернутися або наблизитися до нього нікто не наважувався, знаючи його чванливий і грубий характер, який він зазвичай демонстрував усім, а також не знаючи, чи не з особистої відрази до єврейського племені налаштовує він свого пана проти нас, ми залишили цей шлях і звернулись до більш вагомих засобів: ми вирішили вручити прохання самому Гаю, де було б зазначено основне про наші страждання і наші вимоги. Це прохання було певним скороченим викладом більш широкого прохання, яке ми надсилали раніше з царем

Агріппою, якому випало відвідати наше місто по дорозі в Сирію, куди він направлявся, щоб зійти на царство[63]. Звичайно, це був самообман уже з самого початку, як тільки ми вирушили в дорогу, сподіваючись прибути до судді, який розсудить усе по справедливості".

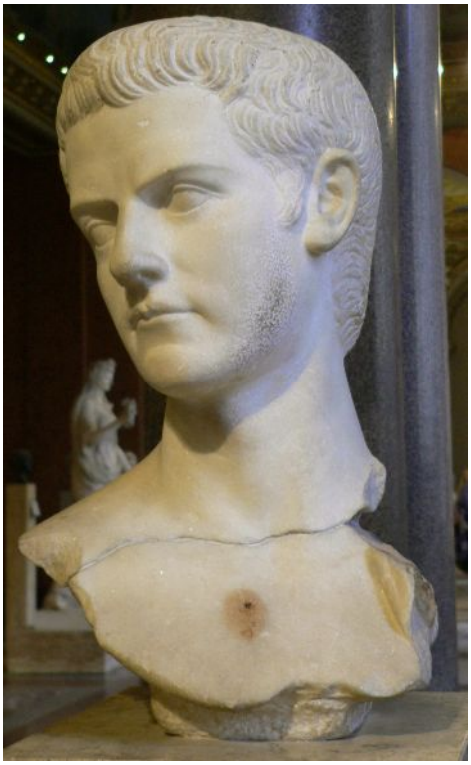

Калігула

Phil. Leg. ad Caium, 30[64]. "30. Гай, прочитавши листа, віддав розпорядження замість глиняного вівтаря, підступно зведеного в Явні[65], звести дещо більш розкішне і величне, а саме, поставити в Єрусалимському храмі гігантську статую – так порадили найбільш гідні й мудрі люди – Гелікон, благородний раб, підлабузник і пройдисвіт, і Апеллес[66], трагічний актор, який, кажуть, у розквіті своєї юності торгував нею, а коли відцвів, пішов на сцену. А той, хто виступає на сцені, чия справа – глядачі й видовища, має, звичайно ж, пристрасть до сором'язливості і цнотливості, а зовсім не до вищої безсоромності й бридкості. Саме тому й потрапив Апеллес у число радників Гая, аби той міг з одним порадитись, як належить жартувати, з другим – як слід співати, залишивши турботу про головне – щоб скрізь панували спокій і мир.

Так ось цей Гелікон, скорпіон в образі раба, почав виливати на євреїв свою египетську отруту, а Апеллес – ашкелонський[67], був звідти родом, а жителі Ашкелона відчувають якусь непримиренну і невикорінювану ворожнечу до своїх сусідів – євреїв, які живуть у священній землі[68]".

Phil. In Flacc. 12[69]. "12. … Флакк був підданий нечуваному приниженню і кинутий у вир таких нещасть, яких не знав ніхто з колишніх намісників, з того часу, як влада над сушею і над морем дісталась дому Августа[70]".

Коментар

1 ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

Про трактат Філона з Александрії "Про споглядальне життя" (лат. "De vita contemplativa", грец. περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ ἱκετῶν) існує велика наукова література. Правда, достовірність трактату "De vita contemplativa" (DVC) як твору Філона тривалий час оспорювалася. Проте в кінці XIX ст. у результаті робіт ряду дослідників авторство Філона було встановлене остаточно.

Філон нічого не пише про Ісуса. Правда, познайомитися з християнством він міг лише після того, коли воно достатньо поширилося. Але на момент його смерті в Александрії християн нараховувалися одиниці, тому він навряд чи чув про Ісуса. Втім, остаточного висновку зробити не можна, оскільки багато книг Філона втрачені.

2 Як видно з цього вступу, сам Філон зв'язує терапевтів з палестинськими єссеями, про що говориться в інших творах того часу: "*Про те, що кожний доброчесний вільний*" (Quod omnis probus liber sit або QOPL) і "Апологія" (Apol.). Щодо питання, з якою з вигадок Філона про єссеїв пов'язане його повідомлення про терапевтів, існують різні думки. Одні вважають, що трактат De vit. contem. пов'язаний з відомостями про єссеїв в QOPL (пор.: *P. Lucius. Die Therapeuten und ihre Stellung in der Geschichte des Askese. – Strassburg, 1879*). Проте більшість дослідників дотримуються погляду, що De vit. contem. є частиною великої роботи Філона περὶ Ἰουδαίων (*Cohn-Reiter, Prolegomena I, p. IX; Massebieau, p. 317; Иваницкий В. Ф. Филон Александрийский. – К., 1911. – С. 426 і наст.*). Конібір висловив припущення, що трактат DVC складав частину "Апології", яка у свою чергу була четвертою книгою трактату Філона περὶ ἀρετῶν, що складається з п'яти книг (*Conybeare, p. 281*). Мотцо розглядав трактат De vita contem. як продовження загубленого трактату "De Vita practica", присвяченого єссеям (*B. Motzo. Un'opera perduta di Filone // "Atti della Reale Accademia delle scienze di Torino". – 1910–1911. – T. 46. – P. 860–880*).

3 θεραπευταί від дієслова θεραπεύειν "служити", "вшановувати", "зцілювати", "лікувати". Філон змальовує терапевтів як цілителів власних душ від усіляких недугів і пороків і як "служителів Бога" (пор. QOPL 75, де Філон називає єссеїв θεραπευταί θεοῦ). Прибічники_ототожнення терапевтів з єссеями розуміють слово θεραπευταί як грецький переклад арамійського слова "asayya" ("лікарі"), від якого, як вважають, сталася і назва "єссеї". Заперечення проти цього висунув Шенфельд, який вважає, що "терапевти" не означає у Філона "лікарі" і взагалі це не було самоназвою сектантів, а так ("шанувальниками") їх іменували александрійці за аналогією з поширеною в Єгипті назвою різних культових асоціацій – шанувальників того або іншого божества (*Schönfeld, Begriff "Therapeutai", p. 219–240*).

4 Участь жінок в общині відрізняє терапевтів від єссеїв (пор. *Refut. IX, 18*). Характерно, що в культових асоціаціях епохи еллінізму жінки відігравали значну роль (пор.: *Foucart, p. 6, 149*).

5 *Τό ὄν* – "Суте". Філон намагається в цьому понятті з'єднати біблейського Яхве з абстрактним поняттям Сутого у грецьких філософів (див.: *Bréhier, p. 70; H. A. Wolfson. Philo. – Cambridge, 1948. – Vol. I. – P. 201, 210; Festugière, I, p. 536*). Вислови "ἀγαθοῦ κρεῖττόν... καὶ ἑνὸς εἰλικρινέστερον καὶ μονάδος ἀρχεγονώτερον" типові для Філона (див.: De praem. et poen., 6; De opif. mund., 2). Поняття "монада" вживається тут Філоном у піфагорійському значенні як один із принципів буття.

[6] ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

[7] Пор. практику єссеїв, які передавали все своє майно у володіння общини і користувалися ним спільно (*QOPL 86–87; Apol. 4–7; Bell. Iud. II, 8, 3.122*). Як відомо, найбільш характерною рисою соціального устрою кумранської общини також була спільність майна, і кожен, хто вступав до общини, повинен був передати в загальне користування все своє майно (*IQ S I, 11–12; III, 2; V, 2–3; VI, 19–23*).

[8] ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

[9] ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

[10] *Μοναγρία* – пустинна місцевість, відокремлене місце, куди часто віддалялися філософи для роздумів. Це устремління до усамітнення було однією з найбільш поширених ідей епохи (див.: *Festugière, t. I, p. 45*). З цих же мотивів, що і терапевти, уникали міст і єссеї (*QOPL 76*). В ізольованому місці на березі Мертвого моря знаходилося і кумранське поселення.

[11] *Γένος* – тут це слово, мабуть, вживається в значенні філософської секти – αἵρεσις. У такому ж сенсі цей термін зустрічається у Арістотеля (*De soph. elench. 172, b 29–30*).

[12] Зауваження Філона, що терапевти поширені всюди, тобто у всій єврейській діаспорі, може бути справедливим лише в тому випадку, якщо розглядати їх як гілку єссейського руху.

[13] Дуже цікавий топографічний аналіз місця розташування головного поселення терапевтів здійснив Ф. Домá. У результаті свого дослідження він прийшов до висновку, що це поселення розташовувалося на захід від Олександрії, годинах у двох-трьох шляху, на пагорбах між морем і озером (див.: *Daumas, p. 40–45*).

[14] ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

[15] *Σεμνεῖον* – в даному випадку приватне святилище, призначене для відправлення приватного культу в кожному будинку, на відміну від загального святилища – κοινὸν σεμνεῖον (De vit. contem. 32), де збиралися всі терапевти на загальні збори кожен сьомий день.

Μοναστήριον – слово, яке починає вживатися лише з III ст н.е. в текстах, що стосуються християнського чернецтва, і позначає келію того, хто присвятив себе відокремленому життю. Виходячи з цього, Люціус розглядав присутність терміну “монастеріон” як християнську інтерполяцію (див.: *Lucius, Die Therapeuten, p. 112–113*). На думку Ренана, слово “монастеріон” виявилося у Філона в результаті помилки християнського переписувача, який прийняв первинне μυστήριον за μοναστήριον (*Renan, L’Histoire, p. 369*). Проте вірогідність цього припущення ослабляється тим, що слово “монастеріон” трапляється в De vita contem. двічі (пор. § 30). Вірогіднішою є думка Вендланда і Домá, що слово “монастеріон” було запозичене Філоном безпосередньо у терапевтів (див.: *Wendland, Die Therapeuten, p. 721; Daumas, p. 36*).

[16] Пояснюючи, які саме твори тлумачать і вивчають терапевти, Філон скрізь називає їх τά ἱερά γράμματα (Біблія), νόμον (П’ятикнижжя), λόγια θεσπισθέντα διά προφητῶν (пророчі книги). Що ж до ὕμνοι, то тут важко сказати, чи йде мова лише про біблейські псалми або також про особливу типологічну літературу

на кшталт кумранских гімнів. Що ж до “інших книг” (τά άλλα), то не виключено, що тут маються на увазі агіографи.

[17] Уявлення про те, що уві сні можна спілкуватися з божеством, було широко поширене в епоху Філона в культах еллінізму (див.: *G. Lafaye. Histoire du culte des divinités d’Alexandrie hors de l’Йgypte. – Paris, 1884. – P. 102–103*). Божественні сили у Філона – це посередники, які здійснюють зв’язок між Богом, світом і людьми (див.: *Bréhier, с. 136–151; Wolfson, Philo, t. I, с. 217 і наст.*).

[18] Пор. з практикою єссеїв в описі Іосифа Флавія (*Bell. Iud. II, 8.128 і прим. 2*) і Іполита (*Refut. IX, 21 і прим. 7*).

[19] ἄσκησις – тут означає вправи в духовних заняттях.

[20] Пор.: *De vit. contem. 78*. Оскільки не збереглося творів терапевтів, то про їх алегоричний метод можна судити лише по опису Філона, з якого видно, що цей метод близький алегоричним тлумаченням самого Філона (див.: *Bréhier, с. 35–66*). З трактату Філона (*QOPL 82*) відомо, що єссеї також застосовували алегоричний метод тлумачення.

[21] Ймовірно, йдеться про книги, що належать лише секті і невідомі необізнаним. Про таємний характер учення кумранської общини говориться, наприклад, в 1Q S IX, 17. Про книги єссеїв, що зберігаються в таємниці, повідомляє і Іосиф Флавій (*Bell. Iud. II, 8.142*). Такі таємні книги були характерні майже для всіх культових асоціацій епохи еллінізму (див.: *Foucart, с. 13–15*).

[22] З опису Філона залишається неясним, чи вигадували терапевти свої гімни по-грецьки відповідно до тих розмірів, як це вказує Філон (див.: *De vit. contem. 80, 84*), або ж вони були написані по-еврейски, але прирівняні Філоном до зразків грецької поезії для того, щоб показати грецькому читачеві багатство і різноманітність єврейської релігійної поезії, яка ні в чому не поступається грецькій. Виконання гімнів під час суботніх зборів і під час святкування священного свята п’ятидесятого дня свідчить, мабуть, про те, що воно розглядалося як частина культового дійства, і, таким чином, призначення цих гімнів було культовим. Через відсутність поетичних зразків гімнології терапевтів немає змоги судити про те, були гімни терапевтів подібні до біблейських псалмів чи до гімнів кумранітів. Проте заслуговує на увагу обережна спроба Карміньяка простежити збіг між строфічним виконанням гімнів терапевтів і строфічною композицією кумранских гімнів, наявність тут і там рефренів і висновків (див.: *Carmignac, Procédés poétiques, p. 530–532*).

[23] ταῖς δὲ ἑβδόμαις – мається на увазі святкування суботи. Замість слова “суботи” Філон зазвичай вживає вираз “сьомий день”.

[24] Нижче (*De vit. contem. 67*) пояснюється, що терапевти вважають старими за віком тих, хто змолоду вивчав священне учення в общині. Про порядок розсадження єссеїв на суботніх зборах (див.: *QOPL 81–82*). Що стосується “людей” (zeqenim) похилого віку, згаданих в *1Q S VI, 8*, то неясно, що мається на увазі: похилий вік чи час перебування в общині.

[25] Про аналогічне кумранське розпорядження тримати руку під одягом (“...yado mittohat bigdo”) див.: *1Q S VII, 13–15*. Відносно цього звичаю тримати руки під одягом пропонуються різні пояснення. Массебіо вважає, що це звичайна поза євреїв у синагогах: таким чином хотіли показати, що вони не працювали в сьомий день (*Massebieau, p. 231*). Домá думає, що це швидше поза шанобливості під час релігійного дійства. Ховати руки під одягом було демонстрацією ритуальної пошани в містеріях Ісіди (пор.: *Porphyr. De adstin. IV, 6*).

[26] πῆχυς ‘локоть’ – міра довжини ≈ 46 см.

[27] Пор. *1Q S VI, 6–7*, де говориться, що кумраніти повинні третину кожної ночі займатися вивченням Тори.

[28] Пор. у єссеїв (*Bell. Iud. II, 8.133; QOPL 77, Apol. 11–12*) і у жерців, описаних Херемоном: ***"Під час священних обрядів вони зовсім не їдять хліба, в останній же час їдять його з нарізаним іссопом, бо, говорять вони, іссоп значною мірою усуває його силу... Все життя вони привчають себе до спраги, голоду і стриманості"*** (*Porphyr. De abstin. IV, 6*).

[29] χλαῖνα μὲν ἀπὸ λασίου δορᾶς παχεῖα; у деяких рукописах замість ἀπὸ ("з") читається ἀντὶ ("замість"). Приймаючи слідом за Конібіром це читання, Домá віддає йому перевагу як lectio difficilior і знаходить при такому читанні вказівку на послідовне вегетаріанство терапевтів, які відмовлялися від вживання всіх видів продуктів тваринного походження (*Daumas, p. 107, прим. 4*). Cohn-Reiter пропонує власне тлумачення (*vol. VI, p. 56*). Про одяг у єссеїв див.: *QOPL 77; Apol. 12.*

[30] ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

[31] Опираючись на дослідження Х. і І. Леві, Моргенштерн намагається відновити давній сільськогосподарський календар Палестини як п'ятидесятирічний (*I. and H. Lewy. – HUCA. – 1942–1943. – XVII. – P. 1–32; Morgenstern. – VT. – 1955. – V. – № 1. – P. 34–76*). Він вважає, що рік складався з 365 днів і ділився на сім періодів по п'ятдесят днів кожен плюс п'ятнадцять додаткових днів. Кожна "пятидесятка" складалася з семи повних тижнів і одного додаткового дня, який приводив "пятидесятку" до кінця і вказував на початок нової і відзначався як святковий день. Аграрний характер цього календаря виражався в тому, що кожна "п'ятидесятка" була пов'язана з сезонною сільськогосподарською діяльністю, яка переважала в цей період. П'ятидесяті дні відмічалися як сільськогосподарські свята. З введенням в Палестині місячно-сонячного календаря п'ятидесятиричний сільськогосподарський календар продовжував існувати серед сільського населення ще довгий час. Залишки його можна знайти в системі відліку абіссінських іудеїв Фалаша і в календарі несторіанських християн. Цікава вказівка зустрічається в староруському перекладі "Іудейської війни" Іосифа Флавія, де говориться, що єссеї "***в седмыи дьнь, і 7-у неделю, і 7 месяць і 7 лето велми хранять...***" (*Мещерский Н. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.: АН, 1958. – С. 255*). Повідомлення ж Філона про святкування терапевтами п'ятидесятого дня набуває нового звучання у зв'язку з повідомленням Міліка про те, що в неопублікованих фрагментах з 4-ї печери також є розділення року на 7 п'ятидесятиденних періодів, кожен з яких починався зі свята сільськогосподарського характеру (*Milik, Ten Years, p. 92*). Існування в кумранській общині сільськогосподарських свят з п'ятидесятиденним циклом підтверджується новими даними недавно відкритого сувою (*Yadin, Rouleau du Temple, p. 612*).

[32] Тут ідеться про прямокутний трикутник, сторони якого: 3, 4 і 5; сума квадратів сторін його дорівнює 50. Філон розглядає походження числа 50 з прямокутного трикутника в іншій роботі (*De Spec. leg. II, 177*). Уявлення про те, що прямокутний трикутник пов'язаний з принципом походження Всесвіту, було ними, судячи з усього, запозичено у піфагорійців, які приділяли велику увагу числовим спекуляціям. Проте, згідно з вказівкою Плутарха (*De Isid. et Os., cap. 56*), ці піфагорійські спекуляції з прямокутним трикутником ведуть до єгипетських жреців.

Параграф 65 трактату De vit. contem. дає деякі відомості про характер календаря терапевтів. Зіставлення цих даних з даними реконструйованого кумранського календаря дозволяє, мабуть, говорити про близький зв'язок, який існував між цими календарями, що у свою чергу може служити доказом приналежності общини терапевтів до єссейського руху (див.: *M. Simon. Les sectes Juives au temps de Jésus. – Paris, 1960. – P. 110; Jaubert, Notion d'Alliance. – P. 477–478; Елизарова М.М. Календарь терапевтов. – С. 107–116*).

[33] ἐφημερεύω – "виконувати свою службу по черзі"; ἐφημερευταί – "Ті, хто виконує храмову службу при щоденному чергуванні". У Новому Заповіті, Септуагінті і в Іосифа Флавія це слово означало "розділення жерців для служби в храмі". Слово ἐφημερευταί в общині терапевтів, мабуть, мало той же сенс, що і πρόεδροι – голови (див.: *Conybeare, с. 238–239*).

[34] Див. § 2, 32.

[35] Відмова від використання праці рабів – важлива особливість общини терапевтів, що показує її соціальну спрямованість. Майже в подібних висловах Філон говорить про відсутність рабів у єссейській общині (пор.: *QOPL 79*).

[36] τράπεζα καθαρὰ τῶν ἐναίμων – це місце неясне. На підставі одного цього зауваження важко сказати, чи взагалі терапевти відмовлялися від м'ясної їжі, чи вони не вживали м'яса лише на священних бенкетах. Дехто хотів бачити тут вказівку на негативне ставлення терапевтів до кривавих жертвоприношень (*Delaunay, Moines et sibylles dans l'antiquitй judйo-grecque. – Paris, 1874. – P. 11*). Конібір (*Conybeare, p. 246*) вважав, що в останній час терапевти могли їсти м'ясо. Домá дотримується думки, що терапевти як і піфагорійці були вегетаріанцями (див.: *Daumas, p. 134–135, прим. 4*).

[37] Ср. Вт. 32, 33. Згідно з Херемоном (*Porphyr. De abstin. IV, 6*) єгипетські жреці відмовлялися від вина з тих же міркувань.

[38] Взяті у квадратні дужки слова додані видавцями De vit. contem. (Cohn-Reiter) на підставі тексту вірменського кодексу.

[39] Пор.: *Bell. Iud. II, 8.132–133.*

[40] Див. вище, прим. 33.

[41] Див. вище § 28 і прим. 16.

[42] У біблейській традиції засвідчений звичай танців в урочистих випадках, наприклад: хоровода жінок після виходу з Єгипту (*Вих. 15, 20*), танець Давида перед Ковчегом (*II Цар. 6, 14; 7, 16; I Пар. 15, 29*). До теперішнього часу зберігся звичай танцювати на свято кýщів (simhat tora). Танцями супроводжувалися свята всіх культів еллінізму (*Foucart, p. 82, 164*). До IV ст. танцями супроводжувалися і деякі християнські свята (див.: *Conybeare, p. 254, 255*).

[43] ***Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – С. 376–391.***

[44] Пор.: *Bell. Iud. II, 8.128 і прим. 2*. Молитви вранці перед сходом сонця набули в римську епоху значного поширення. Вони були характерні, наприклад, для культу Ісіди і для неопіфагорійців. Це пов'язано, мабуть, із появою в греко-римську епоху нових рис в культі Сонця, яке розглядається тепер не лише як джерело життя у всьому світі, але і як розум світу, від якого залежать всі духовні якості людини (див.: *F. Cumont, La théologie solaire du paganisme romain. – Paris, 1909. – P. 15, 17*). Для Філона сонце було символом божественного Розуму.

[45] οὐρανοῦ μὲν καὶ κόσμου πολιτῶν – вислів, характерний для стоїчної філософії при визначенні дійсного мудреця. Цим висловом користувався Філон в інших роботах стосовно благочестивих мудреців-філософів.

[46] Див. вище, прим. 33.

[47] ***Philonis Iudaei. Liber de virtutibus sive de legatione ad Gaium imperatorem. – Lipsiae (Leipzig), 1781. – P. 75–76.***

[48] Кесарія Палестинська, місто на узбережжі Іудеї, збудоване Іродом Великим і назване на честь імператора (кесаря) Августа; згодом – резиденція римських намісників Іудеї й Самарії. Розповідь Філона тим важливіша, що є свідченням сучасника описуваних подій, хоча, безумовно, відображає погляди певної соціально-етнічної групи, – в даному випадку александрійської діаспори, яка часто піддавалась утискам з боку римської влади.

[49] У своєму творі (*Hist. Eccl. II, 7*), присвяченому першим крокам християнської Церкви, відомий християнський історик Євсевій Кесарійський (бл. 263–340) часто цитує праці своїх попередників, у тому числі Філона Александрійського й Іосифа Флавія: ***"Варто звернути увагу, що той самий Пілат, який жив за часів Спасителя, впав, за переказами за часів імператора Гая, в такі біди, що змушений був покінчити життя самогубством і владною рукою покарати себе: Божий суд, мабуть, не затримався з тим, щоб покарати його. Про це розповідають грецькі письменники, які відзначали Олімпіади й події, які відбувалися в кожну з них"***. Ці слова ніби вказують на Флегона, історика початку II ст. н.е., який написав хроніку про Олімпіади.

Євсевій повідомляє про самогубство Пілата за часів імператора Гая (Калігули) (37–41), посилаючись на якихось "грецьких письменників". Кого він тут має на увазі, невідомо. Ніяких достовірних даних про долю Пілата після його від'їзду з Іудеї в кінці 36 н.е. (*Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 4, 2*) немає. Сама легенда про розкаяння й самогубство (чи навіть страту) судді Ісуса виникла в християнському середовищі, мабуть, у II ст., коли ім'я Пілата почало активно використовуватись у християнській проповіді. В подальшому Пілат став популярним персонажем апокрифічної літератури ("Євангеліє від Петра", "Євангеліє від Никодима"), а також різних християнських переказів ("Акти Пілата", "Вознесіння Пілата" та ін.). Цікаво те, що родове ім'я Пілата – Понтій – виводиться в апокрифах від назви малоазійської області Понт, а в середньовічному творі "Смерть Пілата" повідомляється, що він походив з понтійського міста Амасії. Звичайно, всі пізніші легенди мають дуже умовне відношення до історичного Пілата.

Тему "самогубства" Пілата зачіпає й Ієронім Блаженний (Chron. Euseb. 41): ***"Понтій Пілат, упав у численні нечестя, вмертвив себе власною рукою, як пишуть римські історики"***. Насправді це є одним із численних апокрифів про Пілата.

[50] ***Филон, Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф, Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона [Текст] / Александрийский Филон. – Москва – Иерусалим : Еврейский университет в Москве, 1994. – С. 15–50.***

[51] *Тіберій* – імператор Тіберій Юлій Цезарь Август (42 до н.е. – 16.03.37 н.е.). Був проголошений імператором у 24 н.е. і правив до смерті. Тіберій залишив двох рівноправних спадкоємців своєї владии – Гая і Гемелла. Тут мається на увазі Тіберій Гемелл, батьком якого був Друз, син Тіберія. На відміну від Гемелла, Гай був не онуком, а онучатим племінником Тіберія, оскільки батьком його був Германік, племінник Тіберія. Гемелл був убитий в 37 чи 38 н.е. Гаю на той час було близько 25 років. Детально про вбивство Гемелла див.: *Leg. ad Caium, 4*). У Светонія знаходимо ту ж версію, що пропонує Філон, – згідно з цією версією, Іосиф Флавій,

проте, наводить дані, за якими Гай був єдиним спадкоємцем державної влади (див.: *Suet. Calig. 76; Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 211–224*).

[52] *Ібер* – (? – 32 н.е.), вільновідпущений Тіберія, тимчасовий намісник Єгипту; Марк Антоній Ібер, консул 133 н.е. був, очевидно, його нащадком.

[53] ***Филон, Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф, Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона [Текст] / Александрийский Филон. – Москва – Иерусалим : Еврейский университет в Москве, 1994. – С. 15–50.***

[54] *Флакк* – Авл Авілій Флакк (? – 38 н.е.), намісник Єгипту (32–38).

[55] *Гай Цезар* – Гай Юлій Цезар Германік (Калігула) (12–41). Його матір'ю була Агріппіна, дочка Марка Віпсанія Агріппи і Юлії, дочки Августа (14 до н.е. – 33 н.е.). Була звинувачена в спробах посягнути на засади держави і заслана в 29 н.е. на о. Пандатерія. Згідно з однією версією Агріппіна сама заморила себя голодом; згідно з другою – їй відмовили в їжі, що й стало причиною її загибелі (див.: *Suet. Tib. 53; Tac. Ann. VI. 31*).

[56] *Агріппа* – іудейський цар Агріппа I (10 н.е. – 44 н.е.), онук Ірода Великого. Біографію Агріппи подає Іосиф Флавій (*Ant. Iud. XVIII, 6*). Сам Філон пише про нього детальніше в "Посольстві до Гая" (*розд. 35-42*). В Александрію Агріппа прибув у липні-серпні 38 н.е.

[57] *Ірод* – Ірод I Великий.

[58] *Тетрарх* – грец. τετραρχία ("тетрархія") спочатку означало кожну з чотирьох адміністративних областей, на які ділилася Фессалія. Термін вживався і в римську епоху, але вже розширено, як позначення якоїсь області, що знаходиться під владою однієї особи (тетрарха). Після смерті Філіппа, дядька Агріппи по батьку, Тіберій "анексував" його володіння в складі провінції Сирії. Ці землі й відійшли до Агріппи.

[59] *Брундізіум* – найбільше після Тарента місто Калабрії, яке мало чудову бухту на Адріатиці. Тут закінчувалася Аппієва дорога, і звідси зазвичай вирушали в Грецію.

[60] ***Филон, Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф, Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона [Текст] / Александрийский Филон. – Москва – Иерусалим : Еврейский университет в Москве, 1994. – С. 15–50.***

[61] ***Там само.***

[62] *Гелікон* – ближче невідомий.

[63] *Зійти на царство* – мова йде про іудейського царя Агріппу I (10 до н.е. – 44 н.е.), онука Ірода Великого. Біографію Агріппи повідомляє Іосиф Флавій (*Ant. Iud. XVIII, 6*). Про ці події пише Філон в іншому творі (*In Flacc. 5*).

[64] ***Филон, Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф, Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона [Текст] / Александрийский Филон. – Москва-Иерусалим : Еврейский университет в Москве, 1994. – С. 15–50.***

[65] *Явна* – місто в Іудеї.

[66] *Апеллес* – ближче невідомий.

[67] *Ашкелонський* – аскалонський, від міста Аскалон у Палестині.

[68] *Свята земля* – так іудеї називають завойовану ними Палестину.

[69] ***Филон, Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф, Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона [Текст] / Алекса-***

ндрийский Филон. – Москва – Иерусалим : Еврейский университет в Москве, 1994. – С. 15–50.

[70] Імператор Тіберій був сином Тіберія Клавдія Нерона, але імператор Октавіан Август усиновив його, бо не мав нащадків чоловічої статі, а отже, спадкоємців престолу.

Палестина в I ст.н.е. *Мапа*

1.7. АМПЛІЙ

Марк Амплій (*I ст. до н.е. – I ст. н.е.*) *– вільновідпущений римського воєначальника Квінта Емілія Палатіна Секунда* (*I ст. до н.е. – I ст. н.е.*), *який походив з Беріта* (*Бейрута*) *в Лівані. Палатін, судячи з напису, служив при легаті Сирії Квірінії, за наказом якого здійснив перепис в Апамеї, великому сирійському місті тієї доби. У Бериті він, мабуть, і похований. На надмогильному камені Палатіна й його жінки Емілії Хії С. Амплій зробив присвячувальний напис латинською мовою. Пізніше камінь з написом з якихось причин був привезений у Венецію, де й віднайдений у 1647. У написі йде мова про зазначений перепис населення в Сирії на поч. I ст. н.е.*

Текст

Ampl. Inscript. Palatin.[1]. "К[вінт] Емілій, с[ин] [Квінта], Пал[атін] Секунд, з числа воїнства Божественного Авг[уста], [при] П[ублії] Сульпіції Квірінії, ле[гатові Августа] Цезаря в Сирії, вшанований гідністю префекта II морської когорти. За наказом Квірінія я здійснив перепис в Апамеї, місті з населенням у 117 000 громадян. Також за наказом Квірінія я виступив проти ітуреян у Ліванських горах і захопив їх фортецю зі зброєю й керівниками війська, за що консулом[2] двічі був призначений префектом казначейства і в колонії квестором, двічі едилом, двічі дуумвіром і понтифіком. Це присвячено [Квінту] Емілію, с[ину] К[вінта], Па[латіну] Секунду і Емілії Хії[3] їх віль[новідпущеним] М[арком] Амплієм[4]".

Коментар

[1] ***Лопухин, А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий [Текст] / А. П. Лопухин. Новый Завет. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Тузова, 1895. – С. 837.***

[2] *Консулом* – тобто Квірінієм.

[3] *Емілії Хії* – жінки Палатіна Секунда, похованої поряд з ним.

[4] Сам по собі факт перепису, здійснений Палатіном, має лише опосередковане відношення до повідомлення євангеліста Луки (Лк. 2, 1–3) про загальний перепис за часів Августа (який згідно з Євангеліями співпав із часом народження Ісуса), оскільки не вказує, коли ж здійснювався перепис і нічого не повідомляє щодо подвійного легатства Квірінія в Сирії. Незважаючи на це, напис Амплія займає важливе місце в історичних антологіях. Правда, знайдений у 1647 камінь був загублений, внаслідок чого зроблений с нього список, надрукований у 1719, критики відкидали як підроблений, аж доки в 1880 не була знову знайдена нижня частина цього каменя.

1.8. ПОНТІЙ ПІЛАТ

Джотто. Пілат (1305)

Понтій Пілат *(I ст. до н.е. – I ст.н.е.) – римський політичний діяч. Ймовірно прізвище "Пілат" (Pilatus – "списокидач") походить від назви метального дротика (pilum). Можливо, це третє ім'я (cognomen), яке носив кожний римлянин. Воно свідчить про військові заслуги предків Понтія Пілата. Але оскільки Пілат був римським вершником – а саме їм було передане намісництво в Іудеї, – він міг бути лише віддаленим родичем стародавнього самнітського сенатського роду Понтіїв (III ст. до н.е. – I ст. н.е.). У часи Христа Пілат був римським намісником (претором) Іудеї й Самарії (26–36) з резиденцією в Кесарії. Своїми насильницькими діями щодо святинь іудеїв викликав ряд смут, які придушив. Поклав край бунту Дорофея (бл. 30), учня Іоанна Хрестителя, на г. Гарізім. Йому покровительствував префект преторія Елій Сеян (усунутий у 31). Згідно з Євангеліями Пілат судив Ісуса. Через скарги іудеїв консул (34) Вітеллій відіслав Пілата в Рим на звіт до імператора Тіберія. Церковні оповіді про його подальшу долю мають легендарний характер. У 1961 під час розкопок у Кесарії Палестинській, які проводилися італійськими археологами на чолі з А. Фрова, на території античного театру було знайдено уламок гранітної плити з латинським присвячувальним написом, який містив імена Тіберія і Пілата. Цей напис на уламку гранітної стели ще раз підтверджує історичність П. Пілата.*

Мармурова плита з написом П. Пілата

Текст

Pilat. Inscript.[1] "Тіберію Цезарю Августу, в п'ятий раз консулу[2], Тіберіеум ... Понтій Пілат[3], прокуратор[4] Августа, префект Іудеї[5] ... присвятив".

Коментар

[1] ***Lifshitz B. Inscriptions Latines de Cesaree*** (***Caesarea Palestinae***) ***// Latomus. – T. 22. – Fascicule 4. – 1963. – P. 781–782.***

Напис, який, судячи з усього, складався з чотирьох рядків, дуже пошкоджений часом; перші три рядки збереглися частково, а останній знищений майже повністю — там ледве прочитується одна літера (*Frova A. L'iscrizione di Ponzio Pilato a Caesarea // Istituto Lombardo-Accademia die Scienze e Lettere. – Rindiconti, Classe di Lettre. – 95. – 1961. – P. 419–434. – Photo. 1–3*). Ізраїльський дослідник Б. Ліфшіц запропонував реконструкцію напису, яка тут наводиться.

[2] Тобто в 31 н.е.

[3] Пілата згадують Філон і Таціт, більш-менш детальну розповідь про нього наводить Іосиф Флавій. Збереглися бронзові монети, так звані лепти, відкарбовані Пілатом під час його намісництва в Іудеї й Самарії. Грецькі написи на них містять імена Тіберія Цезаря і його матері Юлії Августи. Оскільки ці монети були відкарбовані в Іудеї, де діяла заборона на людські зображення, на них відсутні профілі римського імператора, але широко представлені предмети релігійного культу: посуд, черпаки, жрецький посох (lituus) та ін.

На думку Б. Ліфшіца, в другому рядку напису перед іменем [Pon]tius Pilatus стояло особисте ім'я (praenomen) Пілата, яке залишилося невідомим. Але така реконструкція багато в чому надумана. Нема ніяких підстав вважати, що перед словом Tiberieum стояли імена імператора, а також вказівка на рік його консульства (при цьому Б. Ліфшіц, хоча й зі знаком запитання, позначив V консульство Тіберія – в 31 н.е. був усунутий префект преторія Елій Сеян, який, як вважають, був покровителем Пілата. В другому рядку настільки ж довільно до титулу "префект" доданий традиційний у науково-популярній літературі титул Пілата "прокуратор". Так називали суддю Ісуса, виходячи з вказівок Таціта (*Tac. Ann. XV, 44*). На думку інших учених, на камені для такого об'ємного напису немає відповідного місця (*Ельницкий Л. А. Кесарийская надпись Понтия Пилата и ее историческое значение // Вестн. древн. истории. – 1965. – № 3.– С. 143*). За переказами, його жінка Клавдія Прокула увірувала в Ісуса як Христа.

[4] Титул "префект Іудеї", який стоїть в написі, викликав дискусію в наукових колах. Адже прокуратором Пілата, як зазначалося вище (див.: розділ "Понтій Пілат"), називає лише Таціт. В Євангеліях Пілат називається просто "правителем" (ἡγεμών; Мт. 27, 2). Іосиф Флавій називає його то "правителем", то "намісником, який управляє" (ἐπίτροπος), Філон з Александрії і Євсевій Кесарійський (Памфіл) – "намісником" (ἐπίτροπος). Свого часу видатний знавець римської історії Т. Моммзен відзначав, що Понтій Пілат за своїм призначенням iure gladii повинен був називатися не прокуратором, а префектом (*Mommsen T. Römisches Staats recht. II. – Leipzig, 1887. – S. 236*). Його думка блискуче підтвердилася знайденим у Кесарії написом. Можна додати, що титул procurator майже не зустрічається в римській епіграфіці до 40 н.е. (*Ельницкий Л. А. Кесарийская надпись Понтия Пилата и ее историческое значение // Вестн. древн. истории. – 1965. – № 3.– С. 144*).

[5] Префектами у римлян спочатку називалися командири допоміжних кінних і піших загонів, а з часу Августа ця посада стала військово-адміністративною: окрім префекта преторія – командира преторіанської гвардії – з'явився префект Рима, який замінив міського претора; ряд префектів (як Пілат) були намісниками деяких імператорських провінцій (Єгипет та ін.) (*Mommsen T. Op. cit. – S. 60S, 968, 1043, 1057, 1113*).

1.9. ІМПЕРАТОР КЛАВДІЙ

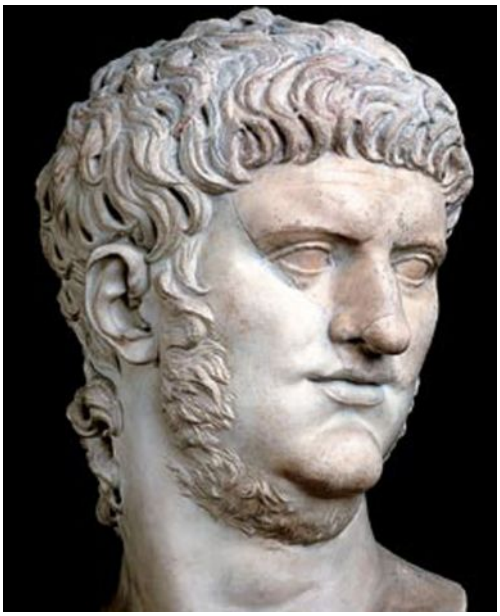

Клавдій

Тіберій Клавдій Нерон Друз Германік (*1.08.10 до н.е. – 13.10.54 н.е.*) – *римський імператор* (*24.01.41 – 13.10.54*). *Син Клавдія Нерона Друза Старшого. Народився в Лугдунумі* (*Галлія*). *Терпів знущання від дядька Тіберія й племінника Калігули. Після вбивства останнього солдати проголосили Клавдія імператором* (*Тіберій Клавдій Цезар Август Германік*). *У 43 здійснив похід у Британію. Боязкий, бездарний, хворобливий чоловік, він виявився несамостійним і залежав від жінок. 5 разів консул* (*37, 42, 43, 47, 51*). *Жонатий на Плавтії Ургуланіллі* (*народила сина Друза й дочку Клавдію*), *Елії Петіні* (*народила дочку Антонію*), *Валерії Мессаліні* (*народила сина Британіка і дочку Октавію*) *і племінниці Юлії Агріппіні Молодшій, сина якої Нерона від її першого шлюбу він усиновив. Агріппіна ж і отруїла Клавдія. Обожнений. З кількох його творів збереглося послання до александрійців* (*41 н.е.*) *і фрагмент промови, виголошеної перед сенатом у 48 н.е.* (*латинський напис на 2 бронзових таблицях, виявлених у 1524 поблизу Ліона*), *де мова йде про перепис населення в Римській державі в кін. I ст. до н.е.*

Текст

***Claud. Ad Alexandr. I–IV*[1].** “I. Говорить Луцій Емілій Рект[2]: оскільки, внаслідок численності жителів, все місто не могло бути присутнім при читанні цього найсвященнішого і найблагодійнішого для нашого міста листа, я визнав за необхідне виставити публічно цей лист, щоб ви всі поголовно, читаючи його, захоплювались величчю Бога нашого Цезаря і дякували за [його] прихильність до [нашого] міста. [Рік] II[3] Тіберія Клавдія Августа Германіка імператора місяця неу себаст[у] 14-го [дня][4].

II. Тіберій Клавдій Цезар Август Германік, Імператор, верховний понтифік, наділений владою трибуна, консул призначений[5] вітає[6] місто александрійців. Тіберій Клавдій Барбілл[7]… ваші посли, вручивши мені вашу постанову[8], багато про місто розповіли, явно бажаючи викликати у мене прихильність [до вас], яку, як ви добре знаєте, з давнього часу я зберігаю до вас; бо те, що вам властиво виявляти благочестя до Августів, мені здавна добре відомо, особливо ж [виявляти благочестя] до мого дому, якому робили послуги і взаємно діставали їх[9], про що, коли сказати про головне, не торкаючись другорядного, є найкращий свідок брат мій Германік[10] Цезар, який вітав вас цілком заслуженими промовами. Через те я охоче прийняв дані мені вами почесті, хоч мене і нелегко схилити до такого роду речей. Насамперед я дозволяю вам святкувати мій день народження як день Августа способом, вами обраним, а нині згодний на встановлення в усіх [вказаних вами] місцях статуй моєї і членів моєї сім’ї; адже я бачу, [що] ви постарались встановити скрізь докази вашого благочестя до мого дому. Щодо двох золотих статуй, то, оскільки від однієї з них, [а саме статуї] Священного Клавдієвого Миру, виготовленої за пропозицією і настійною просьбою мого шановного Барбілла, – я відмовився, вважаючи, що це видасться визивним, нехай вона буде встановлена в Римі.

III. Друга [ж] нехай бере участь в епонімні[11] дні способом, вами обраним. Разом з нею нехай бере участь в процесіях і трон, пишно прибраний за вашим розсудом. Нерозумно, може, погодившись на такі почесті, відмовитися від встановлення Клавдіанської Філи і від священних гаїв у кожному номі Єгипту. Тому дозволяю вам і це, а також, коли хочете, встановіть кінні статуї Вітразія Полліона[12], мого прокуратора. Щодо чотири кінних колісниць, [які] ви бажаєте спорудити на мою честь при входах в країну, то я даю на це згоду, причому одна має бути встановлена поблизу так званого Тапосіріса в Лівії, друга коло Фароса Александрійського[13], третя – коло Пелусія[14] в Єгипті; встановлення ж верховного жреця для мене і спорудження храмів забороняю, не бажаючи поводитись визивно щодо моїх сучасників, і вважаю, що жертвоприношення та інші обряди самим тільки богам віддаються в усі часи[15].

IV. Я хочу, щоб неокори[16] храму в Александрії, присвяченого Богу Августу, обирались за жеребом, подібно до того, як вони обираються в Канопському[17] храмі. … Що ж до ради, то я не можу стверджувати, що у вас це було узвичаєне при попередніх царях, а те, що при моїх попередниках Августах її не було – ви добре знаєте".

Claud. Tab.[18]. "Вони[19] надали моєму батькові Друзу[20], користуючись на той час спокоєм, коли він був зайнятий підкоренням Германії, повний і непорушний спокій в його тилу; і те, чим він був зайнятий перед тим, як вирушити на війну, був перепис, справа тоді нова і така, до якої незвичні були галли. Ми самі знаєм ще й тепер з тривалого досвіду, наскільки вона для нас тяжка, хоча від нас вимагається не більше, як відкрито зібрати відомості про те, чим ми володіємо[21]".

Коментар

1 ***Хрестоматія з історії Стародавнього світу. – Т. 3. Рим / за ред. В. В. Струве [Текст]. – К. : Рад. школа, 1955. – С. 179–180.***

Послання Клавдія до александрійців є однією з найбільш значних і важливих папірологічних знахідок XX ст. Він висвітлює внутрішню політику Александрії, а водночас показує справжню політику самого Клавдія, карикатурний образ якого створила ворожа до імператора традиція (Сенека, Светоній, Таціт). Будучи відгуком на бурхливі події 38–41 в Александрії, папірус Клавдія містить важливі відомості про імператорський культ у зв'язку з провінціальною політикою влади, про муніципальну політику (скорочення строку служби магістратів, відмова відновити александрійську раду), про політику надання громадянських прав провінціалам.

2 *Луцій Емілій Ректа* – префект Єгипту (41–42). Весь текст колонки I являє собою супровідний едикт префекта до листа Клавдія. Тільки в тексті цього супровідного едикту збереглась, завдяки щасливому випадку, дата, що дає змогу визначити час, коли написане послання.

3 В Єгипті час правління імператорів рахували, починаючи з першого числа єгипетського місяця Толта – 29 серпня, за винятком першого року правління, який рахували з дня вступу імператора на престол і до першого числа найближчого місяця Тота. Отже, перший рік імператора Клавдія рахували в Єгипті з 25 січня 41 по 28 серпня 41 н.е. Оскільки супровідний едикт Ректа датовано 10 листопада 41 н.е., то за єгипетського літочислення це вже другий рік правління Клавдія.

4 *Неос Себастос* – грецька назва єгипетського місяця Атір, 28 жовтня – 26 листопада. Знайдений текст листа Клавдія не датований, але дата, зазначена в супровідному едикті Ректа, разом з деякими історичними міркуваннями дає підставу визначити, що лист написано влітку 41 н.е.

5 *Призначений* – десігнатус, магістрат, який ще не вступив на посаду.

6 Форма цього вітального "звернення" ("хайрейн"), на відміну від "легейн" ("говорить") супровідного едикту Ректа, вказує на епістолярний характер документа.

7 *Тіберій Клавдій Барбілл* – можливо, мова йде про префекта Єгипту за Нерона в 55–59.

[8] З цього видно, що, незважаючи на відсутність ради (буле), організація александрійських громадян мала право видавати законодавчі постанови – "псефісми".

[9] Всю цю тираду слід розглядати як дипломатичний прийом влади. Таке загравання з александрійцями за допомогою дипломатичного перекручення фактів було потрібне Клавдію через велике значення міста Александрії в хлібному імпорті Риму, особливо в період серйозних продовольчих труднощів, які переживала столиця Імперії з самого початку правління імператора Клавдія. Проте слід узяти до уваги те, що основну вимогу александрійців – відновлення буле (міської ради) – імператор все таки відхилив.

[10] *Германік* – син Друза, брат Клавдія, відвідав Єгипет у 19 н.е.

[11] *Епонімос* – той, хто дає назву кому-небудь.

[12] *Вітразій Полліон* – префект Єгипту (39–41), якого змінив Луцій Емілій Ректа.

[13] *Фарос* – острівець поблизу Александрії, на якому був знаменитий Фароський маяк.

[14] *Пелусій* – фортеця на північно-східному кордоні Єгипту.

[15] *Самим тільки богам віддаються в усі часи* – відмова Клавдія від "божеських" почестей має велику вагу для питання про розвиток імператорського культу, зокрема для питання про те, чи був Клавдій послідовником концепції елліністичної монархії Цезаря, чи повернувся до політики Августа.

[16] *Неокор* –"той, хто підмітав храм", храмовий служитель, який наглядав за чистотою, порядком і зовнішньою пишнотою храму. В римські часи – почесний титул охоронців храмів, присвячених цезарям.

[17] *Канопа* – місто при гирлі західного рукава Нілу.

[18] ***Лопухин, А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий [Текст] / А. П. Лопухин. Новый Завет. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Тузова, 1895. – С. 828.***

[19] *Вони* – галли.

[20] *Друз* – Нерон Клавдій Друз Старший (38–9 до н.е.), син Клавдія Нерона й Лівії, пасинок Цезаря Августа, брат імператора Тіберія, батько Германіка Цезаря і імператора Клавдія. Видатний полководець. Квестор 18, консул 9 до н.е. З 15 по 9 до н.е. воював у Германії, спочатку як легат при браті Тіберії, з 13 як головнокомандувач римської армії.

[21] Повідомлення євангеліста Луки про перепис населення Августом за часів правління Сирією Квірінія (*Лк. 2, 1–3*), який співпав із часом народження Ісуса, викликало масу суперечок, які не вщухають до сьогодні. Згідно з головним джерелом з історії Іудеї того періоду – твору Іосифа Флавія – перепис в Іудеї був проведений у 6 н.е., після включення її до складу Римської імперії, а намісництво Сульпіція Квірінія в Сирії датується 6–12 н.е. (*Ant. Iud. XVIII, 1, 1; 2, 1*). Все це не узгоджується із вказівкою євангелістів, що Ісус народився за часів Ірода Великого (37–4 до н.е.) (*Мт. 2, 1; Лк. 1, 5*). Прагнучи перебороти це неузгодження, деякі історики наголошують, що дещо подібне перепису проводилось в Іудеї до 6 н.е., і навіть за часів Ірода Великого. Щодо Квірінія також зазначається, що він уперше начальствував у Сирії раніше зазначеного Іосифом Флавієм терміну. Про промову Клавдія повідомляє в своїх "Анналах" (*XI, 24*) Тацит. Перепис, про який іде мова в написі, може бути співставлений із повідомленням Луки "про наказ кесаря Августа переписати всю землю" (*Лк. 2, 1*).

1.10. СЕНЕКА

Сенека

Луцій Анней Сенека Молодший *(бл. 4 до н. е. – 04.65 н. е.) – римський філософ, письменник і державний діяч. Син оратора Сенеки Старшого. Народився в Кордубі (Іспанія) в сім'ї вершника. В дитинстві попав у Рим. Навчався в різних філософів, став прибічником стоїцизму. Обіймав посади судового оратора (31), квестора (33), став сенатором. Лікувався в Єгипті. Небезпека загрожувала йому за часів Калігули (37–41). У 41–49 через інтриги Валерії Мессаліни (убита в 48), третьої жінки імператора Клавдія (41–54), Сенека перебував у засланні на о. Корсіка. Повернутий у Рим четвертою жінкою Клавдія, Агріппіною Молодшою. Став претором (49) і вихователем (49–54) її 11-річного сина (від першого шлюбу), майбутнього імператора Нерона (54–68), та інших впливових вельмож. Після того, як Сенека висміяв Клавдія, він став користуватися довір'ям Нерона. У 54–59 Сенека ледве не фактичний правитель Імперії. Сенатор. У 55 був змінним консулом. Накопичив велике багатство, але після вбивства Агріппіни (59) його вплив зменшився. У зв'язку з близькістю ідей Сенеки до вчення християн йому приписувалось листування з апостолом Павлом. У 62, після смерті префекта преторія Бурра, Сенека відійшов від справ. Після повернення з Кампанії був звинувачений у співучасті в змові Пізона (65) і за наказом Нерона наклав на себе руки, як і його брати. Другій жінці Сенеки, Помпеї Пауліні, Нерон не дав змоги покінчити з собою. Від Сенеки до нас дійшли 13 трактатів, 10 трагедій, сатира, 11 епіграм, 124 листи. Сенека опосередковано пише про діяльність християн у серед. I ст. н.е.*

Текст

Sen. De ben. II, 25[1]. "25. Фурній[2] нічим іншим не догодив так Цезарю Августу і нічим іншим не набув настільки легкого доступу до випрошування його милостей, як за допомогою тих слів, які сказав, прохаючи про помилування свого батька, що примкнув до партії

Антонія: “Ти, Цезарю, – сказав він, – кривдиш мене тільки тим, що змушуєш жити і померти невдячним”.

Sen. De ben. II, 7[3]. “7. Коли претор Непот Марій[4] упросив Тіберія Кесаря[5] допомогти в виплаті боргу, останній наказав йому повідомити імена кредиторів: це означало не дарувати, а скликати кредиторів. Коли імена були оголошені, він написав, що за його наказом Непот звільнений від боргів, – зробивши при цьому Непоту образливе зауваження, він вчинив так, що Непот хоча й не мав більше боргів, але не отримав і благодіяння: він звільнив його від кредиторів, але нічим не зобов’язав по відношенню до себе”.

Sen. De ben. I, 15[6]. “15. Крісп Пассієн[7] казав зазвичай, що від одних він краще б бажав (отримати) судження, ніж благодіяння, а від інших – краще благотворіння, ніж судження, наводив такі приклади: “Від божественного Августа[8], – говорив він, – я краще бажаю отримати судження, а від Клавдія[9] – благодіяння. Я ж зі свого боку вважаю, що не слід шукати благодіяння того, чиє судження не має ціни. Отже, що ж? Хіба не слід від Клавдія брати те, що він пропонував? Слід, але так, як ніби береш від Фортуни, що, як ти знаєш, в ту ж мить може зробитися щодо тебе неблагонадійною”.

Sen. Apocol. 1[10]. “1. …Я знаю, що отримав свободу з того самого дня, як помер той, на кому виправдалось прислів’я: “Народись або царем, або дурнем”[11]. А захочеться мені відповісти – скажу, що прийде в голову. Коли це бачено, щоб приводили до присяги історика? А вже якщо треба буде на когось послатись, запитайте в того, хто бачив, як відходила на небо Друзілла[12]; він-то вам і розповість, що бачив, як вирушав у дорогу Кпавдій, “кроками нетвердими йдучи”. Хоч-нехоч, а вже доведеться йому бачити, що здійснюється на небесах: адже він наглядач Аппієвої дороги[13], а по ній, сам знаєш, вирушали до богів і Божественний Август і Тіберій Цезар[14]”.

Sen. Ep. 1[15]. “1. На вустах у мене були слова шанованого мною Галліона[16], який захворівши на лихоманку, тут же зійшов на корабель, вигукнувши при тому, що то хвороба місцевості, а не його тіла”.

Sen. De vit. beat. 1[17]. “1. Всі люди хочуть жити щасливо, брате мій Галліоне[18], але вони нечітко уявляють собі, в чому полягає щасливе життя”.

Aug. De civ. Dei VI, 10-11[19]. “10. Свобода, якої не вистачало Варрону[20], щоб несхвально висловитися про громадянську теологію, абсолютно схожу на теологію театральну, так же відкрито, як і про останню, вирізняла до певної міри, хоч і не зовсім, Аннея Сенеку, який, судячи з деяких даних, жив за часів наших апостолів.

Вирізнявся він цією свободою в своїх творах, хоча не вирізнявся в житті. У творі, написаному проти марновірств, він засуджує цю державну й громадянську теологію значно всебічніше й сильніше, ніж Варрон – театральну і казкову".

Аврелий Августин

Aug. De civ. Dei VI, 11[21]. "Поряд з іншими марновірствами громадянської теології Сенека засуджує й обряди іудеїв, особливо суботу, стверджуючи, що вони роблять це марно, тому що, святкуючи суботу через кожні сім днів, вони втрачають марно майже сьому частину свого життя і бездіяльністю наносять збитки багато чому, що буває необхідним згідно з вимогами часу. Але християн, до яких уже й тоді іудеї ставились значною мірою вороже, він вирішив не відносити ні до тієї, ні до другої сторони: він не похвалив їх, щоб не образити стародавні звичаї своєї вітчизни, але й не засуджував, щоб не суперечити своїм дійсним намірам. Говорячи про іудеїв, він висловлюється таким чином: "Тим часом звичай цього злочинного народу[22] набув такої сили, що прийнятий уже по всій землі: будучи переможеними, вони дали закони переможцям". Говорив він це із задоволенням і не знаючи того, що здійснюється за розпорядженням згори; висловлював, проте, думку, яка засвідчує, що думав він про смисл іудейських обрядів. "Вони, – говорить він, – знають основи свого обряду; більша ж частина народу чинить, не знаючи, чому чинить так".

Аврелий Августин в одязі ієрарха

Sen. Octav. 442–444[23]***.***
“Н е р о н. Найкраща доблесть – винищити ворога.
С е н е к а. Батько вітчизни громадян жалітиме”.

Sen. Octav. 449–450[24].
“С е н е к а. Хай боги хвалять завжди твої діла.
Н е р о н. Мені богів боятись? Сам творю богів”.

Коментар

[1] ***Римские стоики : Сенека, Єпиктет, Марк Аврелий / вступ. ст., сост., подгот. Текста В. В. Сапова [Текст]. – М. : Республика, 1995. – С. 44.***

[2] *Фурній* – Гай Фурній, римський політичний діяч, оратор. Консул 17 до н.е.

[3] ***Римские стоики : Сенека, Єпиктет, Марк Аврелий / вступ. ст., сост., подгот. текста В. В. Сапова [Текст]. – М. : Республика, 1995. – С. 31.***

[4] *Непот Марій* – колишній претор. Впав у розпусту, збіднів і був виключений із сенату.

[5] Тіберія Сенека згадує і в “Моральних листах до Луцілія” (108, 22).

[6] ***Римские стоики : Сенека, Єпиктет, Марк Аврелий / вступ. ст., сост., подгот. текста В. В. Сапова [Текст]. – М. : Республика, 1995. – С. 27.***

[7] *Крісп Пассієн* – Гай Саллюстій Крісп Пассієн, вітчим імператора Нерона, перший чоловік Агріппіни. Знаменитий оратор. Консул (27, 44).

[8] *Божественний Август* – Август був бережливішим, але діяв благорозумно.

[9] *Клавдій* – Клавдій, на думку Сенеки, був людиною недалекого розуму і хоча багато дарував, зате багато й відбирав.

[10] ***[Сенека]. Апофеоз Божественного Клавдия // Римская сатира: пер. с лат. / сост. и науч. подбор текста М. Гаспарова ; предисл. В. Дурова ; коммент. А. Гаврилова, М. Гаспарова, И. Ковалевой и др. [Текст] – М. : Худож. лит., 1989. – С. 117.***

Твір Сенеки Apocolocyntosis (“Огарбузення”) мав і інші назви – “Дійство про смерть Клавдія Цезаря”, “Обожнення”, “Апофеоз божественного Клавдія”.

[11] Клавдій помер 13.10.54 н.е. За деякими версіями, був отруєний.

[12] *Друзілла* – тут: сестра і коханка імператора Калігули. Після смерті Друзілли Калігула наполягав на її обожненні і навіть заплатив велику суму грошей сенаторові, який поклявся, що бачив, як Друзілла вознеслася на небо.

[13] *Аппієва дорога* – вела з Риму в Капую і далі, до Брундізіума. По ній везли в Рим тих, хто помер у Кампанії.

[14] *Тіберій* – імператор (14–37). Насправді офіційно не був обожнений.

[15] ***Сенека. Моральні листи до Луцілія [Текст]. – 2-е вид. – К. : Основи, 1999.***

[16] *Галліон* – старший брат Сенеки, Луцій Юній Анней Новат (згодом – Галліон). Усиновлений ритором Луцієм Юнієм Галліоном. Оратор. Змінний консул-суффект (suffectus) у невідомому році (*Tac. Ann. 15, 73; 16, 17*). Проконсул (намісник) провінції Ахайя (53), де він допитував апостола Павла під час його 3-ї місіонерської подорожі (53). За Ієронімом, покінчив з собою після невдачі змови Луція Кальпурнія Пісона (консула 57) в 65. Ще раніше Сенека присвятив брату твір “Про щасливе життя” (Sen. De vit. beat.) Згадується в Новому Заповіті (***Діян. 18, 11–17***). У Сенеки був і другий брат, Марк Анней Мела, батько поета Марка Аннея Лукана, вершник і сенатор, прокуратор майна

Нерона, якому Сенека присвятив трактат “Про гнів” (Sen. De ir., в 3 кн.). Його теж примушено покінчити з собою (65).

[17] ***Римские стоики : Сенека, Єпиктет, Марк Аврелий / вступ. ст., сост., подгот. текста В. В. Сапова [Текст]. – М. : Республіка, 1995. – С. 167.***

[18] *Галліон* – згадуваний Луцій Юній Анней Галліон, старший брат Сенеки.

[19] ***Августин Блаженный. О граде Божьем [Текст] / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 297–298.***

[20] *Варрон* – Публій Теренцій Варрон.

[21] ***Августин Блаженный. О граде Божьем [Текст] / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 302–303.***

[22] Це перша згадка про християн, що зображує їх у часи, наближені до першого гоніння (64). Твір Сенеки “Про марновірство”, який цитується Августином Аврелієм, був знищений у ранньохристиянську добу, можливо, через те, що він розходився з ідеями Євангелій. Цей твір ще раніше цитувався окремими авторами. Сенека говорив про масу прозелітів християн, яку називав “злочинним родом (gens)”. Водночас роздуми Сенеки про містицизм, суєтність життя, терпимість, фаталізм, моральність, аскетизм, потойбічну відплату тощо були близькі до релігійних поглядів християн. Тому отці церкви високо цінували мислителя. Виходячи з того, що багато ідей християнства схожі з поглядами Сенеки, одні дослідники (Бауер) вважають, що вчення Сенеки було продуктом розвитку людського розуму, що дійшов до розкриття вищих істин, другі (Крейєр) згідно з давньою легендою припускають можливість особистого знайомства Сенеки з проповідниками християнства в Римі, їх вченням та впливом останнього на спосіб думок філософа.

Оскільки в 60-х I ст. Сенека, а також апостоли Петро і Павло були в Римі, вже на поч. II ст. н.е. виникла “Possione Петра і Павла”, укладення якої приписувалося Ліну, єпископу Римському, хоча вчені довели апокрифічність твору. Проте в III ст. вже існує легенда про листування Сенеки й ап. Павла. Про неї згадували Ієронім у творі “Про знаменитих мужів” (*Hieron. De vir. ill. 12*) і Августин (*Aug. Ep. 153. Ad Maked. – PL 32/36–37*). Філософа навіть оголошували таємних християнином. Проте Сенека ніде не пише про Христа, а його листування з апостолом Павлом визначене як фіктивне. І все ж питання про ставлення Сенеки до християнства остаточно не розв’язане. Дані про християн Сенека міг отримати від свого брата Галліона або на основі їх діяльності в Римі.

[23] ***Античная драма [Текст] / сост. и вступит. ст. С. Апта. – М. : Худож. лит., 1970***.

[24] ***Там само.***

1.11. НІМФЕЙ

Німфей із Авіли (*I ст. н.е.*) *– вільновідпущений тетрарха Лісанія. Про свої благочестиві справи він повідомляє в грецькому написі, який дійшов ло нас на уламку дорійського храму, відкритого в 1734 англійським мандрівником Річардом Пококком на руїнах стародавньої Авіли в Лівані, яка колись була столицею Авілінеї. В написі згадується тетрарх Лісаній.*

Текст

Nymph. Inscript.[1]. "На здоров'я государів Се[бастосів][2], спасителів і хранителів цього будинку, Німфей, вільно[відпущений] Лісанія тетрарха, спорудив за свої кошти це святилище, а також насадив навколо нього за свій рахунок різноманітні рослини. Пану Кроносу і [... його] благочестивій жінці".

Коментар

[1] ***Лопухин, А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий. Новый Завет [Текст] / А. П. Лопухин. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Тузова, 1895. – С. 862–863.***

[2] *Себастос* (*Σεβαστός*) – грецький переклад латинського титулу Augustus (Август). Вже Е. Ренан дійшов висновку, що цими Себастосами (Августами) слід вважати імператора Тіберія (14–37 н.е.) і його матір Лівію Друзіллу, яка з 14 н.е. мала ім'я Юлії Августи. Причому Лівія не носила цього імені за життя свого чоловіка Октавіана Августа, а після його смерті вона в один і той же час прийняла ім'я Юлії і титул Августи. Отже, цей напис міг бути зроблений у проміжку між 14 роком, коли помер Август, і 29 роком, коли померла Лівія (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions. – 1867. – Part. II. – P. 68–69*).

Вчені заявили, що "відкритий" другий Лісаній, який жив за часів Тіберія і час правління його відповідає хронології євангеліста Луки. Правда, на написі з Авіли (тепер Сок-ель-Барада з горбом Небі-Хабіл, на східному схилі Антиліванy, за 20 км на північний захід від Дамаска) слово Σεβαστῶν дуже пошкоджене і ледве прочитується. Але головне заперечення Е. Ренану полягає не в цьому. Адже напис, хай навіть у проміжку між 14 і 29 н.е., зробив не тетрарх Лісаній, а його вільновідпущений Німфей. З 36 до н.е., часу загибелі Лісанія, сина Птолемея, до 14 н.е., минуло 50 років – термін великий, але все ж не більший за середню тривалість людського життя. Чому б цьому Німфею не бути вільновідпущеним все того ж "першого" і єдиного Лісанія, який правив у 40–36 до н.е.? В молодості, за часів Лісанія, Німфей міг стати вільним, а в старості, за часів Тіберія і Лівії, – зробити напис.

Повідомлення євангеліста Луки, що суперечило позабіблійним джерелам, стосується тетрарха Лісанія, який згадується ним поряд з іншими правителями як сучасник Ісуса Христа (*Лк. 3, 1*). Проте Іосиф Флавій повідомляє, що Лісаній,

син Птолемея, був правителем Халкіди Сірійської (Авілінеї) в 40–36 до н.є. (*Ios. Flav. Ant. Iud. XV, 4.1*), тобто задовго до народження Ісуса. Цей Лісаній був страчений за наказом Марка Антонія, але область його ще довго називалася його іменем (*Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 6,10; XIX, 5, 1; XX, 7, 1; Ptolem. V, 14.1*), що могло бути неправильно витлумачене євангелістом Лукою, нібито Лісаній правив цією областю і в I ст. н.е. Малоазійський грек, християнин другого покоління Лука використав уже готові оповіді (2, 1), компілюючи й погоджуючи їх між собою, не дуже чітко уявляючи політичну ситуацію в Палестині (*Ренан Э. Жизнь Иисуса. – М., 1991. – С. 44–46*).

Утім, з часом науковцями були виявлені нові документи, на основі яких дослідники взяли повідомлення Луки під захист і почали говорити про ще одного Лісанія (окрім того, про якого писав Іосиф Флавій), правителя Авілінеї на поч. I ст. н.е.

1.12. ДОЧКА ЗЕНОДОРА

Дочка Зенодора (*I ст. н.е.*) *– безіменна адресатка, дочка Зенодора, сина Лісанія, правителя Авілінеї в Палестині. Кам'яні уламки з її присвячувальним написом грецькою мовою в різний час були виявлені на території стародавнього Баальбека* (*Ліван*). *Напис уперше надрукований у 1853 Патрізієм у його "Коментарі на Євангелія". У написі згадується тетрарх Лісаній, якого можна сприйняти як сучасника Христа.*

Текст

Zenodor. fil. Inscript. Baalbek[1]. "...дочка – Зенодору, сину Ліс[анія т]етрарха, і Ліс[анію... і його] синам в пам'ять [благоговійно] встановила[2]".

Коментар

[1] ***Лопухин, А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий. Новый Завет [Текст] / А. П. Лопухин. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Тузова, 1895. – С. 864.***

[2] Навіть незадовільний рівень збереженості напису все ж дає підстави Ф. Сольсі, Е. Ренану, А. Лопухіну та ін. стверджувати, що мова йде про династію правителів Авілінеї (Лісаній I, Зенодор і Лісаній II).

1.13. ПЕРСІЙ

Персій

Авл Персій Флакк *(4.12.34 – 62) – римський поет. Народився в Волатеррах (Етрурія) в сімї вершника Флакка. У 6 років втратив батька. Мати Фульвія Сізеннія вийшла заміж за римського вершника Фузія, який теж невдовзі помер. Персій навчався вдома, а з 12 років – у Римі. Мав друзями відомих в Імперії людей. Прибічник стоїцизму. Був знайомий із Сенекою. Помер від хвороби шлунку у своєму маєтку на Аппієвому шляху. Мати знищила антинеронівські твори сина. До нас дійшов його "Пролог" і 6 "Сатир". В одній із "Сатир" мова йде про іудейського царя Ірода Антипу.*

Текст

Pers. Sat. V, 179–185[1].

"... Коли ж
Іродів[2] день[3] настав і на вікнах засмальцьованих
Кіптявою жирною чадять світильники, що стоять перевиті
Ланцюгом фіалок; коли на глинянім плаває блюді[4]
Хвостик тунця і вином горщик наповнюється білий,
Шепочеш ти тут про себе й бліднієш — заради суботи.
Чорні примари[5] тут, від яєць потрісканих біди[6]..."

Коментар

[1] ***Римская сатира [Текст] : пер. с латин. / сост. и наук. подгот. текста М. Гаспарова ; предисл. В. Дурова ; коммент. А. Гаврилова***, М. Гаспарова, И. Ковалева и др. – М. : Худож. лит., 1989. – С. 112.

[2] Ірод Антипа, один із синів Ірода Великого, отримав за батьківським заповітом Галілею і Перею, якими він управляв як тетрарх (четвертовласник) з 4 до н.е. по 39 н.е. Він відомий за Євангелієм від Луки як найбільший ворог Ісуса, оскільки намагався знищити його (*Лк. 13, 31*) і брав участь у суді над ним (*Лк. 23, 7–12*).

[3] *День* – день народження Ірода.

[4] *Глиняне блюдо* – червона тарілка.

[5] *Чорні примари* – похмурі ознаки небезпеки.

[6] Римляни гадали на яйцях, кладучи їх у вогонь. Якщо яйце тріскалося, це вважалося поганою ознакою. Всі синоптики наводять оповідь про те, як під час

святкування дня народження Ірода Антипи був страчений Іоанн Хреститель (*Мт. 14, 1–10; Мк. 6, 14–28; Лк. 9, 7–9*). Біблеїсти звернули увагу на те, що святкування, повязані з "днем народження Ірода" (*Herodis venere dies*), були відомі і римським письменникам, зокрема, поету-сатирику Персію (34–62 н.е.). Проте дане місце в сатирі Персія багато в чому незрозуміле і наштовхує коментаторів на різні здогадки і припущення. Справа в тому, що після опису розкішного бенкету Персій раптом говорить про "похмурі ознаки" і "небезпеки", які загрожували Іроду, від чого той ставав блідим і йшов на молитву. "Ознаками" (lemures) римляни вважали тіні померлих людей, які три дні на рік (9, 11 і 13 травня) виходили з підземного світу і чинили шкоду живим людям. Ряд дослідників убачають тут натяк на Іоанна Хрестителя, який був страчений Іродом саме на одному з таких бенкетів, і чутки про воскресіння якого з мертвих дуже турбували його (*Мт. 14, 1–2; Мк. 6, 14; Лк. 9, 7–9).* "В цілому, – відзначав А. П. Лопухін, – вірші Персія справляють враження, що зміст їх взято з натури чи у крайньому разі записано зі слів очевидців".

1.14. ГАЛЛ (ТАЛЛ) ІЗ САМАРІЇ

Галл (***Талл***) ***із Самарії*** (*I ст. н.е.*) *– римський історик. Автор "Історії"* (*52*)*, фрагменти якої цитує в своїй "Історіографії" Секст Юлій Африкан* (*220*)*. Поряд з іншими тут згадуються природні явища* (*затемнення сонця, землетрус*)*, що сталися в той час, коли, за Євангеліями, був розіп'ятий Христос.*

Текст

Iul. Afr. Hronogr.[1]**.** "18.1. Весь світ огорнула жахлива темрява, і скелі тріснули від землетрусу, і багато місць в Іудеї й інших районах були зруйновані. У третьому томі своєї "Історії" Галл пояснює цю темряву затемненням сонця, що, на його думку, є безпідставним, бо сонячне затемнення не могло статись у час повного місяця[, а **Христос** був розіп'ятий у час пасхального повного місяця]"[2].

Коментар

[1] ***Цьома, С. Історичні свідчення про Ісуса Христа [Текст] / С. Цьома // Труди Київської Духовної Академії. – К. : Видання УПЦ КП, 2006. – Ч. 3. – С. 84.***

[2] У сучасній науці ця згадка про природні явища, з якими пов'язується страта Христа, вважається достовірною. Хоча слова про Христа могли бути додані С. Ю. Африканом.

1.15. ПЛІНІЙ СТАРШИЙ

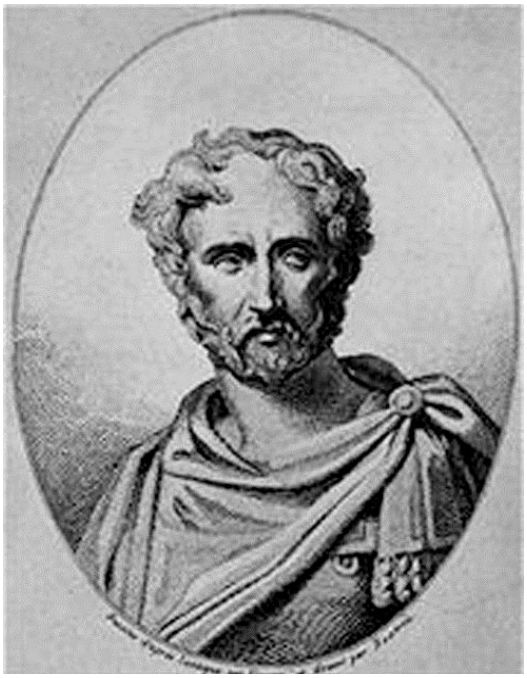

Пліній Старший

Гай Пліній Секунд Старший *(23–24.08.79) – римський вчений, письменник і політичний діяч. Народився в заможній сім'ї поблизу Нового Комума. Навчався в Римі. Працелюбний. Займав ряд адміністративних посад в Імперії. Служив у римських провінціях Германії (начальник кінноти) й Африці. У 52 знову в Римі. У 67 був імператорським прокуратором у Нарбонській Галлії та Іспанії. Користувався покровительством імператорів Веспасіана (69–79) і його сина Тіта (79–81). Написав життєпис свого командира Помпонія Секунда. Перебував під впливом Варрона. Схилявся до стоїцизму. Його племінником був Пліній Молодший. Під час виверження вулкану Везувій, командуючи Мізенським флотом, поплив із Мізен у Стабію, щоб описати подію і допомогти населенню. На березі задихнувся від отруйних газів. Енциклопедист. У своїй праці "Природнича історія" (в 37 кн.) використав 2 тисячі праць понад 100 грецьких і римських авторів.*

Текст

Plin. Mai. Nat. hist. V, 1, 2*[1]*. “2. Першою з усіх країн називають Маврітанію; до Германіка, сина Г. Цезаря, вона була єдиною державою, а під час його жорстокого правління її розділили на дві провінції. Мис, найближчий до океану, греки називають Ампелусій. Раніше по той бік Геркулесових Стовпів були міста Лісса і Котта, тепер там Тінгі, яку заснував колись Антей, а цезар Клавдій зробив колонією і назвав Традукта Юлія; Тінгі знаходиться

Іордан біля впадіння в нього р. Ярмук

за 30 000 кроків найкоротшим шляхом від міста Бетіки Белоні”.

***Plin. Mai. Nat. hist. V, 15, 71–72*[2]**. “71. Річка Іордан бере початок із джерела Панеади, друга назва якого Кесарія. Про неї ми ще скажемо. Ця чарівна річка звивається, оскільки це їй дозволяє рельєф місцевості, і показує себе людям. Ніби знехотя досягає вона згубного Асфальтового озера[3]; кінець кінцем вона поглинається ним і втрачає свою прекрасну воду, змішавши її з нездоровою водою озера. У верхній частині, пройшовши гірські долини, Іордан впадає в озеро, яке багато хто називає Генісаретським. Воно має 16 000 кроків у довжину, 6 000 в ширину і оточене чарівними містами: зі сходу Юлією і Гіппоном, з півдня Таріхеєю – цю назву багато хто переносить на озеро, з заходу Тіверіадою з цілющими гарячими джерелами.

72. В Асфальтовому озері немає нічого, крім смоли, звідси його назва. В нього не занурю-

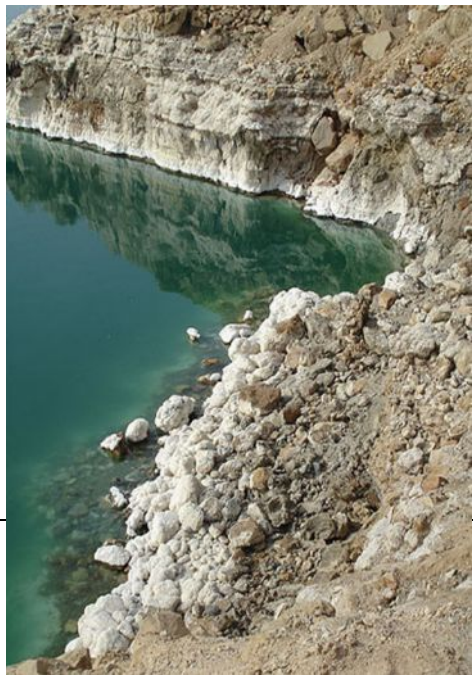

Поклади солі на березі Мертвого моря

ються тіла ніяких тварин, бики і верблюди плавають, у ньому нічого не тоне, цим воно і славиться. Озеро досягає 100 000 кроків у довжину, в найширшому місці – 25 000, а в вузькому – 6 000. На схід від нього лежить Аравія кочівників, на південь – Махер, колись друга за значенням після Єрусалима фортеця Іудеї. З того ж боку знаходиться цілюще гаряче джерело Каллірроя, сама назва якого говорить про гідність його вод”.

Іудейська пустеля

Plin. Mai. Nat. hist. V, 17[4]. “17. На захід[5], але на достатній віддаленості від берега, щоб уникнути шкідливих випаровувань моря, мешкають єссеї – плем’я усамітнене й найбільш дивовижне з усіх у всьому світі: в них немає жодної жінки, вони відкидають тілесну любов, не знають грошей і живуть серед пальм. З дня на день чисельність їх зростає завдяки появі маси стомлених життям пришельців, яких хвилі фортуни залучають до звичаїв єссеїв”.

Plin. Mai. Natur. hist. XV, 16, 54[6]. “54. Тіберієвими називають груші, які особливо подобались імператору Тіберію; вони на сонці більше зарум’янюються і стають великими, тільки в цьому їх відмінність від ліцернієвих”.

Plin. Mai. Nat. hist. XV, 21, 83[7]. “83. Всі ці сорти[8] привіз із Сирії в своє альбанське помістя Л. Вітеллій, що був цензором[9] після того, як він обіймав посаду легата в цій провінції, в останні роки цезаря Тіберія”.

Plin. Mai. Nat. hist. XV, 40, 135[10]. “(135). Розповідають, що Тіберій під час грози одягав собі на голову лавровий вінок через страх перед блискавкою”.

Plin. Mai. Nat. hist. XVIII, 7[11]. “7. У той час[12] наділ в два югери[13] був достатнім для римського громадянина, і нікому не призначалось більш значних ділянок. Хто з рабів у часи незадовго до ім-

ператора Нерона задовільнився б садочком таких розмірів? Людям хочеться мати великого розміру рибні ставки… добре якщо не кухні”.

Plin. Mai. Nat. hist. XVIII, 35[14]. “35. Шість господарів володіли половиною Африки, аж доки їх не стратив принцепс Нерон”.

Plin. Mai. Nat. hist. XVIII, 37[15]. “37. Луцій Тарій Руф, з досить низького за народженням стану, який дослужився шляхом військових походів до консульства[16], і людина по-старовинному бережлива, зібрав щедротами божественного Августа близько 100 мільйонів сестерцій[17], довів справу до того, що спадкоємець відмовився від спадщини: гроші поглинула купівля земель у Піценській області[18] і обробіток, який здійснювався на славу їх”.

Plin. Mai. Nat. hist. XVIII, 114[19]. “114. Існує декрет божественного Августа, яким він наказує щорічно сплачувати з власної казни неаполітанцям по 20 тисяч за цей горб [20]…”

Коментар

1 ***Плиний Старший. Естественная история (фрагменты) // Античная география: Книга для чтения [Электронный ресурс] / сост. М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – Режим доступа : // Mozilla Firefox***

2 ***Там само.***

3 *Асфальтове озеро* – Мертве море.

4 ***Иисус Христос в документах истории [Электронный ресурс] / сост., ст. и коммент. Б. Г. Деревенского ; изд. 4-е, испр. и доп. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 2001 / Режим доступа : // OCR Бычков М.Н. mailto:bmn@lib.ru***

5 *На захід* – від Мертвого моря.

6 ***Ученые земледельцы древней Италии: Катон, Варрон, Плиний, Колумелла [Текст] / пер. М. Е. Сергеенко. – Л. : Наука, 1970. – С. 100.***

7 ***Там само. – С. 105.***

8 *Сорти* – інжиру.

9 *Цензор* – censor, посадова особа в Римі, яка здійснювала проведення цензу, контролювала державні фінанси, наглядала за звичаями, громадським будівництвом.

10 ***Ученые земледельцы древней Италии: Катон, Варрон, Плиний, Колумелла [Текст] / пер. М. Е. Сергеенко. – Л. : Наука, 1970. – С. 113.***

11 ***Катон, Варрон, Колумелла Л. Ю. М., Плиний Старший. О сельском хозяйстве [Текст]. – М. : Сельхозгиз, 1957. – С. 266.***

12 *На той час* – в царську добу.

13 *Югер* – римська міра площі (1 югер = 1 грецькому плетру = 2518,88 м^2 = ¼ га).

14 ***Катон, Варрон, Колумелла Л. Ю. М., Плиний Старший. О сельском хозяйстве [Текст]. – М. : Сельхозгиз, 1957. – С. 271.***

15 ***Плиний, Старший. Естественная история [Текст] // Хрестоматия по истории Древнего Рима / под. ред. проф. В. И. Кузищина / Старший Плиний. – М. : Высш. шк., 1987. – С. 228–229.***

16 *Консульства* – Луцій Тарій Руф був консулом у 16 до н.е.

17 *Сестерцій* – римська срібна монета (= 0,25 динарія = 4 аси = 52,2 коп. царської Росії).

[18] *Піценська область* – область у Середній Італії.
[19] ***Катон, Варрон, Колумелла Л. Ю. М., Плиний Старший. О сельском хозяйстве [Текст]. – М. : Сельхозгиз, 1957. – С. 285.***
[20] *Горб* – Левкалійська крейдяна гора між Неаполем і Путеолами.

1.16. МАРЦІАЛ

Марціал

Марк Вале́рій Марціа́л (*бл. 40 – після 101*) – *римський поет. Походив з іспанського міста Більбіліс. В 64 він приїхав до Риму, де налагодив стосунки з Сенекою і Луканом. Після 65 довгий час майже бідував, знаходячись на становищі клієнта у багатих патронів. При Тіті* (*79–81*) *Марціалу було надано "право трьох синів". Доміціан* (*81–96*) *нагородив його званням вершника. Марціал здружився з Квінтіліаном, Сілієм Італіком, Ювеналом, Плінієм Молодшим. Через багатих вільновідпущених дарував книги імператорському дому. На околицях Номентана у Марціала з'явилося скромне помістя, а в Римі поблизу Квірінала – будинок. У 88 він здійснив мандрівку в Корнеліїв Форум у Галлії Цізальпійській. Повернувшись до Риму, жив там до часів Нерви і Траяна. У 98 назавжди повернувся в Іспанію. Писав епіграми* (*15 кн., 80–101*).

Текст

Mart. Epigr. 1, 20[1].
"Збожеволів ти, чи що, скажи? На очах у натовпу запрошених
Ти печериці один жереш собі, Цециліан.
Що ж тобі побажати на здоров'я черева й глотки?
З'їсти б тобі як-небудь Клавдіїв солодкий грибок[2]".

Mart. Epigr. 15, 2[3].
"Тут, де променевий колосс[4] бачить небеснії зорі поближче,
Де на дорозі самій тягнуться вгору ліси,
Дикого раніше царя[5] сяяв палац ненависний,

І в Римі усьому один цей лише дім уцілів[6].
5 Тут, де у всіх на очах величавого амфітеатру
Споруда стоїть, були Нерона ставки.
Тут, де дивуємся ми всі так швидко зведеним теремам,
На гордому полі тепер не видно домів жалюгідних.
Там, де далекий покров простягає Клавдіїв портик[7],
10 Крайнє раніше крило царського палацу було.
Рим відродився знову: під твоїм покровительством, Цезар[8],
Те, чим володів пан, віднині втішає народ".

Mart. Epigr. 15, 4[9].
"Злісних баламутів натовп[10], ворожий спокійнім життю,
Що повсякчас діставав жалюгідних багатих людей[11],
Цирку був відданий, та замала для винуватих арена:
Засланий донощик, куди сам він народ відправляв.
5 Донощик іде в заслання, зі столиці Авзонії[12] вигнаний:
Це нам потрібно додати також до подарунків вождя".

Mart. Epigr. 15, 30 (28)[13].
"Август влаштував[14], щоб тут ходили на битви флоти
І корабельною трубою води хвилювалась гладінь.
Цезаря нашого справ це частина нікчемна: чужих
Бачили звірів у хвилях Фетіда і Галатея[15];
5 Бачив Тритон[16], як летять колісниці в пилу водяному,
І коней, що мчаться, сприйняв за Нептунових він;
Задумавши жорстоко напасти на судна ворожії, зляканий
Пред мілкою водою Нерей зупинився.
Все, на що ми дивимося і в цирку, і в амфітеатрі,
10 Все це, Цезар, тобі щедрою дано водою.
Хай же замовкне Фуцін[17] і ставки злодія Нерона:
Згадувать будуть в віках лиш навмахію[18] твою".

Коментар

1 ***Марциал, Марк Валерий. Эпиграммы [Текст] / Марк Валерий Марциал ; пер. с лат. – СПб. : Алетейя, 1968. – С. 31.***
2 Клавдіїв солодкий грибок! – імператор Клавдій був отруєний грибами.
3 ***Марциал, Марк Валерий. Эпиграммы. [Текст] / Марк Валерий Марциал ; пер. с лат. – СПб. : Алетейя, 1968. – С. 17.***
4 *Променевий колосс* – гігантська статуя, виготовлена скульптором Зенодотом на замовлення Нерона. Після смерті Нерона голова колосса була перероблена на зображення бога Сонця.
5 *Дикого раніше царя* – Нерона.
6 *І в Римі усьому один цей лише дім уцілів* – мова йде про пожежу Риму за часів Нерона, коли згоріло багато будинків римських жителів. Нерон збудував у Римі терми.
7 *Клавдіїв портик* – портик біля храму на честь імператора Клавдія на Целійському пагорбі, майже повністю зруйнованого Нероном.
8 *Цезар* – імператор Доміціан (81–96), якому Марціал без міри лестить.

[9] ***Марциал, Марк Валерий. Эпиграммы [Текст] / Марк Валерий Марциал ; пер. с лат. СПб. : Алетейя, 1968. – С. 18.***

[10] *Злісних баламутів натовп…* – маються на увазі донощики, вигнані з Риму імператором Тітом (79–81). Див.: *Suet. Tit., 8*: “Однією з бід часу було застаріле свавілля донощиків. Тіт їх часто карав на форумі батогами й палицями і нарешті наказав провести по арені амфітеатру і частину продав у рабство, частину заслав на найбільш дикі острови”.

[11] *Жалюгідних багатих людей* – через доноси у багатіїв конфісковували майно.

[12] *Авзонія* – Італія.

[13] ***Марциал, Марк Валерий. Эпиграммы [Текст] / Марк Валерий Марциал / пер. с лат. – СПб. : Алетейя, 1968. – С. 24.***

[14] *Август влаштував…* – імператор Август наказав для влаштування потішних морських битв викопати спеціальний ставок у садах Цезаря за Тібром.

[15] *Галатея* – морське божество, дочка Нерея.

[16] *Тритон* – морське божество, син Посейдона (Нептуна).

[17] *Фуцін* – Фуцінське озеро в області марсів (Середня Італія), на схід від Риму, на якому, перед тим, як з нього була спущена вода, імператор Клавдій влаштував морську битву з участю гладіаторів.

[18] *Навмахія* – морська битва (в даному випадку морський бій гладіаторів).

1.17. ІОСИФ ФЛАВІЙ

Молодий Іосиф Флавій

Іосиф Флавій (*по-іудейськи: Йосеф бен Маттітйаху – тобто Йосеф, син Матфія*) (*37 – бл. 100*) *– еллінізований давньоіудейський історик. Народився в Єрусалимі в знатній іудейській сім’ї, яка належала до впливового жрецького роду, пов’язаного з фарисеями. Отримав хорошу релігійну й світську освіту, знав декілька мов. Три роки жив у пустелі з єссеями. Цікавився грецькою філософією. Володів даром пророцтва. У складі іудейської делегації відвідав Рим. Повернувшись додому, взяв участь в антиримському повстанні в Іудеї* (*66–73*). *Командував збройним загоном у Галілеї. Після поразки при Іотапаті здався в полон римлянам* (*67*) *і був відпущений на свободу Веспасіаном* (*69*). *Прийняв родове ім’я остан-*

Роз-

нього – Флавій. Став радником і перекладачем майбутнього імператора Тіта. Згодом отримав права римського громадянства і переселився в Рим, де й помер. Був тричі жонатий. Залишив 4 твори грецькою мовою: "Іудейська війна" (між 75–79) в 7 кн., "Іудейські старожитності" (між 79–94) в 20 кн., "Життя" (між 94–96) і "Про давнину іудейського народу, або Проти Апіона" (між 96–100) в 2 кн. Йому також приписували трактат "Про панування розуму". Іосиф найповніше серед авторів I ст. відобразив ситуацію в Палестині, в якій зароджувалося християнство.

Текст

Ios. Flav. Bell. Iud. Передмова автора, 2[1]. "2. Римська держава знемагала від внутрішніх чвар[2], коли розпочався цей, як уже було зазначено, вищою мірою знаменитий рух".

Ios. Flav. Ant. Iud. XIV, 13 (***3***)[3]. "(1). …У цей час[4] помер також і Птолемей Меннай[5]; син його Лісаній[6], який отримав після нього престол, уклав дружбу з Антігоном[7], сином Арістобула…"

Ios. Flav. Bell. Iud. I, 13 (***1***)[8]. "(1). "…Лісаній, який наслідував владу свого батька Птолемея, умовив сатрапа[9] обіцянкою 1000 талантів[10] і 500 жінок скинути Гіркана[11] і повернути правління Антігону".

Ios. Flav. Ant. Iud. XIV, 14 (***5***)[12]. "(5). …Коли закінчилося засідання сенату[13], Антоній[14] і Цезар[15] вийшли звідти в супроводі Ірода[16], консулів[17] і всіх інших посадових осіб, для того, щоб принести [встановлену] жертву і помістити рішення[18], яке було прийняте, в Капітолії[19]. Потім Ірод у перший день свого царювання обідав у Антонія".

Ірод Великий

Ios. Flav. Ant. Iud. XV, 1 (***1***)[20]. "(1). …Сосій[21] і Ірод силою взяли Єрусалим[22] і при цьому полонили Антігона…[23]"

Ios. Flav. Ant. Iud. XV, 4 (***1***)[24]. "(1). У цей час у Сирії[25] знову виникли заворушення, тому що Клеопатра[26] не переставала налаштовувати Антонія проти всіх. …Внаслідок цього вона

постійно підбурювала Антонія відбирати все в інших і віддавати їй; таким же чином задумала вона добитися Сирії, після того, як проїхала з ним по ній. Так вона добилась смерті Лісанія, сина Птолемея, під приводом того, ніби він задля здійснення перевороту об'єднався з парфянами[27], а потім почала вимагати від Антонія, щоб він відібрав у царів Іудею[28] і Аравію[29] і віддав ці країни їй".

Ios. Flav. Bell. Iud. I, 22 (***3***)[30]**.** "(3). …Тут він[31] згадав ще про жахи Клеопатри, яка згубила царя Лісанія і араба Маліха[32]".

Ios. Flav. Bell. Iud. I, 20 (***4***)[33]**.** "(4). Після закінчення першої акціади[34] він[35] приєднав ще до його царства країну, відому під назвою Трахонеї[36], так само, як і порубіжні з нею інші області, Батанею[37] і Авранітіду[38]. Привід для цього був такий. Зенодор[39], який тримав на відкупі володіння Лісанія, без кінця натравлював трахонітські розбійницькі банди на дамаскинців[40]. Останні звернулись до намісника Сирії Варрона[41] з проханням донести про це нещастя імператору. Коли ж він отримав наказ про викорінення розбійницького гнізда, Варрон із військом вирушив у Трахонею і, очистивши її від розбійників, відняв її у Зенодора. Імператор же задля того, щоб ця країна знову не зробилася розбійницьким кублом для нападу на Дамаск, віддав її Іроду. Через 10 років, коли Август знову прибув у східні провінції, він призначив його намісником усієї Сирії[42], так що ніхто з начальників не міг здійснити що-небудь без його відома. Після смерті Зенодора він віддав йому також усю область між Трахонеєю і Галілеєю[43]. Але для Ірода було найважливішим те, що він міг вважати себе першим улюбленцем Августа після Агріппи[44] і улюбленцем Агріппи після Августа. Досягнувши апогею найвищого щастя, Ірод піднісся також духовно і спрямував свої турботи насамперед на справи благочестиві".

Агріппа

Ios. Flav. Ant. Iud. XV, 10 (***1–3***)[45]. "(1). …При цьому він[46] віддав йому[47] також області Трахонеї, Батанеї і Авранітіди. Подарунок цей був зроблений на такій підставі: якийсь Зено-

Монета Ірода Великого *(аверс і реверс)*

дор орендував у Лісанія його область; оскільки ж він не задовольнявся прибутками з неї, то збільшував останні шляхом розбійницьких нападів на Трахонею. У цій місцевості мешкали взагалі пропащі люди, які грабували володіння дамаскинців. Тим часом Зенодор ніскілечки не перешкоджав цьому, але, навпаки, сам мав частку в здобичі. Прикордонні мешканці, які страждали внаслідок цього, звернулися до тодішнього намісника Варрона зі скаргою і просили написати Цезарю про негідний вчинок Зенодора. У відповідь на це Цезар надіслав розпорядження припинити ці розбої, а саму область надати Іроду[48], який потурбується вже про те, щоб сусіди більше не мали неприємностей з боку жителів Трахонеї.

…(2). Розсердившись спочатку за відібрання області, а ще більше збуджений тим, що вона дісталася Іроду, Зенодор вирушив до Риму, щоб поскаржитися на Ірода. Але йому довелося повернутися без успіху. …Коли Зенодор побачив, що йому вже ні на що більше розраховувати, він поспішив віддати арабам за 50 талантів частину своїх земель, зокрема Авранітіду. Оскільки ця область входила до складу земель, подарованих Іроду Цезарем, араби побачили в цьому насильство особисто по відношенню до себе, тому часто здійснювали напади, бажаючи заволодіти країною насильницьки, або ж вдавалися до скарг…

(3). Після 17 років царювання Ірода в Сирію прибув Цезар. Тоді значна кількість жителів Гадари[49] звернулася до нього зі скаргою на Ірода, звинувачуючи його в жорстокості і тиранічному способі правління. На цей крок вони рішилися переважно за наполяганням і спонуканням Зенодора, який при цьому клятвенно переконував їх, що не зупиниться перед тим, щоб за всяку ціну звільнити їх з-під влади Ірода і підпорядкувати виключно і безпосередньо одному тільки Цезарю. …Цезар негайно виправдав Ірода. До удачі царя[50]

Галілейське море

приєдналась інша, досить велика, а саме: Зенодор пошкодив собі кишку так, що, знесилівши від великої втрати крові, помер у сирійській Антіохії[51]. Тоді Цезар віддав Іроду[52] також досить значну область Зенодора, зокрема всю місцевість Улафу і Панніади з околицями, які знаходилися між Трахонеєю і Галілеєю. …Провівши потім Цезаря до моря, Ірод на зворотному шляху спорудив на його честь у колишній області Зенодора, поблизу місця, що називається Панієм[53], чудовий храм з білого мармуру".

Ios. Flav. Ant. Iud. XVI, 9 (***1***)[54]. "(1). …Жителі Трахонеї, область яких імператор відняв у Зенодора і віддав Іроду, не мали більше змоги займатися розбоєм, а були змушені жити тепер спокійно, займаючись землеробством"

Ios. Flav. Bell. Iud. I, 33 (***1***)[55]. "(1). Хвороба Ірода все більше і більше посилювалась, так, що вона застала його в старості і горі. Він був уже близький до семидесятирічного віку[56], а сімейні нещастя до того затьмарили його дух, що і в здоровому стані він ні в чому не знаходив для себе розради. Усвідомлення, що Антипатр[57] ще живий, посилювало його хворобу; проте він не хотів розправлятися з ним нашвидкуруч, а вирішив почекати до свого одужання для того, щоб стратити його, дотримуючись усіх формальностей".

Ios. Flav. Bell. Iud. I, 33 (***5–8***)[58]. "(5). Після цього випадку[59] хвороба охопила все його[60] тіло і в окремих частинах завдавала йому найрізноманітніших страждань. Лихоманка не була сильною,

Мертве море

але на всій поверхні шкіри він відчував нестерпну сверблячку, а в задній кишці – постійні болі; на ногах у нього утворилися набряки, як у людей, одержимих водобоязню, на животі – запалення, а в сороміцькому місці – гниюча виразка, яка підживлювала черв'яків. До всього цього додалися напади удушення, що позбавляли його можливості лежати, і судоми у всіх членах. Мудреці пояснювали його хворобу небесною карою за смерть законовчителів[61]. Він же сам, незважаючи на відчайдушну боротьбу з такою кількістю страждань, міцно тримався за життя: він сподівався на одужання і думав про засоби лікування. Він вирушив на той бік Іордану[62] для того, щоб скористатися теплими купаннями в Каллірої[63], вода якої тече в Асфальтове озеро[64], настільки прісна, що її можна також і пити. Лікарі мали намір тут зігрівати все його тіло теплим маслом. Але коли його опустили в наповнену маслом ванну, в очах у нього почорніло і обличчя в нього скривилося, як у вмираючого. Крик, піднятий слугами, привів його, проте, знову до тями. Але з того часу він уже сам більше не вірив у своє зцілення і звелів роздати солдатам по 50 драхм[65] кожному, а воєначальникам і друзям його більш значні суми.

(6). Прибувши на зворотному шляху в Ієрихон[66], він у своєму похмурому настрої, бажаючи ніби створити загрозу самій смерті, вчинив безбожну справу. Він наказав зібрати шляхетних мужів з усіх місць Іудеї й замкнути їх у так званому іподромі; потім він закликав до себе свою сестру Саломею[67] і чоловіка її Алексу[68] і сказав їм: "Я знаю, що іудеї святкуватимуть мою смерть як ювілейну урочистість[69]; проте мені можуть влаштувати і траур, і блискучу поховальну процесію, якщо ви тільки побажаєте виконати мою волю. Як тільки я помру, накажіть солдатам оточити тих ув'язнених і якомога швидше порубати їх, щоб уся Іудея і кожне сімейство проти своєї волі плакало б над моєю смертю"[70].

(7). Як тільки було віддано цей наказ, були отримані листи від послів з Риму, які сповіщали, що Акма[71] за наказом Цезаря[72] страчена, а Антипатр засуджений ним на смерть; проте, повідомлялося в листі, якщо батько віддасть перевагу вигнанню перед смертною карою, то Цезар нічого проти цього не має. Цар знову трохи поправився, принаймні, настільки, що в ньому знову прокинулась жага до життя, але незабаром страждання його, що посилилися через недостатнє харчування і постійно мучили його судорожним кашлем, до того здолали його, що він вирішив попередити свою долю. Він узяв яблуко і зажадав собі ножа, щоб розрізати його, за своїм звичаєм, на шматочки, – тоді він озирнувся навколо, чи не буде хто-небудь йому заважати, і підняв свою руку, щоб зарізати себе. Але племінник його Ахіав опинився біля нього, схопив його руку і не дав йому покінчити з собою. Тоді в фортеці піднявся голосний плач, неначе цар уже помер. І Антипатр почув цей крик; він знову зміцнився духом; сповнений радісних надій, він почав благати

варту розкувати його і дати йому змогу якнайшвидше виїхати, пообіцявши за це гроші. Але начальник варти наказав солдатам пильно стежити за ним, а сам поспішив донести цареві про цю спробу втечі. Майже з надприродною в його становищі силою голосу він віддав наказ своїм охоронцям негайно вбити Антипатра[73]. Його тіло він велів поховати в Гірканіоні[74]. Після цього він знову змінив заповіт і призначив свого старшого сина Архелая[75], брата Антипи, спадкоємцем престолу, а самого Антипу[76] – тетрархом[77].

(8). Страту свого сина[78] Ірод пережив на п'ять днів[79]. З того часу, як він убивством Антігона[80] досяг вищої верховної влади, минуло тридцять чотири, а з часу призначення його царем римлянами – тридцять сім років[81]. Якщо хто-небудь міг говорити про щастя, так це був він. Приватна особа, він придбав царство, правив ним тривалий час і міг ще заповідати його своїм дітям. Тільки у власній родині його спостигали нещастя за нещастям.

Перш ніж військо дізналося про його смерть, його сестра Саломея разом зі своїм чоловіком звільнила всіх полонених, яких цар наказав убити, заявивши, що він змінив своє рішення і тепер відпускає кожного на його батьківщину. А вже після того, як ті пішли, вона оголосила солдатам про смерть царя і скликала їх і решта народу в амфітеатр в Ієрихоні. Тут виступив Птолемей[82], якому цар довірив свій перстень з печаткою, прославив ім'я царя, заспокоїв народ і прочитав царський рескрипт на ім'я солдатів, який містив неодноразові нагадування про вірність його спадкоємцям. Після прочитання рескрипту він відкрив заповіт і оголосив його зміст. Філіпп[83] за ним був призначений спадковим володарем Трахонітіди і прикордонних областей; Антипа, як уже було згадано вище, – тетрархом, а Архелай – царем. Останньому, крім того, було доручено доставити Цезарю перстень з печаткою Ірода і запечатані акти, які стосувалися державного правління, бо Цезарю належало затвердити всі його розпорядження і він мав ще санкціонувати заповіт. Все інше повинно було залишитися без змін відповідно до початкового заповіту".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 1 (***3***) ***– 2*** (***3***)[84]. "1 (3). Як не гнівався на це[85] Архелай, але, зважаючи на свою невідкладну поїздку, він на якийсь час утримався від страт. Він боявся, що якщо налаштувати проти себе народ, тоді хвилювання можуть посилитися і зроблять його поїздку абсолютно неможливою. Тому він намагався заспокоїти невдоволених більше добрим словом, ніж силою, і відрядив начальника, який повинен був закликати народ до порядку. Але як тільки той з'явився в храм[86], заколотники прогнали його камінням, не даючи йому змоги говорити, і інших, яких Архелай підсилав задля їх наставлення, вони також з обуренням відштовхнули від себе. Було зрозуміло, що якщо вони отримають підкріплення, тоді їх зовсім не можна буде вгамувати. Оскільки незабаром мало бути свято опріс-

ноків[87], що називається в іудеїв пасхою, коли відбувається багато жертвоприношень[88], то з усієї країни прибувала в Єрусалим незліченна кількість народу... Все це викликало в Архелая серйозні побоювання. Побоюючись, щоб бунтівна гарячка не охопила весь народ, він нишком послав трибуна[89] на чолі однієї когорти[90] з наказом схопити призвідників. Але вся юрба кинулася на неї; більша частина солдатів була винищена камінням; сам трибун був тяжко поранений і кинувся тікати. Ніби нічого і не трапилося, вони слідом за цим приступили до жертвоприношення. Але Архелай переконався, що без кровопролиття натовп не дасть приборкати себе. Тому він наказав висунути проти нього всі свої військові сили: піхота густими рядами вступила до міста, а вершники висипали в поле. Це військо раптово напало на тих, хто приносив жертви, вбило близько 3 000 з них, а решту загнало в найближчі гори. Невдовзі по тому з'явилися глашатаї Архелая, які сповістили наказ про те, щоб кожен повернувся до себе на батьківщину. Так всі розійшлися, не продовжуючи святкування.

2 (1). Він сам у супроводі своєї матері[91] і друзів Попли, Птолемея і Миколая[92] поплив морем[93], залишивши Філіппа регентом і опікуном над його будинком. Разом з ним їхали також Саломея з її дітьми, так само як і брати, і зяті царя, задля того, щоб підтримати домагання Архелая на престол, насправді ж, – щоб звинувачувати його перед Цезарем за його безчинства в храмі[94].

Театр у Кесарії

(2). У Кесарії[95] вони зустрілися з намісником (ἐπίτροπος) Сирії Сабіном[96], що саме збирався в Іудею з метою взяти під свою охорону скарби Ірода. Архелай доручив Птолемею переконливо просити Вара[97] утримати його від подальшої поїздки. З люб'язності до Вара Сабін справді відмовився від свого попереднього наміру поспішити до фортеці і замкнути перед Архелаєм скарбниці його батька; він навіть обіцяв нічого не чинити щодо рішення Цезаря і залишився в Кесарії. Але як тільки з числа тих, хто утримував його, один попрямував у Антіохію, а другий, Архелай, відплив до Риму, він швидко вирушив до Єрусалима, заволодів царським палацом і зажадав до себе комендантів і скарбників, бажаючи від перших прийняти владу над фортецями і вивідати від других про стан запасних фондів. Начальники, однак, залишилися вірними інструкціям

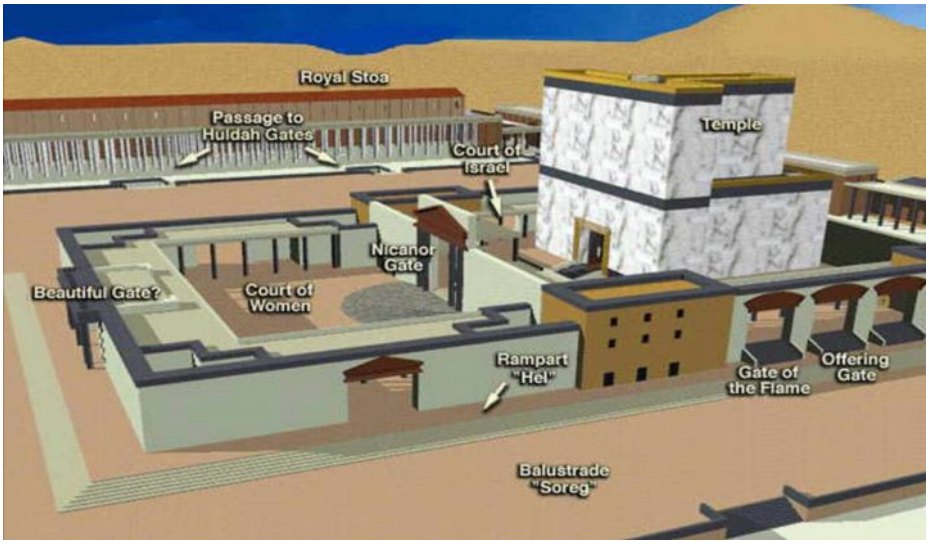

Палац Ірода Великого

Архелая: вони не залишали своїх постів, охороняючи їх не стільки від імені Архелая, а більше від імені Цезаря.

(3). Тим часом Антипа також вирушив у дорогу з метою захистити і свої права на престол. Він вважав, що сам заповіт, у якому він призначений царем, повинен мати більше сили і значення, ніж додаток до нього. Саломея і багато хто з її родичів, які відпливли разом з Архелаєм, ще раніше обіцяли йому сприяння, а матір свою[98], Птолемея і брата Миколая він узяв з собою. Вплив останнього, думав він, матиме велике значення, оскільки він був високопоставлений у Ірода і користувався його довір'ям[99]. Але найбільші надії він покладав на хвалене красномовство ритора Іринея. В надії на нього він відхилив усілякі умовляння про те, що йому слід поступитися Архелаю як старшому і призначеному за заповітом. У Римі всі його родичі остаточно перейшли на його бік, тому що Архелай був їм ненависний. Коротше кажучи, кожному з них найбільше хотілося користуватися незалежним становищем під верховною владою римського намісника. Але на той випадок, якщо б ця мета виявилася недосяжною, всі вони вважали за краще мати царем Антипу".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 3 (***1***)[100]. "(1). Перш ніж Цезар прийняв певне рішення, захворіла і померла мати Архелая, Малтака. Одночасно з цим були отримані листи від Вара з Сирії, в яких сповіщалося про повстання іудеїв. Вар це передбачив; щоб попередити хвилювання, які можуть відбутися (оскільки було зрозуміло, що народ не залишиться в спокої), він після від'їзду Архелая прибув до Єрусалима і, залишивши тут один із взятих ним у Сирії трьох легіонов[101], повернувся назад у Антіохію. Але вторгнення Сабіна викликало вибух невдоволення і дало іудеям привід для повстання. Сабін змусив гарнізони

цитаделей до здачі останніх і з нещадною суворістю вимагав видачі йому царських скарбів. При цьому він спирався не тільки на надісланих Варом солдатів, але і на численну юрбу своїх власних рабів, яких він озброїв і перетворив на знаряддя своєї жадібності. Оскільки наближалося свято семидесятниці, – так іудеї називають одне зі своїх свят, що відзначається після закінчення семи тижнів і називається за кількістю днів[102], – то не лише звичайне богослужіння, але ще більш загальне озлоблення привернуло народ до Єрусалима. Незчисленні маси людей кинулися до столиці з Галілеї, Ідумеї, Ієрихона і Переї Заіорданської. Втім жителі Іудеї перевершували всіх інших своєю чисельністю й рішучістю. Вони розділилися на три групи і розбили потрійний стан: один на північному боці храму, другий на південному боці, біля іподрома[103], а третій на заході, поблизу царського палацу. Таким чином вони оточили римлян з усіх боків і тримали їх у стані облоги".

Ios. Flav. Ant. Iud. XVII, 10 (***1***)[104]. "(1). Доки імператор приймав відповідне рішення, мати Архелая, Малтака, захворіла і померла, а від сирійського намісника Вара було отримано листа, в якому він повідомляв про бунт іудеїв...

(2). При настанні п'ятидесятниці[105] (так називається одне з наших свят) величезні маси народу зібралися в місті не тільки з метою помолитися, але й задля того, щоб висловити своє обурення з приводу насильств Сабіна; багато з'явилося галілеян, ідумеян, ієрихонців, а також жителів Заіордання; до них приєдналася величезна кількість іудеїв, які більше за інших жадали помститися Сабіну".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 4 (***1***)[106]. "4 (1). У цей же самий час у різних місцях країни також відбулися заворушення. Стан справ спонукав багатьох простягати руку до царської корони. В Ідумеї[107] взялися за зброю 2 000 ветеранів Ірода і розпочали війну з прихильниками царя. Ахіав, двоюрідний брат царя[108], боровся з ними, ховаючись за сильними фортецями, але уникаючи будь-якого зіткнення у відкритому полі. Далі в Сепфорісі[109], в Галілеї, Іуда[110] – син того Єзекії[111], який колись на чолі розбійницької зграї спустошував країну, але був переможений царем Іродом, підняв досить численну юрбу, увірвався в царські арсенали, озброїв своїх людей, і нападав на тих, які прагнули до панування"[112].

Ios. Flav. Ant. Iud. XVII, 10 (***5***)[113]. "(5). Був також якийсь Іуда, син могутнього отамана розбійників Єзекії, якого Ірод з великими труднощами тримав у покорі. Цей Іуда зібрав поблизу галілейського міста Сепфоріса величезний натовп відчайдушних людей, напав на царський палац, захопив усю зброю, що знаходилася там, озброїв нею всіх своїх прибічників і викрав усі гроші, що знаходилися там; оскільки він грабував і брав у полон усіх, хто йому траплявся на

шляху, то він усюди вселяв жах. При цьому ним керувало бажання добитися вищого становища і навіть царської гідності; втім він розраховував досягти цього не стільки доблестю, скільки зухвалим загарбанням".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 4 (***2***)***–6*** (***1***)[114]. "4 (2). У Переї[115] знайшовся якийсь Симон[116], один із царських рабів, який, сподіваючись на свою вроду і високий зріст, натягнув на себе корону. Зібравши навколо себе розбійників, він нишпорив по відкритих дорогах, спалив царський палац в Ієрихоні, багато чудових вілл і легко наживався на цих пожежах. Ще трохи, і він би спустошив вогнем усі пишні будівлі, якби проти нього не виступив начальник царської піхоти Грат[117] зі стрілками з Трахонітіди і найдобірнішою частиною себастійців[118]. У сутичці, що зав'язалася між ними, хоча і полягла значна кількість піхоти, але сам Симон був відрізаний Гратом у тісній улоговині, через яку він хотів тікати, і, отримавши удар у потилицю, впав мертвим. В іншому повстанні, що спалахнуло в Переї, були перетворені на попіл царські палаци біля Віфарамати[119], поблизу Іордану.

(3). Навіть простий пастух на ім'я Афронгей[120] осмілювався в цю хвилину зазіхати на корону. Його тілесна сила, відчайдушна хоробрість, презирство до смерті і підтримка чотирьох схожих на нього братів вселяли в нього цю надію. Кожному з цих братів він дав озброєну юрбу, на чолі якої вони служили йому ніби полководці й сатрапи під час його набігів. Він сам як цар був зайнятий більш важливими справами. Одягнувши на себе діадему[121], він потім разом з братами ще довго руйнував країну. Вони вбивали переважно римлян і царських солдатів, але не милували й іудеїв, якщо останні потрапляли до їх рук зі здобиччю. Одного разу біля Еммауса[122] вони навіть наважилися оточити цілу когорту римлян, які підвозили легіону провіант і зброю. Центуріон[123] Арій і 40 найбільш хоробрих солдатів загинули від стріл. Та ж доля загрожувала іншим, як раптом примчав Грат із себастійцями і врятував їх. Після багатьох подібних насильств, здійснених ними протягом усієї цієї війни над корінними жителями й іноземцями, троє з них були, нарешті, полонені: найстарший – Архелаєм, два наступних – Гратом і Птолемеєм; четвертий здався Архелаю після мирної угоди. Цей кінець спіткав їх уже згодом, але тоді вони шматували всю Іудею хижацькою війною.

5 (1). Отримавши листа від Сабіна та інших начальників, Вар, турбуючись про долю всього легіону, зважився поспішити до нього на допомогу. Тому він виступив у Птолемаїду[124] з двома легіонами, що залишилися у нього, і чотирма кінними ескадронами[125], що належали до останніх; туди ж він звелів зібратися допоміжним загонам царів і князів. Проходячи повз Беріт[126], він і звідти взяв із собою 1 500 тяжкоозброєних. Коли, крім інших союзних військ, поблизу Птолемаїди до нього приєднався ще аравійський цар **Арета**[127], який з ворожнечі до Ірода прибув з численними загонами піхоти й

вершників, він одну частину армії негайно під начальством свого друга Гая[128] відправив у найближчу до Птолемаїди частину Галілеї. Гай відбив атаки всіх, хто піднявся проти нього, підкорив місто Сепфоріс, яке спалив, а його жителів продав у рабство. Сам Вар з усім своїм військом вторгся до Самарії[129], не чіпаючи, проте, її головного міста[130], тому що він з'ясував, що останнє не брало участі у виступі інших міст. Він розкинув свій стан поблизу селища Ар, що належало Птолемею[131] і тому було розграбоване арабами, які свою злобу проти Ірода зганяли і на його друзях. Потім він рушив уперед і зупинився біля другого укріпленого селища – Самфона; і його розгромили араби так само, як вони пограбували всі державні запаси, що попадали до їх рук. Смерть і вогонь панували всюди, і ніщо не могло сховатися від хижацької пожадливості арабів. І Еммаус, жителі якого завчасно врятувалися втечею, Вар також наказав знищити вогнем як покарання за те, що останні вбили Арія[132] і його людей.

Динарій Арети

(2). Звідси він вирушив на Єрусалим. Один тільки вигляд римських сил розсіяв іудейське військо; воно поспішно відступило і розбрелося по країні. Міські жителі, прийнявши римлян, намагались

Монета намісника Сирії П.К. Вара

умити руки від співучасті в повстанні, оголошуючи, що вони особисто ні в чому не порушували спокою; заради свята вони були змушені впустити в місто народну масу, але не тільки нічого спільного не мали з бунтівниками, а, навпаки, разом з римлянами були обложені останніми. Ще до них назустріч Вару вийшли Іосиф, троюрідний брат Архелая, Руф[133] і Грат на чолі царського війська і себастійців, а також частини римського легіону, що залишилася, в звичайних військових обладунках. Сабін же не посмів навіть показатись йому на очі і ще раніше пішов з міста до примор'я. Вар відрядив частину свого війська в середину країни проти бунтівників; багато з них були схоплені; менш небезпечних з них він звелів кинути до в'язниці, а більш виннних чисельністю близько 2 000, він звелів розіп'ясти.

(3). Тоді йому було донесено, що поблизу Ідумеї ще 10 000 стоять озброєні. Оскільки він на досвіді міг переконатися, що араби не поводять себе як союзники, а ведуть війну норовливо і з ненависті до Ірода розоряють країну більше, ніж йому самому було бажано, він розпустив їх і поспішив назустріч заколотникам тільки зі своїми власними легіонами. Проте за порадою Ахіава ті добровільно здалися, не довівши справу до битви. Більшості з них Вар дарував прощення; ватажків же він відіслав до Цезаря для подальшого розслідування. Цезар помилував усіх, за винятком лише деяких родичів царя Ірода, що також приєдналися до заколотників, яких він наказав стратити, оскільки вони піднімали зброю проти царя, що був їхнім родичем. Загасивши таким чином повстання в Єрусалимі, Вар повернувся до Антіохії. Легіон, який і раніше знаходився в Єрусалимі, він там і залишив.

6 (1). Тим часом Архелаю в Римі також належало витримати боротьбу з іудеями, які ще до початку повстання прибули з дозволу Вара в Рим як делегати з метою клопотати перед Августом про дарування народу автономії. Посольство складалося з 50 іудеїв, до яких приєдналися понад 8 000 іудеїв із числа тих, що жили в Римі[134]. Цезар призначив зібрання найбільш знатних римлян і своїх друзів у Палатинському[135] храмі Аполлона – одній зі зведених ним самим будівель, що сяяла дивовижною розкішшю. Тут стояло безліч іудеїв з їх делегатами; проти них розташувався Архелай з його друзями. Друзі ж його родичів займали нейтральне становище: ненависть і заздрість до Архелай не дозволили їм стати на його бік; боязкість перед Цезарем утримувала їх від того, щоб долучитися до обвинувачів Архелая. З'явився окрім того ще й Філіпп, брат Архелая, якого Вар, що покровительствував йому, прислав сюди з подвійною метою: по-перше, щоб він підтримував інтереси Архелая, а по-друге, щоб і він отримав свою частку у випадку, якщо Цезар розділить царство Ірода між усіма його нащадками".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 6 (***3***)[136]. "(3). Вислухавши обидві партії, Цезар розпустив зібрання. Кілька днів по тому він надав Архелаю

половину царства з титулом етнарха[137] і обіцянкою звести його в царський сан, як тільки він покаже себе гідним цього. Другу половину він розділив на дві тетрархії, які надав двом іншим синам Ірода: одну – Філіппу, а другу – Антипі, який оскаржував престол у Архелая. Антипа отримав Перею і Галілею з прибутком у 200 талантів. Батанея і Трахонея, Авран і деякі частини володінь Зенона[138], біля Ямнії, з 100 талантами прибутку на рік, дісталися у спадок Філіппу. Етнархію Архелая утворили: Ідумея, вся Іудея і Самарія, яка була звільнена від четвертої частини податків за те, що не брала участі у повстанні решти країни. Так само стали йому підвладними міста Стратонова Башта (Кесарія), Себастія (Самарія), Іоппія[139] та Єрусалим. Грецькі ж міста – Гадару й Гіппос[140] – Цезар відрізав від держави і приєднав до Сирії. Доходи Архелая з його володінь сягали 400 талантів. Саломея на додаток до призначеного їй за заповітом Ірода отримала ще владу над Ямнією, Азотом і Фасаілідою; окрім того, Цезар подарував їй також палац в Аскалоні[141]; прибутки з усіх цих володінь оцінювалися в 60 талантів на рік, але її область була підпорядкована етнархії Архелая. Решта нащадків Ірода отримали те, що їм було залишено за заповітом. Двом його незаміжнім дочкам Цезар подарував, крім отриманої ними від батька спадщини, ще 500 000 срібних монет і заручив їх із синами Ферора. Вже після закінчення поділу Цезар подарував спадкоємцям і ту 1 000 талантів, яка була йому самому заповідана Іродом, і залишив собі лише деякі з його речей невеликої цінності на пам'ять про померлого".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 7 (***3***)[142]. "(3). Вступивши в свою етнархію[143], Архелай, пам'ятаючи свою колишню неприязнь до нього, так жорстоко поводився з іудеями і навіть із самаритянами, що на десятому році свого царювання[144], внаслідок скарги об'єднаного посольства обох народів, був засланий Цезарем у Вієнну[145] – місто в Галлії. Його майно перейшло до царської скарбниці".

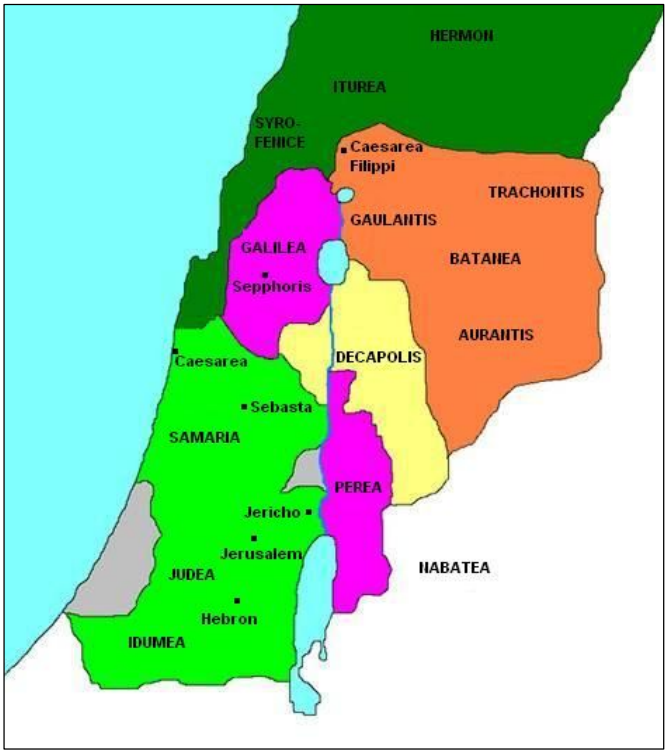

Палестина за часів Ірода Архелая. *Мапа*

Палестина в часи Ісуса Христа. *Мапа*

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 8 (***1***)[146]. “(1). Володіння Архелая були перетворені на провінцію[147], і як правитель туди була послана особа зі стану римських вершників[14] – Копоній[149], якому було дано Цезарем навіть право життя і смерті над громадянами. У його правління один відомий галілеянин на ім’я **Іуда**[150] оголосив ганьбою те, що іудеї миряться зі станом римських данників і визнають своїми

владиками, окрім Бога, ще і смертних людей. Він спонукав своїх співвітчизників до відділення і заснував особливу школу, яка не має нічого спільного з рештою (шкіл – *І. М.*)”[151].

Перепис в Іудеї

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 1 (***1–2***)[152]. “(1). Сенатор **Квіріній**[153], який раніше обіймав усі державні посади і проклав собі дорогу до консульства[154], людина, що користувалася у всіх справах величезним впливом, з’явився в Сирії, куди його посилав Цезар для того, щоб здійснювати право та оцінити все майно населення. Разом з ним був посланий і Копоній, який походив зі стану вершників. Йому була надана верховна влада над усією Іудеєю. Потім до Іудеї, яка тим часом увійшла до складу Сирії, прибув і Квіріній, бажаючи зробити загальний перепис[155] і конфіскувати майно Архелая.

Хоча іудеї при перших чутках про перепис з самого початку були обурені цим, але врешті-решт залишили всяку думку про опір, завдяки умовлянням первосвященика[156] Іоазара[157], сина Боефа. Поступаючись умовлянням Іоазара, вони, нарешті, безперешкодно допустили оцінку свого майна. Однак якийсь галілеянин Іуда, що походив з міста Гамали[158], разом із фарисеєм Саддуком став спонукати народ до вчинення опору, кажучи, що допущення перепису призведе лише до рабства. Вони закликали народ відстоювати свою свободу. Їх не може спіткати невдача, говорили вони, тому що в наявності найсприятливіші умови; навіть якщо народ помилиться у своїх розрахунках, він створить собі вічну шану і славу своїм благородним поривом; Предвічний лише в тому випадку надасть іудеям підтримку, якщо вони приведуть до виконання свої наміри, особливо ж якщо вони, домагаючись великого, не відступлять перед здійсненням своїх планів.

Народ із захопленням дослуховувався до тих речей, і таким чином задум отримав ще більш ризикований характер. Не було більшого лиха для нашого простого народу, як те, яке готували йому вищезазначені люди. Завдяки постійним війнам іудеї вже не були в змозі вчинити будь-кому опір; друзів, які могли б підтримати їх у важку хвилину, тим більше не було, зате відбувалися постійні розбійницькі набіги і умертвіння найбільш іменитих громадян під приводом досягнення загального блага, насправді ж задля того,

щоб кати змогли користуватися майном убитих. Звідси піднялося всіляке обурення, відбувався ряд політичних вбивств, частково внаслідок кровопролитної міжусобної боротьби, тому що люди, здичавівши, кидалися один на одного і в своєму захопленні не залишали живими нікого зі своїх противників, частково ж внаслідок побиття ворогів. Нарешті настав голод, що доводив людей до крайньої безсоромності; міста бралися силою і руйнувалися, поки нарешті ця смута не призвела до того, що сам храм Божий став жертвою полум'я, спричиненого ворогами. Таке горе і такі труднощі зумовлюють порушення і заперечення рідних звичаїв для всіх учасників цієї справи.

Тим часом Іуда та Саддук ввели у нас четверту філософську школу. Маючи велику кількість гарячих прихильників, вони не тільки в даний момент наповнили державу смутою, але і незвичайними філософськими вченнями заклали на майбутнє основу для усіляких бід...

(2). В іудеїв з давніх-давен існували три філософські школи, що ґрунтуються на тлумаченні стародавніх законів: школи єссеїв, саддукеїв і фарисеїв..."

Ios. Flav. Ant. Iud. XIII, 5 (***9***)[159]***.*** "(9). У цей час існувало серед євреїв три секти, які відрізнялись одна від іншої світоглядом. Одна з цих сект називалась фарисейською, друга саддукейською, третя єссейською. Фарисеї стверджують, що дещо, хоч далеко і не все, здійснюється за провидінням, інше ж саме по собі може трапитись. Секта єссеїв учить, що в усьому проявляється могутність провидіння і що все, що трапляється з людьми, не може відбуватися без і поза цим провидінням. Саддукеї, нарешті, повністю усувають усе вчення про провидіння, визнаючи його повну безпідставність, заперечуючи його існування і ніскільки не пов'язуючи з ним результатів людської діяльності. При цьому вони говорять, що все знаходиться в наших руках, так що ми самі відповідальні за наше благополуччя, так само як ми самі накликаємо на себе нещастя своєю нерішучістю".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 8 (***2–13***)[160]. "(2). Саме в іудеїв існують троякого роду філософські школи: одну утворюють фарисеї, другу – саддукеї, третю – ті, які, очевидно, становлять особливу святість, так звані *єссеї*[161]. Останні також народжені як іудеї, але ще більше, ніж інші, пов'язані між собою любов'ю. Чуттєвих насолод вони уникають як гріха і вважають найбільшою чеснотою помірність і переборення пристрастей. Подружжя вони зневажають, зате приймають до себе чужих дітей у малолітньому віці, коли ті ще сприйнятливі до навчання, обходяться з ними як зі своїми власними і прививають їм свої звичаї. Цим вони аж ніяк не хочуть покласти край шлюбу і продовженню роду людського, а бажають лише відгородити себе від

розпусти жінок, вважаючи, що жодна з них не зберігає вірність одному тільки чоловікові своєму[162].

(3). Вони зневажають багатство, і гідна подиву у них спільність майна, бо серед них немає жодного, хто був би багатшим за іншого. За існуючим у них правилом, кожний, хто приєднується до школи, повинен дати своє майно громаді, а тому в них ніде не можна бачити ні крайньої злиденності, ні блискучого багатства – всі як брати володіють одним загальним майном, що утворюється від об'єднання в одне ціле окремих частин майна кожного з них[163]. Вживання олії вони вважають негідним, і якщо хто з них всупереч своїй волі буває помазаний, то він витирає своє тіло, тому що в жорсткій шкірі вони вбачають честь точно так само, як і в постійному носінні білого одягу[164]. Вони вибирають осіб для завідування справами общини[165], і кожний без винятку зобов'язаний присвятити себе служінню всім.

(4). Вони не мають свого окремого міста, а живуть скрізь великими громадами. Ті члени школи, які приїжджають з інших місць, можуть мати у своєму розпорядженні все, що знаходиться у їхніх братів, як свою власність, і до співчленів, яких вони раніше ніколи в очі не бачили, вони входять як до старих знайомих. Тому вони абсолютно нічого не беруть із собою в дорогу, окрім зброї для захисту від розбійників[166]. У кожному місті поставлений громадський служитель спеціально для того, щоб забезпечувати іногородніх одягом і всіма необхідними припасами. Шатами і всім своїм зовнішнім виглядом вони справляють враження хлопчиків, що перебувають ще під суворим наглядом шкільних учителів. Сукні та взуття вони змінюють лише тоді, коли старі або зовсім подерті, або від довгого носіння зробилися непридатними для використання. Один одному вони нічого не продають і один у одного нічого не купують, а кожен зі свого дає іншому те, що йому потрібно, так само, як отримує у приятеля все, чого сам потребує, навіть без будь-якої взаємної послуги кожен може вимагати необхідного від кого завгодно.

(5). Своєрідний також у них обряд богослужіння. До сходу сонця вони утримуються від будь-якої звичайної розмови; вони звертаються тоді до сонця з відомими, давніми за походженням молитвами, ніби прохаючи його схождення[167]. Після цього вони відпускаються своїми старійшинами, кожен до своїх занять. Попрацювавши напруженно[168] до п'ятої години[169], вони знову збираються в певному місці, оперізуються полотняною хусткою і умивають своє тіло холодною водою. Після закінчення очищення вони вирушають до власної оселі, куди особи, які не належать до секти, не допускаються, і, очищені, немов у святилище, заходять до їдальні. Тут вони в строгій тиші сідають навколо столу, після чого пекар роздає всім по черзі хліб, а кухар ставить кожному посудину з однією-єдиною стравою. Священик відкриває трапезу молитвою,

до здійснення якої ніхто не повинен доторкатися до їжі; після трапези він знову читає молитву. Як до, так і після трапези вони славлять Бога як дарувальника їжі. Після зкидання з себе своїх шат як священних вони знову вирушають на роботу, де залишаються до сутінків. Тоді вони знову повертаються і їдять у тому ж порядку. Якщо випадково з'являються чужі, то вони беруть участь у трапезі[170]. Крик і шум ніколи не оскверняють місця зібрання: кожен дає змогу іншому говорити по черзі. Тиша, що панує всередині будинку, справляє на тих, хто спостерігає ззовні, враження великої таємниці; але причина цієї тиші криється у їх постійній помірності, тому що вони їдять і п'ють тільки для вгамування голоду або спраги.

(6). Всі дії здійснюються ними не інакше як за вказівками осіб, що стоять на чолі їх, тільки у двох випадках вони користуються повною свободою: в наданні допомоги та у справах милосердя. Кожному надається можливість допомагати людям, що заслуговують на допомогу, в усіх їх потребах, і роздавати хліб незаможним. Але родичам нічого не може бути подаровано без дозволу предстоятелів. Гнів вони проявляють тільки там, де справедливість цього вимагає, стримуючи, однак, усілякі пориви його. Вони зберігають вірність і намагаються поширювати мир. Будь-яке вимовлене ними слово має більше ваги, ніж клятва, яка ними зовсім не вживається[171], тому що саме проголошення її вони засуджують більше, ніж її порушення. Вони вважають втраченою людиною того, кому вірять тільки тоді, коли він закликає ім'я Бога. Переважно вони присвячують себе вивченню стародавньої писемності, вивчаючи, головним чином, те, що цілюще для тіла і душі; за тими ж джерелами вони знайомляться з корінням, придатним для зцілення недугів, і вивчають властивості мінералів.

(7). Бажаючий приєднатися до цієї секти не зразу отримує доступ туди: він повинен, перш ніж бути прийнятим, піддавати себе протягом цілого року тому ж способу життя, як і члени її, і попередньо отримує маленький топірець, вищезгаданий фартух і білий одяг[172]. Якщо він у цей рік витримує випробування помірності, то допускається ближче до громади: він бере участь в очищувальному водоосвяченні, але ще не допускається до загальних трапез. Після того, як він виявив також і силу самовладання, випробовується ще протягом двох подальших років його характер. І лише тоді, коли він і в цьому відношенні виявляється гідним, його приймають до братства. Однак перш, ніж він починає брати участь у загальних трапезах, дає своїм побратимам страшну клятву в тому, що він буде вшановувати Бога, виконувати свої обов'язки по відношенню до людей, нікому – ні за власним спонуканням, ні за наказом – не заподіювати зла, ненавидіти завжди несправедливих і захищати правих; потім, що він повинен зберігати вірність кожній людині, і особливо уряду, тому що будь-яка влада походить від Бо-

га. Далі він повинен присягати, що якщо він сам користуватиметься владою, то ніколи не буде перевищувати її, не буде прагнути затьмарювати своїх підлеглих ні одягом, ні блиском прикрас. Далі він ставить собі за обов'язок завжди говорити правду і викривати брехунів, тримати в чистоті руки від крадіжки, а совість від нечесної наживи, нічого не приховувати перед співчленами; іншим же, навпаки, нічого не відкривати, якщо навіть довелося б померти за це під тортурами. Нарешті, він [зобов'язується] не представляти нікому догмати братства в іншому вигляді, ніж сам їх вивчив, утримуватися від розбою і однаково зберігати і шанувати книги секти й імена ангелів. Такими клятвами вони забезпечують себе з боку нововступаючого члена.

(8). Кого викрито в тяжких гріхах, того виключають з общини[173]; але виключений часто гине найнещаснішим чином. Пов'язаний присягою і звичкою, такий чоловік не може прийняти їжу від неспівбрата – і тому змушений харчуватися однією зеленню, виснажується таким чином і вмирає від голоду. Внаслідок цього вони часто приймали назад таких, які лежали вже при останньому подихові, вважаючи муки, які доводили того, хто провинився, до стану, близького до смерті, достатньою карою за його гріхи.

(9). Дуже сумлінно і справедливо вони здійснюють правосуддя. Для судового засідання потрібно щонайменше 100 членів. Вирок їх не відмінюється. Після Бога вони найбільше благоговіють перед іменем законодавця[174]: хто зневажає його, той карається смертю. Коритися старшинству і більшості вони вважають за обов'язок, тому якщо десять сидять разом, то ніхто не дозволить собі заперечувати проти думки дев'яти[175]. Вони остерігаються плювати перед обличчям іншого або в правий бік. Суворіше, ніж усі інші іудеї, вони уникають виконання будь-якої роботи в суботу[176]. Вони не тільки заготовляють їжу передодньо для того, щоб не розпалювати вогонь у суботу, але не наважуються навіть чіпати посуд з місця і навіть не відправляють природних потреб. В інші ж дні вони киркоподібною сокирою, яка видається кожному новопоступаючому, викопують яму глибиною в фут, оточують її своїм плащем, щоб не ображати променів Божих, випорожнюються туди і виритою землею засипають знову отвір; до того ж вони відшукують для цього процесу найвіддаленіші місця. І хоча виділення тілесних нечистот складає щось дуже природне, все ж вони мають звичай купатися після цього, ніби вони осквернились.

(10). За часом вступу до братства вони поділяються на 4 класи[177]; причому молодші члени так далеко стоять від старших, що останні, при дотику до них перших, умивають своє тіло, наче їх осквернив чужинець. Вони живуть дуже довго, і багато хто переживає столітній вік. Причина, мені здається, полягає в простоті їх способу життя і в порядку, якого вони в усьому дотримуються. Удари долі не справляють на них ніякої дії, оскільки всілякі муки вони пе-

ремагають силою духу, а смерті, якщо тільки вона супроводжується славою, вони віддають перевагу перед безсмертям. Війна з римлянами показала, що їх спосіб думок є в належному світлі. Їх загвинчували і розтягували, члени у них були спалені і роздроблені; над ними пробували всі знаряддя тортур, щоб змусити їх ганити законодавця або покуштувати забороненої їжі, але їх нічим не можна було схилити ні до того, ні до іншого. Вони стійко витримували муки, не подаючи жодного звуку і не зронюючи ні єдиної сльози. Усміхаючись під тортурами, посміюючись над тими, хто їх катував, вони весело віддавали свої душі в повній упевненості, що знову їх отримають у майбутньому[178].

(11). Вони твердо вірять, що, хоча тіло тлінне і матерія не вічна, душа завжди залишається безсмертною; що, походячи з найтоншого ефіру, залучена якоюсь природною чарівною силою в тіло, душа знаходиться в ньому ніби в ув'язненні, але як тільки тілесні узи спадають, вона, звільнена від довгого рабства, весело несеться в вишину[179]. Подібно еллінам, вони вчать, що доброчесним призначене життя по той бік океану – у місцевості, де немає ні дощу, ні снігу, ні спеки, а вічний, ніжний і приємний зефір, що тихо лине з океану[180]. Злим же, навпаки, вони відводять похмуру і холодну печеру, повну невпинних мук. Ця сама думка, як мені здається, висловлюється також еллінами, які своїм богатирям, що вважаються у них героями і напівбогами, надають Острови Блаженних[181], а душам злих людей – місце в пеклі, помешканні людей безбожних, де переказ знає навіть на ім'я деяких таких покараних, як Сізіф[182] і Тантал[183], Іксіон[184] і Тітій[185]. Безсмертя душі перш за все саме по собі становить у єссеїв дуже важливе вчення, а потім вони вважають його засобом для заохочення до доброчесності і застереження від пороку. Вони думають, що добрі в надії на славне посмертне життя стануть ще кращими; злі ж будуть намагатися приборкати себе зі страху перед тим, що якщо навіть їх гріхи залишаться прихованими за життя, то після відходу в інший світ вони повинні будуть терпіти вічні муки. Цим своїм ученням про душу єссеї чарівним чином привертають до себе усіх, хто хоча б раз спробував їх мудрість.

(12). Зустрічаються між ними й такі, що після тривалих занять зі священними книгами, різних обрядів очищення і висловів пророків, стверджують, що вміють передбачати майбутнє. І дійсно, рідко до цих пір траплялося, щоб вони помилялися у своїх прогнозах.

(13). Існує ще інша гілка єссеїв, які за своїм способом життя, вдачі та звичаями схожі на інших, але відрізняються (від них) своїми поглядами на шлюб. Вони вважають, що ті, хто не вступає в шлюб, упускають важливу частину людського призначення – народження потомства; та й усе людство вимерло б у найкоротший час, якби всі так робили. Вони ж випробовують своїх наречених протягом трьох років і якщо після триразового очищення переко-

нуються в їх плодючості, вони одружуються на них[186]. У період вагітності своїх дружин вони утримуються від подружніх зносин, щоб довести, що вони одружилися не з хтивості, а тільки з метою досягнення потомства. Жінки їх купаються в сорочках, а чоловіки в передниках[187]. Такі звичаї цієї секти[188].

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 1 (***5***)[189]. "(5). Вчення єссеїв вимагає в усьому покладатися на волю Божу; вони визнають безсмертя душі і вважають прагнення до справедливості[190] вищою метою. У храм вони доставляють пожертвування, але самі не займаються жертвоприношеннями, визнаючи інші способи очищення більш доцільними. Тому їм заборонено доступ до загального храму і вони здійснюють своє богослужіння окремо. Втім, це найкращі люди, які цілком віддаються землеробській праці. Гідне подиву те почуття справедливості у них, яке вони ставлять нижче доброчесності і якого не знають ні греки, ні інші народи. Це настільки розвинене у них почуття вкоренилося не з учорашнього дня, а з давніх-давен, і в силу цього вони не заважають нікому жити з усіма загальним, рівним життям: майно у них спільне, і багач користується у них не більшим, ніж бідняк, що нічого не має. Такий спосіб життя ведуть ці люди, і число їх перевищує 4 000. Вони не мають ні жінок, ні рабів, вважаючи, що жінки призводять лише до несправедливостей, а другі дають привід до непорозуміння. Для нагляду за прибутками і плодами землі вони за допомогою голосування обирають найбільш гідних осіб зі священицького стану; останні й повинні турбуватись про доставку хліба та інших їстівних припасів. Вони живуть усі однаково і найбільш підходять до тих дакійських племен, які мають назву полістів"[191].

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 1 (***3–4***)[192]. "(3). *Фарисеї*[193] ведуть суворий спосіб життя і відмовляються від будь-яких задоволень. Всьому тому, що розум визнає за благо, вони наслідують, вважаючи розум найкращим охоронцем у всіх бажаннях. Вони виділяються своїм шанобливим ставленням до людей похилого віку і аж ніяк не наважуються суперечити їхнім вказівкам[194]. На їх думку, все те, що відбувається, відбувається під впливом долі. Втім, вони анітрохи не забирають у людини свободи її волі, але визнають, що за настановами Бога відбувається поєднання Його бажання з бажанням людини, – йти їй дорогою чесноти чи злоби. Фарисеї вірять у безсмертя душі й те, що після смерті людей чекає суд і нагорода за доброчесність або відплата за злочинність у житті; грішники піддаються вічному ув'язненню, а добродійні люди мають можливість знову воскреснути[195]. Завдяки цьому вони мають надзвичайний вплив на народ, і всі священнодійства, пов'язані з молитвами і принесенням жертв, відбуваються тільки з їхнього дозволу. Таким чином, окремі громади засвідчили їх доброчесність, оскільки всі були переконані, що фарисеї на ділі й на словах прагнуть лише до найвищого.

(4). За вченням *саддукеїв*[196], душі людей помирають разом із тілом. Вони не визнають ніяких інших настанов, крім настанов Закону[197]. Вони вважають навіть похвальним виступати проти вчителів своєї власної філософської школи. Це вчення поширене серед небагатьох осіб, насамперед тих, що належать до особливо знатних родів. Втім, вплив їх настільки малий, що про нього і говорити не варто. Коли вони займають урядові посади, що трапляється рідко і лише з примусу, то саддукеї примикають до фарисеїв, бо інакше вони не були б терпимі простолюдинами".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 8 (***14***)[198]. "(14). З двох провідних сект фарисеї славляться найточнішими тлумачами закону і вважаються засновниками першої секти. Вони ставлять усе в залежність від Бога і долі і вчать, що хоча людині надана свобода вибору між чесними і ганебними вчинками, у цьому має місце провидінням долі. Душі, на їхню думку, всі безсмертні; але тільки душі добрих переселяються після їх смерті в інші тіла, а душі злих приречені на вічні муки. Саддукеї – друга секта – абсолютно заперечують долю і стверджують, що Бог не має ніякого впливу на людські діяння, ні на злі, ні на добрі. Вибір між добром і злом наданий цілковито вільній волі людини, і кожен на свій власний розсуд переходить на той чи інший бік. Так само вони заперечують безсмертя душі і всяку потойбічну винагороду. Фарисеї дуже віддані один одному і, діючи спільними зусиллями, прагнуть до загального блага. Відносини ж саддукеїв між собою суворіші і грубіші; і навіть зі своїми однодумцями вони поводяться як із чужими…"

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 1 (***6***)[199]. "(6). Родоначальником *четвертої філософської школи*[200] став галілеянин Іуда. Прихильники цієї секти у всьому іншому цілком примикають до вчення фарисеїв. Зате у них помічається нічим не стримувана любов до свободи. Єдиним керівником і володарем своїм вони вважають Господа Бога. Йти на смерть вони вважають за ніщо, так само як зневажають смерть друзів і родичів, аби не визнавати над собою верховенства людини. …мої слова далеко не вичерпують усієї їх великодушності і їх готовності зазнавати страждань. Народ став страждати від надзвичайного захоплення ними при Гессії Флорі[201], який був намісником і зловживанням своєю владою довів іудеїв до повстання проти римлян.

Такі були філософські школи іудеїв".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 9 (***1***)[202]. "(1). Етнархія Архелая була таким чином перетворена на провінцію. Інші ж, Філіпп і Ірод на прізвисько Антипа, ще правили в своїх тетрархіях. Саломея тим часом померла[203], заповівши жінці Августа, Юлії, свої володіння разом із Ямнією і пальмовими плантаціями поблизу Фасаеліди. І після смерті Августа[204], що стояв на чолі Імперії 57 років 6 місяців і

2 дні[205], коли верховна влада перейшла до **Тіберія**[206] сина Юлії, – Ірод і Філіпп усе ще зберігали за собою свої тетрархії[207]. Останній побудував у Панеї, біля витоків Іордану, Кесарію[208], і в нижній Гавланітіді – місто Юліаду[209]; Ірод побудував у Галілеї місто Тіверіаду[210] і в Переї інше місто, назване на честь Юлії".

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 2 (***1–3***)[211]. "(1). Секвеструвавши майно Архелая і закінчивши перепис у тридцять сьомому році після розгрому Антонія Цезарем Августом при Акції[212], Квірініи змістив первосвященика Іоазара за те, що він не порозумівся з народом, і призначив на його місце **Анана**[213], сина Сета. Ірод[214] і Філіпп отримали кожний призначену йому тетрархію. Ірод потім оточив стінами Сепфоріс, найкрасивіше місто всієї Іудейської країни, і присвятив його Цезарю, а інше місто Віфарамфту він також оточив стіною і назвав його на честь імператриці Юліадою. Філіпп, зі свого боку, відбудував розташовану біля витоків Іордану Панеаду і назвав її Кесарією. Селище Віфсаїду[215], розташоване біля Геннісаретського озера, він перетворив на місто, збільшивши кількість жителів і забезпечивши його всім потрібним, і назвав його Юліадою на честь Юлії, дочки Цезаря.

(2). При іудейському наміснику (διέποντας) Кóпонію, який, як я згадав, прибув до Іудеї разом із Квірінієм, сталася така подія: під час свята опрісноків, що у нас називається пасхою, опівночі священнослужителі зазвичай відкривали ворота храму. Коли вони й цього разу наслідували цей звичай, кілька таємно прибулих в Єрусалим самаритян розкидали під склепіннями галерей людські кістки[216]. Внаслідок цього довелося, чого раніше ніколи не було, нікого не впускати в храм і взагалі забезпечити останній більшою охороною.

Монета перших прокураторів Іудеї Конопія і Марка Амбілія

Незабаром після цього Копоній повернувся в Рим, і спадкоємцем його став Марк Амбівій[217]. При ньому померла Саломея, сестра царя Ірода Великого, залишивши [імператриці] Юлії Ямнію, всю топархію, розташоване на рівнині місто Фасаеліду і місто Архелаїду, де знаходилися величезні плантації пальм з найкращими плодами. Після Амбівія намісником став Анній Руф[218], при якому помер Цезар (Καῖσαρ), другий римський імператор (αὐτοκράτωρ)[219] після 57 років, 6

місяців і 2 днів правління (протягом цього періоду він 14 років ділив владу з Антонієм) в семидесятисемирічному віці[220]. Наступником йому на престолі став Тіберій Нерон, син його жінки Юлії[221]. Він був третім римським імператором. При ньому був посланий до Іудеї четвертий намісник, наступник Аннія Руфа, Валерій Грат[222]. Він змістив первосвященика Анана і поставив на його місце Ізмаїла, сина Фаби. Втім, недовго по тому він звільнив і Ісмаїла і призначив на його місце Елеазара, сина первосвященика Анана. А через рік він звільнив і його і передав цю посаду Симону, сину Каміфа. Однак і останній втримався не більше року, і наступником йому був призначений Іосиф, прозваний також **Каіафою**[223]. Після цього Грат повернувся в Рим, провівши в Іудеї одинадцять років, а замість нього прибув його наступник Понтій Пілат.

Анна і Каіафа

(3). Тетрарх Ірод, що знаходився в дуже дружніх відносинах з Тіберієм, заснував на честь останнього в найродючішій місцевості Галілеї, біля Генісаретського озера[224], місто Тіверіаду. Неподалік, у селищі, названому Аммафус, знаходяться гарячі джерела. Тут були поселені усілякі звідусіль прибульці, серед яких було чимало галілеян, безліч насильно віддалених і відправлених на заслання людей, а також кілька високопоставлених осіб. Сюди ж були залучені для поселення набрані звідусіль бідняки, так само як цілий ряд осіб, походження яких не було навіть встановлено. Усім їм тетрарх надав права вільнонароджених громадян і дав їм різні переваги, а для того, щоб прив'язати їх до міста, він побудував житла і дав їм земельні ділянки. Він чудово розумів, що поселення тут людей, суперечить іудейським законам внаслідок того, що Тіверіада була заснована на місці безлічі могил, що знаходилися тут і були розриті з цією метою. Тут Закон ухвалював, що мешканці повинні вважатися ритуально нечистими протягом семиденного терміну".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 9 (***2–4***)[225]. "(2). В Іудею Тіберій послав намісником (ἐπίτροπος)[226] **Пілата**[227]. Останній одного разу наказав внести вночі в Єрусалим зображення Цезаря (τάς Καίσαρος), які [римляни] називають signa (αἳ σήμαῖαι)[228]. Коли настав ранок, іудеї страшенно захвилювалися, вбачаючи в цьому порушення закону,

(оскільки іудеям заборонено встановлення зображень у місті). Суворість міщан привернула до міста численні юрми сільських жителів. Усі рушили до Пілата в Кесарію просити його видалити з Єрусалима τὰς σημαῖας і шанувати [звичаї] їх батьків. Пілат відмовив їм, і тоді вони кинулися на землю і залишалися в цьому положенні п'ять днів і стільки ж ночей, не рухаючись з місця.

(3). На шостий день Пілат сів на суддівському кріслі у великому іподромі[229] і наказав закликати до себе народ нібито для того, щоб оголосити йому своє рішення; попередньо ж він віддав наказ солдатам: за сигналом оточити іудеїв із зброєю в руках. Побачивши себе раптово оточеними потрійною лінією озброєних солдатів, іудеї остовпіли від такого несподіваного видовища. Але коли Пілат оголосив, що він накаже порубати їх усіх, якщо вони не приймуть зображень Цезаря, і тут же подав знак солдатам оголити мечі, тоді іудеї, ніби за змовою, впали всі на землю, витягнули свої шиї і голосно вигукнули, що швидше вони дадуть себе вбити, ніж переступити закон. Вражений цим релігійним подвигом[230], Пілат віддав наказ негайно видалити τάς σημαίας з Єрусалима.

(4). Згодом він спричинив нові хвилювання тим, що вжив священний скарб, який називається Корбаном[231], на влаштування водопроводу, по якому вода доставлялася на відстані 400 стадій[232]. Народ був дуже обурений, і коли Пілат прибув до Єрусалима, він з криками оточив його суддівське крісло. Але Пілат, повідомлений заздалегідь про підготовлюване зібрання народу, озброїв своїх солдатів, переодягнув їх у цивільний одяг і наказав їм, змішавшись з натовпом, бити крикунів батогами, не пускаючи, втім, у хід зброю. За сигналом, поданим ним з трибуни, вони приступили до екзекуції. Багато іудеїв упало мертвими під ударами, а багато хто був розтоптаний в сум'ятті своїми ж співвітчизниками. Паніка, викликана долею вбитих, змусила народ змиритися[233]".

Монета Понтія Пілата *(аверс і реверс)*

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 3 (***1–3***)[234]. "(1). Коли претор[235] (ἡγεμὼν) Іудеї Пілат повів своє військо з Кесарії до Єрусалиму на зимову стоянку, він вирішив для наруги над іудейськими звичаями

внести до міста зображення Цезаря на держаках прапорів. Тим часом Закон наш забороняє нам будь-які зображення[236]. Тому колишні правителі вступали до міста без таких прикрас на прапорах. Пілат був першим, хто вніс ці зображення до Єрусалиму, і зробив це без

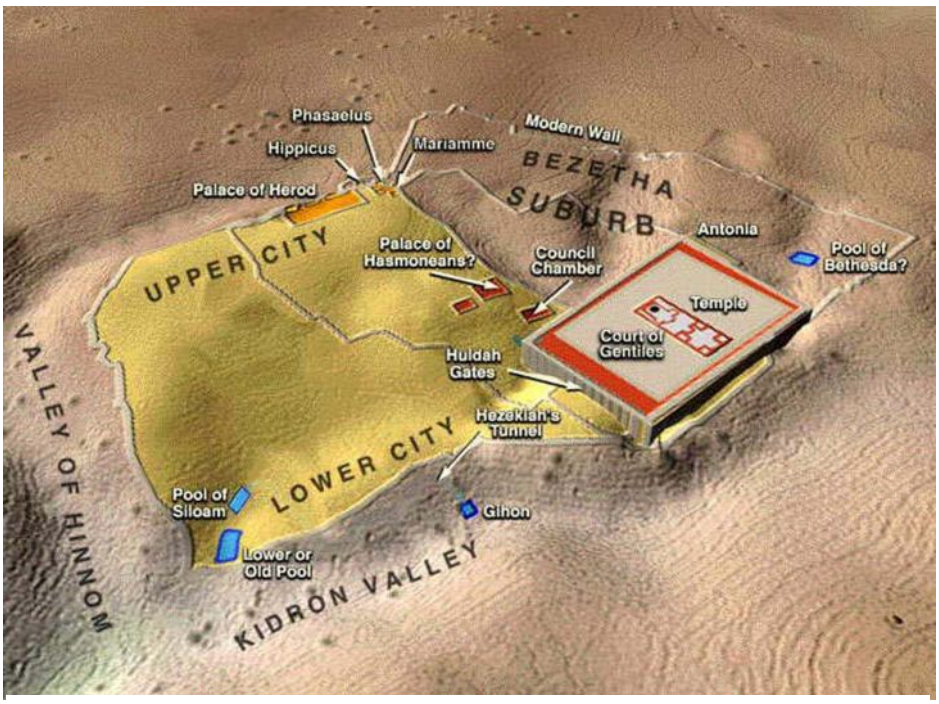

Єрусалим за часів Ісуса

відома населення, вступивши в місто вночі. Дізнавшись про це, мешканці юрбами вирушили до Кесарії, і протягом декількох днів благали його прибрати зображення. Але він не погоджувався, кажучи, що це буде образою Цезаря, а коли натовп не переставала докучати йому, він на шостий день наказав своїм воїнам таємно озброїтися, помістив їх у засідці в будівлі арени, а сам зійшов на підвищення, там же споруджене. Але так як іудеї знову відновили свої прохання, то він дав знак і солдати оточили їх. Тут він погрожував негайно перерубати всіх, хто не перестане шуміти і не віддалиться геть. Вони, однак, кинулися на землю, оголили свої шиї і сказали, що вони вважають за краще померти, ніж допустити таке нахабне порушення мудрого Закону. Пілат здивувався їх стійкості в дотриманні законів, наказав негайно прибрати зображення з Єрусалиму і доставити їх у Кесарію[237].

(2). Потім Пілат спорудив водопровід в Єрусалимі, вживши на це гроші святилища. Водопровід живився джерелами, що знаходилися на відстані 200 стадій [від міста]. Однак населення виступило проти цього, і багато тисяч людей зібралися біля працівників, зайнятих спорудою водопроводу, і стали голосно вимагати, щоб намісник залишив свій задум. Як це зазвичай буває в таких

випадках, деякі з них дозволили собі при цьому лайки. Тоді він розпорядився переодягти значне число солдатів, дав їм дубинки, які вони повинні були заховати під платтям, і звелів їм оточити натовп з усіх боків. Натовп, в свою чергу, отримав наказ розійтися. Але так як вони продовжували поносити Пілата, то він дав воїнам умовний знак, і солдати взялися за справу набагато більш завзято, ніж то було бажано самому Пілата. Працюючи киями, вони однаково вражали як тих, хто галасував, так і абсолютно невинних людей. Іудеї, проте, продовжували триматися стійко, але так як вони були беззбройні, а їх противники озброєні, то багато хто з них тут і впали мертвими, а багато хто пішов, покритий ранами. Таким чином було придушене обурення.

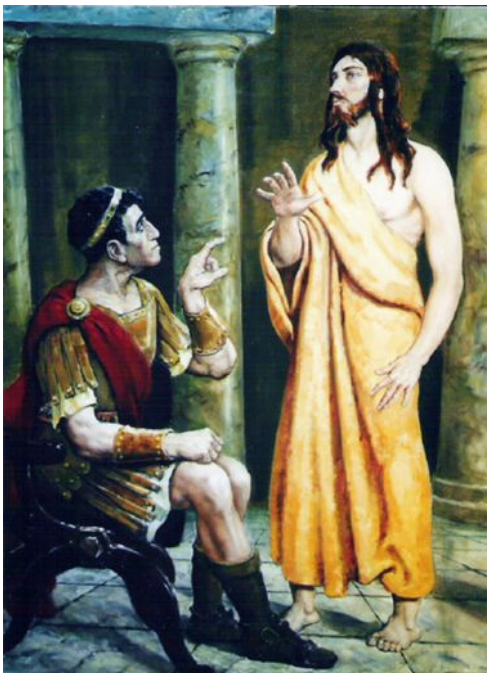

Давід Г. Понтій Пілат і Ісус

3 (3). Близько того часу жив Ісус, людина мудра, якщо його взагалі можна назвати людиною[238]. Він чинив дивовижні справи і навчав людей, які охоче сприймали істину. Він залучив до себе багатьох іудеїв і багатьох еллінів. То був **Христос**. За доносом наших впливових людей Пілат засудив його до розп'яття[239], але ті, хто від самого початку полюбили його, виявились йому вірними. На третій день він з'явився їм живий[240]. Пророки Божі передбачили це і багато інших його чудес. І дотепер ще існують так звані християни, які називають себе так за його іменем[241]".

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 3 (***5***) ***– 4*** (***3***)[242]. "3 (5). У цей час з Іудеї втік чоловік, боячись звинувачення в порушенні деяких законів і покарання за це. Взагалі це був огидний чоловік. Він тоді жив у Римі, займаючись тим, що викладав мудрість Закону Мойсея, і тут об'єднався з трьома подібними йому людьми. До них долучилася Фульвія, знатна жінка, що прийняла іудаїзм. Вони переконали її послати пурпур і золото в Єрусалимський храм, і коли та здала їм це, то вони привласнили його собі, як то і було їх початковим наміром. Тіберій, якому за бажанням Фульвії повідомив про це чоловік її Сатурнін, що був з Цезарем в дружніх відносинах, розпорядився вигнати з Риму всіх іудеїв. Консули вибрали з них 4 000 чоловік і послали їх як солдатів на острів Сардинію. Набагато більше число, однак, вони піддали страті, тому що ті відмовилися

від участі у військовій службі через заборону цього іудейськими законами.

4 (1). Таким чином, іудеї, внаслідок мерзоти чотирьох чоловік, були вигнані з міста[243]. Також і самаритяни не втрималися від обурення. Їх збентежив якийсь брехливий чоловік[244], який легко у всьому впливав на народ. Він спонукав їх зібратися до нього на гору Гарізім[245], яку вони вважали особливо священною[246]. Тут він почав запевняти тих самаритян, які прийшли [звідусіль], що покаже їм закопаний тут святий посуд Мойсея[247]. Озброєні [самаритяни], повіривши цій байці, розташувалися в селищі, званому Тірафаною. Тут до них приєдналися нові прибульці, щоб якомога більшим натовпом піднятися на гору. Однак Пілат попередив це, надіславши вперед загони вершників і піхоти, які, несподівано напали на тих, що зібралися в селищі, частину з них перебили, а частина втекла. При цьому вони захопили також багатьох у полон; Пілат же розпорядився стратити найвпливовіших і найбільш видатних з цих полонених та втікачів.

(2). Коли цим все скінчилося, представники верховної ради самаритян з'явилися до колишнього консула Вітеллія[248], який тепер отримав в управління Сирію, і стали звинувачувати Пілата у страті їхніх загиблих земляків, кажучи, що останні пішли в Тірафану зовсім не з метою відпасти від римлян, але для того, щоб уникнути насильств Пілата. Тоді Вітеллій послав Марцелла[249], одного зі своїх наближених, до Іудеї, щоб прийняти там кермо влади, Пілата же звелів їхати в Рим, щоб відповісти перед імператором у зведених на нього звинуваченнях. Провівши в Іудеї десять років[250], Пілат поїхав у Рим, так як не смів не послухатися наказу Вітеллія. Але раніше, ніж він встиг прибути туди, Тіберій помер[251].

(3) Після цього Вітеллій поїхав в Іудею і прибув в Єрусалим саме під час стародавнього свята, яке називається пасхою. Оскільки він був зустрінутий гостинно, то Вітеллій назавжди звільнив населення від плати податку на плоди, що привозилися й продавалися [в місті]. Одночасно він дозволив тримати первосвященицькі шати і все, що стосується цього, в храмі, передавши нагляд і охорону цих речей священослужителям, як то було колись раніше. Тепер же ці шати зберігались як правило в так званій фортеці Антонія з наступної причини: Гіркан[252], перший з цілої низки первосвящеників, які носили це ім'я, збудував собі поблизу храму башту, в якій як правило й жив. Тут у нього зберігались його шати, одягати які тільки він один мав право, і коли він ішов у місто, то одягався в свій простий власний одяг. Так чинили згодом його сини й їх діти. Оволодівши царством, Ірод Великий розкішно відбудував цю башту, названу ним на честь свого друга Антонія Антонією, і як знайшов там первосвященицькі шати, так і продовжував зберігати їх там, не думаючи, що викличе цим незадоволення народу проти себе. Такого ж способу дій дотримувався його син і спадкоємець Архелай.

Оволодівши областю останнього[253], римлянb тримали в себе також шати первосвященика[254], які зберігались у кам'яній будівлі, запечатаній печатками священослужителів і казначеїв, причому начальник варти башти зобов'язаний був щоденно турбуватись про те, щоб перед цим приміщенням завжди горів світильник. За сім днів до настання свята шати видавались священослужителям начальником варти. Освятивши шати, первосвященик повертав його через день після закінчення свята, і воно продовжувало як і раніше зберігатися в башті. Так робили під час кожного з трьох великих щорічних свят[255] і в день посту. Вітеллій дозволив іудеям зберігати шати в себе і користуватися ними, коли в цьому буде потреба, але заборонив втручатися в цю справу начальнику варти. Цим він привернув народ до себе. Потім він змістив первосвященика Іосифа Каіафу і призначив на його місце Іонафана, сина колишнього первосвященика Анана. Після цього Вітеллій повернувся назад в Антіохію".

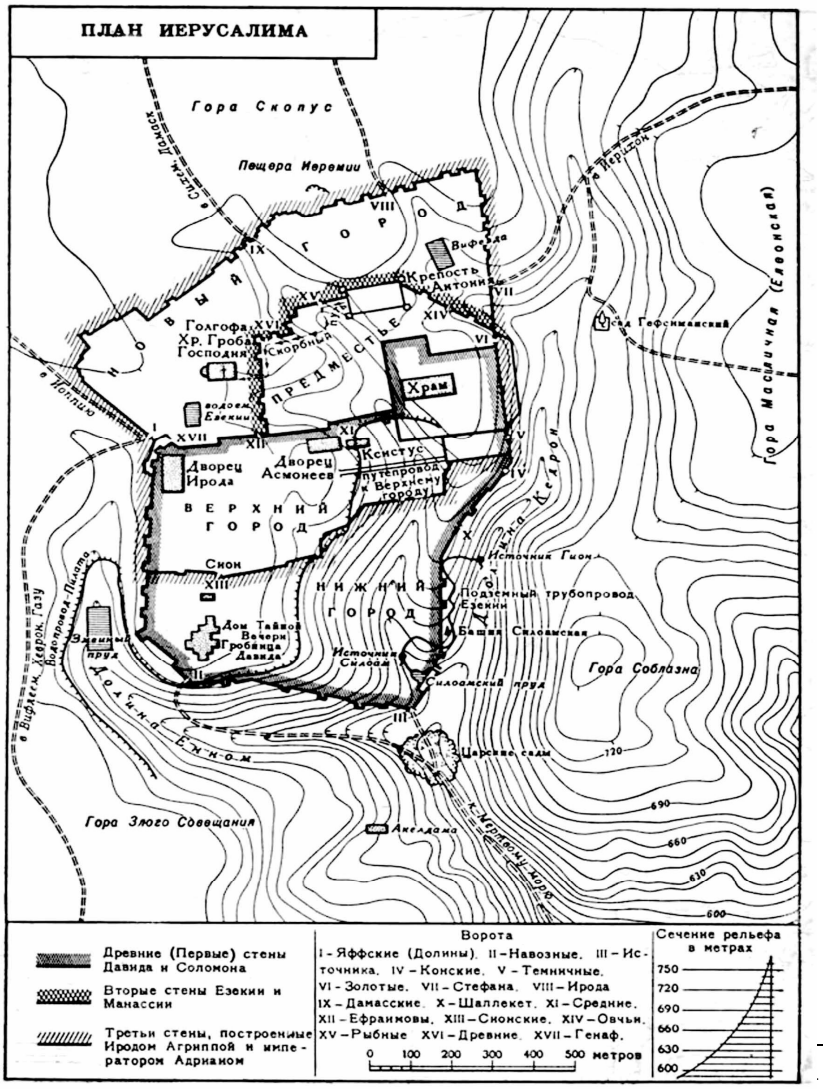

План Єрусалима

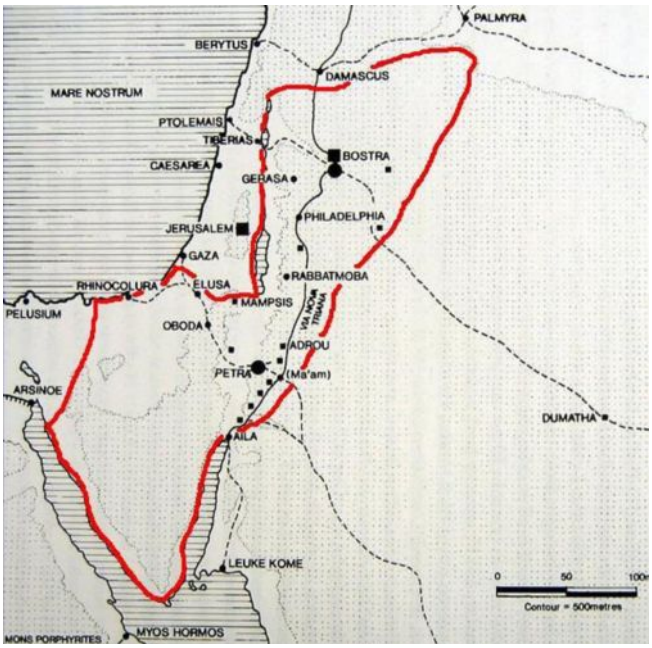

Набатецське царство. *Мапа*

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 4 (***6***) ***– 5*** (***1–2***)[256]. “4 (6). Тоді ж, на двадцятому році правління Тіберія, помер і брат тетрарха Ірода, Філіпп[257], після того, як протягом тридцяти семи років правив Трахоном, Гавланітідою і Батанеєю. Його правління відзначалося м’якістю і спокоєм. Він провів усе життя в межах підлеглої йому області. Коли йому траплялося виїжджати, він робив це в товаристві кількох обраних. При цьому за ним завжди возили його крісло, сидячи на якому він чинив суд. Якщо по дорозі до нього звертався хто-небудь зі скаргою, то він, не довго думаючи, тут же ставив крісло, сідав на нього і вислуховував звинувачувача. Винних він тут же піддавав покаранню і негайно відпускав тих, кого звинуватили несправедливо. Філіпп помер в Юліаді. Тіло його було доставлене в мавзолей, який він сам заздалегідь спорудив для себе, і урочисто поховане там. Оскільки Філіпп не залишив після себе нащадків, то Тіберій взяв його область собі і приєднав її до Сирії. Втім, прибутки з цієї тетрархії він розпорядився зберегти за нею.

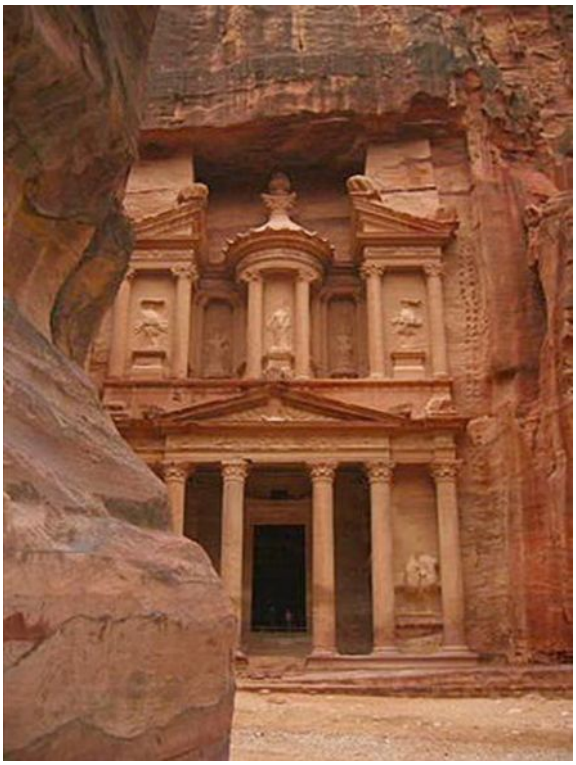

Царський палац у Петрі. *Набатейське царство*

5 (1). Майже в той час цар Кам'янистої Аравії[258] Арета і тетрарх посварилися між собою з такої причини: Ірод уже давно був жонатий на дочці Арети. Під час однієї мандрівки в Рим він заїхав до свого зведеного брата **Ірода**[259], який народився від дочки первосвященика Симона. Закохавшись у жінку брата **Іродіаду**[260] (вона була дочкою їх спільного брата Арістобула і сестрою Агріппи Великого), він ризикнув запропонувати їй вийти за нього заміж. Іродіада погодилася і змовилася з ним піти в його дім, коли він повернеться з Риму. При цьому вони домовилися, що Ірод прожене дочку Арети. Після цього тетрарх відплив у Рим, уклав вищезазначений договір. Коли ж він, здійснивши в Римі все потрібне, збирався повернутися додому, жінка його, яка без його відома встигла дізнатись усе про його домовленість із Іродіадою, попросила дозволу поїхати в Махерон[261], що знаходився саме на межі володінь Ірода і Арети, причому нікому не сказала про мету своєї поїздки. Ірод погодився, не здогадуючись, що його жінці щось відомо. Остання тим часом попередньо надіслала в Махерон до начальника, поставленого там її батьком, прохання підготувати все до подальшої мандрівки. Потім вона з'явилася сама і тут же виїхала в Аравію, причому арабські князі почергово супроводжували її, доки вона не приїхала до свого батька. Йому вона розповіла про намір Ірода. Арета на основі цього вирішив розпочати війну зі своїм зятем саме на кордонах Гамалітіди. Зібравши війська, обидві сторони вступили в бій, причому замість Арети й Ірода воювали їх воєначальники. У битві, яка відбулася тут, усе військо Ірода було знищене завдяки зраді кількох перебіжчиків, які примкнули до Ірода, хоча належали до підданих тетрарха Філіппа. Ірод написав про це Тіберію. Той розгнівався на дії Арети, направив Вітеллію наказ оголосити йому війну і або привезти Арету живим у кайданах, або прислати його голову.

(2). Такий наказ віддав Тіберій сирійському наміснику. Деякі іудеї вбачали в знищенні війська Ірода цілком справедливе покарання з боку Господа Бога за вбивство **Іоанна**[262]. Ірод умертвив цього праведного чоловіка, який переконував іудеїв вести доброчесний спосіб життя, бути справедливими один до одного, мати благочестиві почуття до Предвіч-

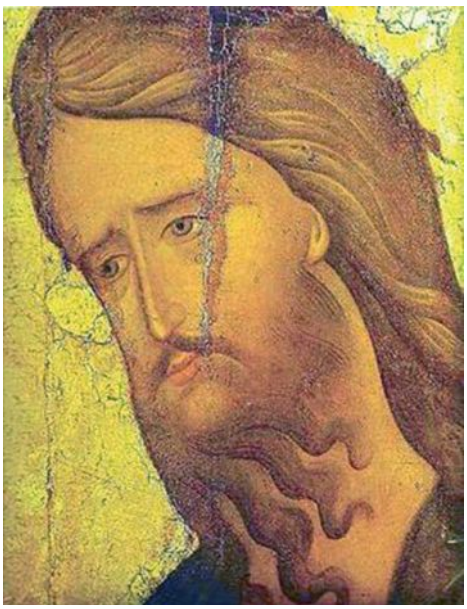

Іоанн Хреститель. *Деісусний чин Миколо-Лісношського монастиря поблизу Димитрова (I трет. XV ст.). Фрагмент. Музей Андрія Рубльова*

ного і збиратися для омовіння[263]. За таких умов, [учив Іоанн], омовіння[264] буде угодне Господу Богу, оскільки вони будуть вдаватися до цього способу не задля спокутування різних гріхів, але задля освячення свого тіла, тим більше, що їх душі попередньо вже встигли очиститись. Оскільки багато людей сходилось до проповідника[265], вчення якого підносило їх душі, Ірод почав боятись, щоб його великий вплив на натовп, який цілковито підкорився йому, не спричинив якихось ускладнень. Тому тетрарх вирішив за краще попередити це[266], схопив Іоанна і стратив його ще до того, як довелося б розкаятися, коли вже буде пізно. Завдяки такій підозрілості Ірода Іоанн був у кайданах відісланий у вищезазначену фортецю Махерон і там страчений. Іудеї були переконані, що військо Ірода загинуло лише як покарання за цю страту, оскільки Предвічний бажав провчити Ірода".

Соларіо А.
Саломея з головою Іоанна Хрестителя (1506–1507)

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 5, (***4***)***–6*** (***1***)[267]. "5 (4). У Ірода Великого було від Маріамни, дочки Гіркана[268], дві дочки. Одна з них, Саламсо, була видана батьком заміж за свого двоюрідного брата Фасаеля, сина брата Ірода того ж імені. Інша дочка, Кіпра, що також вийшла заміж за іншого двоюрідного брата, сина сестри Ірода, Саломеї. Саламсо народила Фасаелю п'ятьох дітей, синів Антипатра, Ірода і Александра, і дочок Александру та Кіпру. На останній оженився

Монети царя Агріппи Старшого

Агріппа[269], син Арістобула. Александра ж вийшла заміж за знатного кіпрійця Тімія і померла бездітною. Кіпра народила Агріппі двох хлопчиків, **Агріппу**[270] і Друза (останній помер дитиною), і трьох дочок – **Береніку**[271], Маріамну і Друзіллу. Батько їх Агріппа колись виховувався разом з іншими своїми братами, Іродом [Халкідським][272] і Арістобулом. Всі троє були дітьми Береніки і сина Ірода Великого. Береніка у свою чергу була дочкою Костобара і сестри Ірода, Саломеї. Всі вони залишалися сиротами після страти, яка спіткала їх батька Арістобула і його брата Александра, як ми вже розповіли. Коли вони підросли, то оженилися; саме Ірод [Халкідський], брат Агріппи, узяв собі за жінку Маріамну, дочку Олімпіади й онуку Ірода Великого. Маріамна була дочкою Іосифа, сина брата Ірода. Від неї Ірод мав сина Арістобула. Третій брат Агріппи, який також носив ім'я Арістобул, оженився на дочці царя Емесси Сампсігерама, Іотапі, яка народила йому глуху дочку, також названу Іотапою. Це було потомство по чоловічій лінії. Сестра їх Іродіада вийшла заміж за сина Ірода Великого, теж Ірода, якого народила Маріамна, дочка первосвященика Симона. Вона народила йому дочку **Саломею**[273]. Після народження цієї дівчинки Іродіада всупереч нашим законам вийшла заміж за зведеного брата свого чоловіка, саме за Галілейського тетрарха Ірода, але розійшлася з ним ще за його життя[274]. Її дочка Саломея вийшла заміж за трахонського тетрарха Філіппа, сина Ірода [Великого]. Оскільки Філіпп помер бездітним, то на ній одружився Арістобул, син Ірода [Халкідського] і брат Агріппи [Великого]. У них було троє дітей: Ірод, Агріппа й Арістобул. Отже, це було потомство Фасаеля і Саламсо.

6 (1). Незадовго до смерті царя Ірода Великого Агріппа жив у Римі, де дуже здружився зі своїм ровесником Друзом[275], сином імператора Тіберія. Водночас він зблизився також з Антонією, жінкою Друза Великого (тобто Старшого)[276]".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 9 (***5***)[277]. "(5). У цей час Агріппа[278], син Арістобула, убитого своїм батьком Іродом, вирушив до Тіберія, щоб оскаржити перед ним [дії] тетрарха Ірода. Коли той відхилив його скаргу, Агріппа все-таки залишився в Римі і намагався здобути собі милість римської знаті, надто ж сина Германіка[279] Гая[280], що був тоді ще приватною особою. Якось під час бенкету, даного ним на його честь, він наговорив йому багато чемностей, на закінчення підніс руки вгору з молитвою про те, щоб Бог сподобив його незабаром після смерті Тіберія привітати Гая як володаря світу. Один з його слуг доніс про це Тіберію, і той так розгнівався, що наказав закувати Агріппу в кайдани і змусив його 6 місяців нудитися в ув'язненні і терпіти жорстоке поводження, доки він сам, процарювавши 22 роки 6 місяців і 3 дні, не помер[281]".

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 6 (***10***)[282]. “(10). Через кілька днів після призначення Гая своїм наступником Тіберій помер, пробувши імператором 22 роки 5 місяців і 3 дні. Таким чином Гай став четвертим римським імператором[283].

... Коли потім Гай приїхав з тілом покійного Тіберія в Рим і за римським звичаєм влаштував пишний похорон, він хотів у той же день звільнити Агріппу. Однак Антонія відмовила його від цього, втім не з неприхильності до арештанта, а тому, що дбала, щоб Гай не скомпроментував себе і не накликав на себе звинувачення, ніби він так зрадів смерті Тіберія, що негайно звільнив людину, яка зазнала від покійного Цезаря тюремного ув’язнення. Втім, через кілька днів Гай послав за Агріппою, звелів привести його до палацу, доручив його турботам свого перукаря та кравця, а потім поклав йому на голову діадему і проголосив його правителем тетрархії Філіппа, до якої він приєднав ще тетрархію Лісанія. Замість того залізного ланцюга, в який був закутий Агріппою, він подарував йому золотий такої ж ваги. Начальником римської кавалерії, що стояла в Іудеї, він призначив Марілла[284]”.

Монета царя Агріппи Молодшого

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 9 (***6***)[285]. “(6). Ледве Гай став імператором[286], він звільнив Агріппу з в’язниці і призначив його царем над тетрархією Філіппа, який тим часом помер[287]. Заздрість до Агріппи викликала в тетрарха Ірода бажання також бути царем. Головним чином спонукала його прагнути до цього його жінка Іродіада[288], яка дорікала йому в бездіяльності і говорила, що побачення з Цезарем могло б стати йому слушною нагодою для розширення його володінь; якщо вже Цезар Агріппу з простого підданого зробив царем, то він би його, тетрарха, напевно звів би в цю гідність. Ірод дав себе умовити і прибув до Гая, але за свою ненажерливість був покараний засланням в Іспанію[289]. Агріппа, що пішов слідом за ним у Рим, отримав тепер від Гая ще й тетрархію Ірода[290]. Жінка останнього пішла за ним у вигнання, в якому він і помер”.

Ios. Flav. Vit. 10[291]. “10. Він[292] написав листа дітям: Агріппі і Береніці”.

Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 7, (***2***)***–8*** (***1***)[293]. “7 (2). …Перший і останній рік свого правління Гай показав себе великодушним государем і людиною м’якою, чим і заслужив глибоку любов римлян і ідлеглих народів. З часом він завдяки владі перестав вважати

себе звичайним смертним, проголосив себе божеством і взагалі почав всіляко глумитися над Предвічним.

8 (1). Тим часом між александрійськими іудеями й греками, які жили в тому ж місті, виник розбрат, результатом якого було те, що до імператора Гая з'явилася депутація від трьох виборних з того й другого боку[294]. Серед представників александрійських громадян знаходився якийсь Аппіон, який зводив на іудеїв тяжкі звинувачення і, між іншим, стверджував, що вони відмовляються вшановувати імператора. Усі піддані Римської імперії, говорив Аппіон, споруджують на честь Гая вівтарі і храми і всюди вшановують його як Бога; лише александрійські іудеї вважають ганебним зводити на його честь статуї і присягатися його іменем. Ці гидкі й тяжкі звинувачення, якими Аппіон розраховував налаштувати Гая проти іудеїв, готувався спростувати головний представник іудейської делегації Філон, людина, яка користувалася широкою популярністю, була братом алабарха Александрії[295] і великим знавцем філософії[296]. Проте Гай не дозволив цього Філону і наказав йому віддалитися. При цьому імператор був настільки розлючений, що, очевидно, задумував щось жахливе проти іудеїв. Філон, ображений, поїхав назад і сказав при цьому своїм приятелям-іудеям, що вони не повинні втрачати мужність, оскільки Гай на словах дуже розлючений на них, але насправді він уже встиг налаштувати проти себе Предвічного".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 11 (***1***)[297]. "(1). Після того, як Гай, провладарювавши 3 роки і 8 місяців, був убитий[298], розташовані в Римі війська посадили на трон **Клавдія**[299]".

Ios. Flav. Ant. Iud. XIX, 2, (***1***)[300]. "(1) …Оскільки справи знаходилися в настільки невизначеному стані, вони[301] вирішили за краще проголосити імператором Клавдія, дядька вбитого Гая, тим більше, що Клавдій не поступався нікому з сенаторів[302] ні за знатністю походження, ні за освітою".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 11 (***5–6***)[303]. "(5) …Він[304] по-дружньому прийняв у свій стан сенат і через якийсь час вирушив разом з ним для принесення Богу вдячної жертви за отриману владу. Невдовзі після цього він винагородив Агріппу всім царством, на яке останній міг претендувати за родинним правом, і додав йому ще області Трахонею і Авран, якими Август поступився Іроду, а також царство Лісанія[305]. Про ці дари він оголосив народу в наказі, а сенату звелів вирізати цю дарчу грамоту на мідних дошках і покласти їх на Капітолії. І брату Агріппи, Іроду[306], який своїм одруженням на Береніці[307], зробився також і його зятем, Агріппа подарував царство Халкіди.

(6). Скоро від таких великих володінь до Агріппи потекло багато багатств, і він використовував їх не на дріб'язкові заходи. Він почав оточувати Єрусалим такою міцною стіною, що якби вона була закінчена, римська облога не могла б мати ніякого успіху. Але перш, ніж стіна досягла своєї висоти, він помер[309] у Кесарії після того, як три роки був царем і стільки ж років перед тим тетрархом.

Береніка. *Бюст*

Він залишив трьох дочок, прижитих із Кіпрою: Береніку, Маріамму, Друзіллу і одного сина Агріппу[310], від тієї ж самої жінки. Оскільки останній був ще надто молодим,[311]Клавдій знову перетворив Іудею на римську провінцію і послав туди як правителів спочатку Куспія Фада,[312]а за ним Тіберія Александра,[313] за яких народ зберігав спокій, оскільки ті не посягали на туземні звичаї і вдачу.[314]

Невдовзі помер Ірод, цар Халкіди[315]".

Ios. Flav. Ant. Iud. XIX, 5 (***1***)[316]***.*** "(1). …Крім того, Клавдій віддав йому[317] Авілу[318], якою управляв колись Лісаній, і всю область у межах Ліванського хребта".

Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 5, (***1–2***)[319]. "(1). Під час намісництва в Іудеї Фада[320] якась людина на ім'я **Февд**[321], обманщик, умовив велику масу народу забрати з собою все майно і піти за ним до річки Іордан. Він видавав себе за пророка і запевняв, що накаже річці розступитися і без зусиль пропустити їх[322]. Цими словами він багатьох ввів в оману. Однак Фад не допустив їх божевілля. Він вислав проти них загін кінноти, яка несподівано напала на них, багатьох з них перебила і багатьох захопила. Розлючені воїни відрубали голову самому Февді і повезли її до Єрусалима. Це все, що сталося в іудеїв за часів намісництва Куспіса Фада.

2. Спадкоємцем Фада став Тіберій Александр, син александрійського алабарха Александра, який виділявся серед своїх співгромадян як знатністю походження, так і багатством. …Тоді ж були страчені і сини Галілеянина Іуди, Яков і Симон, які, як ми вже згадували, під час перепису Квірінія спонукали народ до відокремлення

від римлян. Александр звелів прибити їх до хреста. Тоді ж і халкідський цар Ірод змістив первосвященика Іосифа, сина Кемея, і передав цю посаду Ананії[323], сину Недевея.

Спадкоємцем Тіберія Александра став Куман[324]. При ньому помер Ірод, брат царя Агріппи Великого, на восьмому році правління імператора Клавдія".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 12 (***1***)[325]. "12 (1). Після смерті Ірода, який правив у Халкіді, Клавдій віддав його царство його ж племіннику, молодому Агріппі, сину батька з таким ж ім'ям; намісництво над Іудеєю після Александра отримав Куман. При ньому знову почали відбуватися хвилювання, які приносили іудеям нові біди[326]".

Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 6, (***2***)[327]. "(2) …Квадрат[328] видав розпорядження стратити винуватців, первосвященика ж **Ананію**[329] звелів закувати в кайдани і відправити в Рим, щоб він там дав звіт імператору Клавдію про все, що трапилось. Водночас він звелів найбільш впливовим самаритянам і іудеям, так само, як і наміснику Куману і трибуну Целеру, вирушити в Італію до імператора, який і розгляне їх взаємні скарги".

Ios. Flav. Vit., 56[330]. "290. Один з них, на ім'я Ананія, хитрий і злий чоловік…[331]"

Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 7, (***1–2***)[332]. "(1) Після цього Клавдій послав правителем Іудеї **Фелікса**[333], брата Палланта[334]. На тринадцятому році свого правління імператор віддав Агріппі тетрархію Філіппа, а також Батанею і Трахонею з Авілою (колись входили до

Римські монети з іменами Фелікса, Клавдія, Ю. Агріппіни, Нерона, Британіка

складу тетрархії Лісанія). Разом з тим він відібрав у нього Халкіду, після того як Агріппа правив нею протягом чотирьох років. Отримавши ці області в користування від імператора, Агріппа видав свою сестру **Друзіллу**[335] заміж за емеського царя Азіза[336], який побажав прийняти обрізання. Справа в тому, що Єпіфан, син царя Антіоха[337], відхилив шлюб з нею, не бажаючи приймати іудаїзм…

(2). Втім, трохи згодом розпався шлюб Друзілли з Азізом. Приводом для цього стала така обставина. У той час намісником

Іудеї був Фелікс. Коли він побачив, що Друзілла вирізняється незвичайною вродою, він захотів зблизитися з цією жінкою. ...Друзілла була настільки порочна, що дала себе вмовити переступити закон[338] і вийти заміж за Фелікса".

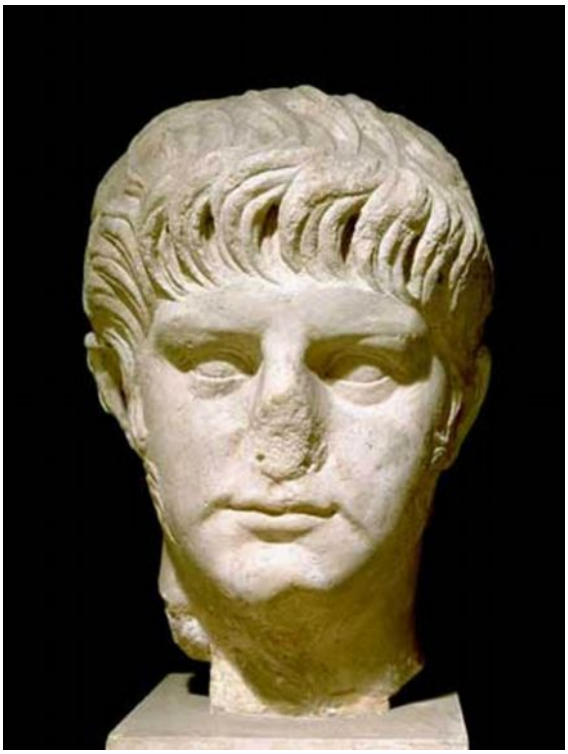

Нерон. *Рим. Національний музей*

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 12 (***8***)[339]. "(8). Після цього[340] імператор послав Фелікса, брата Палласа, намісником над Іудеєю, Галілеєю, Самарією і Переєю. Агріппу він перевів з Халкіди у велике царство, віддавши йому колишню тетрархію Філіппа, зокрема Батанею, Трахонею і Гавлан, приєднавши до них царство Лісанія[341], так само, як і колишню єпархію Вара[342]. Процарювавши 13 років, 8 місяців і 20 днів, імператор Клавдій помер[343], залишивши наслідником престолу **Нерона**…[344]"

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 13 (***3***)[345]. "(3). Коли країна була таким чином очищена, в Єрусалимі утворилася друга ватага розбійників, яка отримала назву сікаріїв[346]".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, 13 (***4–5***)[347]. "(4). Водночас з ними[348] з'явилася друга ватага злодіїв, які, хоч і були чистіші на руку, зате відзначались ще більш мерзенними задумами, ніж сікарії, і не менше за останніх викликали нещастя у місті. Це були обманщики і спокусники, які під виглядом божественного натхнення прагнули до перевороту й бунтів, туманили народ безумними уявленнями, манили його за собою в пустелі, щоб там показати йому чудесні знамення його звільнення. Фелікс побачив у цьому зародки повстання і вислав проти них важкоозброєних вершників і піхоту, які вбивали їх масово.

(5). Ще більшим злом для іудеїв був **лжепророк із Єгипту**[349]. В Іудею прибув якийсь обманщик, який видавав себе за пророка, і дійсно прославився як небесний посланник. Він зібрав навколо себе 30 000 введених в оману[350], виступив з ними з пустелі на так звану Єлеонську гору[351], звідки мав намір вторгнутися в Єрусалим, оволодіти римським гарнізоном і володарювати над народом

за допомогою охоронців, що оточували його[352]. Фелікс, проте, попередив здійснення цього плану, виступив назустріч йому на чолі римських важкоозброєних вершників; весь народ[353] також взяв участь в обороні. Справа дійшла до битви; єгиптянин утік лише з декількома своїми однодумцями, більша ж частина його прибічників загинули або були полонені; решта розсіялись і кожний намагався заховатися в своїй домівці".

Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 8, (***6***)[354]. "(6). Отже, дії вбивць наповнили жахом усе місто. Тим часом різні пройдисвіти і обманщики намагалися спонукати народ піти за ними в пустелю, де обіцяли показати всілякі дива і незвичайні речі, які нібито повинні статися за бажанням Бога[355]. Багато хто повірив цьому і [жорстоко] поплатився за своє безумство, тому що Фелікс повертав їх назад і карав. Майже в той час в Єрусалимі з'явився якийсь єгиптянин, що видавав себе за пророка. Він умовив простий народ відправитися разом з ним до Оливкової гори, віддаленої від міста на відстані п'яти стадій. Тут він обіцяв легковірним іудеям показати, як за його помахом попадають єрусалимські стіни, так, за його словами, що вони нібито вільно пройдуть у місто. Коли Фелікс дізнався про це, він наказав військам озброїтися; потім на чолі великого пішого та кінного загону виступив з Єрусалима і наскочив на прихильників єгиптянина. В результаті він убив 400 чоловік, а 200 захопив живими. Тим часом єгиптянинові вдалося втекти з поля битви і зникнути[356]. Однак розбійники знову почали спонукати народ до війни проти римлян, кажучи, що не слід їм підкорятися. При цьому вони грабували і спалювали селища тих, хто не примикав до них".

Ios. Flav. Vit., 3[357]*.* "13. Коли Фелікс управляв Іудеєю, він за невелику й незначну провину відіслав деяких цілком добропорядних священиків до Риму в кайданах, щоб вони звітували перед Цезарем[358]".

Ios. Flav. Vit., 9[359]. "9. Місто[360] завжди було столицею Галілеї і в часи Ірода тетрарха, свого засновника, стало головним – тому що той хотів, щоб Сепфоріс підкорявся Тіверіаді, і не втратив першості навіть за царя Агріппи Старшого, але залишався головним до Фелікса, прокуратора Іудеї. Тепер же з ними трапилося нещастя, тому що вони віддані Нероном в дар Агріппі Молодшому, і зразу Галілеєю став правити Сепфоріс[361]".

Ios. Flav. Bell. Iud. II, XIV, (***1–2***)[362]*.* "(1). **Фест**[363], вступивши в правління після Фелікса[364], вирушив негайно проти тих, хто спустошував країну; більшість розбійників були схоплені і немало з них страчено. Спадкоємець же його Альбін[365] здійснював правління зовсім інакше, ніж перший. Не було такого злодійства, яке б він не вчинив…

Дюрер. Ірод убиває ап. Якова

(2). Але Альбін є ще взірцем доброчесності в порівнянні з його спадкоємцем Гессієм Флором[366]”.

Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 8 (***11***)***–9*** (***1***)[367]. “8 (11). …Коли цар (Агріппа) дізнався про те[368], він зробив первосвящеником сина первосвященика Симона, Іосифа, прозваного Кавієм.

9 (1). Дізнавшись про смерть Феста, Цезар[369] послав в Іудею намісником Альбіна[370]. Близько того ж часу цар[371] позбавив Іосифа[372] первосвященицького сану і призначив його спадкоємцем Анана, сина Анана. Останній, тобто Анан Старший[373], був дуже щасливий: він мав п’ятьох синів, з яких усі стали первосвящениками після того, як він сам протягом досить тривалого часу обіймав цю почесну посаду[374].

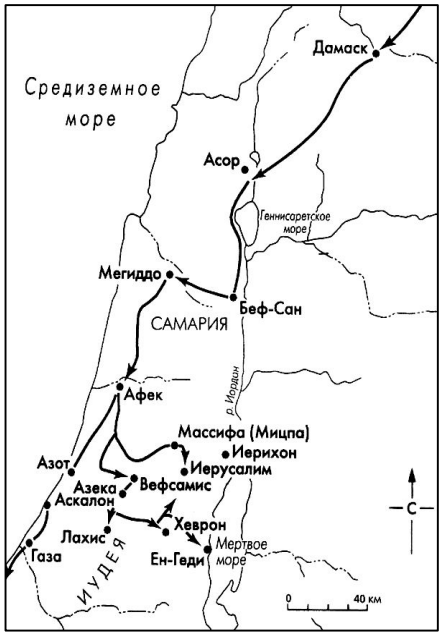

Іудейська війна 66–73. *Мапа*

Таке щастя не випадало на долю жодного з наших первосвящеників. Проте Анан Молодший, про призначення якого ми щойно згадували, мав крутий і досить неспокійний характер; він належав до партії саддукеїв, які, як ми вже говорили, відзначалися в судах особливою жорстокістю[375]. Будучи такою людиною, Анан вважав, що внаслідок смерті Феста і неприбуття поки що Альбіна настав зручний момент для задоволення своєї жорстокості. Тому він зібрав синедріон[376] і представив йому **Іакова**[377], брата Ісуса, якого називали Христом[378], а також ще декількох інших осіб, звинуватив їх у порушенні законів і засудив до побиття камінням[379]. Проте всі помірковані й кращі законодавці, які жили тоді в місті, сприйняли це рішення недоброзичливо. Вони таємно направили гінців до царя з проханням

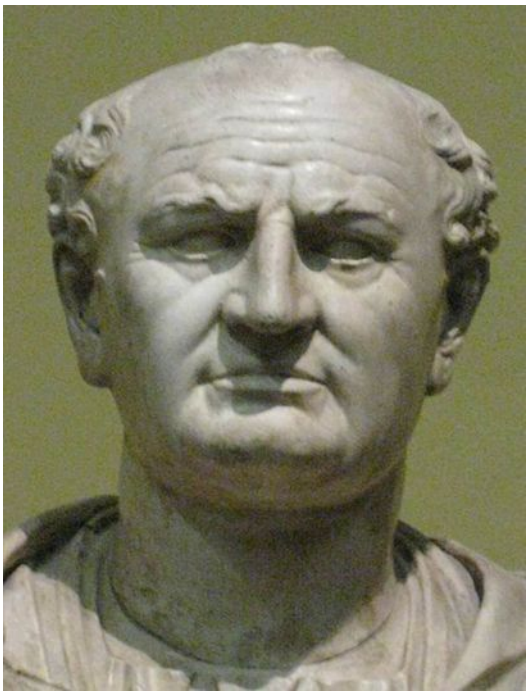
Веспасіан. *Рим. Національний музей*

заборонити Анану в майбутньому подібні заходи і вказали на те, що й тепер він вчинив неправильно. Деякі з них навіть вирушили назустріч Альбіну, який їхав з Александрії, і пояснили йому, що Анан не мав права без його дозволу скликати синедріон. Альбін погодився з ними щодо цього і написав Анану гнівного листа з погрозою покарати його. Через це цар Агріппа позбавив Анана первосвященства вже через три місяці після його призначення і поставив на його місце Ісуса, сина Дамнея[380]".

***Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 9, (4)*[381]. "(4). ...Потім Ісус, син Гамаліїла[382], був призначений спадкоємцем первосвященика Ісуса, сина Дамнея".

Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 9, (***7***)[383]. "(7). …Водночас цар позбавив сану первосвященика Ісуса, сина Гамаліїла, і поставив на його місце сина Феофілового Матфія, при якому почалася війна іудеїв з римлянами[384]".

Ios. Flav. Vit., 38[385]. "38. …первосвящеників Ананію[386] і Ісуса, сина Гамаліїла…"

Ios. Flav. Vit., 65[387]. "65. Цар Агріппа …дарував тобі[388] життя лише після численних прохань сестри своєї Береніки[389]".

Ios. Flav. Vit., 9[390]. "9. Всі вони в ту пору радили зберігати вірність римлянам і царю[391]".

Ios. Flav. Apion. I, 9[392]. "9. Я ж в цілому про війну, і про окремі її події написав правдиву оповідь сам як свідок того, що відбувалося. Адже поки можна було чинити опір, я керував галілеянами, як називають їх у нас, а потім був схоплений римлянами і потрапив у полон. Веспасіан і Тіт[393] взяли мене під варту і постійно тримали при собі, спочатку як в'язня[394], але потім я був знову звільнений і направлений супроводжувати Тіта при облозі Єрусалима[395]. Жодна подія того часу не обминула нас. Я бачив усе, що відбувалося в римському та-

Тіт

борі, вів детальні записи, і тільки я розумів те, що розповідали перебіжчики. Потім у Римі, коли всі матеріали були вже підготовлені, витративши на це час дозвілля, я скористався послугами декількох помічників у грецькій мові і склав послідовний виклад подій[396]. Я був настільки переконаний в достовірності написаного, що перш за все закликав підтвердити мої слова Веспасіана і Тіта, які були головнокомандувачами в цій війні. Вони першими отримали від мене ці книги[397]. Після цього багатьом римлянам, які брали участь у війні, я почав продавати їх, і багатьом з євреїв, а також і людям, яким притаманна еллінська освіченість, серед яких Юлій Архелай[398], знаменитий Герод[399] і сам, гідний поваги, цар Агріппа[400]. Всі вони засвідчили, що повністю дотримувався істини, і вони не стали б приховувати чи замовчувати, якби по незнанню чи комусь на догоду я спотворив би чи пропустив що-небудь з подій, які відбувалися".

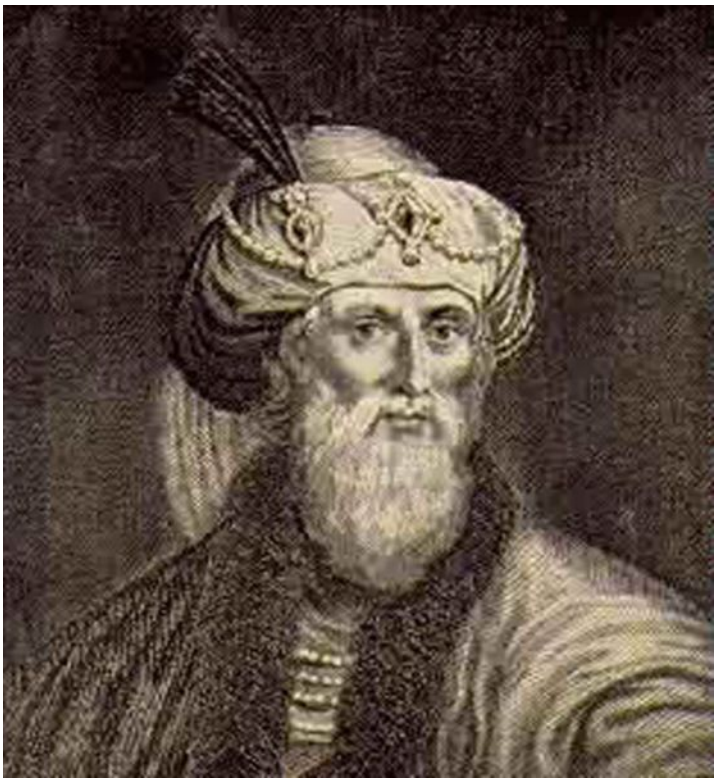

Іосиф Флавій

Коментар

[1] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 30.***

"Іудейська війна" (*Περὶ τοῦ Ἰουδαικοῦ πολέμου*) присвячена переважно антиримському повстанню (66–73), але в перших двох її книгах коротко викладаються події, що передують повстанню, в тому числі кінець династії Іродіадів і перехід

Іудеї під владу римлян. У передмові до “Війни” Іосиф повідомляє, що спочатку написав свою працю “для варварів внутрішньої Азії на нашій рідній мові”, тобто на арамейській, яка була тоді загальновживаною мовою Передньої Азії, але потім вирішив викласти свою працю грецькою, щоб з нею могли ознайомитись народи Римської держави. До нас дійшла лише ця грецька версія “Війни”, в той час як арамейський прототип не зберігся. В результаті війни 66–73 загинуло 600 тис. іудеїв і ще більше померло від голоду й ран.

2 Внутрішніх чвар – мова йде про події в Римській імперії за часів правління Нерона (54–68). Виснаження казни, зростання податків, розправи з сенатською знаттю, свавілля Нерона призвели до різкого загострення політичної ситуації в Імперії, що проявилось змовами, повстаннями намісників ряду провінцій, бунтами в армії.

3 ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 250.***

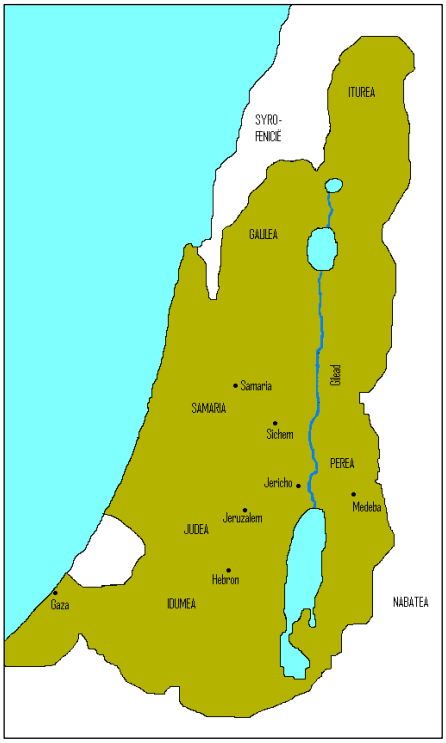

Іудея в часи Хасмонеїв. *Мапа*

4 *У цей час* – це трапилось у 40 до н.е.

5 *Птолемей Меннай* (пом. 40) – правитель-тиран Халкіди, області в Келесирії (між хребтами Ліван і Антиліван). Син Менная. Понад 40 років перебував при владі. Був таким же негідником, як і його родич Діонісій із Тріполі. Убив сина Філіппіона і оженився на його вдові Александрі, молодшій сестрі Антігона, завдяки чому поріднився з Хасмонеями. Грабував навколишні землі, нападав на Дамаск, жителі якого на противагу йому на рубежі 80-х – 70-х рр., за часів іудейського царя Александра Янная (103–76), запросили Арету III (87–62), царя набатеїв, які мешкали на схід від Іордану. З Дамаска Птолемея виганяла Александра Саломея, цариця Іудеї (76–67).

6 *Лісаній* – **Лісаній**, син Птолемея, сина Менная. Став правителем Халкіди в 40 до н.е. У 36 до н.е. разом з арабським князем Маліхом був убитий Антонієм на догоду Клеопатрі. В Євангелії від Луки (***Лк. 3, 1***) зга-

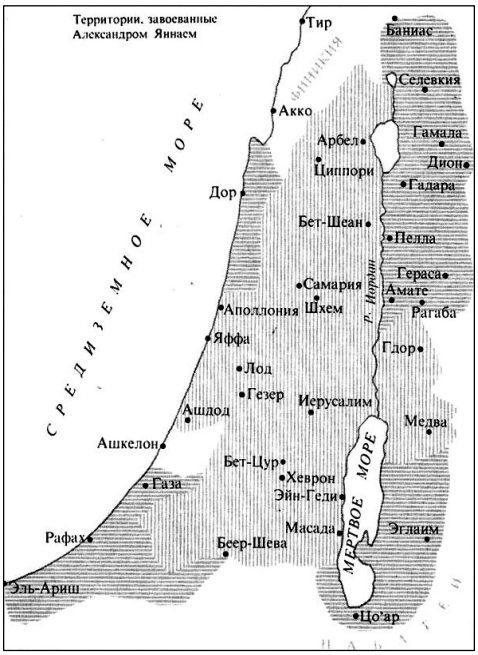

Території, завойовані А. Яннаєм. *Мапа*

дується якийсь Лісаній як сучасник Христа (Лк. 3, 1). Див.: *Ios. Flav. Ant. Iud. XVIII, 6, 10.*

[7] *Антігон* – син Арістобула II, царя Іудеї (67–63), скинутого і ув'язненого римським полководцем Г. Помпеєм (106–48); його звільнив диктатор Ю. Цезар (100–44), але люди Г. Помпея отруїли Арістобула, вбили його сина Александра (49 до н.е.). З Антігоном у Самарії боровся Ірод I Великий.

[8] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 69.***

[9] *Сатрап* – Барцафарн, парфянський намісник Сирії.

[10] *Талант* – найбільша вагова (26,192 кг) й грошова одиниця в Греції, Єгипті, Вавілоні, Персії, Малій Азії (1 афінський талант = 60 мін = 6000 драхм = 36 000 оболів = 2 016 000 лепт = 1473,5 рублів сріблом царської Росії).

[11] *Гіркан* – цар Іудеї і первосвященик Гіркан II (63–40).

[12] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 258.***

[13] *Сенат* (senatus) – верховний орган влади в Римі доби республіки. В 40 до н.е. на засіданні сенату в Римі царем Іудеї було затверджено Ірода, який завжди плазував перед римськими можновладцями, зокрема Октавіаном Августом.

[14] *Антоній* – Марк Антоній Молодший (83–30), римський політичний діяч. Онук М. Антонія Старшого. Старший син М. Антонія "Критського". По матері Юлії був близьким родичем Ю. Цезаря. В 58 відзначився в Палестині, під час війни проти Арістобула, потім у Єгипті. В 54 примкнув до Цезаря, брав участь у галльських походах. У 50 за рекомендацією Цезаря став авгуром і народним трибуном. У війні Цезаря з Помпеєм рішуче став на бік першого. Під час іспанської війни Цезар передав йому головне командування в Італії. Поруч із Цезарем бився при Фарсалі, був зроблений magister equitum. Жонатий спочатку на Фадії, потім на дочці свого дядька Г. Антонія, згодом на Фульвії. Разом із Цезарем був консулом (44). Сприяв усім планам Цезаря на його шляху до диктатури.

Після вбивства Цезаря (44) зумів заволодіти казною, добився затвердження сенатом усіх розпоряджень Цезаря. Як оратор розпалював ненависть до його вбивць. До Октавіана, який прибув у Рим, поставився зарозуміло, потім зблизився з ним, щоб отримати провінцію Галлію. Витіснив Брута з Галлії і оточив його в Мутіні. Ціцерон виголосив проти нього "Філіппіки". Під Мутіною М. Антоній був розгромленим Октавіаном і консулами А. Гіртієм і Г. Вібієм Пансою (43). Відійшов в Галлію, де поповнив своє військо іспанськими легіонами. Коли сенат, не довіряючи Октавіану, поставив на чолі війська Брута, Октавіан примирився з Антонієм, і вони разом з М. Емілієм Лепідом (консул 46, 42) уклали другий тріумвірат (43) на 5 років. Тріумвіри поділили між собою провінції і майно супротивників. Багатьох (у тому числі Ціцерона) було вбито в результаті проскрипцій. По смерті Фульвії оженився на Октавії. Вирушив з Октавіаном у Македонію. У двох битвах при Філіппах (42) вони розгромили республіканців. Кассій і Брут покінчили з собою.

Згідно з новим розподілом провінцій Антоній отримав Схід. У Кілікії він зустрів єгипетську царицю Клеопатру і, закохавшись, подався за нею в Єгипет (зима 41/40). Здійснив похід проти парфян, які спустошували Схід, але після декількох невдалих битв вирушив у Афіни, де наказав вшановувати себе як Вакха (39). Знову невдало воював у Азії з парфянами. У 38 повернувся в Афіни, потім вирушив у Тарент. За допомогою Октавії Антоній помирився з Октавіаном. Тріумвірат був відновлений на 5 років. Антоній знову вирушив у Сирію, куди прибула й Клеопатра. Вона підкорила його собі, і він почав дарувати їй римські провінції. Заради Клеопатри Антоній покинув Октавію. Після нового

невдалого походу на парфян він вирушив з Клеопатрою в Єгипет. У 34 – вдруге консул.

У 32 відбувся розрив Антонія і Октавіана, частина консулів залишили Рим, вважаючи саме Антонія прихильником народної партії. Але Октавіан реально готувався до війни, а Антоній марно витрачав час у Ахайї. Нарешті він зібрав своє військо (100 тис. піхоти, 12 тис. кінноти, 500 кораблів), яке перевершувало військо Октавіана (80 тис. піхоти, 12 тис. кінноти, 250 кораблів). Проте в Октавіана був чудовий полководець Агріппа. Під час бою біля мису Акція Клеопатра втекла зі своїми 60 кораблями, за нею поплив і Антоній. Агріппа знищив рештки ворожого флоту. Через 7 днів капітулювало й сухопутне військо Антонія. Останній відпочивав у Александрії, а його легіони танули. Зрештою Антоній спробував вчинити опір Октавіану, але невдало. Почувши, що Клеопатра нібито покінчила з собою, він тяжко поранив себе, кинувшись на меч. Дізнавшись, що Клеопатра жива, звелів віднести себе до неї і помер на її руках. Від шлюбів Антоній мав 7 дітей (переважно страчені Августом).

[15] *Цезар* – тут: тріумвір Гай Юлій Цезар, майбутній римський імператор Октавіан Август (30/27 до н.е. – 14 н.е.), який народився 23.09.63. 13 разів був консулом (43, 33, 31, 30, 29, 28, 27, 26, 25, 24, 23, 5, 2 до н.е.). Його закони проти розкошів були частиною широкої програми, спрямованої на реставрацію традиційних римських цінностей, які носили в цілому консервативно-охоронний характер. Про нього писали Ціцерон (Cic. Ad Att. 14, 12, 2), Плутарх (*Plut. Brut. 38–52*), Аппіан (App. Bell. civ. 5, 30–34, 60–65), Горацій (*Hor. Ep. 2, 1*), Таціт (*Tac. Ann. 1, 53; 4, 71; 6, 51*), Веллей Патеркул (*Vell. Pat. 2, 123*). Він згадується в Євангелії від Луки (***Лк. 2, 1***). Див. про нього: розділ “Октавіан Август”.

[16] *Ірод* – **Ірод Великий** (73–4 до н.е.), молодший син ідумеянина Антипатра й арабітянки Кіпри. Досяг престолу шляхом насильств і кровопролиття, опираючись на підтримку знатних римлян. У 48 Ю. Цезар призначив його батька правителем Іудеї, а Антипатр призначив 25-річного сина намісником Галілеї. Після вбивства Єзекії (47) Ірод за сприяння намісника Сирії (47–46) Секста Цезаря, родича Ю. Цезаря, який перебував у Дамаску, став правителем Самарії і Келесирії. У 42 намісник Сирії Гай Кассій Лонгін (43–42), вирушаючи з Брутом проти тріумвірів, призначив правителем Сирії Ірода. У 40 до н.е., коли сенат оголосив Ірода царем, він заснував свою династію. Фактично ж Ірод став правити Іудеєю з березня 37, коли прогнав Антігона (40–37), останнього представника династії Хасмонеїв (167–37), і разом із Сосієм захопив Єрусалим (07.37). Антоній стратив Антігона, а Ірод став царем Іудеї (40/37 – 4 до н.е.). Ірода підтримував Август, який під час мандрівки на Схід (21 до н.е.) віддав Іроду володіння Зенодора. Його володіння невпинно зростали. Йому належали Іудея, Галілея, Самарія, Ідумея, Перея, Батанея, Трахонея й великі міста (Кесарія, Єрусалим, Сабастія, Іоппія). У 20 Ірод почав відновлення Єрусалимського храму. В 10 він урочисто відкрив Кесарію, а в 9 здійснив каральний похід у Набатею (Північна Аравія). На честь Августа назвав два міста (Кесарія, Себастія) і збудував три храми (в Кесарії, Себастії, Панії).

Ірод мав трьох братів (Фазаель, Іосиф, Ферор) і сестру Саломею. Фазаель у 37 покінчив з собою, Іосиф загинув, а Ферор помер. Від 8 жінок Ірод мав 10 синів і 5 дочок. Це: Доріда (син Антипатр); Маріамма, дочка первосвященика Симона (син Філіпп-Ірод); Малтака (сини Ірод Антипа і Архелай, дочка Олімпіада); Клеопатра (сини Ірод і Філіпп); Паллада (син Фазаель); Маріамма, дочка Александра з роду Хасмонеїв, і Александри чи Маріамми, дочки царя Гіркана II (63–40) (сини Арістобул, Александр, невідомий син і дочки Салампсо і Кіпра); Федра (дочка Роксана); Ельпід (дочка Саломея). Дві інші жінки –

племінниці Ірода (дочка брата і дочка сестри) були бездітними. За підозрами у змовах Ірод убив трьох синів, жінку Маріамму з роду Хасмонеїв та інших родичів. Згадується в Новому Заповіті (***Мт. 2, 1–22; Лк. 1, 5***). За Євангеліями наприкінці його царювання народився Ісус Христос (7/4 до н.е.).

[17] *Консули* – дві вищі посадові особи в Римській республіці. Обиралися народними зборами на один рік. Мали вищу цивільну і військову владу. У військових походах консулів супроводжували квестори. Колишній консул називався консуляром. Тривалий час за іменами консулів велось літочислення. В добу Імперії консулів фактично призначав імператор. Посада була перетворена на почесний титул.

[18] *Рішення* – папери з текстами рішень.

[19] *Капітолій* – фортеця в Римі на однойменному горбі з храмами головним богам.

[20] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 272.***

[21] *Сосій* – римський намісник Сирії (38 – після 37).

[22] *Єрусалим* – столиця Іудеї (770 м над рівнем океану). Існує з серед. II тис. до н.е.

[23] *Антігон* – у 37 Ірод полонив Антігона, якого взимку 37 стратив Антоній.

[24] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 283–284.***

Через декілька років після завершення "Іудейської війни" Іосиф приступив до основної своєї праці, названої ним по аналогії з популярними тоді "Римськими старожитностями" Діонісія Галікарнаського (7 до н.е.) – "Іудейськими старожитностями" (Ἰουδαικοῦ ἀρχαιολογία). Ця досить велика праця в 20 кн., написана грецькою мовою спеціально для грецьких і римських читачів, охоплювала всю історію євреїв, починаючи від епохи царів і закінчуючи 66 н.е., коли вибухнуло антиримське повстання. За своїм значенням для стародавньої історії Палестини цей твір гідний зайняти друге місце після Біблії. Переказуючи Старий Заповіт, цитуючи різних авторів, наводячи документи з архівів, Іосиф Флавій намагався досягти основної мети – показати давнину свого народу, який витримав випробування багатьох століть, захистити його право на існування.

Раввінська традиція, вважаючи Іосифа зрадником батьківщини, який перейшов на службу до її ворогів, абсолютно ігнорувала його твори. Його книги не переписувались і не зберігались. Коли в X ст. з'явився "Іосіппон", що був єврейським перекладом деяких уривків із творів Флавія, то автором була названа інша особа. Твори Флавія набули популярності завдяки християнській традиції, яка бачила в ньому свідка й очевидця подій, описуваних у Новому Заповіті. Учителі й отці Церкви часто посилались на Іосифа, що сприймався як "найбільш знаменитий із єврейських істориків" (*Euseb. Hist. Eccl. I, 5.2*), підкреслюючи, что він "жив дещо пізніше після Іоанна й Ісуса" (*Orig. Contr. Cels. I, 47*), тому може вважатися надійним джерелом. Уже в IV ст. "Іудейська війна" була перекладена латинською мовою (так званий переклад Гегесіппа); пізніше з'явились вірменський і слов'янський переклади. Популярність Іосифа серед християн виросла настільки, що виникла навіть легенда, нібито він прийняв християнство і став єпископом. Насправді ж Іосиф до кінця життя залишався вірним своїй фарисейській "закваскі", хоча визнавав панування Риму й імператорську владу.

[25] *Сирія* – римська провінція. Включала Сирію Палестинську (Ханаан і Фінікія), Келесирію.

[26] *Клеопатра* – Клеопатра VII (69–30), цариця Єгипту (з 51). Дочка царя Птолемея XII Авлета (80–51). Після смерті батька правила разом зі своїм молодшим братом і чоловіком Птолемеєм XIII (51–47). У 49 вступила в війну з братом, в результаті якої Клеопатру прогнали (48). У 48 в Єгипет прибув Ю. Цезар (100–44), який втрутився у справи царства. Він витримав Александрійську війну, сприяв

убивству Птолемея XIII (47). Цезар передав владу Клеопатрі й її неповнолітньому брату Птолемею XIV (47–44), за якого вона мала вийти заміж. Разом з Цезарем здійснила мандрівку по Нілу до I порога. Від Цезаря вона народила сина Цезаріона. У 45 відвідала Цезаря в Римі, а після його вбивства повернулася додому. Умертвивши брата й сестру, надалі (44–30) вона правила з сином Птолемеєм XV (Цезаріоном). У 41 в Тарсі зустрілася з тріумвіром М. Антонієм, він відвідав Александрію. У 37 Антоній прибув у Сирію, де з'явилася й Клеопатра. Вони уклали шлюб (37) і вирушили в Єгипет. У 34 Антоній подарував Клеопатрі ряд римських провінцій. Зиму 33/32 Антоній і Клеопатра провели в Ефесі. Через Клеопатру Антоній не приготувався до війни. У 32 він розлучився з Октавією. В сенаті оприлюднений заповіт Антонія, відбувся його розрив з Октавіаном. Зиму 32/31 Антоній і Клеопатра провели в Греції. 2.09.31 вони програли битву при Акції і повернулися в Єгипет. Військо Антонія зменшувалося. У 30 Октавіан зайняв Єгипет, Антоній і Клеопатра покінчили з собою.

[27] *Парфяни* – мешканці Парфії, країни, яка розташовувалася на схід від римських володінь і з якою Рим часто воював.

[28] *Іудея* – область у Південній Палестині. Розташована між морем, Іорданом, Самарією і Кам'янистою Аравією. Найважливіша з чотирьох частин Палестини. Центр Іудейського царства зі столицею в Єрусалимі. Взагалі Палестина поділялася на 4 області: Іудею, Самарію, Галілею і Перею. У римські часи було три Палестини: I (Іудея й Самарія), II (Галілея, Трахоніда й Ітурея), III (Перея й Ідумея). Іудея була найбільш шанованою областю Палестини, про яку писав Діодор Сицилійський.

[29] *Аравія* – мається на увазі Набатея, область у Північній Аравії.

[30] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 99.***

[31] *Він* – Ірод.

[32] *Маліх* – арабський набатейський цар (60–30), страчений після Лісанія.

[33] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 92.***

[34] На честь своєї перемоги при мисі Акції (2.09.31) Октавіан встановив акційні ігри, які проводилися в Нікополісі, неподалік від м. Акцій, один раз на 5 років. Щоправда, перші такі ігри відбулися в 28 до н.е., а не через 5 років після перемоги Октавіана при Акції.

[35] *Він* – Октавіан.

[36] *Трахонея* – чи Трахонітіда, область у Південній Сирії, на схід від Іордану й Галілеї. Гориста неродюча місцевість, що в часи Ісуса перебувала під владою Філіппа, сина Ірода Великого і Клеопатри. Тепер Трахонітська область приблизно відповідає провінції Леджа, на північний схід від Геннісаретського озера, між Джедуром (Ітурея) і Дамаском на півночі і Авраном на півдні. Характер цієї країни з нерівними скелями і широкими печерами цілковито відповідає опису Іосифом Флавієм способу життя її мешканців. Вони не мали ні міст, ні полів, але жили зі своїми стадами в печерах; входи в печери були настільки тісні, що туди ледве могла увійти людина, але всередині вони були надзвичайно великі. Переховуючись у печерах та ущелинах, жителі займалися розбоєм. Ось чому Август і віддав Трахонею Іроду Великому за умови, що той утихомирить її населення. Ірод потім віддав її своєму сину Філіппу.

[37] *Батанея* – область у Південній Сирії, на захід від Трахонеї.

[38] *Авранітіда* – область у Південній Сирії, на захід від Батанеї, поблизу Тіверіадського озера. Це країна ям і печер.

[39] *Зенодор* – правитель, який отримав на відкуп колишні володіння тетрарха Лісанія в Трахонеї за Дамаском. В інших документах він постає як син Лісанія.

Після смерті Зенодора (після 21 до н.е.) його область між Трахонеєю і Галілеєю була віддана Іроду.

[40] *Дамаскинці* – жителі Дамаска, міста в Сирії, розташованого на р. Амана.

[41] *Варрон* – Авл Теренцій Варрон, намісник Сирії (бл. 25–23).

[42] Август відвідав східні провінції Імперії в 21 до н.е.

[43] Галілея – гірська область у Північній Палестині, між морем, Фінікією, Сирією й Самарією. З трьох боків була оточена язичниками й піддавалася їх сильному впливу. Іудеї презирливо ставилися до мешканців Галілеї. Вона поділялася на Верхню й Нижню Галілею. Тут було 204 міста й селища, зокрема Назарет і Кана, а також 10 міст (Капернаум, Емаф, Хіннереф, Тіверіада, Магдала, Гергесін, Віфсаїда Філіпова, Віфсаїда Іродова, Гіппос, Таріхея) навколо Генісаретського озера чи Галілейського моря (розміром 8×30 верств, на 212 м нижче від рівня океану, глибиною до 48 м).

За Євангеліями, Галілея – основний район проповіді Ісуса Христа, який походив з Назарета. Водночас він відвідував у Галілеї синагоги (місця зібрань, де читали й вивчали Писання). З Галілеї були родом майже всі апостоли, окрім Іуди. Так, родом з Назарета були апостоли Яків, брат Господній і Симон Зілот (можливо, і Яків Зеведеїв та його брат Іоанн Богослов); з Віфсаїди походили апостоли Петро, Андрій і Філіпп, з Кани – Варфоломій (Нафанаїл; *Іоан. 21, 2*), а з Капернаума – Матфей і Яків Алфеїв. Родом з Галілеї був і Матвій. Лише Іуда походив з Каріота (Іудея); він сподівався, що Ісус підніме повстання, а коли побачив, що той релігійний, а не політичний діяч, зрадив його.

За Євангеліями, особливо значними в діяльності Ісуса були міста Кана і Капернаум. Кану одні дослідники шукають у селищі Кенна, поблизу Назарета, інші – в Кана-ель-Джеліл, за 10 км на північ від Назарету; тут Ісус перетворив воду в вино (*Іоан. 2*) і зцілив сина царедворця (*Іоан. 4, 46*).

Капернаум (Кфар-Нахум, тобто селище чи місто пророка Наума, книга якого є серед книг Старого Заповіту), згадується тільки в Новому Заповіті. Про нього говориться як про основне й улюблене місцеперебування Ісуса, центр його діянь у Галілеї. Капернаум розташований на західному березі Тіверіадського озера, недалеко від Віфсаїди і Хоразіна і поблизу країни Геннісаретської. Тут, за Євангеліями, поселився Ісус після того, як залишив Назарет (*Мт. 4, 13*), тому він завжди повертався до Капернаума як до “ міста Свого” (*Мт. 9, 1*). Тут він заплатив податок на храм (*Мт. 17, 24*). Тут жили апостоли Петро і Андрій, і тут Ісус зцілив тещу Петра, яка лежала в гарячці (*Мт. 8, 14–15; Мк. 1, 29–31*). У Капернаумі він також зцілив розслабленого (*Мт. 9, 2-6*) і закликав до апостольського служіння Матвія, який сидів біля збору мита (*Мт. 9, 9*). Тут, в синагозі, він вигнав духа нечистого і вчинив багато інших чудес (*Мк. 1, 32; Лк. 4, 33*). У самому Капернаумі чи в його околицях Ісусом було виголошено багато притч (*Мт. 9, 10–17; 15, 1–10; Мк. 9, 33-50; Іоан. 6, 22–71*). Але, за Євангеліями, незважаючи на всі його врозуміння і викриття, мешканці цього міста не покаялись і не увірували, тому Ісус виголосив над містом від імені Бога грізний суд: “А ти, Капернауме, що до неба піднісся, – аж до аду ти зійдеш” (*Мт. 11, 23*).

[44] *Агріппа* – Марк Віпсаній Агріппа (64–12 до н.е.), один з найближчих сподвижників і друзів Октавіана Августа. Найбільш талановитий його полководець. Виграв морські битви при Мілах (36) і Акції (31). Агріппа обіймав важливі державні посади. Консул 37, 28 і 27. У 23 до н.е. як намісник Сирії (23–13) був посланий Октавіаном з особливими повноваженнями в східні провінції, хоча з’явився там тільки в 17 до н.е. У 21 до н.е він оженився на дочці Октавіана Августа, Юлії (вдові Клавдія Марцелла). У Римі Агріппа обезсмертив своє ім’я будівництвом Пантеона, перших терм (громадських лазень) і двох водопроводів. Тому Ірод так високо цінував прихильність до себе цього могутнього

римлянина. В Іудеї Ірод також прагнув грандіозними будовами обезсмертити імена своїх основних покровителів (утім, і своє).

[45] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Йосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 317–320.***

[46] *Він* – Октавіан Август.

[47] *Йому* – Іроду.

[48] *Область надати Іроду* – бл. 25 до н.е.

[49] *Гадара* – місто в Десятиградді, області в Північному Заіорданні, на схід від Тіверіадського озера.

[50] *Царя* – Ірода.

[51] *Антіохія* – Антіохія-на-Оронті, місто за 483 км на північ від Єрусалима (нині Антак'я). Резиденція римських намісників Сирії. Її населення в римські часи складало 300 тис. чол. Згідно з "Діяннями святих апостолів" (*11, 9–26*), сюди після вбивства Стефана розселилися учні апостолів, яких в Антіохії вперше названо "*християнами*" (***Діян. 11, 26***). До них із Тарсу прибув апостол Павло, а з Єрусалима – Варнава.

[52] *Віддав Іроду* – Арахонея передана Іроду після 20 до н.е.

[53] *Паній* – інакше Баній, селище в Ітуреї, поблизу витоків Іордану. В 3 до н.е. перебудоване Філіппом на місто Кесарія Філіппова.

[54] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 364.***

[55] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 132 .***

[56] *До семидесятирічного віку* – на початку 4 до н.е. Іроду Великому йшов 69-й рік. Близько цього часу у Віфлеємі народився Христос (*Мт. 2, 1; Лк. 2, 7*). При спробі його знищити Ірод, згідно з Євангелією від Матвія (*Мт. 2, 16*), наказав перебити у Віфлеємі й околицях дітей віком до двох років (за різними версіями їх нараховують від 3 до 14 тис.).

[57] *Антипатр* – старший син Ірода від простої жінки Доріди, за допомогою інтриг добився страти своїх високородних братів Александра й Арістобула, народжених хасмонеянкой Маріаммою, але заплутався у власних підступах і був кинутий Іродом до в'язниці. Оскільки у справі Антипатра виявилася замішаною Акма, служниця імператриці Лівії Друзілли, і проти неї були здобуті докази, Ірод віддав Антипатра і Акму на суд імператора Августа. Про це розповідається в попередніх розділах книги.

[58] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 133–135.***

[59] *Випадок* – страта законовчителів, яка відбулася в 4 до н.е.

[60] *Його* – Ірода.

[61] *Законовчителі* – Іуда, син Сепфорея (Сарифея), і Матфій, син Маргала (Маргалофа), які були страчені Іродом. Законовчителі походили, мабуть, із фарисеїв, займалися витлумаченням і роз'ясненням священних текстів, насамперед Тори (П'ятикнижжя Мойсея).

[62] *Іордан* – "падаючий", головна (вірніше єдина) ріка Палестини, довжиною 252 км. Бере початок з багатьох джерел на Ермоні чи Антилівані. Тече з півночі на південь по западині між двома хребтами, утворюючи озера Мером (тепер заболочена долина Хуле, 2 м вище рівня океану) і за 13 км – Тіверіадське. Впадає в Солоне чи Асфальтове озеро (Мертве море). Іордан поділяє країну на дві частини, з яких західна ("Іорданська країна") більша, ніж східна – Заіордання (Келесирія, Ітурея, Десятиграддя, Перея). Ріка отримала назву за швидку течію. Арабами вона називається Ель-Джарджа ("місце водопою"). За християнським переказом, недалеко від впадіння

Іордану в Мертве море, у Віфанії за Іорданом, Іоанн Хреститель проводив хрещення. Її не слід плутатити з іншою Віфанією, розташованою на східних схилах Єлеонської гори, у якій жив Лазар із сестрами Марією й Марфою.

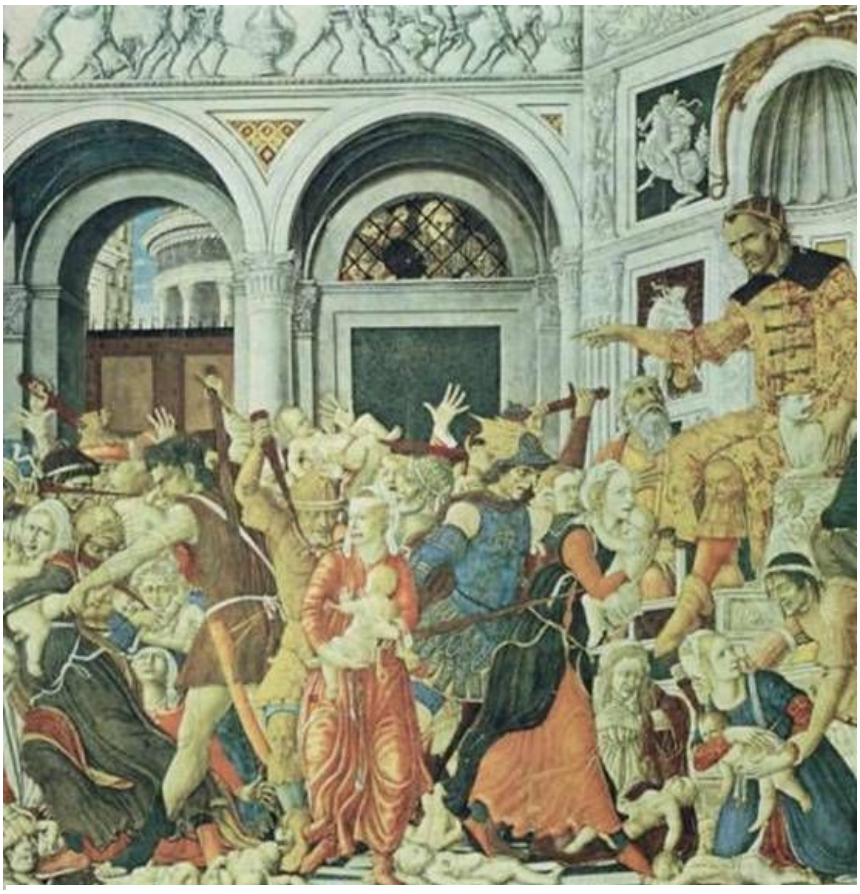

М. ді Джованні. Побиття немовлят (1488). *Сієна. Церква Сан-Агостіно*

[63] *Калліроя* – ріка, яка зі сходу впадала в Мертве море. Поблизу неї знаходилися гарячі джерела з великими домішками мінеральних інгредієнтів. В них і купався Ірод. У стародавні часи тут був людний курорт. Пізніше це місце почали називати "купальнею Ірода". Джерела й сьогодні використовуються арабами для лікувальних цілей.

[64] *Асфальтове озеро* – так грекомовні письменники позначали Мертве море (довжина 76 км), що утворилось на місці долини Сіттім з містами Содом і Гоморра, за 300 стадій на південь від Єрусалима. Розташовувалося на 392 м (тепер 422 м) нижче від рівня океану (друге найнижче місце на Землі). Його узбережжя – найнижча місцевість земної суші. Глибина – до 380 м. Солоність – до 310 відс. Органічне життя відсутнє. Його дно було вкрите асфальтом, який під час сильної бурі шматками спливав на поверхню. Гарячі джерела в ущелині, зафарбовані мінералами скелі, які здіймаються на схилах навколо озера, – все це свідчить про геологічну активність, яка не припиняється.

[65] *Драхма* – давньогрецька монета (= 6 оболів = 100 лепт) вартістю бл. 24,5 коп. царської Росії. Складала $^{1}/_{60}$ міни і $^{1}/_{6000}$ таланта. В Афінах мала вагу 4,37 г срі-

бла, потім – 4,26 г. Драхма складала денну зарплату афінського воїна. До драхми прирівнювався римський денарій, який складав денну зарплату римського воїна.

[66] *Ієрихон* – місто на захід від нижнього Іордану, за 8 км від північного берега Мертвого моря, на 250 м нижче від рівня океану. Тут знаходилася царська ставка. Ірод збудував у місті Ієрихоні палац, у якому провів свої останні дні і тут помер (4 до н.е.).

[67] *Саломея* – сестра Ірода.

[68] *Алекса* – другий чоловік Саломеї і приятель Ірода.

[69] Фраза, ймовірно, приписана Іродові заднім числом. День його смерті (2-го шеват) згодом відзначався фарисеями як напівсвято.

[70] Дослідники припускають, що розповідь Іосифа Флавія про намір Ірода загубити кращих представників іудейського народу могла виникнути під впливом масових розправ і страт, які особливо посилилися в останні роки його правління. Картини звірств Ірода відображені і в Євангелії від Матвія (*Мт. 2, 16*), де розповідається про побиття дітей у Віфлеємі, за 7 км від Єрусалима. Хоча знайдене не так давно поблизу Віфлеєма масове поховання дітей дехто схильний розглядати як підтвердження свідчень Євангелій.

[71] *Акма* – вищезгадувана служниця імператриці Лівії Друзілли, жінки Августа. Акма була учасницею змови Антипатра проти Ірода.

[72] *Цезар* – Октавіан Август.

[73] *Антипатр* – син Ірода I, страчений у 4 до н.е. Його суддею був Публій Квінтілій Вар.

[74] *Гірканіон* – укріплена фортеця в Іудеї.

[75] *Архелай* – мається на увазі **Архелай**, один з двох синів Ірода I Великого від Малтаки. Разом із Філіппом у дитинстві перебував у Римі. Правитель (4 до н.е. – 6 н.е.) Іудеї, Самарії й Ідумеї. Засланий у В'єнну. Згадується в Новому Заповіті (***Мт. 2, 22***). Від Малтаки народилася й дочка Ірода, Олімпіада.

[76] *Антипа* – мається на увазі **Ірод Антипа** (Сосіпатр), один із двох синів Ірода Великого від Малтаки. Тетрарх (четверовласник) Галілеї й Переї (4 до н.е. – 39 н.е.). Згадується в Євангеліях (***Мт. 14, 1–10; Мр. 6, 14–27; Лк. 3, 1; 9, 7–9; 23, 7–12***).

[77] *Тетрарх* – правитель четвертої частини якоїсь території ("четвертокласник"), в даному випадку Палестини. Згідно з останнім заповітом Ірода I, імператор Август роздробив його царство на 4 уділи: Архелай, син самарянки Малтаки, був призначений етнархом тільки над Іудеєю, Самарією й Ідумеєю (4 до н.е. – 6 н.е.) зі столицею в Єрусалимі; його брат Антипа, відомий згодом як Ірод, отримав як тетрарх в управління Галілею і Перею (4 до н.е. – 39 н.е.) зі столицею в Тіверіаді; Філіпп, син Ірода і Клеопатри з Єрусалима, був призначений тетрархом Авранітіди, Трахонітіди, Батанеї і Пенеади (4 до н.е. – 34 н.е.) зі столицею в Кесарії Філіпповій поблизу витоків Іордану на півночі Палестини; сестра Ірода I Саломея отримала Ямнію, Азот і Фасаеліду на узбережжі Середземного моря. Сам Ірод Великий отримав від римлян титул царя вже після того, як його владі була підпорядкована вся Палестина (з Ідумеєю), а до того часу, будучи тільки обласним правителем у Палестині, він також мав лише титул четвертокласника, дарований йому римським полководцем Антонієм. Усі спадкоємці Ірода згадуються в Євангеліях (Мт. 2, 22; 14, 6–11; Лк 3, 1 та ін.).

[78] *Свого сина* – Антипатра.

[79] *На п'ять днів* – Ірод I помер 2-го шеват (у січні-лютому) 4 до н.е.

[80] *Антігон* – Антігон, син Арістобула II, останній цар Іудеї в 40–37 до н.е. з династії Хасмонеїв, який за підтримки римлян був повалений Іродом.

[81] *Тридцять сім років* – Ірод I був проголошений царем в Римі в 40 до н.е., вступив до Єрусалима в 37 до н.е. і помер у 4 до н.е.

[82] *Птолемей* – скарбник (завідувач фінансів) Ірода I.

[83] *Філіпп* – **Ірод Філіпп II**, син Ірода I Великого від Клеопатри з Єрусалима. Старший з його синів. Чоловік Саломеї, дочки Ірода-Філіппа (сина Ірода I) від Іродіади. Тетрарх (4 до н.е. – 34 н.е.) володінь на північ від Галілейського моря на східному березі Іордану: Авранітіди, Трахонітіди, Батанеї, Пенеади й Ітуреї (область на північно-східному кордоні Палестини, названа за іменем Ієтура, сина Ізмаїла, й славилася тим, що її народ був схильний до грабежів). Населення його володінь було переважно сирійське й грецьке з меншим відсотком євреїв. Місцем його проживання був Панеас, який знаходився біля витоків Іордана. Він прикрасив і облаштував це місто, яке й було згодом перейменоване на Кесарію Філіппову. Філіпп згадується в Євангеліях (***Мт. 16, 13; Лк. 3, 1***)

[84] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 137–139.***

[85] *Гнівався на це* – на бунт народу після смерті Ірода.

[86] *В храм* – розташований у Єрусалимі.

[87] *Свято опрісноків* – іудейська свято, яке відзначалося в середині 7-го місяця – нісана чи авіва (березень-квітень). Воно починалося на другий день пасхи і разом з нею тривало до 7-ми днів. Пасха – одне з трьох головних свят іудеїв (поряд із п’ятидесятницею й ку́щами). Спочатку пасха в євреїв була святом скотарів-кочівників і витікала з їх уявлень про забезпечення гарного приплоду худоби. З цією метою духам пустелі і пасовищ приносили в жертву ягнят. У подальшому пасха була пов’язана з землеробством, з річним урожайним циклом (початок збирання врожаю, звідси свято опрісноків – прісних млинців чи маци, приготовлених з муки перших зерен нового врожаю, які розтирали на каміннях). Опрісноки приносили богу землеробства і вживали в їжу протягом 7 днів. Потім символічний зміст свята почав тлумачитися як пам’ять про вихід євреїв з Єгипту на чолі з Мойсеєм. У VII ст. до н.е. це свято злилося з більш давнім святом – “пейсах” (пасха) – жертвоприношенням богу кочівництва.

[88] *Жертвоприношень* – на свято опрісноків.

[89] *Трибун* – воєнний трибун, офіцер в римській армії. В легіоні було 4–10 трибунів.

[90] *Когорта* (cohors) – підрозділ в римській армії (= $^{1}/_{10}$ чисельності легіона, 360-600 чол.). Вона була тактичним підрозділом легіону (легіон складався з 10 когорт), хоча могла діяти й самостійно (при чисельності 1 000 воїнів і більше). Вона включала три маніпули (по 2 центурії). Маніпул (manipulus) спочатку нараховував 120 чол. (10 шеренг по 12 чол.)

[91] *Своєї матері* – Малтаки-самаритянки.

[92] *Миколай* – мається на увазі грек Миколай із Дамаска, брат Птолемея і приятель Ірода. Був видатним чиновником ще за часів Ірода, не раз очолюючи іудейські посольства в Рим. Він залишив ряд історичних творів, більша частина яких втрачена і відома лише за фрагментами, зокрема, за цитатами Іосифа Флавія.

[93] *Поплив морем* – в Рим.

[94] *В храмі* – натяк на цю поїздку Архелая деякі дослідники (*Лопухин А.П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий. Новый Завет. – СПб., 1895. – С. 73*) вбачають у притчі Ісуса про міни: *“Один чоловік, роду славного, відправлявся в далеку країну, щоб царство прийняти й вернутись...*

Та його громадяни його нена́виділи і послали посланців услід за ним, кажучи: "Не хочемо, щоб він був над нами царем" (***Лк. 19, 12–14***). Богослови протестують проти подібних паралелей, вважаючи їх некоректними за формою і невірними по суті; в євангельській притчі про міни мається на увазі духовний цар, або Месія. Однак треба зауважити, що слова про людину, яка вирушає за царством, є тільки в Євангелії від Луки. Ця ж притча у викладі Матвія (Мт. 25, 14–28) позбавлена таких деталей і не викликає жодних асоціацій з Архелаєм. Треба думати, що в даному випадку Матвій ближчий до оригіналу.

[95] *Кесарія* – Кесарія Палестинська, місто на узбережжі Середземного моря. Спочатку називалося Стратоновою баштою. Місто перебудував цар Ірод. Кесарія стала резиденцією римського намісника Іудеї й за впливом та могутністю суперничала з Єрусалимом. Згідно з Діяннями святих апостолів, тут два роки в ув'язненні перебував апостол Павло.

[96] *Сабін* – насправді завідувач фінансової частини Сирії як квестор цієї провінції.

Квестор – сановник, який спочатку був судовим слідчим з кримінальних справ, а потім завідував фінансовими справами держави. Проквестор – претор у провінції.

[97] *Вар* – Публій Квінтілій Вар, римський намісник Сирії (6–4 до н.е.). Консуляр (колишній консул – у 13 до н.е.). Командував римськими військами в Германії, де в 9 н.е. в Тевтобурзькому лісі три його легіони були знищені хрусками під керівництвом Армінія, а Вар покінчив з собою.

[98] *Матір свою* – мабуть, Іосиф Флавій допускає тут неточність. За його власним повідомленням (Bell. Iud. I, 28, 4; Ant. Iud. XVII, I, 3), у Архелая і Антипи була одна мати – самаритянка Малтака. У поїздці до Риму вона супроводжувала Архелая.

[99] *Його довір'ям* – у світі Ірода було два Птолемеї; перший (скарбник і зберігач царського перстня), підтримував Архелая; другий (брат Миколая з Дамаска) стояв на боці Антипи.

[100] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 141–142.***

[101] *Легіон* (legio) – основна організаційна й тактична одиниця римської армії (legio – "набір"). Включав у середньому 5 тис. воїнів, у окремі періоди – 4,2 – 6 тис. Легіон поділявся на 10 когорт (по 360–600 воїнів), кожна когорта – на три маніпули в середньому по 150–200 чол; в окремому підрозділі легіону кожний маніпул поділявся на дві центурії (сотні) на чолі з центуріонами, а центурії – на декурії (десятки) на чолі з декуріонами. Першу лінію легіону складали 1 200 hastati (важкоозброєна піхота), другу – 1 200 principes (досвідчені воїни), третю – 600 triarii (ветеранів). До складу легіону спочатку входили й 1 200 velites (легка піхота з новобранців), яких потім замінили союзники (socii) й особливі частини легкої піхоти (sagittarii, ferentarii, funditores і т.п.), і близько 300 вершників, що складали 10 турм (alae) кінноти, та інші частини. Командував легіоном легат.

[102] *По числу днів* – п'ятидесятниця або від єврейського шебуот ("седмиці") – семидесятниця, свято жнив, яке відзначалося 6 числа 9-го місяця сівана (травень-червень), на 50-й день після пасхи. Відбувалося після жнив першого врожаю пшениці чи ячменю, початки яких приносили в жертву Господу. Одне з трьох найбільших іудейських свят (поряд із пасхою й святом ку́щів). Спочатку було землеробським святом жнив у стародавніх євреїв, потім отримало інше значення – свято на честь дарування Тори (П'ятикнижжя Мойсея) на г. Синай.

[103] *Іподром* – де знаходився цей іподром точно не встановлено.

[104] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 417.***

[105] *П'ятидесятниця* – вищезазначене іудейське свято жнив чи седмиць (шебуот).

[106] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 143.***

[107] *Ідумея* – гірська область Едом, розташована в Палестині, на південь від Іудеї. Простягалася від Мертвого моря до затоки Акаба, від Моаву до долини Арабах. Ще раніше була іудаїзована. В 63 до н.е. підкорена римлянами.

[108] *Брат царя* – точніше племінник.

[109] *Сепфоріс* – місто в Галілеї, на південь від міста Іотапати. Адміністративний центр Галілеї протягом I ст. до н.е. і на початку I ст. н.е., до того, як Ірод Антипа переніс свою резиденцію в побудовану ним Тіверіаду.

[110] *Іуда* – Іуда, син Єзекії. В 4 до н.е. в районі міста Сепфоріса (Галілея) оголосив себе Месією ("Христом") і підняв повстання, яке було придушене намісником Сирії проконсулом Квінтілієм Варом. Під час цього повстання фарисеї останній раз виступали разом із зелотами. Син Іуди, Манаїл, був убитий на початку антиримського повстання в 66 н.е.

[111] *Єзекія* – батько Іуди. За Іосифом, боровся проти римлян та їх ставлеників, очолюючи повстанський загін у Галілеї. Ірод стратив його в 47 до н.е. (Ant. Iud. XIV, 9, 2).

[112] *Панування* – в цій боротьбі поєдналися етнічні й соціальні мотиви.

[113] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности : [Текст] / Флавий Йосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 419–420.***

[114] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 143–146.***

[115] *Перея* – стародавній Галаад. Область у Палестині, на південь від Десятиграддя. Розташовувалася між Іорданом, Пеллою, Філадельфією, Кам'янистою Аравією й Моавом.

[116] *Симон* – керівник повстання (4 до н.е.).

[117] *Грат* – командир гвардійської піхоти Ірода в складі себастійців.

[118] *Себастійці* – чужоземні найманці (галли, германці та ін), що служили Іродові і отримали від нього для поселення місто Себасту (Самарію) біля підніжжя г. Єфремової – звідси їх назва. Себастою (грец. аналог лат. Августа) Ірод назвав Самарію, на руїнах якої він збудував і укріпив нове місто, яке назвав на честь Октавіана (нині – Себастія).

[119] *Віфарамат* – місто на схід від Іордану, згодом перейменоване Іродом Антипою на Лівію. В "Іудейських старожитностях" (Ant. Iud. XVII, 10, 6) Іосифом Флавієм назване інше місто – Амафа.

[120] *Афронгей* – у іншому творі Іосифа Флавія (Ant. Iud. XVII, 10, 7) – Афронг. Був керівником повстання.

[121] *Діадема* – головна пов'язка, атрибут елліністичних царів.

[122] *Еммаус* – місто, розташоване за 13 км (176 стадій) на захід від Єрусалима.

[123] *Центуріон* – командир центурії (від centum – "сто"), римського військового підрозділу, чисельністю близько 100 воїнів. У кожному легіоні було 60 центуріонів.

[124] *Птолемаїда* – або Акка, порт на фінікійському узбережжі, південніше Тіра, на північ від Кесарії, сучасна Хайфа.

[125] *Ескадрон* – турма (turma), загін вершників (30 чол.). Турми входили до складу alae (500 чол.) і поділялись на декурії. Аларії набиралися із союзників чи в провінціях (auxiliares).

[126] *Беріт* – тепер Бейрут.

[127] *Арета* – **Арета IV** (Харет) Філопатріс, цар Набатеї (Кам'янистої Аравії) (9 до н.е. – 40 н.е.). До 7 до н.е не визнавався Римом, потім був був затверджений Августом. Правив у місті Петрі. Його дочка, за свідченням Іосифа Флавія, вийшла заміж за тетрарха Ірода Антипу, який розлучився з нею заради Іродіади (Ant. Iud. XVIII, 5, 1). Переміг Ірода II Антипу. Останній поскаржився імператору Тіберії, і було вже вирішене питання війни проти Арети, але вона не відбулася, оскільки імператор у цей час помер. У Посланнях апостола Павла (***2 Кор. 11, 32***) Арета називається також і володарем Дамаску, міста, де був його намісник; з цього міста Павло тікав, рятуючись від переслідувань (***Діян. 9, 2–25***).

[128] *Гай* – варіант: Галл.

[129] *Самарія* – область в Палестині, між Іудеєю і Галілеєю, між Іорданом і морем, значною мірою населена язичниками.

[130] *Головного міста* – Себасти чи Августи в області Самарії, поблизу г. Єфремової.

[131] *Птолемей* – скарбник Ірода.

[132] *Арій* – вищезгаданий центуріон.

[133] *Руф* – командир царської кінноти.

[134] Утворення єврейської діаспори в Римі відноситься до часів Гнея Помпея, який після розгрому Єрусалима (63 до н.е.) привіз до Риму безліч полонених іудеїв. Велика єврейська громада жила по той бік Тібру. У 19 н.е., вже при імператорі Тіберії, понад 4 000 євреїв було виселено з Італії за поширення іудейської релігії (*Tac. Ann. II, 85; Suet. Tib. 36*).

[135] *Палатин* – пагорб у центральній частині Рима, на якому розташовувалися палаци знаті.

[136] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 147–148.***

[137] *Етнарх* – грец. ἐθνάρχος – "правитель народу (етносу)". В Селевкідській державі такий титул мали залежні від центральної влади правителі областей. Звання етнарха мали спочатку й іудейські правителі з династії Хасмонеїв, починаючи з Симона (142–134 до н.е.), до того, як Арістобул I (104–103) прийняв царський титул в 104 до н.е. Після захоплення Єрусалима Помпеєм Великим (63 до н.е.) Іудея втратила самостійність, доки Юлій Цезар в 47 до н.е. не звів первосвященика (з 63) Гіркана II в етнархи. В 41–40 до н.е. етнархом Іудеї був старший брат Ірода Фазаель, який загинув у війні з парфянами. Після цього титул етнарха не зустрічається аж до 4 до н.е., коли Октавіан Август знову скасував в Іудеї царство і перетворив її в етнархію. Знатні іудеї бажали повернення порядку домаккавейської епохи, коли країна перебувала під владою Персії, а потім Птолемеїв і Селевкідів і користувалася певним самоврядуванням: іудейський народ представляли первосвященик і синедріон, що відповідали за внесення данини до скарбниці держави.

[138] *Зенон Котіла* – правитель Філадельфії в Заіорданні (кін. II ст. до н.е.). Як зазначав Іосиф (Ant. Iud. XVII, 11, 4), Філіппу дістався "наділ Зенодора".

[139] *Іоппія* – порт в Палестині, стародавня Яфо (тепер Яффа).

[140] *Гіппос* – місто на східному узбережжі Геннісаретського озера.

[141] *Ямнія, Азот, Фасаеліда, Аскалон* – міста на південному узбережжі Палестини чи недалеко від моря. Одне з них, Ямнія, тепер називається Ієвною. Азот і Аскалон разом з Газою, Екроном і Аввеєм входили до переліку 5 міст, які належали філістимлянам.

[142] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 149.***

[143] Архелай виїхав з Риму в зворотному напрямі, мабуть, у 3 до н.е. В Євангелії від Матвія говориться, що сім'я Ісуса повернулась із Єгипту, коли було отримано звістку, що Архелай царює в Іудеї замість Ірода (*Мт. 2, 22*). Це могло відбутися, очевидно, після 3 до н.е., оскільки незабаром після смерті батька Архелай вирушив до Риму і залишався там досить тривалий час. Сім'я Ісуса не могла з'явитися в Палестині в 4 до н.е., невдовзі після смерті Ірода, ще й тому, що в цей час там тривало антиримське повстання. Євангеліє від Матвія повідомляє, що після повернення з Єгипту сім'я Ісуса не наважилась поселитися в Іудеї і вирушила в Галілею (Мт. 2, 22), очевидно, побоюючись спадкоємця Ірода, який за жорстокістю не поступався своєму батьку. Іосиф Флавій дає Архелаю таку ж характеристику.

[144] На десятому році правління (у 6 н.е.) Архелай був, за даними Іосифа Флавія (*Ant. Iud. XVII, 13, 2*), позбавлений престолу Августом, засланий у Вієнну, де й помер. Його майно було конфісковане, а володіння приєднані до римської провінції Сирія. З цього часу в Іудеї й Самарії не було царя, в Єрусалимі сидів римський намісник (прокуратор), який підкорявся наміснику (ігемону) Сирії. Зокрема, Понтій Пілат підкорявся намісникам Сирії П. Помпонію Флакку (32–33), потім Л. Вітеллію (з 35). Слід зазначити, що прокуратори Іудеї знаходились під наглядом імператорського легата Сирії, хоча й підкорялися йому лише в особливих випадках. Римські легіони знаходилися в Сирії, в Іудеї ж були спочатку лише допоміжні війська.

[145] Вієнна – місто в центрі Галлії. В іншому місці (*Bell. Iud. II, 9, 6*) Іосиф Флавій стверджує, що Ірод був засланий в Іспанію.

[146] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 150***.

[147] Євангелія нічого не говорять про скинення Архелая і перетворення Іудеї на римську провінцію. Формально в цьому не було особливої потреби, оскільки сім'я Ісуса, згідно з тими ж Євангеліями, майже весь цей час мешкала в Галілеї, на території, підвладній Іроду Антипі, і політичні зміни в Іудеї мали для галілеян тільки опосередковане значення. Лука повідомляє про мандрівку 12-річного Ісуса з батьками на Пасху в Єрусалим (Лк. 2, 42–51). Не можна сказати точно, чи могло це бути ще при Архелаї чи вже в часи панування в Іудеї римлян. Якщо Ісус народився до 4 до н.е., при житті Ірода І, то в рік скинення Архелая йому було не менше 10 років.

[148] *Вершники* (equites, від equus – "кінь") – другий після сенатської адміністрації цензований (превілейований) стан Рима. До нього входили великі торговці, землевласники, військові, лихварі. Його назва пов'язана з тим, що з цього стану тривалий час рекрутувалася кіннота (служба, яка вимагала високого майнового стану).

[149] *Копоній* – один із перших намісників (згодом – прокураторів) Іудеї і Самарії (6–9 н.е.), яка віднині стала однією з імператорських провінцій. Як правило, намісники Іудеї призначались із вершників (один з двох вищих станів у Римській імперії; Октавіан встановив майновий ценз для вершників у 400 тис. сестерцій, а для сенаторів – 1 млн. сестерцій). В імператорських провінціях прокуратори допомагали намісникам і водночас контролювали їх, але в невеликих провінціях, якою була Іудея, прокуратори самі виконували функції намісників. Прокуратор Іудеї мав вищу юрисдикцію, зокрема право життя і смерті над жителями провінції (про це говорить Іосиф Флавій), але тільки над провінціалами, римські ж громадяни в провінціях мали право у випадку загрози смертного вироку апелювати до імператора.

[150] *Іуда* – **Іуда** з Галілеї, який оголосив себе Месією (“Христос”). Софіст. У 6 н.е., під час перепису населення (***Лк. 2, 1–2***), зібрав 200 прибічників і підняв повстання проти римлян. Незважаючи на те, що П.С. Квіріній розгромив Іуду й придушив повстання, секта зелотів продовжувала існувати. У Новому Заповіті Іуда згадується як Іуда Гаваонітянин (Галілеянин), “що з’явився під час перепису” (***Діян. 5, 37***). Повідомлення Іосифа про виступ Іуди з посиланням на Bello iud. цитує Євсевій (*Hist. Eccl. I, 5.5*).

[151] *Не має нічого спільного з рештою* – Іосиф Флавій тут має на увазі школу зелотів (ревнителів), називаючи засновником цього руху Іуду Галілеянина, але, мабуть, зелоти з’явилися раніше. За свідченням Іосифа Флавія, вони відокремились від фарисеїв. У релігійних питаннях зелоти ні в чому суттєво не розходилися з фарисеями, головна ж лінія розмежування проходила – це ставлення до свободи. Зелоти, виступаючи ревнителями віри, визнавали “своїм паном і царем” тільки Бога. Під релігійною оболонкою цього руху, соціальну базу якого складали розорені селяни, ремісники, торговці, приховувалось прагнення до звільнення від римського гніту і від панування місцевої знаті, яка підтримувала римське володарювання. Відновити самостійність Іудеї (важко сказати, якою вони хотіли бачити майбутню незалежну Іудею, – надто неоднорідним був цей рух, а його ідеали були досить смутними) зелоти мали намір шляхом збройної боротьби. Зелоти-ревнителі згадуються в Новому Заповіті (***Мт. 10, 4; Мк. 3, 18; Лк. 6, 15; Іоан. 2, 17; Діян. 1, 13; Рим. 10, 2***). Зелотом був апостол Симон (***Лк. 6, 15; Діян. 1, 13***). Мабуть, до зелотів належали послідовники Іуди, представники аскетичної секти галілеян чи назореїв, чию кров Пілат, за словами Луки (***Лк. 13, 1–2***), змішав з кров’ю їх жертв. Можливо, саме зелоти вбили первомученика диякона Стефана (Діян. 7, 54–60).

[152] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Йосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 431–432.***

[153] *Квіріній* – **Публій Сульпіцій Квіріній** (55 до н.е. – 21 н.е.), намісник Сирії (4–2 до н.е., 6–12 н.е.). Належав до старовинного римського патриціанського роду, представники якого неодноразово обіймали вищі державні посади. Сам він теж обіймав усі державні посади (квестор, трибун, едил, претор, консул). В 6 н.е. знову прибув у Сирію як її намісник. Чоловік Емілії Лепіди, з якою він, за свідченням Светонія, судився у 20 н.е. (*Suet. Tib. 49, 1*). Бездітний. Квіріній згадується в Євангеліях (***Лк. 2, 2***) і в Таціта (*Ann. 3, 22-23*). Повідомлення Іосифа про перепис Квірінія з посиланням на Bello iud. цитує Євсевій (*Hist. Eccl. I, 5.4*). Див. також розділ “Квіріній”.

[154] *Консульство* – П.С. Квіріній був консулом у 12 до н.е.

[155] *Загальний перепис* – у 6 н.е. Про перепис в Іудеї згадують Лука (2, 2) і Діяння святих апостолів (5, 37). Існує думка, що мова тут іде про два переписи (4 до н.е. і 6 н.е.).

[156] *Первосвященик* – глава і начальник священиків у Палестині. Він очолював синедріон, верховний суд в Єрусалимі у складі 72 членів, в основному фарисеїв і саддукеїв. Синедріон збирався в Єрусалимському храмі чи в будинку первосвященика. З його рішенням рахувався навіть цар. Смертельні вироки синедріону мали бути затверджені римським правителем.

[157] *Іоазар* – Іоазар I, первосвященик (до 6 н.е.).

[158] *Гамала* – місто, розташоване на схід від Галілейського моря. Повідомлення Іосифа про виступ Іуди й Саддока з посиланням на Antiquit. цитує Євсевій (Hist. Eccl. I, 5.5).

[159] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Йосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 170.***

[160] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 150–156.***

[161] *Єссеї* – або ессени, течія в іудаїзмі, з приводу походження назви якої (ἐσσαῖοι, ἐσσηνοί, ἰεσσαιοί, ὀσσαιοί) в науці продовжується дискусія. У свій час Філон із Александрії вважав, що "*вони отримали найменування, хоча це й не в строгій відповідності з грецькою мовою, від свого благочестя* (ὁσιότητος)*"* (*"Про те, що кожний доброчесний вільний, 75*"). Єпіфаній Кіпрський пояснював це слово як похідне від імені Ієссея, батька царя Давида (*Epiph. Panar. XXVI, 1. 4; 4.9*). Згодом пропонувалась найрізноманітніша етимологія: в основі терміну "єссеї" бачили арамейске "хасайа" (assaja) – "благочестиві", сирійське ассіа – "лікар" та ін. (*Еврейская энциклопедия. – 1908. – Т. VII. – С. 523, 524*). Θεραπευταί ("ті, хто лікують") Філона також розглядаються як грецький переклад арамейського ʾāsē – "лікар" (див.: Елизарова М. М. *Община терапевтов*. – М., 1972. – С. 33). Згідно з даними І. Флавія і Філона чисельність єссеїв сягала 4 тис. чол. У Новому Заповіті єссеї не згадуються. Намагаючись пристосувати свої тексти до смаків високоцивілізованої на той час аудиторії, він стилізував єссеїв під піфагорійців, а фарисеїв – під стоїчну школу.

[162] Приблизно те ж саме повідомляє про єссеїв сучасник Іосифа Флавія – Пліній Старший (Nat. hist. V, 17). Див. розділ "Пліній Старший".

[163] *В одне ціле окремих частин майна кожного з них* – у кумранській общині встановлювались навіть покарання для тих, хто намагався приховати якусь частину свого майна при вступі до школи. Той, хто вступав в общину, протягом першого року випробувального терміну зберігав право власності на своє майно. якщо ж він успішно витримав річне випробування, на другий рік новаціату його майно включалося у власність общини.

[164] *В постійному носінні білого одягу* – в кумранських текстах немає згадки про носіння білого одягу.

[165] *Завідування справами общини* – кумранітами керувала виборна "рада общини", на чолі кожного десятка стояв меваккер – "управляючий"; у ранньохристиянській общині керівництво здійснювали 12 апостолів, призначених самим Христом, які згодом іноді приймали до свого кола нових членів (Діян. 1, 21–26), але загальні вибори до цієї "ради" не проводились. Павло́ говорив, що він "апостол …поставлений ні від людей, ані від чоловіка, але́ від Ісуса Христа й Бога Отця" (Гал. 1, 1).

[166] Пор. повчання Христа (Мт. 10, 9–11; Мк. 6, 8–11; Лк. 9, 3–5).

[167] Це не слід розуміти так, ніби єссеї були сонцепоклонниками. Вважають, що мова йде про стародавню іудейську літургічну молитву "ха-меір лаарец" (див.: *Еврейская энциклопедия. – 1908. – Т. VII. – С. 528*). Про аналогічний ритуал у терапевтів повідомляє й Філон із Александрії: вранці "вони встають, повернувшись і звернувши погляди на схід, і, як тільки побачать сонце, що сходить, підносять руки до неба, молять про благоденство, істину і прозорливість" (*De vit. contem. 89*). У кумранських текстах немає такого ставлення до сонця, проте календар кумранітів був сонячним на противагу місячному календарю єрусалимських жреців, та й називали себе кумраніти "синами світла". У сонячному ритуалі єссеїв дослідники вбачали і протест проти офіційного іудейського культу, який засуджував подібне ставлення до сонця, і вплив піфагореїзму, герметизму, зороастризму, стоїцизму, елліністичних уявлень. Швидше за все найближчою до істини є точка зору, що для єссеїв сонце виступало зримим образом Бога, символом його розуму, промені якого повинні

були допомагати їм піднятися вище видимого сонця і допомогти осягнути божественну мудрість. Цікаво співставити з цим вранішню молитву християн, про яку повідомляє в своєму листі до імператора Траяна (111–113 н.е.) намісник Віфінії Пліній Молодший (*Ept. 10, 96.7*).

[168] *Попрацювавши напружено* – члени кумранської общини займалися землеробством, тваринництвом, ремеслом (видобуток солі та асфальту в Мертвому морі, вичинка шкір, виробництво шерстяних тканин).

[169] 11.00 за сучасним обрахунком часу.

[170] *Беруть участь у трапезі* – новачків до закінчення їх дворічного випробувального терміну кумраніти не допускали до загальних трапез. Іосиф Флавій повідомляє про такий звичай (*Bell. Iud. II, 8, 7*), але говорить про термін у три роки.

[171] Пор. повчання Христа (*Мт. 5, 33–37*).

[172] *Білий одяг* – кумранські тексти, як уже зазначалося, не згадують про носіння білого одягу.

[173] *Виключають із общини* – кумраніти виключали зі своїх лав за зумисне порушення закону Мойсея, наклеп на повноправних членів общини, за виступ проти її порядків чи за спілкування з раніше виключеним сектантом. Решта вчинків карались певними термінами розкаяння, відсторонення від ритуальних омовінь, від участі в загальних зборах.

[174] Є думка, що тут мається на увазі пророк Мойсей, який дарував євреям Закон (Тору). Цікаво, що в кумранських рукописах фігурує “Законодавець” як епітет сакрального засновника общини – “Вчителя Праведності”, “другого Мойсея”, який міг жити в II ст. до н.е. (див.: *Тантлевский И. Р. История и идеология Кумранской общины. – СПб., 1994. – С. 77, 231*).

[175] *Думки дев’яти* – в структурі кумранської общини існували групи з 10 чоловік на чолі з жерцем, який нею керував.

[176] У кумранітів не було такого суворого дотримання суботи, яке описує тут Іосиф Флавій.

[177] Організація кумранської общини була іншою. Хоч там існував ієрархічний поділ повноправних общинників, але вони ділилися не на 4, а на 2 розряди: жерці (“Аарон”) і решта віруючих (“Ізраїль”). В раду общини входили 3 жерці й 12 рядових віруючих.

[178] Пор.: *2 Мак. 7, 1–41*.

[179] З цих рядків можна зробити висновок, что єссеї, так само, як і саддукеї, не вірили в воскресіння померлих, в усякому випадку в тілесне воскресіння. Проте з кумранської літератури видно, що члени цієї секти очікували воскресіння. Так, в “Гімнах” говориться: “***А ті, хто Тобі по душі, встануть перед Тобою навіки, і ті, хто ходить шляхами Твого серця, призначені для вічності”*** (*1QH 4, 21–22*). Дослідники інтерпретують ці слова як мову про воскресіння (“вставання”) померлих (*Тантлевский И. Р. Указ. соч. – С. 283*). Це ускладнює ототожнення єссеїв з кумпанітами.

[180] При розкопках Кумранського некрополя з’ясувалось, що всі поховані, за винятком одного, покладені головою на південь. Дослідники припустили, що це пояснюється бажанням, щоб при воскресінні померлих кумраніти побачили рай, який знаходився, на їх думку, на півночі (*Тантлевский И. Р. История и идеология Кумранской общины. – СПб., 1994. – С. 41.*)

[181] *Острови блаженних* – у давньогрецькій міфології особливе місце для праведників у Аїді (царстві померлих).

[182] *Сізіф* (*Сісіф*) – у давньогрецькій міфології хитрий, користолюбивий герой, який не раз обдурював богів. За це він був покараний в Аїді тим, що постійно повинен викачувати на гору важкий камінь, який щоразу зривався з вершини вниз, і Сізіф повинен відновлювати свої марні зусилля.

[183] *Тантал* – у грецькій міфології син Зевса. Як улюбленець богів образив їх на Олімпі, за що в Аїді був покараний тим, що стояв по шию в воді, але не міг вгамувати спрагу, оскільки вода відступала кожний раз, коли він намагався зробити ковток. За другою версією, над Танталом в Аїді нависала скеля, яка розкачувалася, і він постійно боявся того, що вона впаде на нього.

[184] *Іксіон* – за давньогрецькими міфами, був покараний за спробу спокусити Геру тим, що в Аїді був прив'язаний до вогненного колеса, яке постійно крутилося.

[185] *Тітій* – у міфах давніх греків зображувався велетнем, сином Зевса, який намагався спокусити Лету, кохану Зевса. Останній вразив його блискавкою і скинув в Аїд, де два коршуни клюють і розривають його печінку.

[186] На думку ряду дослідників, у цьому місці (де оригінал тексту зіпсований) говорилося не про три роки, а про три місяці, і в цьому випадку мова йде про три менструальні цикли жінок, відсутність яких означала їх вагітність. У терапевтів жінки брали участь у загальних ритуальних трапезах. Відомості з кумранських текстів, а також розкопки кумранських цвинтарів не дають змоги достовірно встановити, чи входили до цієї общини жінки.

[187] Кумранський "Статут общини" забороняв сектантам з'являтися оголеними перед єдиновірцями.

[188] Опис цієї єссейської групи, що порівнювався з даними так званого "Дамаського документа" (CD), був вивезений у кінці минулого століття з Каїрської генізи і належав спорідненій з кумранітами секті (фрагменти цього "документа" виявлені в Кумрані). "Дамаська" група визнавала шлюб, особисте майно, допускала в господарстві рабів.

[189] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Йосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 433–434.***

[190] І.Р. Тантлевський вбачає у слові τοῦ δικαίου ("до справедливості") позначення "Вчителя Праведності" кумранітів як "Праведника" (ὁ δίκαιος). Цей своєрідний попередник Ісуса Христа, який діяв у другій половині II століття до н.е., також оголосив себе Месією ("Христом") і також був розп'ятий. Його друге пришестя очікувалось кумранітами в "кінці днів" (див.: *Тантлевский И. Р. История и идеология Кумранской общины. – СПб., 1994. – С. 279*).

[191] Іосиф Флавій вибрав для порівняння зі способом життя єссеїв одне з дакійських племен, яке жило ще за умов первісних відносин, оскільки під час написання ним "Іудейських старожитностей" у Дакії започаткувався могутній антиримський рух під керівництвом царя Децебала. Імператору Доміціану (81–96) довелося тоді укласти з даками невигідний для Риму мир. Лише на поч. II ст. Дакія була завойована імператором Траяном (98–117).

[192] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 432–433.***

[193] *Фарисеї* – грец. φαρισαιοί походить від давньоєвр. "перушім" – "ті, що відокремилися", "ті, що відособилися", тобто відокремилися від решти населення. Течія фарисеїв виникла близько 200 до н.е., а в 135, за часів Маккавеїв, уже міцно утвердилася в іудаїзмі. Як послідовники хасидеїв і книжників-соферімів, фарисеї (ортодокси) в I ст. до н.е. стали найбільш впливовою релігійною групой в Іудеї. Вони були ревнителями іудаїзму (ортодоксами), які намагалися повністю виконати кожний припис усного й писемного Закону. Їх богослов'я ґрунтувалося на всьому каноні Старого Заповіту. Фарисеї вірили в

безсмертя душі і в потойбічну відплату. Іосиф Флавій нараховує 4 000 фарисеїв у часи Ірода Великого. До їх числа належали Никодим, Іосиф Арімафейський, Савл із Тарсу (апостол Павло). Фарисеї розділялися на декілька шкіл (Гіллеля, Шаммая та ін.); на поч. І ст. н.е. лідером фарисеїв був Гамаліїл, учитель апостола Павла. Із сект іудаїзму до наших днів збереглося лише фарисейство, яке стало основою сучасного іудаїзму. Фарисеї неодноразово згадуються в Новому Заповіті (***Мт. 3, 7; 6, 2–5; 15, 1; 16, 6; 19, 13; 22, 15; 23, 26; Діян. 23, 6–9***). Їх лицемірство розвінчував Ісус Христос.

[194] Пор.: "Бо фарисеї й усі іудеї, зберігаючи передáння старших…" (***Мк 7, 3***). "Переданням старших" вважалися равінські настанови післябіблійного періоду.

[195] Дослівно: "вийти, піднятися". У Новому Заповіті слова, що походять від дієслова ἀναβαίνω ("сходити, підніматися"), жодного разу не вживаються в такому значенні.

[196] *Саддукеї* – назва, за переказами, утворена від імені первосвященика часів Давида й Соломона – Саддока (Саддука). Сини Саддока були священицькою ієрархією за часів полону (2 Цар. 31, 10; Єзек. 40, 46; 44, 15; 48, 11). Вони заперечували існування ангелів та інших духів, чудеса, а також рішуче заперечували можливість воскресіння. Це були релігійні раціоналісти-модерністи свого часу. Саддукеї були аристократичним угрупованням, що змагалося з фарисеями за вплив в країні. Менш чисельні, ніж фарисеї, вони мали політичну силу і владу і управляли цивільним життям іудаїзму при Іродах. У синедріоні і серед священства вони займали панівне становище: із саддукеїв походили іудейські первосвященики, з них у І ст. н.е. складалася значна частина синедріону. Основна відмінність саддукеїв від фарисеїв полягала в тому, що перші були прибічниками "літери Закону" і спиралися в основному на Тору (П'ятикнижжя Мойсея), а інші додавали до Святого Письма безліч похідних настанов і правил ("перекази старців"). Саддукеї не були прибічниками певного вчення, а лише заперечували все надприродне. У політичному відношенні саддукеї були досить поміркованою групою, що шукала союзу з римською владою, а фарисеї відрізнялися національно-патріотичними устремліннями. Саддукеї-модерністи згадуються в Новому Заповіті (Мт. 3, 7; 16, 6–12; 22, 23; Діян. 23, 6–8).

[197] Тобто Тори (П'ятикнижжя Мойсея).

[198] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 156.***

[199] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 434.***

[200] Мова йде про так званих сікаріїв чи кинджальників (лат. sica – кинджал), радикальне політичне угруповання в Іудеї, яке спочатку, очевидно, складало крайнє крило зелотів. Сікарії виступали проти римського володарювання і проти іудейської знаті. Вони руйнували палаци аристократів, захоплювали майно багатіїв, проголошували свободу рабам, знищували боргові записки, виступали проти існуючих порядків. Основну масу сікаріїв складали соціальні низи, в тому числі й раби. Основною формою їх боротьби були збройні повстання, широко використовувався індивідуальний терор. Іпполіт Римський у творі "Розвінчання всіх єресей" писав про сікаріїв як про одне з єссейських угруповань, члени якого "***коли почують, що хто-небудь сперечається про Бога і його закони, то, якщо він необрізаний, підстерігають його в якомусь місці і погрожують убити, якщо він не обріжеться. Того, хто не погоджується скорятися, не милують і вбивають. Тому вони отримали ім'я зело-***

тів (***ζελωτοί***), ***дехто ж називає їх сікаріями*** (***σικαριοί***)" (Refut. IX, 26.2). Сікарії згадуються в Діяннях святих апостолів (***Діян. 21, 38***).

[201] *Гессій Флор* – намісник Іудеї в 64–66 н.е.

[202] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 156.***

[203] Саломея померла бл. 10 н.е., заповівши свої володіння жінці Августа, Лівії.

[204] Октавіан Август помер 19 серпня 14 н.е. на 77-му році життя. За його заповітом, Лівія була прийнята в патриціанський рід Юліїв і отримала ім'я Юлія.

[205] Початком правління Августа вважають то 30 до н.е. (рік загибелі М. Антонія), то 27 до н.е. (коли сенат присвоїв йому ім'я Августа – "звеличеного богами"), то 1 липня 23 до н.е., коли він отримав пожиттєвий трибунат. Проте влада в його руках знаходилася фактично з 43 до н.е., коли він став тріумвіром разом з Марком Антонієм і Марком Емілієм Лепідом.

[206] *Тіберій* – другий римський імператор (14–37) **Тіберій Клавдій Нерон**, старший син третьої жінки Октавіана Лівії (Юлії Августи) і її першого чоловіка, сенатора Тіберія Клавдія Нерона. Народився 16.11.42 до н.е. Консул 13, 7 до н.е., 18, 21, 31 н.е. Здійснив успішні походи в Германію (8–6 до н.е., 4–6, 10–11 н.е.). Певний час (6 до н.е. – 2 н.е.) жив на о. Родос. Був усиновлений Августом у 4 н.е. і отримав ім'я Тіберій Юлій Цезар. Після прийняття верховної влади римського імператора став називатися Тіберій Цезарь Август. Будучи видатним полководцем, оратором і правителем, він, коли став імператором і потрапиі під вплив негідних улюбленців, став розпусником і безжалісним деспотом. Помер у 37 н.е. жахливою смертю. Про нього оповідають Горацій (*Hor. Od. 4, 4*), Діон Кассій (*Dio Cass. 54, 3–55, 13*), Веллей Патеркул (*Vell. Pat. II, 102–103*), Тацiт (*Tac. Ann. 15, 44*). Згадується Тіберій і в Євангеліях (***Мт. 22, 21; Лк. 3, 1***). Згідно з Євангеліями Іоанн Хреститель, а також Ісус розпочали служіння на 15-му році правління Тіберія (між 19 серпня 28 і 19 серпня 29 н.е.). На думку деяких дослідників, цей 15-й рік був двома роками раніше, якщо взяти до уваги, що Тіберій був співправителем Августа протягом останніх двох років його правління.

Тертулліан

Про Тіберія писав Євсевій: "(*4*) ***Тертулліан, чудовий знавець римських законів і взагалі чоловік відомий, один з найбільш прославлених, у своїй "Апології християн", написаній латинською мовою і перекладеній грецькою, говорить дослівно так***:

"*Tertul. II, 2,* (*5*). ***Поговоримо про походження таких законів. За стародавнім декретом, імператор не може жодного Бога визнати таким без попереднього розгляду сенатом. Марк Емілій вчинив так із якимось ідолом Альвурном. Що у вас божественна гідність дарується за людським рішенням – це на нашу користь. Якщо Бог не сподобався людині, він не стане богом; людині, виявляється, слід бути милостивою до Бога.*** (***6***) ***Коли Тіберію,*** (***за часів***) ***якого ім'я християн увійшло в світ, прийшло повідомлення з Палестини*** (***Палестина – його батьківщина***) ***про це вчення, він повідомив***

***про нього сенату, давши зрозуміти що це вчення йому подобається. Сенат, проте, відкинув його як таке, що не розглянуте попередньо. Тіберій залишився при своїй думці й погрожував смертю тим, хто доносив на християн*"** (*Euseb. Hist. Eccl. VII, 2.4–6*). Але достовірність цих даних сумнівна.

[207] Філіпп помер у 34 н.е. бездітним. Його землі Тіберій приєднав до римської провінції Сирії. Ірод Антипа правив до смерті Тіберія і через зажерливість Іродіади в 39 був скинутий Калігулою, який заслав його в Ліон, де Агріппа і помер. Його тетрархія відійшла до Агріппи І.

[208] *Кесарія* – в Євангеліях Кесарія Філіппова (Мт. 16, 13; Мк. 8, 27). Спочатку це було місто Панеада (Панея), розташоване біля підніжжя г. Ермон (вис. 2 759 м), поблизу головного (східного) витоку р. Іордан. Від цього місця до р. Арнон, яка впадає в Мертве море, простягалася гірська місцевість.

[209] *Юліада* – місто, засноване в римську добу на місці рибальського селища Бейт-Сааді при впадінні Іордану в Генісаретське озеро.

[210] *Тіверіада* – місто на південно-західному узбережжі Геннісаретського (Тіверіадського) озера, за 4,5 год. шляху на північний схід від Назарета і 3 год. шляху на південь від Капернаума.

[211] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 434–436.***

[212] Тобто в 6–7 н.е. Битва при Акції відбулася 2 вересня 31 до н.е. В багатьох східних провінціях ця дата стала початком нового літочислення.

[213] *Анан* – Анан Старший, син Сета, тесть Каіафи. Первосвященик (6–15 н.е.) з роду Іуди. Відомий за Євангеліями **Анан** (***Лк. 3, 2; Іоан. 18, 13–24; Діян. 4, 6***) допитував схопленого Ісуса. Змінений Ісмаїлом, сином Фаби, потім Єлеазаром, сином Анана (17–18), він проте зберіг свій вплив і згодом, коли первосвящениками ставали його сини і члени його клану, наприклад Іосиф Каіафа. Продовжував носити звання первосвященика при Каіафі. Коли, згідно з Євангеліями, Ісуса схопили, то привели його спочатку до Анана (Іоан. 18, 13). Анан брав участь у суді над Петром і Іоанном (Діян. 4, 6). У народі сімейство Анана користувалося поганою репутацією. В агадичних сказаннях збереглась така тирада: "***Прокляття дому Боефа, прокляття на їх списи! Прокляття на дім Ханана*** (***Анана***)***, прокляття на його єхидне шипіння! Прокляття на дім Канфери, прокляття на їх красиве пір'я! Прокляття на дім Ісмаїла бен Фаби, прокляття на кулаки їх! Самі вони первосвященики, сини їх завідують грошима, зяті їх начальники, і слуги їх б'ють народ палицями!***" (див.: *Лопухин А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий. Новый Завет. – СПб., 1895. – С. 131*). У цей перелік первосвящеників потрапив, очевидно, і Каіафа, про якого з Євангелія відомо, що він був зятем Анана (***Іоан. 18, 13***).

[214] Це Антипа, син Ірода І і самаритянки Малтаки, який, за свідченням Іосифа Флавія, отримав за заповітом батька в управління Галілею і Перею (Ant. Iud. XVII, 8, 1; Bell. Iud. I, 33, 7). З цього моменту Іосиф Флавій називає його Іродом.

[215] *Віфсаїда* – "дім рибалок". Цю Віфсаїду (Юлієву), розташовану на північно-східному узбережжі Генісаретського озера, за Іорданом, не слід змішувати з іншою Віфсаїдою (Іродовою), розташованою недалеко від Капернаума, на північно-західному березі Генісаретського озера, яка була місцем народження апостолів Андрія, Петра і Філіппа (*Мт. 11, 21; Мк. 6, 45; Лк. 9, 10; Іоан. 1, 44*). Поблизу Віфсаїди Юлієвої, розширеної четвертокласником Філіппом, який назвав її на честь дочки Августа, Юлії, Ісус, за Євангеліями, нагодував 5000 чоловік, окрім жінок і дітей (*Лк. 9, 10–17*); тут він зцілив сліпого (Мк. 8,

22); від міста збереглися нечисленні руїни. Ісус, за Євангеліями, часто відвідував Віфсаїду Іродову і здійснив там багато чудес, але мало хто увірував у нього (*Мт. 11, 21; Мк. 6, 45; Лк. 19, 13*).

[216] За законом Мойсея подібне оскверняло і всіх, хто перебував у ньому, на сім днів.

[217] *Марк Амбівій* – намісник Іудеї і Самарії в 9–12 н.е.

[218] *Анній Руф* – намісник Іудеї і Самарії в 12–15 н.е.

[219] Дослівно: "властитель".

[220] Імператор Цезарь Август помер 19 серпня 14 н.е. на 77-му році життя. Іосиф називає його другим римським імператором, вважаючи першим після Юлія Цезаря. Роки правління Августа Іосиф відраховує від 43 до н.е., коли він став тріумвіром разом з Марком Антонієм і Емілієм Лепідом. В 36 до н.е., після усунення Лепіда, Антоній і Цезар Август поділили владу між собою, а в 30 до н.е. Август зробився одноособовим правителем Римської держави.

[221] *Юлія* – дочка Августа від його першого шлюбу.

[222] *Валерій Грат* — намісник Іудеї і Самарії в 15–26 н.е.

[223] *Каіафа* – **Іосиф Каіафа**, первосвященик (18–36) з роду Іуди. Його справжнє ім'я було Іосиф, а Каіафа – прізвисько, що мало в арамейській мові той же корінь, що й прізвище Симона-Петра: Кіфа ("Камінь") (***Іоан. 1, 42***). За Новим Заповітом, він відомий як зять Анни (***Іоан. 18, 13***); очолював суд над Ісусом (***Мт. 26, 57–66; Мк 14, 53–66; Лк. 22, 54; Іоан. 18, 13–28***). За Євангеліями, Каіафа висловив думку про те, що Ісус має померти за народ (***Іоан. 11, 49 і далі***). В його палатах синедріон прийняв рішення вбити Ісуса (*Мт. 26, 3*). Перед Каіафою допитували Ісуса, перш ніж його повести до Пілата (*Мт. 26, 57*; *Іоан. 18, 13* і далі). Очолював суд над апостолами Петром і Іоанном (*Деян 4, 6* і далі), проповіді яких він марно намагався перешкодити. У 36 Вітеллій замінив Каіафу на сина Анни Іонафана, а в 37 – на другого сина Анни Феофіла. Каіафа нерідко згадується в Євангеліях (*Мт. 26, 3; Лк. 3, 2; Іоан. 11, 49–52*). Збереглася похоронна урна з його ім'ям.

[224] Звідси Генісаретське озеро іноді називалось Тіверіадським (*Іоан. 21, 1*).

[225] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 156–157.***

[226] Іосиф Флавій називає іудейських намісників або ἡγεμὼν – "правитель, начальник", або ἐπίτροπος – "намісник, управляючий". В період 6–40 н.е. іудейські намісники, що підпорядковувалися намісникам Сирії, мали звання префектів, як і намісники іншої імператорської провінції – Єгипту, і тільки з 44 н.е. в Іудею почали направляти прокураторів. У Євангелії від Матвія Пілат називається так же, як у Флавія, "гегемоном" (***27, 2–15***). В Діяннях святих апостолів так титулуються й наступні намісники Іудеї (***23, 24–26; 26, 30***).

[227] Намісником Іудеї й Самарії **Понтій Пілат** був у 26–36. Він походив із вершників. Його попередниками на посаді після Копонія були Марк Амбівій (9–12), Анней Руф (12–15) і Валерій Грат (15–26). У "Старожитностях" Іосиф писав: "***Протягом тих 22 років, що він був імператором, Тіберій направив в Іудею лише двох намісників: Грата і його спадкоємця Пілата***" (*Ant. Iud. XVIII, 6, 4*). Пілат був гордою людиною, яка презирливо і навіть жорстоко ставилася до євреїв; одного разу він наказав убити деяких галілеян у той час, коли вони приносили свої жертви (Лк. 13, 1). У 32 Пілат жорстоко придушив бунт у Галілеї. Знаходячись, за Євангеліями, перед святом пасхи в Єрусалимі, Пілат розглядав справу Ісуса і, переконавшись, що він невинний, зрозумів, що іудеї зрадили його через заздрість. За переказами, його жінка попередила Пілата, щоб він не робив зла Ісусу, але, бажаючи догодити народові, він віддав базарянина на розп'яття, вмив руки на знак особистого визнання безвинності

Ісуса. Пілат звелів прибити напис до хреста із зазначенням його вини. У 34 він придушив новий бунт. Згодом Пілат був звинувачений у жорстокості щодо деяких самаритян, які зібралися на горі Гарізім, і мусив їхати до Риму. Переказ про те, що Пілат покінчив з собою, нічим не підтверджується. Він відомий з Нового Заповіту (***Мт. 27, 2, 11–26, 58-65; Мк. 15, 1–15; Лк. 3, 1; 23, 1–25; Іоан. 18, 29–39; 19, 1–22, 38***). Після згадки про нього в слов'янському перекладі праці Іосифа Флавія "Іудейська війна" (*Bell. Iud. II, 9, 1*) йшлося про Христа. Про нього писав Таціт (*Tac. Ann. 15, 44*).

[228] Тут: signum (знак, знамено) – бойовий знак когорти, який складався з жердини, прикрашеної вгорі якоюсь фігурою (з часів Гая Марія – переважно орла зі срібла чи золота); під нею знаходилось декілька круглих металічних пластин із зображеннями полководців та імператорів. До 100 н.е. легіони не мали знамен із тканини.

Внесення Пілатом знамен в Єрусалим, згідно з деякими середньовічними хроніками, відносилося за часом після розп'яття Ісуса і пов'язувалось із його пророцтвом про "***гидоту спустошення***" (*Мт. 24, 15; Мк. 13, 14*), яка, за Даниїлом (Дан. 9, 27), повинна настати в "останні дні". В слов'янському перекладі "Хроніки" Георгія Амартола зазначено: "***Знамение же запоущению рече быти образы неции, немяще закону в се въносими... То же и Пилатъ по Христове распятии образы Кесаревы таи в церковъ нощью постави***" (*лл. 135а, 140г*).

Пілат був першим із прокураторів, який почав посягати на недоторканість єврейської релігії. Щоб збудувати новий акведук, він прибрав до своїх рук скарби єрусалимського храму. Про соціальний вибух, спричинений подібним рішенням, писав Філон із Александрії (див.: *Phil. Leg. ad Caium, 38*). Після цього депутація самаритян поскаржилася на його зловживання владою і святотатство наміснику Сирії Луцію Вітеллію (35–39), який направив ревізором у Єрусалим Марулла. Рапорт останнього був несприятливим для Пілата, і тому Пілату було наказано їхати в Рим для виправдання перед імператором. Таким чином, Пілат після 10-річного правління повинен був залишити Іудею (*Ant. Iud. XVIII, 4, 2*). Правителем Іудеї Вітеллій призначив одного зі своїх друзів, Марцелла (36–37). Пілат знаходився ще на шляху до Риму, коли помер імператор Тіберій (37 н.е.). Очевидно Калігула розжалував Пілата.

[229] Залишки цього іподрому знайдені при розкопках у Кесарії Палестинській.

[230] Дослівно: "сильною богобоязненістю (набожністю)".

[231] Див.: *Мт. 27, 6; Мк. 7, 11*.

[232] *Стадій* – грецький стадій (= 184,97 м). Таким чином, 400 стадій = бл. 75 км. За "Іудейськими старожитностями" (Ant. Iud. XVIII, 3, 2) Іосифа Флавія, ця відстань була 200 стадій. Залишки даного акведука збереглися в Єрусалимі до наших днів. Вода подавалася в місто, мабуть, з висоти Ітам за 40 км на південний захід від Єрусалима, де в ті часи знаходились "ставки Соломона".

[233] За версією А. П. Лопухіна, у зв'язку з будівництвом цього водопроводу відбулося і падіння Сілоамської башти (*Лк. 13, 4*). "Коли роботи з влаштування водопроводу були доведені майже до купелі Силоамської, башта, що знаходилася там, впала і вбила вісімнадцять чоловік, і це лихо равіни приписали гніву Божому за вживання храмових скарбів на цивільну справу. Для будівництва водопроводу, яке здійснював Пілат, не було жодних перешкод аж до його закінчення" (*Лопухин А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий. Новый Завет. – СПб., 1895. – С. 102*). Насправді водопровід Пілата був прокладений за 350 м на захід від джерела Сілоам і навряд чи впли-

нув на падіння Сілоамської башти. Зазначене ж кровопролиття, за даними інших джерел, Пілат здійснював не один раз.

[234] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 438–439.***

[235] *Претор* – одна з найвищих магістратур у Римі, власник якої поєднував громадянські й військові повноваження, здійснював судочинство й підкорявся консулам. Основний обов'язок претора – охорона порядку в місті. Особливий претор (чи пропретор) призначався для управління провінцією як її намісник і мав право головнокомандувача.

Але вживання Іосифом Флавієм терміну "претор Іудеї" незрозуміле. В "Іудейській війні" Пілат названий прокуратором (*Bell. Iud., II, 9, 2*), так його титулує і Таціт (*Ann. XV, 44*). Можна припустити, що Іосиф Флавій хотів підкреслити високий рівень влади Пілата в період, коли намісником Сирії (?–32) був призначений Л. Елій Ламій (консул 3 н.е.), який у Сирії так і не з'явився. Ранг претора передбачався саме наміснику – легату імператорської провінції Сирії. Але швидше за все тут сталася елементарна плутанина, оскільки далі Іосиф називає преторами і колишніх прокураторів. Така ж плутанина зустрічається у нього і з титулом намісника Сирії Вітеллія, який змістив Пілата (*Ant. Iud. XVIII, 4, 2*). Іосиф титулує колишнього консула (!) Вітеллія прокуратором Сирії, фактично помінявши місцями не тільки посади правителів Сирії й Іудеї, але навіть їх станову приналежність (до сенаторів і вершників). Прокуратори призначались із числа вершників або (лише за часів династії Юліїв-Клавдіїв) з вільновідпущених, тобто з числа тих рабів, які були відпущені на свободу або викуплені, але залишалися в залежності від колишніх власників.

[236] Див.: *Вт. 4, 16–19.*

[237] В Мегілат-Тааніт ("Постному свитку"), в додатку до талмудичного трактату Тааніт, де перераховуються святкові й ювілейні дні, проти 3-го хеслева (листопад-грудень) написано: "день, коли були винесені значки з храмового подвір'я". Можливо, мова тут іде про зазначену подію.

[238] "*Якщо Його взагалі можна назвати людиною*" (si tamen virum eum appellare fas est) – цих слів не було в латинському варіанті testimonium'а в рукописах, написаних до VIII ст. Питання про приналежність цих рядків Іосифу Флавію і їх автентичність оригіналу "Іудейських старожитностей" дискусійне.

Євсевій Памфіл

[239] *Розп'яття* – на хресті. Воно вважалося найбільш жорстокою і найбільш ганебною стратою, що, як правило, застосовувалася до рабів і злочинців. Пізніше християни звинувачували іудеїв у страті Христа.

[240] *Живий* – воскреслий.

[241] Згадка про **Христа** в XVIII книзі (невелике оповідання, що отримало в історіографії назву "свідчення Іосифа про Христа", "свідчення Флавія", testimonium Josephi de Christo, testimonium Flavianum) для християн є найбільш знаменитим, а для інших – найбільш загадковим місцем у працях І. Флавія. Водночас саме до цього фрагмента виникло найбільше претензій з приводу його достовірності. Донедавна погляд на "свідчення Флавія" як на християнську підробку майже безроздільно панував у радянській історичній науці. Його поділяли представники

так званої "міфологічної школи" А. Б. Ранович, Р. Ю. Віппер, С. І. Ковальов, Я. А. Ленцман, І. А. Кривельов та ін.

Впродовж століть "свідчення Флавія" багато разів цитувалося і переказувалося, поки в середині XIX ст. критично налаштовані дослідники не висловили серйозних сумнівів щодо його достовірності. Неймовірно, щоб такий правовірний іудей, як Іосиф Флавій, міг називати Ісуса Месією (Христом), визнавати його чудеса, воскресіння з мертвих і бачити в ньому виконавця месіанських пророкувань. Оскільки "Іудейські старожитності" дійшли до нас через християн-переписувачів, виникла думка, що розповідь про Ісуса вигадана християнами з апологетичних міркувань і вставлена в текст Флавія. Така думка настільки зміцнилася, що в подальших виданнях "Іудейських старожитностей" (наприклад, у виданні *Б. Нізе, 1888*) вказаний уривок повністю брався в дужки як пізніша інтерполяція (*Ренан Э. Жизнь Иисуса. – М., 1991.– С. 26*).

"Свідчення Флавія" майже дослівно цитується Євсевієм Кесарійським у "Церковній історії", написаній близько 330 н.е.: *"Euseb. 1, 11.*(*7*). ***Іосиф у тому ж творі так говорить про Спасителя нашого: "В цей же час жив Ісус, людина мудра, якщо слід називати Його людиною. Він творив справи дивні і учив людей, які з задоволенням сприймали істину. Він залучив до Себе багатьох іудеїв і багатьох еллінів.*** (***8***) ***Це був Христос. За доносом перших у нас людей Пілат засудив Його на розп'яття, але ті, хто з самого початку полюбили Його, залишилися Йому вірні; на третій день Він з'явився їм живий: пророки Божі передрекли це і безліч інших Його чудес. І донині не зник рід християн, що називають себе так за Його іменем***".

Щоправда, більш ранній християнський письменник Оріген (185–254) у своїх працях не згадує настільки важливої для христології розповіді Іосифа Флавія, хоча охоче наводить інші його повідомлення. Більше того, Оріген (*Contr. Cels.*) зауважує, що Іосиф не визнавав Ісуса Христом (Месією). Звідси був зроблений висновок про те, що "свідчення Флавія" ще не існувало за часів Орігена; воно з'явилося пізніше, між 254 і 330, після чого стало відомим Євсевію Кесарійському. Інша група дослідників допускала достовірність повідомлення Іосифа Флавія про Христа, щоправда з істотними застереженнями. Е. Ренан вважав, що цей уривок "написаний абсолютно у дусі Іосифа, і якщо цей історик згадував про Ісуса, то він повинен був говорити про нього саме так. Відчувається лише, що цей уривок ретушувала рука християнина, що додала до нього декілька слів, без яких він був би майже богохульством, і, можливо, що також викреслила або виправила деякі вислови". Таке виправлення Ренан бачив насамперед у словах "це був Христос", які спочатку звучали: "Говорили, що це був Христос".

Незважаючи на це, справжню основу у "свідченнях Флавія" знаходили відомі біблеїсти Т. Рейнак, А. Гундшмідт, А. Швейцер, І. Клаузнер, а також російські дослідники Д. С. Мережковський і Г. В. Флоровський. Загальні зміни в поглядах на "свідчення Флавія" відбулися після введення в науковий обіг варіанту testimonium'a Flavianum, які збереглися в середньовічних арабських рукописах його арабського варіанту, наведеного в творі середньовічного історика X ст. Агапія Манбіджського Перше місце тут займає цитата із "Всесвітньої історії" (*Китāб ал-Ўнвāн*), автор якої відомий у арабів як Махбуб ібн Кунстантін ар-Румі ал-Манбіджі. "Махбуб" – це арабська передача грецького імені "Агапій". За походженням сирієць, Агапій був християнським єпископом сирійського міста Манбіджа (стародавнього Гієраполя) на Євфраті. Близько 941

він створив свою історичну працю в двох частинах (охоплює події від створення світу до II пол. VIII ст.).

Оригінал "Всесвітньої історії" (сирійською мовою) згодом був загублений, але зберігся переклад арабською мовою, зроблений в XII ст. На Агапія-Махбуба посилались середньовічні арабомовні історики, в яких його твір користувався авторитетом. Арабські ж списки праці Агапія довго були невідомі науковцям. У кінці XIX ст. російський орієнталіст В. Розен виявив у флорентійській бібліотеці Святого Лаврентія другу частину "Всесвітньої історії". Першу частину знайшов інший російський орієнталіст А. Васильєв в 1902 в бібліотеці монастиря Св. Катерини на Сінаї. В 1909–1912 арабський рукопис Агапія був надрукований А. Васильєвим у Парижі разом з перекладом французькою мовою, потім виданий у Лейпцігу Л. Чейком.

Мункачі М. Ісус на допиті в Пілата (1881)

Цитата Іосифа у творі Агапія (*Всесвітня історія, II, л. 6б–7а*). звучить так: "(*Л. 6б*) ***В цей час жила мудра людина, яку звали Ісус*** (***ла-Ису́***), ***спосіб життя якої був бездоганним і [яка] була відома своєю доброчесністю. І багато хто з іудеїв і з інших народів стали його учнями. Пілат засудив його на розп'яття і смерть*** (***би-л-салб ва-л-маут***), ***але ті, хто був його учнями, не зреклись його вчення. [Вони] стверджували, що він з'явився їм через три дні після свого розп'яття і що він був живий.*** (***Л. 7а***) ***Тому вважають, що він був тим Месією*** (***фа-лаа́лла хувā ал-Масӣх***), ***про чудесні діяннях якого сповістили пророки***" (див.: *Амусин И. Д. Об одной забытой публикации тартуского профессора Александра Васильева // Ученые записки Тартуского госуниверситета. – Вып. 365. – Серия VII.– 1975. – С. 298.*).

Хоча видавці правильно ототожнили цитату Агапія про Ісуса зі знаменитим "свідченням Флавія" (*Ant. Iud. XVIII, 3, 3*), в наукових колах не звернули уваги на те, що цитата, наведена Агапієм, суттєво відрізняється від відомого "свідчення". Пройшов певний час, доки ізраїльський філолог Ш. Пінес не надрукував спеціальну працю, присвячену цій відмінності. Публікація викликала широкий резонанс. Суперечка про автентичність "свідчення Флавія" набула нового змісту. Адже арабський варіант розходиться з традиційною грецькою цитатою в основних пунктах. По-перше, у Агапія автор "свідчення" не сумнівається в

людській сутності Ісуса (відсутні слова “якщо взагалі Його можна назвати людиною”), по-друге, не згадується про вчинені Ісусом чудеса, по-третє, нічого не говориться про роль іудейських старійшин у справі Ісуса (ініціатором його розп’яття виступає сам Пілат) і, нарешті, по-четверте, замість категоричного твердження “то був Христос” в арабському варіанті значиться: “він був, вважають, Месія (Христос)”. Повідомлення ж про воскресіння Ісуса на третій день після розп’яття передається як чутка, що поширювалася його учнями. Написати таке про Христа міг тільки не християнин.

Варіант Агапія близький до варіанта Ієроніма Блаженного (*De vir. ill.*) і Михаїла Сирійця (*Chron.*). Ш. Пінес припустив, що цитати Ієроніма, Михаїла і Агапія, незважаючи на наявні відмінності, мають загальне для них джерело, якийсь ранній список “свідчення Флавія”, який ще не встигли відредагувати християнські переписувачі. В оригіналі тексту “свідчення”, на думку Ш. Пінеса, з одного боку, відсутній натяк на божественність Ісуса, не було мови про вчинені ним чудеса, не гово[illegible]удейськими старійшинами; з другого боку, наголошув[illegible]са на хресті, а про його месіанську гідність і воскрес[illegible]ось тільки як про чутки, розповсюджувані його учня[illegible]

Більшість сучасних дослідників визнало варіант Агапія більш близьким оригіналу Іосифа Флавія, ніж відомий грецький текст. Цей варіант пояснює і “загадку” Орігена, який писав, що Іосиф Флавій не вірив в Ісуса як в Христа. Мабуть, Оріген був знайомий з первісним, ще не спотвореним текстом Флавія. І хоча проблема автентичності “свідчення” ще далека від остаточного вирішення, варіант Агапія став важливим аргументом на користь історичності Христа.

Відгуки цієї версії відображені в Євангелії від Матвія: “*А наступного дня, що за п’ятницею, до Пілата зібралися первосвященики та фарисеї, і сказали: “Пригадали ми, пане, собі, що обма́нець отой, як живий іще був, то сказав: “По трьох днях Я воскре́сну”. Звели ж гріб стерегти аж до третього дня, щоб учні Його не прийшли, та й не вкрали Його, і не сказали наро́дові: Він із мертвих воскрес! І буде остання обмана гірша за першу”... Відказав їм Пілат: “Сторожу ви маєте, – ідіть, забезпечте, як знаєте”. І вони відійшли, і, запеча́тавши каменя, біля гро́бу сторожу поставили. Як минула ж субота, на світанку дня першого в тижні, прийшла Марія Магдалина та інша Марія побачити гріб. І великий ось стався землетру́с, бо зійшов із неба Ангел Господній, і приступивши, відвалив від гробу ка́меня, та й сів на ньому. І від страху перед ним затряслася сторо́жа, та й стала, як мертва. ...ось дехто зі сторожі до міста прийшли та й первосвященикам розповіли все, що́ сталось. І, зібравшись зі старшими, вони вчинили раду, і дали сторожі чимало срібняків, і сказали: “Розповідайте: Його учні вночі прибули, – і вкрали Його, як ми спали. Як почує ж намісник про це, то його ми переконáємо і від клопоту визволимо вас”. І, взявши вони срібняки, зробили, як на́вчено їх. І проне́слося слово оце між іудеями, і трима́ється аж до сьогодні”* (***Мт. 27, 62–66; 28, 1–4, 11–15***).

[242] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 442–444.***

[243] Тацiт (*Ann. II 85*) датує ці події 19 н.е. За Светонієм (*Tib. 36*), Тіберій заборонив іноземні священнодійства (насамперед єгипетські й іудейські обряди).

[244] Пор.: вислів σοφὸς ἀνήρ (“мудра людина”) в розповіді про Ісуса. Це був ще один Месія (“Христос”).

[245] *Гарізім* – гора в Самарії висотою 940 м (*Іоан. 4, 21–23*). Біля її підніжжя в давнину знаходилося місто Сіхем.

[246] На горі Гарізім існував самаритянський храм, що був конкурентом єрусалимського і тому був зруйнований у 128 до н.е. військами іудейського правителя Гіркана I при завоюванні Самарії (*Ios. Flav. Ant. Iud. XI, 8, 6; XIII, 3, 4; 9, 3*). Про цей храм говориться і в Євангелії від Іоанна (***4, 20***).

[247] За релігійними уявленнями самаритян, майбутній Месія ("другий Мойсей") повинен був відновити храм на горі Гарізім і дати народові другу ("достеменну") Тору (*Рыбинский В. Самаряне. – К., 1913*). Безіменного у Іосифа Флавія самаритянського пророка, що діяв за часів Пілата, можна порівняти з самаритянським лжемесією Досифеєм, про якого повідомляють Оріген, Євсевій Кесарійський, Єпіфаній Кіпрський, Філастрій та інші ранньохристиянські автори. Однак нинішні історики не мають єдиної думки про період життя цього Досифея; не виключено також, що йдеться не про одного, а про декількох пророків самаритян, що мали таке ім'я. За повідомленням патріарха Фотія (IX ст.), який посилається на Євлогія Александрійського (IV ст.), Досифей був сучасником Симона Мага (*Діян. 8, 9*), а згідно з "Псевдо-Клементинами" (IV ст.), Досифей навчався у Іоанна Хрестителя і передував Симону Магу (*Homil. II, 24*). Оріген пише, що "***Досифей-самаритянин …побажав переконати самаритян, що він є той Христос, про якого пророкував Мойсей*** (*Вт. 18, 15 – М.*)***, і, мабуть, встиг схилити деяких до свого учення"*** (*Contr. Cels. 1, 57*).

[248] Знаменитий полководець Луцій Вітеллій, консул 34, 43 і 47 (з Клавдієм), був намісником Сирії в 35–39, після Публія Помпонія Флакка (32–35), який був консулом у 17. Син Вітеллія, який мав однакове з ним ім'я, згодом став римським імператором (69). Помпонію і Вітеллію підкорявся Пілат.

[249] *Марцелл* – намісник (прокуратор) Іудеї (36–37).

[250] Пілат позбувся посади в кінці 36 н.е.

[251] Мається на увазі Гіркан I Хасмоней (134–104).

[252] *Гіркан* – Гіркан II.

[253] Володіння Архелая.

[254] *Первосвященик* – тобто перший із священиків, глава іудейського жрецтва. За Старим Заповітом цей сан був узаконений ще за часів Мойсея і, як правило, переходив у спадщину від батька первосвященика до сина. За часів Ірода I він перестав бути спадковим. Первосвященик носив особливий одяг, тільки він міг входити в святая святих Єрусалимського храму. Він повинен був вступати до шлюбу тільки з дівчиною. В часи царя Ірода права на цю посаду захопила аристократична партія, яка використовувала її як засіб збагачення й політичного впливу.

[255] Тобто на три головні свята іудеїв – на пасху, седмиці і ку́щі.

Свято ку́щів (наметів) чи суккот (збору плодів) відзначалося в 7-му місяці року – тішрі чи афанімі (вересень-жовтень). Спочатку це було свято урожайного циклу і відзначалося протягом семи днів після збирання врожаю. Потім іудейське жрецтво надало йому іншого символічного значення. Свято пов'язали з переказами про вихід євреїв з Єгипту, згідно з якими євреї, мандруючи по пустелі, жили в наметах. В останній день свята здійснювалося досить урочисте богослужіння (цей день називається "радість Тори").

[256] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 445–447.***

[257] *Філіпп* – правитель трахонітської області в Ітуреї, на захід від Дамаска і на північ від верхнього Іордану. Назва Ітуреї зустрічається лише в Євангелії від Луки.

[258] *Кам'яниста Аравія* – Набатейське царство.

[259] *Ірод* – це був **Ірод Філіпп Молодший** (його звали також Боефом), син Ірода I і Маріамни, дочки первосвященика Симона. В Євангеліях згадується (***Мт. 14, 3; Мк. 6, 17; Лк. 3, 19***) як перший чоловік Іродіади, яку в нього забрав його зведений брат Ірод Антипа. На відміну від тетрарха Філіппа (***Лк. 3, 1***), Ірод Філіпп був приватною особою. З якоїсь причини батько не залишив йому наділу.

[260] *Іродіада* – **Іродіада** (7 до н.е. – бл. 40 н.е.) була дочкою Арістобула, сина Ірода Великого і Береніки. Рідна сестра Агріппи і двоюрідна Кіпри. Була видана заміж за свого дядька Ірода Молодшого (Ірода Філіппа), якому народила дочку Саломею. Згодом, за свідченням Іосифа Флавія, її відняв у Ірода його зведений брат Ірод Антипа (*Ant. Iud. XVIII, 5, 1*). Іродіада спричинила смерть Іоанна Хрестителя (***Мт. 14, 3–11***). Вона згадується в Євангеліях (***Мт. 14, 3; Мк. 6, 17–28; Лк. 3, 19***). Іродіада була заслана разом з Антіпою у В'єнну, де й закінчила життя.

[261] *Махерон* – фортеця в Переї, на схід від Мертвого моря.

[262] Не менш цінними для історії християнства є оповідь Іосифа Флавія про іудейського проповідника **Іоанна**, якого здавна ототожнюють з євангельським Іоанном Хрестителем, а також згадки про Понтія Пілата, Ірода Антипу, Каіафу та інших осіб, що жили за часів Ісуса і добре відомі нам з Євангелій.

Мазоліно де Панікале. Іоанн Хреститель розвінчує Ірода Антипу (1436)

Як і "свідчення Флавія" про Ісуса, його розповідь про проповідника Іоанна часто цитувалася християнськими авторами, які не сумнівалися в тому, що у Іосифа йдеться про євангельського Іоанна Хрестителя (*Orig. Contr. Cels. I, 47; Euseb. Hist. Eccl. I, 11. 1-6; Cedrin. Hist. – C. 196; Georg. Ham. Chron. III, 116* (*240*) та ін.). Хоча деякі учені розцінюють це місце як християнську інтерполяцію, серйозних підстав для цього немає. Загальний стиль цього уривка і окремі вирази його відповідають духу Іосифа Флавія. Таким чином він змальовує дещо раніше Хонію Праведного (*Ant. Iud. XIV, 2, 1*) і самого Ісуса. Питання лише в тому, чи можна з повною упевненістю ототожнити проповідника Іоанна з євангельським Іоанном Хрестителем. Вказівка на ритуальне омовіння (βάπτνσμα), що здійснювалося проповідником, майже не залишає сумнівів, що це Іоанн Хреститель (Ἰὼαννης ὁ Βαπτιστής). Навіть те, що Іосиф нічого не говорить про есхатологічний характер проповіді Іоанна – "*покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне!*" (*Мт. 3, 2; Мк. 1, 15*) – не може вважатися тут рішучою перешкодою. Іосиф отримав свідчення про Іоанна з інших рук і міг не знати про цю особливість проповіді Іоанна, не надати їй значення або свідомо замовчувати її, аби не хвилювати своїх греко-римских читачів. Не заважає ототожненню і та обставина, що згідно з Євангеліями Іоанн був страчений Іродом за намовою його жінки Іродіади, розгніваної на Хрестителя за те, що він засуджував їхній протизаконний шлюб (*Мт. 14, 2–12; Мк. 6, 14–29*), тоді як Іосиф вважає причиною страти Іоанна підозрілість Ірода. Розповідь Іосифа така, що не виключає і євангельської версії. Ненависть Іродіади могла бути додатковою причиною розправи з неугодним проповідником.

Втім, тут є хронологічна неузгодженість. Так, за Іосифом весілля Ірода з Іродіадою відбулося незадовго до війни з Аретою IV. Війна ця почалася в період намісництва в Сирії Вітеллія, тобто в 36 н.е. Водночас Євангеліє від Луки (*Лк. 3, 1*) датує вихід Іоанна Хрестителя на проповідь 15-м роком Тіберія Кесаря (29 н.е.) і, судячи з євангельських розповідей, діяльність Іоанна продовжувалася рік-півтора. Ісус, що хрестився у нього, ще не почав свою проповідь, як Іоанн вже був узятий під варту. Тобто страта Іоанна Хрестителя сталася в 30–31, що на 5–6 років передує шлюбу Ірода й Іродіади. Отже, потрібно або знайти хронологічні неточності в послідовному викладі Іосифа Флавія, або переглянути датування Луки, або визнати, що шлюб Ірода-тетрарха й Іродіади укладений після страти Іоанна і немає до нього жодного відношення, або, нарешті, встановити, що Флавіїв Іоанн не є Іоанном Хрестителем. Пророк Іоанн Хреститель багато разів згадується в Євангеліях (***Мт. 3, 1–15; 4, 12; 11, 2–14; Мк. 1, 4–10; Лк. 1, 1–80; 3, 19–20; 7, 18–29; Іоан. 1, 6–40; 3, 23–36; 4, 1***).

Пише про нього і Євсевій Памфіл: "(*4*) *Euseb. I, 11.*(*4–6*). ***Про це написано у 18-й книзі"Старожитностей", де про Іоанна сказано дослівно так: "Дехто з іудеїв думає, що згубив Бог війська Ірода по всій справедливості, караючи його за смерть Іоанна, якого називали Хрестителем.*** (*5*) ***Ірод убив його – чоловіка гідного, який переконував іудеїв вправлятися в доброчесності, бути справедливими один до одного і благочестивими перед Богом і тоді вже приходити хреститись. Він вважав, що хреститись варто не задля того, щоб вимолити відпущення гріхів, а заради чистоти тілесної, коли душа ще раніше очищена праведністю.*** (*6*) ***Навколо нього збирались люди, натхненні його словами. Ірод же, боячись, щоб він, маючи таку силу переконання, не підняв бунту*** (***здавалось, що за його порадою люди зродлять усе***), ***вирішив, що значно краще попередити події й убити Іоанна, не чекаючи бунту, аніж каятись потім, якщо відбудеться переворот. Запідозрений Іродом, він у кайданах був відісланий у Махерунт*** (***про цю в'язницю ми говорили раніше***) ***і там убитий***".

[263] Хрещення.

[264] Хрещення.

[265] Дослівно: "до великого (= знатного) читця (= тлумача) (Закону дослівно).

[266] *Попередити це* – щоб за порадою Іоанна люди не підняли бунт.

[267] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 448–450.***

[268] Точніше дочки царевича Александра і Александри, дочки Гіркана II.

[269] **Агріппа I Великий** (10 до н.е. – 44 н.е.), син Арістобула і Береніки, внук Ірода Великого, племінник Ірода Антипи. Виховувався в Римі, де подружився з майбутніми імператорами Гаєм (Калігулою) і Клавдієм, від яких отримав владу: у 37 Калігула віддав Агріппі I володіння покійного тетрарха Філіппа – Ітурею і Трахонітіду, в 39–40 додав тетрархію скинутого дядька Ірода Антипи, а з приходом до влади імператора Клавдія (41) Агріппа став царем усієї Іудеї й Самарії (41–44). Таким чином йому було повернуте як звання царя, так і права на всі колишні володіння Ірода Великого та тетрархію Галілеї. Він здійснював потужне будівництво; зокрема Єрусалим був обнесений новою стіною (*Ant. Iud. XIX, 7, 2*). У Діяннях святих апостолів Агріппа I фігурує з ім'ям "цар Ірод" (*12, 1*), яким насправді він ніколи не називався. За його наказом був убитий апостол Яків Зеведей (Старший) і посаджений у темницю апостол Петро (*12, 2–4*). За повідомленням Іосифа Флавія, Агріппа помер у Кесарії у віці 54 роки від страшенних болей у шлунку (*Ant. Iud. XIX, 8, 2*). Лука розповідає: "*І Ангел Господній ура́зив знена́цька його, бо він не віддав слави Богові. І черва його з'їла і він умер.*" (***Діян. 12, 23***). Сучасні дослідники роблять припущення,

що Агріппа був отруєний своїми придворними. Агріппа I згадується в Новому Заповіті (***Діян. 12, 1–11, 20–22***). Після його смерті Іудея перетворена на римську провінцію (44). Цього року у Палестині був голод.

270 **Агріппа II Молодший** (27–96), син Агріппи I, майбутній правитель Трахонітіди і номінальний цар Іудеї (54–93), який тримався римлян під час антиримського повстання іудеїв (66–73). За визнанням самого Іосифа Флавія, він був досить високої думки про його твори (*Vit., 364*; див. також: *Euseb. Hist. Eccl. III, 10.9*). У "Діяннях святих апостолів" розповідається, як Агріппа Молодший разом зі своєю сестрою Беренікою прибув до прокуратора Іудеї Порція Феста (60–62) і був учасником допиту ап. Павла (***Діян. 25, 13–26, 26, 1–32***) після його 4-ї місіонерської подорожі (58–60). Вислухавши Павла, він сказав: "*Ти мало що не намовляєш мене, щоб я став християнином*" (***Діян. 26, 28***). Після цього Павло був відправлений до Рима.

Суріков В.І. Апостол Павло пояснює догмати віри в присутності царя Агріппи, сестри його Береніки і проконсула Феста (1875)

Ап. Павло був молодшим сучасником Ісуса. Він народився на 10–15 років пізніше Ісуса, вперше прибув у Єрусалим близько 30 н.е., де навчався в школі Гамаліїла, християнином став близько 36 н.е., тобто за часів Пілата (26–36), в правління набатейського царя Арети IV (9 до н.е. – 40 н.е.); він проповідував за часів імператора Клавдія (41–54), прокуратора Ахайї Галліона (53), прокуратора Іудеї М. Фелікса (52–60) і П. Феста (60–62), за первосвященика Ананії (46–62), за царя Агріппи II (54–93). Всі ці особи, відомі в багатьох історичних документах, фігурують у "Діяннях" і "Посланнях".

"Послання" ап. Павла були написані в 50–60-х рр. Як би там не було, жодне з них не могло бути написане після падіння Єрусалима (у 70 н.е.). Загибель Єрусалима дала б Павлу вирішальний аргумент проти апологетів старого Закону, і він би не забарився скористатися цим. Проте в "Посланнях" немає жодного натяку на цю подію.

У “Посланнях” апостола йдеться про народження Христа, про його проповідь, про дванадцять його апостолів, таємну вечерю, хресну смерть і воскресіння. Павло повідомляє про свої зустрічі з людьми, які особисто знали Ісуса, – Петром, Яковом та Іоанном, а також з “багатьма” іншими свідками воскресіння. Зрозуміло, що, не будучи прямим учнем Ісуса, Павло мало говорив про подробиці його життя, залишаючи цей привілей очевидцям. Однак і для недосвідченого читача зрозуміло, що говорячи про Христа, Павло мав на увазі не міфічну істоту, а Ісуса Назарянина.

Тіт і Береніка (1815). *Емалева мініатюра*

Щодо ліберального Агріппи II, то він марно намагався вгамувати іудейське повстання 66–73 н.е., після якого зумів залишити за собою Ітурею. Помер у 100.

[271] *Береніка* – знаменита **Береніка III** (28–?), вродлива й розпусна дочка Агріппи I Кіпрського, “іудейська Клеопатра”. Вона почергово виходила заміж за Марка, сина александрійського алабарха Александра (41), за свого дядька Ірода Халкідського (близько 44) і, нарешті (близько 64), за кілікійського царя Полемона II (38–64). Після смерті останнього чоловіка Береніка переїхала до брата Агріппи II (з яким вона, можливо, жила разом). Під час римсько-іудейської війни в 67 стала коханкою Тіта (39–81), полководця і майбутнього імператора (79–81), сина імператора Веспасіана (69–79), який уже двічі був жонатий. Разом з Агріппою підтримала Веспасіана. В 75 вона приїхала в Рим на запрошення Тіта (*Suet. Tit, 3*), який прийняв її в свій палац. Він готовий був оженитися на ній, але через громадську думку вислав зі столиці. При сходженні Тіта на престол (79) повернулася в Рим, але була вислана повторно (*Suet. Tit, 7, 1–2*). Про неї писали Тацит (*Hist. 2, 2, 81*) і Діон Кассій (*Dio Cass. 65, 15.18*), вона згадується в Новому Заповіті (***Діян. 25, 13, 23; 26, 30***).

[272] *Ірод Халкідський* – Ірод II Халкідський (41–49), який правив у Халкіді біля підніжжя Лівану. Син Арістобула, рідний брат Агріппи I.

[273] **Саломея** – дочка Ірода Філіппа й Іродіади, жінка Філіппа II. В Євангеліях зображується як одна з винуватців смерті Іоанна Хрестителя, але не називається за іменем (***Мт. 14, 6–11; Мк. 6, 22–28***).

[274] Надалі (*7, 2*) Іосиф Флавій повідомляє, що Іродіаду спіткала доля свого чоловіка, разом з яким вона вирушила на заслання. Щоправда, важко сказати, чи був у неї інший вихід.

[275] *Друз* – Друз Юлій Цезарь (Молодший) (13 до н.е. – 23 н.е.), син імператора Тіберія і його першої жінки Віпсанії Агріппіни, дочки Марка Віпсанія Агріппи, сподвижника Октавіана Августа. Консул 15, 18 н.е. Став жертвою інтриг командира імператорської гвардії Сеяна і своєї жінки Лівії, яка стала коханкою Сеяна. Сеян і Лівія отруїли Друза повільно діючою отрутою. Через 8 років Тіберію стало відомо про злочин. Сеян і Лівія були страчені, багато інших людей загинули в результаті жахливої розправи, влаштованої Тіберієм при розслідуванні цієї справи.

[276] *Друз Великий* (*Старший*) – Клавдій Нерон Друз (Друз Старший) (38–9 до н.е.), молодший брат Тіберія, пасинок Августа (син Лівії Друзілли і сенатора Тіберія

Клавдія Нерона). Народився через три місяці після того, як Лівія вступила до нового шлюбу з Октавіаном. Прославився під час походів в Германію і Рецію (12–10 до н.е.). Консул 9 до н.е. Його жінкою була Антонія Молодша (39 до н.е. – 38 н.е.), дочка Марка Антонія і Октавії. У них народились сини Германік Цезар і майбутній імператор Клавдій. Друз загинув в результаті нещасного випадку. Антонія, жінка рідкісної вроди й високої моральності, вирішила залишитися вдовою. Саме вона повідомила Тіберію про змову Сеяна.

[277] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 157–158.***

[278] Мається на увазі Агріппа I.

[279] *Германік* – Юлій Цезар Германік (15 до н.е. – 19 н.е.), племінник Тіберія, був усиновлений в 4 н.е. своїм дядьком (Тіберієм) за наказом Октавіана Августа. Германік був видатним римським полководцем. Консул 12, 18 н.е. В 13 н.е. призначений командувачем 8 рейнських легіонів, здійснив ряд вдалих походів у Германію, добившись важливих перемог над варварами (14–16 н.е.). Після смерті Августа він відмовився від пропозиції армії стати володарем Риму. Відчуваючи підозру і заздрість до Германіка, Тіберій відправив його в східні провінції. У 19 н.е. 34-річний Германік був отруєний намісником Сирії (17–19) Гнеєм Кальпурнієм Пізоном, який ворогував з ним. Германік був надзвичайно популярним серед римлян, його смерть викликала загальний траур. Ходили чутки, що в отруєнні Германіка винний сам імператор Тіберій. Пізон перед судом сенату був звинувачений в убивстві Германіка, жадобі влади, нечестивих жертвоприношеннях. Відчуваючи загальну ненависть, він покінчив з собою. Сином Германіка був Юлій Цезар, на прізвисько Калігула (12–41). Прізвисько Калігула ("чобіток") отримав хлопчиком від воїнів, перед якими з'являвся одягнутим у спеціально пошитий військовий одяг маленьких розмірів.

[280] *Гая* – Калігули.

[281] Тіберій помер 16 березня 37 н.е. на 78-му році життя (*Tac. Ann. 6, 50*). На думку Светонія (*Suet. Calig. 12*), імператора умертвив Калігула.

[282] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 460, 462.***

[283] Калігули.

[284] *Марулл* – Епідій (?) Марулл, намісник Іудеї і Самарії (?) в 37–41 н.е.

[285] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 158.***

[286] *Гай* – Гай Юлій Цезарь (Калігула), син Германіка Цезаря, онук Тіберія, імператор (37–41). Народився 31.08.12 н.е. Після заслання своєї матері Агріппіни Старшої на о. Пандатерію, де вона і загинула, Гай жив спочатку у своєї прабабусі Лівії Августи, а після її смерті в 29, у своєї бабусі Антонії. У 31 Тіберій викликав його до себе на острів Капрі. Тіберій дуже підозріло ставився до жінки й дітей Германіка, були репресовані брати Гая – Нерон Цезар і Друз Цезар (їх замучили голодом); Гай же зумів переконати Тіберія в своїй лояльності. 18 березня 37 н.е., через два дні після смерті Тіберія, Гая проголошено імператором під іменем Гай Цезар Август Германік. Консул 37, 39, 40, 41. Жорстокий, вів аморальний спосіб життя. За Светонієм (*Suet. Calig. 50*), Калігула був несповна розуму; свого коня він, наприклад, збирався зробити консулом, вимагав, щоб його вшановували як Бога, іноді з'являвся перед народом з атрибутами Юпітера і Нептуна. Подібно Тіберію він розгорнув жорстокі репресії проти римської знаті. Був убитий в результаті двірцевої змови.

[287] Тетрарх Філіпп помер у 34 н.е. (*Ant. Iud. XVIII, 4, 6*), і деякий час його колишні володіння входили до складу римської провінції Сирія.

[288] Іродіада.
[289] Варіант: “в Галлію”.
[290] Близько 40 н.е.
[291] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2006. – № 4. – С. 225.***
[292] *Він* – Агріппа І.
[293] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф. ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 465.***
[294] Історія посольства до Калігули детально описана Філоном у його творах “Проти Флакка” (*In Flacc.*) і “Про посольство Гая” (*Leg ad Caium*).
[295] *Александрія* – місто і порт у дельті Нілу, головної єгипетської ріки (довж. 6 671 км). Місто заснував Александр Македонський у 331 до н.е. При вході в порт височів маяк, висотою 120 м, одне з “семи чудес світу”. За часів Птолемеїв було столицею Єгипту, залишившись великим містом і в римські часи. Тут мешкала велика діаспора іудеїв, яка населяла два з п’яти районів міста.
[296] Мова йде про Філона з Александрії (25 до н.е. – 50 н.е.) – іудейсько-елліністичного філософа, який намагався раціоналізувати іудаїзм і поєднати його з грецькою філософією (особливо зі стоїцизмом і платонізмом). Ідеї Філона близькі християнству.
[297] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 161.***
[298] Калігула був убитий 24 січня 41 до н.е. на 29-му році життя.
[299] *Клавдій* – римський імператор **Клавдій** (41–54), молодший син Друза Старшого (брата Тіберія і Германіка). Народився 1.08.10 до н.е. Повне ім’я – Тіберій Клавдій Друз Нерон Германік. Консул 37, 42, 43, 47, 51. Під час убивства змовниками Калігули 51-річний Клавдій знаходився в Палатінському палаці. Злякавшись, він сховався за ширмою, але був витягнутий звідти преторіанцем (імператорським гвардійцем), який привітав його як імператора. Преторіанці принесли Клавдія на носилках у свій табір. Усі ці події описує Светоній (*Claud. 10*). На бік Клавдія перейшов Агріппа, який у той час перебував у Римі. Третьою його жінкою була Валерія Мессаліна (близько 23–48), четвертою – Юлія Агріппіна Молодша (15–59). Про нього писали Діон Кассій (*Dio Cass. 60, 1–2, 14–16, 19, 34*), Таціт (*Agr. 13*), Сенека (*Epist. 3, 4*), Пліній (*Nat. hist. 11, 37, 73*). Клавдій згадується в Новому Заповіті (***Діян. 11, 28***). Див.: розділ “Клавдій”.
[300] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 501.***
[301] *Вони* – солдати, які вбили Калігулу.
[302] *Сенатори* – вищий стан у Римі. В період Республіки це були члени сенату, які призначалися з числа колишніх магістрантів (консули, претори та ін.). Скликати сенат мали право вищі магістрати – диктатор, консул, претор. У період ранньої Імперії приналежність до сенатського стану визначалася за спадковим принципом, майновим цензом (Октавіан встановив для сенаторів ценз в 1 млн. сестерціїв), титулом, який присвоював принцепс. Представники цього стану були переважно великими землевласниками.
[303] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 162–163.***
[304] *Він* – Клавдій.
[305] *Царство Лісанія* – тетрарха Авілінеї Лісанія (40–36 до н.е.) у Лівані, на захід від Дамаска, зі столицею в Авілі. Його землі в 41 н.е. перейшли до Агріппи.
[306] *Іроду* – Іроду Халкідському.
[307] Береніка.

[308] *Його* – Агріппи I.

[309] *Помер* – Агріппа I помер у 44 н.е. Можливо, він був отруєний за наказом сирійського намісника Г. Вібія Марса (42–45), який вбачав у спорудженні Агріппіної стіни в Єрусалимі і в проведенні ним наради з п'ятьма іншими васальними східними царями загрозу римським інтересам.

[310] *Агріппу* – тут Агріппа II.

[311] *Молодий* – молодому Агріппі II було тоді 17 років. Він знаходився в Римі і виховувався при дворі Клавдія. Коли помер його батько, Клавдій хотів відправити його в Іудею з царськими повноваженнями як спадкоємця, але проти цього виступили імператорські вільновідпущені, які вже набули всесильного впливу на Клавдія (*Ant. Iud. XIX, 9, 2*).

[312] *Куспій Фад* – прокуратор Іудеї (44–47), спадкоємець Марулла (37–41).

[313] *Тіберій Александр* – Тіберій Юлій Александр, прокуратор Іудеї (47–48), племінник філософа Філона з Александрії. Після цього був намісником Єгипту (66–69). За свідченням Светонія, одним із перших підтримав претендента на імператорський трон Веспасіана. Допомагав придушувати іудейське повстання (*Suet. Vesp. 6, 3*).

[314] *Звичаї і вдача* – це не зовсім так. Уже прокуратор Іудеї Куспій Фад намагався перебрати право призначення первосвященика і з цією метою висунув вимогу передати одяг первосвященика під свою охорону. Іудейські посли в Римі зуміли добитися від імператора Клавдія відміни цього розпорядження.

[315] У 49 н.е. від першої жінки Ірод мав сина Арістобула, від другої, Береніки, двох синів.

[316] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 516.***

[317] *Йому* – Агріппі.

[318] *Авіла* – місто, центр Авілінеї, області в Лівані й Сирії, розташоване біля р. Варади. Авілінеєю, за Євангеліями, на 15-му році правління Тіберія управляв четвертокласник Лісаній (Лк. 3, 1). Сусідній з містом пагорб Небі-Хабіл в народі вважається місцем поховання Авеля.

[319] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 539–540.***

[320] Після смерті Агріппи I Іудея була знову перетворена на римську провінцію.

[321] *Февда* – якийсь **Февда**, керівник повстання (близько 44), який оголосив себе Месією ("Христом") чи пророком, залучив до себе понад 400 прихильників обіцянкою звільнити їх від гніту після того, як він переведе їх через Іордан, води якого повинні розступитися. За наказом Куспія Фада загін кінноти вчинив розправу над беззбройним натовпом, а Февді відрубали голову. Про ці події повідомляє не тільки Іосиф Флавій у своїх "Іудейських старожитностях" (*Ant. Iud. XX, 5, 1*), але й новозаповітні Діяння святих апостолів: "*Бо незадовго перед цим з'явився Фе́вда, видаючи себе за когось великого, і до нього приєдналося близько чотириста чоловік; але його вбито, і всі, хто слухав його, розійшлись і зникли*" (***Діян. 5, 36***). Щоправда, порівняння повідомлень Іосифа Флавія і "Діянь святих апостолів" показує, что автор "Діянь" допустив хронологічну неточність: виступ Февди відбувся не за часів первосвященика Каіафи (18–36), а дещо пізніше, саме в намісництво Куспія Фада (44–47).

[322] Очевидно, передбачалось повторення чуда, що відбулося при переході через Іордан ізраїльтян під керівництвом Ісуса Навіна (*Нав. 3, 8–17*).

[323] *Ананія* – первосвященик **Ананія** (46–62), син Недева.

[324] *Куман* – Вентідій Куман, намісник Іудеї (48–52).

[325] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 163.***

[326] Загинуло 20 тис. чол. (*Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 5, 3*).

[327] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 543.***

[328] *Квадрат* – намісник Сирії Уммідій Квадрат (51–60).

[329] *Ананія* – замінений первосвящеником Іонатаном у 52. Враховуючи те, що одним зі звинувачувачів апостола Павла перед прокуратором Феліксом у 53 був первосвященик **Ананія**, який згадується в Новому Заповіті (***Діян. 23, 2; 24, 1***), стає зрозуміло, що Ананія виправдався і зміг повернутися з Риму в Єрусалим. У 67 вбитий.

[330] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавій Іосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2007. – № 2. – С. 238.***

[331] Тут характеристика первосвященика Ананії співпадає з його характеристикою в Діяннях святих апостолів.

[332] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф. ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 544.***

[333] *Фелікс* – **Марк Антоній (Клавдій) Фелікс**, вільновідпущений, потім намісник об'єднаної провінції Іудея-Самарія-Галілея-Перея (52–60). Брат Палланта (Suet. Claud. 28). Оженившись на Друзіллі, поріднився з імператором Клавдієм. Притісняв іудеїв. Відомий за Діяннями святих апостолів як римський правитель, який у Кесарії разом із Друзіллою в 53 судив апостола Павла (***23, 24–35; 24, 1–27***). Нерон змістив Фелікса й призначив на посаду Порція Феста (60–62). Мабуть, завдяки заступництву брата Фелікс уник звинувачень з боку іудеїв.

[334] *Паллант* – або Паллас, впливовий вільвідпущений за часів Клавдія. Колишньому рабу своєї матері Антонії імператор доручив завідувати фінансами. За повідомленням Таціта, він володів майном, яке оцінювалось у 300 млн. сестерцій (*Ann. 12, 53*). Антоній Фелікс, брат Палланта, був прокуратором Іудеї в 52–60 н.е. Таціт звинувачував його в значно більшій жадібності. Паллант зберіг вплив і при Агріппіні, але в 62 був отруєний Нероном, який прагнув заволодіти його багатством.

[335] *Друзілла* – тут **Друзілла**, молодша дочка Агріппи, онука Антонія й Клеопатри, жінка Фелікса. Загинула разом із сином Агріппою (від Фелікса) під час виверження Везувію. Згадується в Новому Заповіті (***Діян. 24, 24***).

[336] *Азітс* – емеський цар, перший чоловік Друзілли.

[337] Царя Коммагени.

[338] *Переступити закон* – іудейський закон.

[339] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 166.***

[340] Безчинств у Іудеї.

[341] У 41 н.е.

[342] *Єпархія Вара* – єпархія – грецький еквівалент слова "провінція". Невідомо де вона була, але в будь-якому разі не в Сирії.

[343] Клавдій помер 13.10.54 на 64-му році життя.

[344] **Нерон** – Луцій Доміцій Агенобард, син Агріппіни Молодшої (дочки Германіка і Агріппіни Старшої), 4-ї жінки Клавдія (з 49), але від її першого шлюбу з Гнеєм Доміцієм Агенобардом (онуком М. Антонія). Народився 15.12.37. За наполяганням своєї матері Нерон був усиновлений Клавдієм (50) і названий Тіберій Клавдій Друз Германік Цезар. Очевидно, Агріппіна й отруїла Клавдія. Під іменем Нерон (пізніше – Імператор Нерон Клавдій Цезар Август Германік)

став імператором (54–68). За його розпорядженням був отруєний Британік, син Клавдія від його третьої жінки Валерії Мессаліни (убитий в 48), як можливий претендент на престол.

Консул 55, 57, 58, 60, 68. У 62 Нерон звинуватив свою жінку Октавію, сестру Британіка, в перелюбстві, вона була заслана і вбита. Вступивши в конфлікт зі своєю владною матір'ю, Нерон знищив і її. Для цього, за повідомленням Таціта (*Ann. XIV, 3, 10*), був сконструйований особливий корабель, який після виходу в море повинен був розпастися на частини. Але Агріппіна врятувалася з-під свинцевого даху каюти, який упав на її ложе, в метушні вона зуміла вислизнути з корабля і, незважаючи на рану в плечі, дістатися до берега. Проте тут же на її віллу був надісланий загін воїнів, і мати Нерона була позвірячому заколота мечами (59 н.е.). За наказом Нерона покінчив життя самогубством його вихователь філософ-стоїк і колишній сановник Луцій Анней Сенека (65). У 64 за звинуваченням у підпалі Риму (ходили чутки, що підпал був здійснений за наказом самого імператора) Нерон організував 1-ше гоніння на християн, багатьох з них він наказав піддати витонченим тортурам (*Tac. Ann. 15, 44*). 29.06.67 апостолу Павлу відрубано голову, а апостол Петро розіп'ятий (перший похований в Остії, другий – у Ватікані). Нерон покінчив з собою 7.06.68 на 31-му році життя. Про нього писали Сенека (*Sen. Quaest. nat. 1, 15*) і Плутарх (*Plut. Galb. 2*). Згадується в Новому Заповіті, хоча й не названий за іменем (***Діян. 25, 11***).

[345] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 167.***

[346] *Сікарії* – преставники вищезгадуваної секти.

[347] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 167–168.***

[348] *Ними* – сікаріями.

[349] *Лжепророк із Єгипту* – **єгиптянин**, керівник повстання (близько 58). Месія ("Христос"), який згадується в Новому Заповіті (***Діян. 21, 38***). За даними Іосифа, зібрав 30 тис. прибічників.

[350] Згідно з Новим Заповітом єгиптянин зібрав у пустелі 4 тис. народу (*Діян. 21, 38*).

[351] *Єлеонська гора* – гора (інакше – Оливкова) на схід від Єрусалима. Здіймалася на 818 м над рівнем океану. Від Єрусалима її відокремлював потік Кедрон. За Євангеліями, на цій горі був заарештований Ісус Христос.

[352] В "Іудейських старожитностях" (*Ios. Flav. Ant. Iud. XX, 8, 6*) образ єгипетського лжепророка, найбільш популярного з усіх його побратимів, які з'явилися в останню епоху падіння Іудеї, окреслюється дещо інакше; він не закликав своїх прибічників до насильницьких дій, а обіцяв їм тільки своїм голосом зруйнувати єрусалимські стіни і цим чудом наочно переконати їх у божественності свого послання.

[353] *Народ* – тут мешканці Єрусалима.

[354] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 547–548.***

[355] Подібний пасаж є і в "Іудейській війні" (*Bell. Iud. II, 13, 4*). Це показує, що Іосиф був противником стихійних месіанських рухів, а в пророках-месіях вбачав обманщиків і спокусників, більш небезпечних, ніж убивці-сікарії. Тому дивним здається вислів (*Ant. Iud. XVIII, 3, 3*) про Ісуса: "*То був Христос* (*Месія – І. М.*)".

[356] В "Іудейській війні", написаній раніше "Старожитностей", образ лжепророка-єгиптянина позбавлений містичних рис: він не обіцяє чудес, але збирається насильнницьки вторгнутися в Єрусалим, заволодіти містом і володарювати

над народом за допомогою озброєних драбантів (*Bell. Iud. II, 13, 5*). Мабуть, цей же лжепророк згадується в Діяннях святих апостолів, коли єрусалимський тисяченачальник запитував заарештованого апостола Павла: "*Чи не той ти єгиптянин, що перед цими днями призвів був до бунту і випровадив до пустині чотири тисячі потаємних убійників?*" (***21, 38***). Співпадає й позначення цього керівника як "єгиптянина" (ὁ Αἰγύπτος), – можливо, він був єгипетським іудеєм, – і час його виступу – близько 58 н.е. Неузгодженість тільки в одному: в "Діяннях" говориться, що лжепророк повів людей у пустелю, а в "Старожитностях" – на Єлеонську гору з наміром вторгнутися звідти в Єрусалим.

[357] ***Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавій Іосиф. – Мн. : Беларусь, 1991. – С. 169–170.***

[358] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л .В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2006. – № 4. – С. 221.***

[359] Вище в "Старожитностях" (*Ant. Iud. XX, 6*) Іосиф писав, що ці дії вчинив намісник Іудеї Квадрат.

[360] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2006. – № 4. – С. 224.***

[361] *Місто* – Тіверіада.

[362] *Правити Семфоріс* – йдеться про піднесення останнього.

[363] **Порцій Фест** – іудейський намісник в 60–62 н.е., спадкоємець Фелікса. Згадується в Новому Заповіті (***Діян. 24, 27; 25, 1–27; 26, 24–32***).

[364] *Фелікс* – вищезгадуваний намісник Іудеї (52–60 н.е.) Марк Антоній Фелікс.

[365] *Альбін* – Альбін був намісником Іудеї в 62–64 н.е.

[366] *Гессій Флор* – згадуваний намісник Іудеї (64–66). Був призначений на цю посаду завдяки протекції жінки Нерона Поппеї, з якою жінка Флора Клеопатра була в дружніх стосунках. При ньому розпочалася Іудейська війна (66–73).

[367] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности. [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 551.***

[368] За сприяння імператриці Поппеї.

[369] Тобто Нерон, який правив у 54–68 н.е.

[370] *Луцій Альбін* – згадуваний іудейський намісник Альбін (62–64).

[371] *Цар* – Агріппа II.

[372] Іосиф Кавій, первосвященик у 61–62 н.е.

[373] Первосвященик Анан, який судив Христа.

[374] Сини Анана періодично обіймали посаду первосвященика: Єлеазар (16–17), Іонафан (36–37), Феофіл (37–41), Матвій (43) і Анан Молодший (62, декілька місяців).

[375] Для Іосифа Флавія Анан Молодший "***у вищій мірі справедлива людина***", яка "***гаряче любила свободу і була шанувальником народного правління***" (*Bell. Iud. IV, 5, 2*). Під час війни 66–73 Анан займав помірковану позицію, виступав проти непримиренних зелотів і був убитий ними в збройній сутичці (*Bell. Iud. IV, 5, 5*).

[376] *Синедріон* – рада вищих священиків, старійшин, законників і книжників, верховний суд в Єрусалимі.

[377] Тут ім'я Ісуса зустрічається вдруге, побіжно, у зв'язку зі стратою праведного **Якова** (62), брата Ісуса, "*якого називали Христом*", в якому бачать новозавітного апостола Якова, "*брата Господнього*" (***Мк. 6, 3***; ***Гал. 1, 19***), учасника Єрусалимського собору (***Діян. 15, 6–29***), 1-го єпископа Єрусалима (33–62). Яків неодноразово згадується в Новому Заповіті (***Мт. 13, 55; Мк. 15, 40; Діян. 12, 17; 15, 13–19; 21, 18; І Кор. 15, 7; Гал. 2, 9–12***). Взагалі в Новому

Заповіті згадуються 4 брати Ісуса (Яків, Іосій, Симеон, Іуда) і сестри (*Мт. 10, 3; 13, 55; Мк. 6, 3*). На думку деяких дослідників, вони були дітьми Клеопа-Алфея, брата Іосифа, й Марії, двоюрідної сестри Марії – матері Христа. Яків був похований біля храму, з якого його скинули. Там до кінця правління Адріана знаходилася стела. Єпископом Єрусалима після нього став Симеон (62–107).

378 Через те, що слова "*...Ісуса, якого називали Христом*" дуже нагадують фразу, яка зустрічається в Євангелії від Матвія "*Ісус, званий Христос* (*Ἰησοῦς ὁ λεγόμενος Χριστός*)" (***1, 16; 27, 17***), виникла підозра, что в цьому місці "Іудейських старожитностей" Іосифа Флавія знову маємо справу з християнською інтерполяцією, яка виникла раніше знаменитого "свідчення" (*Ant. Iud. XVIII, 3, 3*), оскільки на це місце посилається Оріген. Серед прибічників інтерполяції розрізняють дві думки: одні вчені вважають, що весь епізод з Яковом складений християнами; другі розцінюють розповідь про Якова в цілому як справжню і вважають християнською вставкою лише слова про Ісуса.

Якщо в "Старожитностях" Ісус згадується, то в "Іудейській війні" в тому вигляді, в якому вона тепер існує, про нього не говориться нічого. Але є припущення, що Іосиф розповідав про нього в іншому варіанті своєї праці, написаному арамейською мовою, який не дійшов до нас. Німецькі вчені Берендс і Айслер висловили думку, що відгомін цього варіанта може бути знайдений у давньоруському перекладі "Іудейської війни". Академік В. М. Істрін вважав, що слов'янська версія цього твору, яка багато в чому відрізняється від грецької, могла бути запозичена з твору самого Іосифа:

"***Тоді з'явився якийсь чоловік, якщо тільки можна назвати його чоловіком*** (***природа і образ були людські, вигляд же надлюдський, а справи божественні***), ***і творив чудеса дивні й великі. Здавалося б, я можу назвати його людиною, але, дивлячись на його єство, не назву його ангелом. Все, що він робив, творив якоюсь невидимою силою, словом і велінням. Одні говорили про нього, що це постав із мертвих наш перший законодавець і виявив мудрість і здатність зцілювати. Інші ж думали, що він посланий від Бога. Він же багато в чому протидіяв закону і не дотримувався суботи за батьківським звичаєм, але нічого не творив кепського і нечистого. Він усе чинив не руками, а словом, і багато людей приєдналися до нього, слухаючи його вчення, і багато хто думав, що через нього іудеї звільняться від влади римлян. Він зазвичай перебував перед містом на Єлеонській горі. І там же зцілював людей. І зібралися до нього 150 прихильників*** (*слуг*), ***а багато хто з людей, бачачи силу його, що він усе, чого хотів, творив, словом вимагали, щоб він, прийшовши в місто і знищивши римське військо і Пілата, зацарював над ними. Але він відкинув це. Невдовзі звістка про нього дійшла до іудейських владик. І, зібравшись до архієреїв, сказали: "Ми слабкі і нездатні протидіяти римлянам. Але оскільки лук уже натягнутий, підемо і доповімо Пілату, що чули, і будемо спокійні. Бо почує від інших і нас позбавить маєтків і знищить із нашими дітьми". І, пішовши, сповістили Пілата. І він, пославши військо, побив багатьох людей і привів того чудотворця. Допитавши його, Пілат зрозумів, що він праведний, а не лиходій, не бунтівник, не шукач царства. І відпустив його, бо він зцілив його вмираючу дружину. І той пішов на своє місце і став творити колишні справи, і ще більше народу зібралося навколо нього. І прославився він своїми справами більше за всіх. Законники перейнялися до нього ще більшою заздрістю і дали 30 талантів Пілату, щоб він убив його. І той, взявши, дозволив їм самим задовольнити їх бажання. І вони шукали слушного часу, щоб***

убити його... Розіп'яли його всупереч давньому звичаю і багато знущалися над ним" (*Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалі в славянском переводе. – М. : Джон Уайли энд санз, 1994*).

Звісна річ, слова про божественний образ чудотворця слід віднести на рахунок християнського переписувача, хоча Іосиф теж вдавався до подібних висловів. Цікаво інше. Згідно із слов'янською версією Ісуса заарештовували двічі і на момент взяття його під варту воїни влаштували побиття народу. Розповідь відрізняється від євангельської іще багато в чому. Християнський переписувач навряд чи наважився б вступити в таке протиріччя з Писанням; зокрема, він не став би розповідати про подвійний арешт Ісуса. Можна припустити, що Іосиф, почувши про події з чиїхось вуст, передав їх не зовсім точно. Хоча це не виключає можливості подальших змін у тексті.

Крім Йосифа, матеріал з історії Палестини новозаповітної епохи містить Талмуд. Це великий збірник іудейських церковних постанов, законів, моральних приписів і легенд, що формувалися протягом II–V ст. н.е. Початок же він бере в I ст. до н.е. Є в ньому і вказівки на Христа, але вони подаються у формі зашифрованих натяків. Найчастіше Талмуд називає Ісуса "назарянином" або "тією людиною". Сказано, що він займався чаклунством і "звів Ізраїлю зі шляху", що "він навчився магії в Єгипті "і що його" повісили напередодні Пасхи". У Талмуді згадується про вчителя Єлезара, який жив у кінці I ст. і звинувачувався в симпатії до християн. Він зізнався, що чув від якогось Іакова з Секанії слова Ісуса, що сподобалися йому.

379 У 2002 французький філолог Анре Лемер прочитав арамейський напис на вапняній урні, власності єрусалимського колекціонера (останній придбав її 15 років тому у місцевого антиквара). На урні було написано: "*Яків, син Іосифа, брат Ісуса*". Професор Лемер, який вивчав сенсаційну знахідку, стверджує, що поховання такого типу практикувалися лише в іудеїв і тільки протягом кількох десятиріч – приблизно від 20-х до 70-х рр. за Різдвом Христовим (на користь такої дати свідчить і характер листа). Отже, не виключено, що в урні було поховано прах святого апостола Якова, брата Христа.

Проте часом дослідники висловлюють немало заперечень. Так, імена Яків, Іосиф, Ісус були досить поширеними на той час серед іудеїв, тому можна говорити про звичайний збіг. Щоправда, Анре Лемер на ці заперечення навів статистичні підрахунки; у стародавньому Єрусалимі тоді проживало не більше 20 чоловік з іменем Яків, чиї батьки мали ім'я Іосиф, а брати – Ісус. На думку вченого, заслуговує на увагу той факт, що на поховальній урні було вказане ім'я брата померлого, зазвичай таке не прийнято. Ім'я брата, зафіксоване на урні, означає, що в цьому випадку воно було важливою ознакою для ідентифікації. За звичаями того часу тіла померлих ховали в печерах; через рік, коли тіла зотлівали, кістки перекладали в урни із вапна, саме такі, як згадана урна з Єрусалима. Проте в остаточному вирішенні цього питання важливу роль відіграватимуть подальші дослідження науковців про час походження урни.

Гамаліїл і ап. Павло (XIII ст.).
Франція. Вітраж в соборі св. Вінцентія монастиря Шалон-сюр-Сан

[380] Після того, як апостол Яків навернув у християнство велику кількість іудеїв з усіх 12-ти колін Ізраїлевих, а також язичників, книжники і фарисеї розгнівались на нього й скинули Якова з "*наріжника храму*", з того самого, звідки згідно з Євангеліями (***Мт. 4, 5–7; Лк. 4, 9–12***) диявол спокушав кинутися Ісуса. Євсевій Памфіл, опираючись на християнські передання ("Записки" Гегесіппа й розповідь Климента), дещо інакше описують загибель Якова Праведного (*Hist. Eccl. II, 23.20–24*). За словами Євсевія, "***його поховали на тому ж місці біля храму; стела ця й донині біля храму***" (*Hist. Eccl. II, 23.17*). За його вбивство, вважає історик, іудеї були покарані у війні з римлянами (66–73).

[381] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 553.***

[382] *Гамаліїл* – можливо, законовчитель **Гамаліїл**, лідер партії фарисеїв у I ст. н.е. Гамаліїл був онуком Гіллеля, учителем апостола Павла і головою синедріону (20–52). За переказами, його охрестив апостол Петро. Помер у 52. Гамаліїл згадується в Новому Заповіті (***Діян. 5, 34–39; 22, 3***). Його родичем був фарисей Никодим, член синедріону, який теж хрестився від апостолів (*Іоан. 3, 1–21; 7, 50–52; 19, 39–42*). Никодим зустрічався з іншим членом синедріону Іосифом Арімафейським, за переказами – одним із 70-ти апостолів, який таємно бачився з Христом; про нього згадується в Євангеліях (*Мт. 27, 57–60; Мк. 15, 43; Лк. 23, 50–53; Іоан. 19, 38–42*).

[383] ***Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф ; в 2 т. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – С. 554.***

[384] В 66–73 н.е.

[385] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2007. – № 1. – С. 279.***

[386] Вищезгадуваний Ананія, первосвященик у 52 н.е.

[387] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2007. – № 2. – С. 244.***

[388] *Тобі* – Юсту з Тіверіади, політичному опоненту Іосифа Флавія. У період Іудейської війни був комендантом у Галілеї. Написав історичну працю про події в Іудеї від Мойсея до кінця правління Агріппи II (не дійшла). (60–62) і був учасником допиту ап. Павла (***Діян. 25, 13–26, 26, 1–32***) після його 4-ї місіонерської подорожі (58–60). Вислухавши Павла, він сказав: "*Ти мало що не намовляєш мене, щоб я став християнином*" (***Діян. 26, 28***). Після цього Павло був відправлений до Рима.

[389] Насправді від страти Юста врятував сам Агріппа II. На цю страту Юста послав Веспасіан.

[390] ***Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и коммент. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2006. – № 4. – С. 223.***

[391] *Царю* – Агріппі II.

[392] ***Филон Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф, Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона [Текст] / Флавий Иосиф. – Москва – Иерусалим : Еврейский университет в Москве, 1994. – Вып. 3.***

[393] *Веспасіан і Тіт* – батько й син, римські імператори (відповідно 69–79 і 79–81). Веспасіан (Тіт Флавій Веспасіан) 9 разів був консулом (51, 70, 71, 72, 74, 75,

76, 77, 79). Тіт (Тіт Флавій Веспасіан) був 8 разів консулом (70, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80).

[394] Дослівно “закутим”.

[395] *Bel. Iud. III, 392–408; IV, 623–629, 658*. Про становище Іосифа в полоні і наступному житті в Римі див.: *Т. Раджак, С. 206–238*.

[396] Яка роль “помічників” і наскільки добре володів Іосиф нерідною йому грецькою мовою – питання, які не мають однозначної відповіді (*див.: H. St. J. Thackeray. Josephus, the Man and the Histonan. 1929; Також: Т. Раджак, С. 63–64; 257–260*).

[397] Пор.: *Vit., 361 ff.*

[398] Архелай, син Хелкії і чоловік Маріам, сестри царя Агріппи II (*Ant. Iud. XIX, 355; XX, 140*).

[399] Про нього нічого невідомо. Припущення Reinach’а про те, що це цар Халкіс, безпідставне, оскільки останній помер ще до війни (*Ant. Iud. XX, 104*).

[400] В іншому місці (*Vit., 362*) цар Агріппа II згаданий серед тих, хто отримав книги Іосифа в подарунок.

Розділ 2

11 століття

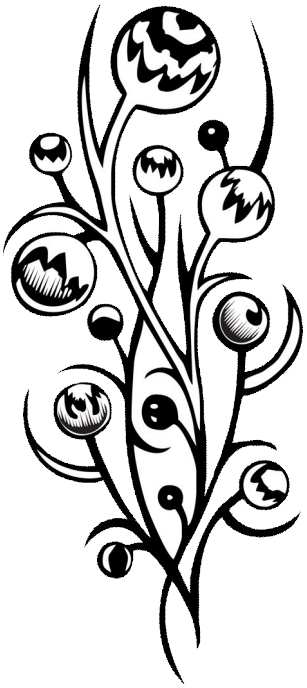

2.1. МАРА БЕН СЕРАПІОН

Мара бен Серапіон

Мара бен Серапіон (*кін. I – поч. II ст. н.е.*) – *давньосирійський історик і філософ. У листі, написаному з полону до сина* (*дійшов у рукописі VI–VII ст., нині зберігається в Британському музеї*), *Мара викладає свої погляди на життя й непостійність людської долі. Лист надрукований у 1855.*

Текст

Mar. (***"Bruc."***) ***114***[1] "114. Скажи нам, наймудріший із людей, на що може покластись людина?

Що ж нам сказати, якщо мудреці піддаються насиллю тиранів?

Саме вони, просвітлені, терплять зневажливе ставлення і не можуть захистити себе.

Яку користь отримали афіняни від того, що стратили Сократа, – адже відплатою їм за це були голод і чума?

Або самосці – від того, що спалили Піфагора, адже в одну мить їх країна була заметена піском?

Або іудеї – від страти свого **мудрого Царя**[2], – адже з того часу у них було відібране Царство?

Бог справедливо відплатив за цих трьох мудреців: афіняни померли від мору, самосці були затоплені морем, іудеї розгромлені і вигнані зі свого царства і живуть у розсіянні. Сократ же став безсмертним завдяки Платону, Піфагор – завдяки кумиру Гери, а **мудрий Цар** – завдяки мудрим законам, які він видав".

Коментар

[1] ***Цьома, С. Історичні свідчення про Ісуса Христа [Текст] / С. Цьома // Труди Київської Духовної Академії.– К. : Видання УПЦ КП, 2006. – Ч. 3. – С. 84.***

Вірогідність цього документа сьогодні не викликає сумнівів у дослідників, а його походження датується істориками кін. I – поч. II ст. н.е. Розмірковуючи про складність людського життя, автор у листі до сина називає великих людей, яких було страчено, і акцентує увагу на покараннях за ці злочини. З листа видно, що його автор не був християнином і не був знайомий з євангельським текстом. Лист Серапіона доводить, що вже за кілька десятиріч після розп'яття Ісуса на Близькому Сході було відомо про якогось "царя іудеїв" як нового законодавця, вбитого тими, хто мав бути його підданими, тобто іудеями. Говорячи про "царя" і його "закон", Мара бен Серапіон не міг мати на увазі нікого з династії Ірода, оскільки жоден із них не загинув від рук одноплемінників

і нікого з них не можна вважати мудрецем, подібним Сократу чи Платону. Тому найвірогідніше, що в цьому випадку йдеться про “царя Іудейського” – Ісуса з Назарета, який дав людям новий “закон”.

[2] *Мудрий цар* – мається на увазі Христос.

2.2. ПЛУТАРХ

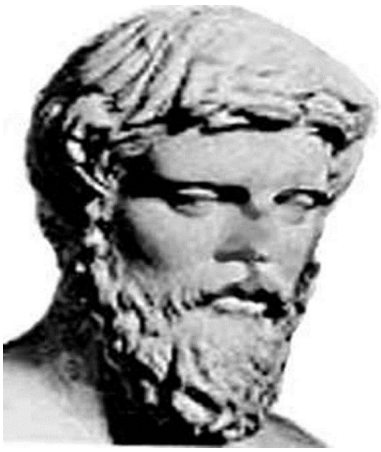

Плутарх

Плутарх із Херонеї (*бл. 46 – 127 н.е.*) – *видатний грецький історик і філософ. Народився в Херонеї* (*Греція*). *Отримав енциклопедичну освіту в Афінах, де згодом удостоєний почесного громадянства. Учень Аммонія. Платонік, але в дусі пізньоантичного еклектизму віддавав данину стоїцизму, перипатетизму і піфагореїзму. Володів ораторською майстерністю. В рідному місті обирався архонтом, з 95 був верховним жрецем Аполлона Піфійського в Дельфах. Об’їздив Грецію, бував у Римі і Александрії, але в основному жив у рідному місті, де займався громадською і просвітницькою діяльністю. У Римі познайомився з К. Соцієм Сенеціоном, який за часів імператора Траяна декілька разів був консулом. Користувався повагою в Траяна і Адріана. Від Траяна отримав особливі повноваження, що дозволяли обмежувати сваволю римських намісників у Греції. За часів Адріана, його учня, – прокуратор провінції Ахайя. Мав сина Лампрія. З 227-ми його творів збереглося більше половини* (*50 біографій і понад 70 “Моралій”*).

Імператор Гальба

Текст

Plut. Galb. 1[1]**.** “1. Але дім Цезарів, Палатін, за більш короткий термін приймав чотирьох імператорів[2], яких, і справді, приводили і відводили ніби акторів у

театрі”.

Plut. Galb. 3[3]**.** “3. В якихось родинних зв’язках знаходився Гальба[4] і з Лівією, жінкою Цезаря[5], і завдяки її покровительству залишив Палатінський палац у званні консула[6]. …Нерон[7] послав його правителем в Іспанію ще до того, як навчився боятися людей, які користувалися великою повагою в Римі”.

Імператор Отон

Plut. Galb. 24[8]**.** “24. Отже, він пояснює, що купив старий дім і хоче показати продавцям місця, що навіюють йому тривогу, а потім через так званий Дім Тіберія[9] спускається на форум, до Золотого стовпа, біля якого закінчуються всі дороги Італії.

Імператор Вітеллій

Plut. Galb. 12[10]. “12. Цей Віній був користолюбивий, як ніхто інший у цілім світі, і страшенно похітливий, що іноді доводило його до злочину. Так, ще молодим юнаком, служачи під керівництвом Кальвізія Сабіна і вперше беручи участь у поході, він привів вночі в табір жінку Сабіна, жінку розпусну і розгнуздану, закутав її в солдатський плащ, і спізнав її прямо перед палаткою полководця – в тому місці, яке римляни називають “прінкіпіа” [principia][11]. За це Гай Цезар[12] кинув його до в’язниці. Але Вінію повезло – Гай помер, і він вийшов на волю. Обідаючи у Клавдія Цезаря[13], він украв срібну чашу. Цезар про це дізнався і на завтра знову запросив його на обід, а слугам звелів, коли він з’явиться, принести і залишити перед ним столовий набір не срібний, а весь, до останнього предмета, глиняний”.

Plut. Galb. 2[14]. “2. Коли становище Нерона зробилось безнадійним і стало зрозуміло, що він ось-ось утече в Єгипет, Німфідій Сабін, який …займав разом із Тігелліном[15] посаду начальника дво-

ру[16], умовив солдатів – ніби Нерона вже не було в Римі – проголосити імператором Гальбу і пообіцяв кожному з двірцевої варти, чи так званих преторіанців, по 7 500 драхм, а тим, хто ніс службу за межами Риму, по 250; проте, щоб зібрати такі кошти, треба було звалити на державу тягар незмірно більш тяжкий, ніж той, який був при Нероні. Нерона ці обіцянки згубили негайно, але невдовзі слідом за ним згубили і Гальбу".

Plut. Galb. 29[17]. "29. При п'яти імператорах[18] жив він у честі й славі, і більше доброю славою, а не силою переміг Нерона".

Коментарі

[1] ***Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Электронный ресурс] / подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев ; в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/galba-f.htm***

[2] *Чотирьох імператорів…* – тобто Нерона (загинув 8.10.68), Гальбу (убитий 15.01.69), Отона (покінчив життя самогубством 14.04.69), Вітеллія (убитий 24.12.69), після яких до влади прийшов Веспасіан. Починаючи з Августа, імператори будували свої палаци на Палатіні, і поступово майже весь пагорб перетворився на імператорську резиденцію.

[3] ***Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Электронный ресурс] / подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев ; в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/galba-f.htm***

[4] *Гальба* – Сервій Сульпіцій Гальба, 6-й римський імператор (68–69).

[5] *Цезар* – Октавіан Август, 1-й римський імператор.

[6] Гальба вперше був консулом у 33 (вдруге – в 69).

[7] *Нерон* – 5-й римський імператор (54–68).

[8] ***Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Электронный ресурс] / подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев ; в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2 – М. : Наука, 1994. – Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/galba-f.htm***

[9] *Дім Тіберія* – частина палацового комплексу на Палатіні, де жив 2-й римський імператор Тіберій (14–37). Золотий мильний стовп був поставленний за наказом Августа на форумі перед храмом Сатурна як кінець усіх доріг, що вели в Рим, і на ньому були позначені відстані від головних міст Італії до Риму.

[10] ***Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Электронный ресурс] / подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев ; в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/galba-f.htm***

[11] *Прінкіпіа* – місце, де стояли вівтарі богів і бойові знамена, тому воно було священним.

[12] *Гай Цезар* – 3-й римський імператор Калігула (37–41).

[13] *Клавдій Цезар* – 4-й римський імператор Клавдій (41–54).

[14] ***Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Электронный ресурс] / подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев ;***

в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/galba-f.htm

[15] *Тігеллін* – Гай Софоній Тігеллін, префект преторія в 62-68. Страчений у 69.

[16] *Начальник двору* – так Плутарх називає начальника преторіанців, імператорської гвардії, табір якої знаходився на околиці Риму. Коли слідом за Віндексом повстали Гальба в Іспанії і Клодій Макр в Африці, а війська відмовились підтримувати Нерона, становище останнього стало безнадійним.

[17] ***Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Электронный ресурс] / подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев ; в 2 т. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – Режим доступа : http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/galba-f.htm***

[18] Гальба (нар. 3 до н.е.) жив за часів Августа, Тіберія, Калігули, Клавдія, Нерона.

2.3. ЮВЕНАЛ

Децім Юній Ювенал (*55/56 – після 127*) *– давньоримський поет. Походив із знатної сім'ї – був сином чи вихованцем багатого вільновідпущеного в місті Аквінумі* (*Італія*). *Перші роки правління Нерона. Отримав гарну освіту в Римі. Довго* (*до 40–50 років*) *займався ораторським мистецтвом, але не задля заробітку, а для власного задоволення; деякий час був військовим трибуном в армії, мав у себе на батьківщині сан головного жерця обожненого імператора Веспасіана, а також займав високу посаду цензора у місцевому міському самоуправлінні. Займався літераторством. Потрапив у немилість одного з імператорів* (*Траяна чи Адріана*) *і був висланий в Британію чи Єгипет.*

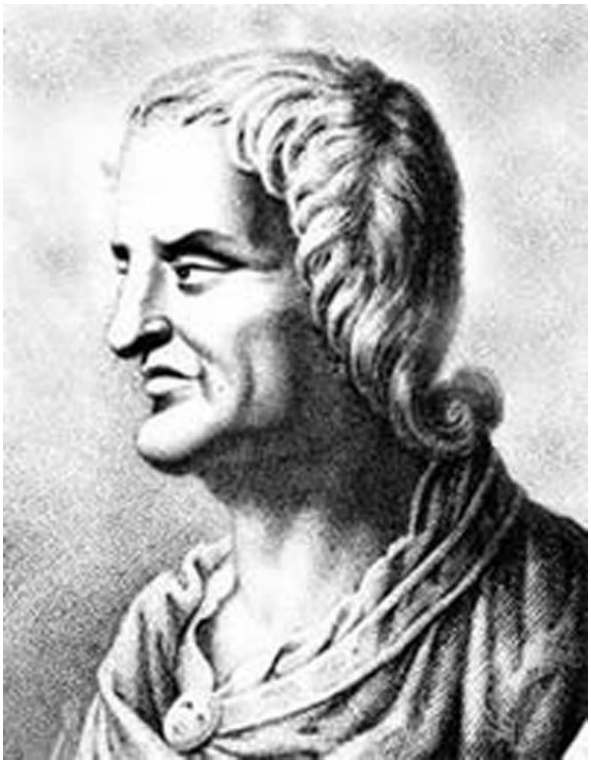

Ювенал

Автор 15 сатир (*у 5 кн., після 100 – після 127*).

Текст

Береніка

***Iuven. Satur. 2 (25–30)*[1].**

"Хто не змішав би небо з землею і моря з небесами,
Якщо Верресу не подобається злодій, а Мілону – убивця,
Якщо розпусників звинувачує Клодій, Катіліна – Цетега,
А тріумвіри[2] не терплять проскрипцій учителя Сулли?
Був спокусник такий, недавно заплямований зв'язком
Жахливим; відновлював він закони суворі…[3]"

***Iuven. Satur. 3 (233–238)*[4].**

"До повного занепаду сил веде негідна їжа,
Давить шлунковий жар. А в яких столичних квартирах
Можна заснути? Адже спиться у нас лише за великі гроші.
Ось тому і хвороба: вози їдуть по вузьких
Вулиць звивах, і лайка чутна в зупинених обозах, –
Сон відлетить, якщо спиш ти як Друз[5], як морська корова[6]".

***Iuven. Satur. 6, 156–160*[7].**

"…Алмаз дорогоцінний, тим знаменитіший,
Що красувався на пальці самої Береніки[8]: колись
Дав його варвар блудниці, – сестрі подарований він Агріппою[9]
Там, де царі оголенням ніг відзначають суботу,
І зазвичай іще доживають до старості свині".

Коментар

[1] ***Римская сатира [Текст] / сост. и науч. подг. текста М. Гаспарова ; пер. с лат. – М. : Худож. лит., 1989. – С. 246.***

[2] *Тріумвіри* – Октавіан Август, Марк Антоній і Емілій Лепід, учасники другого тріумвірату (43). Зрештою Октавіан переміг своїх колег по тріумвірату і став 1-м римським імператором (30/27 до н.е. – 14 н.е.).

[3] *Закони суворі* – натяк на Октавіана Августа та його законодавство.

[4] ***Римская сатира [Текст] / сост. и науч. подг. текста М. Гаспарова ; пер. с лат. – М. : Худож. лит., 1989. – С. 256.***

[5] *Друз* – імператор Клавдій (41–54), який до сходження на престол мав таке ім'я. Про його незвичайно міцний сон писав Светоній (8).

[6] *Морська корова* – тюлень, який вважається найбільш сонливою істотою.

[7] ***Римская сатира [Текст] / сост. и науч. подг. текста М. Гаспарова ; пер. с лат. – М. : Худож. лит., 1989. – С. 271.***

[8] *Береніка* – старша дочка іудейського царя Ірода Агріппи I і його жінки Кіпри. Про ранні роки її життя відомо, що вона тричі була заміжжю: в 13 років її видали за Марка Юлія Александра, сина алабарха Александра Лісімаха (Тіберія Юлія Александра); не пізніше 44 н.е. її чоловік помер, і Береніка залишилася вдовою; після смерті Марка вона була видана за брата свого батька – царя Ірода Халкідського; в шлюбі народилися два сини – Беренікіан і Гіркан; овдовівши в 48, вона поселилась при дворі свого брата Ірода Агріппи II, останнього царя іудейського; бл. 65 стала жінкою царя Олби Полемона II; для вступу в шлюб цар зробив обрізання й прийняв іудаїзм; за повідомленням Іосифа Флавія, Береніка

через свою нестриманість невдовзі покинула свого чоловіка і продовжували жити при дворі брата. Згодом – коханка римського полководця й майбутнього імператора Тіта, який зруйнував Єрусалим.

За чутками того часу, Береніка перебувала в кровноспорідненому зв'язку зі своїм братом Агріппою. Іосиф Флавій повідомляє, що вона вступила в шлюб з царем Полемоном, оскільки "розраховувала покінчити з усіма плітками".

9 Чутки про зв'язок Береніки й Агріппи настільки поширилися, що Ювенал залишив цей віршований опис подарунка Агріппи своїй сестрі з натяком на зазначений зв'язок.

2.4. ТАЦІТ

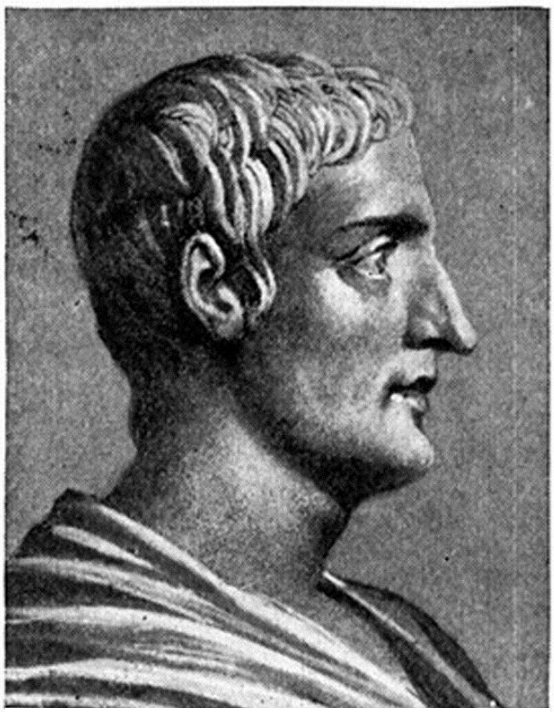

Тацiт

Публій (***чи Гай***) ***Корнелій Тацiт*** (*55/57 – 117/120*) – *один із найвизначніших римських істориків періоду ранньої Імперії, видатний представник світової літератури. Народився, мабуть, поблизу Тревер* (*тепер Трір*) *у Белгіці* (*Пн. Галлія*), *в сім'ї вершників, що належала до "нової знаті". З 6-ти років жив у Римі. Отримав гарну граматичну й риторичну освіту. Складав промови для судових процесів. У 78 оженився на дочці полководця, патриція й додаткового* (*suffectus*) *консула* (*77*) *Гнея Юлія Агріколи* (*40–93*). *Обіймав посади квестора* (*78*), *трибуна, едила* (*80*), *члена жрецької колегії квінтдецемвірів, претора* (*88*), *легата в Белгіці* (*89–90*), *додаткового* (*suffectus*) *консула* (*97*). *Став патрицієм і сенатором, піднявся до нобілів. Був проконсулом Азії* (*112–113*). *За переконаннями – консерватор. Цікавився стоїцизмом. Помер у Римі. В Інтерамні* (*Умбрія, Італія*) *йому встановлено пам'ятник* (*1514*). *Дійшли повністю*

або частково 5 його творів, проникнутих філософськими роздумами: "Діалог про ораторів" (Dial., 80-ті), "Життєпис Юлія Агріколи" (Agr., між 97–98), "Про походження германців і місцерозташування германців" (Germ.), "Історія" (Hist., між 104–109), "Аннали" (Ann., між 110–117). В них ґрунтовно викладається історія Римської імперії з 14 по 96 н.е.

Текст

Tac. Hist. 5, 3–4[1]. "3. …Колись на Єгипет напала зараза, від якої тіло покривається струпами. Цар Бокхорід[2] звернувся з молитвою до оракула Аммона[3] і почув у відповідь: країну слід очистити – виселити в чужі землі людей, які накликали на себе гнів богів. Їх відшукали, зібрали звідусіль і вивели в пустелю; впавши у відчай, вони не в змозі були рухатись. Тоді один з вигнанців на ім'я Мойсей почав говорити, що не варто їм просити допомоги ні в богів, ні в людей. "І ті й інші, – сказав він, – відступились від нас. Покладіться ж на самих себе і на того вождя небесного, що надасть вам допомогу, і негайно позбудетесь нинішніх бід"[4]. Усі погодилися й побрели, не знаючи шляху, першою дорогою, що трапилася. Невдовзі, проте, спрага, що мучила їх, стала нестерпною і вони попадали на землю, відчуваючи наближення смерті. І тут побачили, як на вершину скелі, що височіла в тіні густого гаю, залазить стадо диких ослів. Мойсей здогадався – там, де є трава, є й вода; він пішов слідом за стадом і побачив велике джерело. Вода полегшила муки мандрівників; вони йшли шість днів, не зупиняючись, на сьомий же прийшли в якусь землю, захопили її, вигнавши людей, що обробляли її, і заснували місто й храм.

4. Щоб увічнити себе в пам'яті іудеїв, Мойсей дав їм нову релігію, ворожу всім іншим, які сповідує решта смертних. Іудеї вважають богопротивним те, що для нас священне, і, навпаки, те, що в нас заборонене або аморальне і злочинне, у них дозволяється. У своїх святилищах вони поклоняються зображенням тварини[5], яка вивела їх з пустелі і врятувала від мук спраги. …з часом ледарство почало здаватися їм усе більше привабливим, і тепер вони проводять в гультяйстві кожний сьомий рік"[6].

Tac. Hist. 5, 5[7]. "5. ...Інші ж настанови, мерзенні й гидкі, ґрунтуються на безчесті, яке панує в іудеїв[8]. ...іудеї радо допомагають один одному, зате до всіх інших смертних ворожі й ненавидять їх. Ні з ким вони не ділять ні їжу, ні ложе, уникають чужих жінок, хоча віддані розпусті до крайнощів і зі своїми чинять різноманітні неподобства... Ті, що по своїй волі перейшли до них, теж дотримуються всіх цих законів, але вважаються прийнятими в іудеї лише після того, як сповняться презирства до своїх богів, зречуться батьківщини, батьків, дітей і братів. При всьому іудеї дуже турбуються про зростання [чисельності] свого народу – вбивство

дітей, які народилися після смерті батька, вважають злочином, душі загиблих у бою чи страчених вшановують як безсмертних і тому люблять дітей і зневажають смерть. Тіла померлих вони не спалюють... Бояться вони пекла і багато про нього думають... Іудеї вірять в єдине божественне начало, що осягається лише розумом; вище, вічне, неминуче, воно не піддається зображенню, тому вони вважають безумцями всіх, хто робить собі богів із тліну, за людським образом і подобою. Ось чому у них ні в містах, ні тим більше в храмах немає ніяких кумирів, і вони не ставлять статуй ні на догоду царям, ні на славу цезарям. Жреці їх здавна співали хором під звуки флейт і тимпанів… Звичаї ж іудеїв безглузді й нечисті".

Tac. Hist. 5, 8–9[9]. "8. …Поки сходом правили ассирійці, мідійці і перси[10], іудеї були найбільш жалюгідним із підлеглих їм народів. У часи панування македонян цар Антіох[11] намагався викорінити масово поширені серед них марновірства і запровадити грецькі порядки, аби хоч трохи покращити звичаї цього мерзенного народу…

9. …Гней Помпей першим із римлян підкорив іудеїв і на правах переможця вступив у Єрусалимський храм[12]. Тоді й побачили, що храм пустий, зображень богів у ньому немає, і всі розповіді про його таємниці – безглузді марення[13]. ...Антоній поставив їхнім царем Ірода[14], а Август після своєї перемоги ще більше розширив і зміцнив його владу. Коли Ірод помер, якийсь Симон[15], не чекаючи розпоряджень від Цезаря, сам оголосив себе царем. Квінтілій Вар[16], який тоді правив Сирією, покарав його і привів народ до послуху, владу ж розділили між трьома синами Ірода[17]. За часів Тіберія в Іудеї панував спокій, коли ж Гай Цезар наказав поставити в храмі своє зображення, народ взявся за зброю; невдовзі, щоправда, Цезар помер, і повстання затихло. З царів, які правили країною, хто помер, хто впав у нікчемність; Клавдій зробив Іудею провінцією[18] і призначив управляти нею вершників чи вільновідпущених. Особливою жорстокістю і схильністю до насолод відзначався Антоній Фелікс[19] – раб на троні. Він оженився на онуці Клеопатри й Антонія Друзіллі і став внучатим зятем того самого Антонія, онуком якого був Клавдій".

Tac. Ann. 2, 85[20]. "85. …Обговорювалося [в сенаті] і питання про заборону єгипетських та іудейських священних дій[21], і сенат прийняв постанову вивезти на острів Сардинію 4 000 заражених цим марновірством вільновідпущених[22], придатних за віком для викорінення там розбійницьких ватаг, вважаючи, що якщо через тяжкий клімат вони перемруть, то це не буде великою втратою; решті було наказано залишити Італію, якщо до певного терміну вони не відмовляться від своїх нечестивих обрядів"[23].

Tac. Ann. 12, 23[24]. “23. …Ітуреї й Іудеї після смерті царів Сохема[25] й Агріппи[26] були приєднані до провінції Сирії[27]”.

Tac. Ann. 12, 54[28]. “54. Але подібної помірності не виявляв його[29] брат на ім’я Фелікс, який уже давно перебуваючи на посаді правителя Іудеї, вважав, що, опираючись на таку могутню підтримку, він зможе безкарно чинити беззаконня. Серед іудеїв насправді спалахнули хвилювання й розпочався бунт, коли...[30], і хоча після того, як стало відомо про його умертвіння, це не було виконано, їх все ж не залишав страх, що хтось із принцепсів накаже їм те ж саме. Тим часом Фелікс недоречними заходами штовхав їх на нове безладдя... …провінції, яка була поділена… Феліксу – самаритяни…”

Tac. Ann. 15, 44[31]. “44. Ці заходи[32] були підказані людським розумом. Потім почали думати про те, як умилостивити богів, і звернулися до Сівіллиних книг, на основі яких були здійснені молебні Вулкану і Церері з Прозерпіною, а матрони приносили жертви Юноні, спочатку на Капітолії, потім біля найближчого моря, і зачерпнутою в ньому водою окропили храм і статую цій богині; заміжні жінки урочисто відправили селлістерні[33] й нічні богослужіння. Але ні засобами людськими, ні щедрістю принцепса, ні зверненням за сприянням до божеств неможливо було зупинити наговір, який безчестив його[34], що пожежа[35] була влаштована за його наказом. І ось Нерон, щоб перебороти чутки, відшукав винуватих і запровадив витончені страти для тих, хто своїми мерзотами накликав на себе загальну ненависть і кого натовп називав християнами. **Христа**[36], від імені якого походить ця назва, стратив за часів Тіберія прокуратор Понтій Пілат; але приборкане на деякий час це шкідливе марновірство знову почало прориватися назовні і не тільки в Іудеї, звідки пішла ця згуба, але і в Римі, куди звідусюди стікається все найбільш гидке й безсоромне, і де воно знаходить послідовників. Отже, спочатку були схоплені ті, хто відкрито визнавав себе приналежним до цієї секти, а, потім за їх свідченнями, і велика кількість

Гоніння на християн. *Мозаїка. Сус. Музей*

інших, звинувачених не стільки в злодійському підпалі, скільки в ненависті до роду людського. Їхня страта супроводжувалася знущаннями, бо їх одягали в шкіри диких звірів, щоб вони були розтерзані насмерть собаками, розпинали на хрестах або, приречених на смерть у вогні, підпалювали з настанням темряви заради нічного освітлення. Для цього видовища Нерон надав свої сади; тоді ж він дав виставу в цирку, під час якої сидів посеред натовпу або в одязі візничого правував упряжкою, беручи участь у змаганні колісниць. І хоча на християнах лежала провина і вони заслуговували найсуворішого покарання, все ж таки ці жорстокості викликали співчуття до них, бо здавалося, що їх знищують не заради суспільної користі, а внаслідок кровожерливості одного Нерона".

Tac. Hist. 5, 1[37]. "1. …йшли …безліч арабів – вони були особливо небезпечні для іудеїв, бо ці два народи відчувають один до одного ненависть, звичайну між сусідами".

Коментар

[1] ***Корнелий, Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелий ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 548–549.***

[2] *Бокхорід* – син Тефнехта, єгипетський фараон XXVI династії (VIII ст. до н.е.). Оповідь Таціта про походження іудеїв ґрунтується на творах Херемона й Лісімаха і наукової цінності не має.

[3] *Аммон* – спочатку Бог Гермополя; з часів XI династії його культ поширився у Фівах; з піднесенням останніх Амон став загальноєгипетським державним Богом, главою загальноєгипетського пантеону. Найважливіші храми Амона у Фівах – Карнакський і Луксорський (Іпет). Як верховного бога стародавніх єгиптян греки ототожнювали його з Зевсом, а римляни – з Юпітером.

[4] У викладі повчання Мойсея Таціт припускається помітних суперечностей, на які неодноразово вказували коментатори.

[5] *Тварини* – тобто осла. Для римлян осел був символом підступності, розпусти, безумства. Але звинувачення на адресу християн у тому, що їхньому культу, мовляв, притаманні подібні риси, не могли перешкодити поширенню християнської віри.

[6] *Кожний сьомий рік* – швидше за все мова йде про так званий суботній (кожний сьомий) рік в іудеїв. Щоб не виснажувати землю, в цей рік посівів не здійснювали. Це було підкріплено авторитетом релігії. В Біблії встановлення суботнього року приписується самому Богу, який звелів Мойсею оголосити ізраїльтянам: "*Шість літ будеш засівати своє поле і шість літ обтинатимеш свого виноградника, і збиратимеш урожай його, а сьомого року – субота повного відпочинку буде для землі, повний відпочинок, субота для Господа: поля свого не будеш обсіювати, а виноградника свого не будеш обтинати. Саморослого колосу жнив твоїх не будеш жати, а грон з необрізаних виноградин твоїх не збиратимеш, – рік повного відпочинку буде для землі*" (***Лев. 25, 3–5***). З суботнім роком пов'язаний "ювілейний" (п'ятидесятий) рік (7×7=49). Під час суботнього року не можна було вести військові дії, але у випадку нападу ззовні

іудеї не припиняли опору загарбникам, про що свідчить шалений опір оточених в Єрусалимі селевкідському війську Лісія в суботній рік (165 до н.е.).

[7] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 549–550.***

[8] Як куратор імператорської бібліотеки Тацит користувався численними першоджерелами, включаючи протоколи сенату, що поглиблювало науковість його творів. Незважаючи на це, він, подібно більшості його сучасників, не розрізняв іудеїв і християн, тому його свідчення щодо перших стосуються і других.

[9] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 551–552.***

[10] Ці народи домінували на Сході в IX–IV ст. до н.е. (з перервами).

[11] *Антіох* – сирійський цар Антіох IV Епіфан (175–163).

[12] *... Вступив у Єрусалимський храм* – у 63 до н.е. Цим вторгненням Помпей осквернив храм. Не схвалюючи нерозуміння Тацітом християнства, Л. Ц. Ф. Тертулліан (бл. 160 – після 222) у своїй "Апології" (Apol. XVI, 1–4) зауважував римлянам: ***"(1) Декому з вас улізло в голову, ніби Бог наш є осляча голова. Творець цієї казки Тацит. У V книзі своєї "Історії", говорячи про війну іудеїв, він апелює до питання їх походження. (2) Наговоривши багато дечого, як йому заманулося, про їх ім'я і релігію, він оповідає, що іудеї, звільнившись від іга єгиптян, чи будучи, на його думку, вигнаними, і проходячи широкою Аравійською пустелею, готові були померти від спраги, аж раптом побачили ослів, що йшли на водопій і показали їм джерело; до цього він додає, що вони на знак вдячності зробили осла своїм Божеством. З цього робиться висновок, що християни, пов'язані з іудейським марновірством, поклоняються тому ж ідолу. (3) Тим часом той же історик, настільки сильний вигадник брехні, розповідає, що Помпей після завоювання Єрусалима, ввійшовши в храм, щоб дізнатися про приховані таємниці іудейської релігії, не знайшов там подібного зображення. (4) Немає ніякого сумніву, що якби осел був предметом обожнювання іудеїв, вони встановили б його в святилищі, віддавши перевагу іншим місцям, щоб уберегти його від святотатської зацікавленості"*** *(Тертуллиан. Творения : пер. Е. Карнеева : в 4 ч. – СПб. : Тип. Фишера, 1847. – Ч. 1. – С. 39).*

[13] Це свідчення суперечить твердженню Таціта, поданому в попередньому параграфі його твору, і показує, що Тацит таки відкидає думку про ідолопоклонство в іудеїв (і християн).

[14] *Ірода* – Ірода I Великого, сина князька однієї з областей Палестини. Ще в молоді роки римляни призначили його правителем Галілеї. В 41 до н.е. він отримав від Марка Антонія звання тетрарха Іудеї, а в 40 за поданням М. Антонія і Октавіана Августа римський сенат проголосив його союзним Риму царем Іудеї. В 31 Август ще більше розширив володіння Ірода і фактично зробив його правителем Сирії. Проте його неіудейське походження зумовило різко негативне ставлення до нього всіх прошарків іудейського суспільства. Прагнучи придушити опозицію, Ірод став на шлях жорстоких репресій, у зв'язку з чим його ім'я почало символізувати безжалісного тирана. Помер Ірод у 4 до н.е.

[15] *Симон* – колишній раб Ірода, який після його смерті (4 до н.е.) оголосив себе царем Іудеї.

[16] *Квінтілій Вар* – Публій Квінтілій Вар, ординарний консул 13 до н.е., в 7–6 – проконсул Африки, в 6–4 – пропреторський легат Сирії, потім намісник римської провінції Германія. В 9 н.е. здійснив похід у глибину Германії, який закінчився розгромом германцями римської армії в Тевтобурзькому лісі, знищенням 3 легіонів і загибеллю самого Вара.

[17] *Трьома синами Ірода* – синами Ірода I (Архелаєм, Іродом Антипою і Філіппом).

[18] *Зробив Іудею провінцією* – Іудея, Самарія й Ідумея ще раніше були об'єднані в римську провінцію, яка в 7 н.е отримала назву Іудеї. У 41 Клавдій лише збільшив її територію.

[19] *Антоній Фелікс* – Марк Антоній Фелікс, вільновідпущений імператора Клавдія і брат його фаворита Палланта. Призначений управляти центральною частиною Іудеї (52–60), він невдовзі добився влади над усією провінцією. Переконав Друзіллу залишити свого чоловіка Азіза, царя емеського, і вступив з нею в шлюб (*Діян. 12, 1–4, 20–23; 24, 24*). Його правління відзначалося особливою жорстокістю. Фелікс допитував у Кесарії, потім 2 роки тримав в ув'язненні апостола Павла (*Діян. 23, 24 – 24, 27*). Син Фелікса і його мати Друзілла загинули при виверженні вулкану Везувій (79).

[20] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 77.***

[21] У 19 н.е.

[22] Про це оповідав і Светоній (Suet. Tib. 36).

[23] Це були іудеї, і значна кількість їх, проданих у рабство після захоплення Іудеї Помпеєм (63 до н.е.), була доставлена в Рим. Тут деякі з них, отримавши свободу і ставши вільновідпущеними, поселилися в Заріччі, за Тібром.

[24] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 195***.

[25] *Сохем* – цар Ітуреї (в пн. частині Палестини), який отримав владу від імператора Калігули.

[26] *Агріппа* – Агріппа I, який помер у 49 н.е.

[27] *Сирія* – за часів Клавдія Іудея на якийсь час стала васальним царством на чолі з Іродом Агріппою, що об'єднав у своїх руках майже всі землі Ірода Великого, але після смерті Агріппи вони знову були перетворені на прокураторство-провінцію, яка підпорядковувалася наміснику Сирії.

[28] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 207.***

[29] *Його* – Палланта, вільновідпущеника Антонії, матері Клавдія, який відав фінансами імператора Клавдія і в 62 був убитий Нероном.

[30] Тут у рукописі пропуск. У пропущеному місці була згадка про вищенаведений указ імператора Калігули, який передбачав встановлення в Єрусалимському храмі статуї імператора, що й спричинило хвилювання в Іудеї.

[31] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 285–286.***

[32] Заходи протипожежної безпеки. Перед цим мова йшла про пожежу в Римі в 64 та її наслідки.

[33] *Селлістернії* – вид жертвоприношень богиням (так само, як лектістернії – богам), який полягав у тому, що перед зображеннями богинь ставили стіл з різноманітними стравами.

[34] *Його* – імператора Нерона.

[35] *Пожежа* – мова йде про пожежу Риму (18 – 28.07.64), яка знищила $^{2}/_{3}$ будівель міста і спричинила великі жертви. Сучасники вважали, що пожежа сталася не випадково, а з вини імператора Нерона, який свідомо наказав підпалити столицю з метою подальшого перебудування її на свій смак, а заодно, щоб помилуватися величчю пожежі й надихнути себе на драматичний опис у своїй поемі про пожежу і падіння Трої (Нерон, як відомо, вважав себе великим поетом). Щоб відвести від себе підозру в підпалі, вінценосний безумець вирішив

звинуватити послідовників східних релігій і християн, які мешкали в Римі, й організував перше велике гоніння на християн (64–68), яке, щоправда, обмежилося Римом, але під час якого, згідно з даними християнської історії, були страчені апостоли Петро і Павло (67).

[36] *Христа* – це єдина згадка про Ісуса, яка дійшла від Таціта. Останній зазначає, що Ісус був страчений Понтієм Пілатом у період правління імператора Тіберія (14–37).

Свідчення античних авторів часом тлумачаться по-різному. На тій підставі, що зазначений фрагмент дійшов до нас у єдиному списку XI ст., який був укладений в абатстві Монтекассіно, деякі дослідники вважали, що уривок порушує композицію твору, а співчуття до християн свідчить, мовляв, про те, що фрагмент є або пізнішою інтерполяцією (вставкою) або, щонайменше, результатом редагування християнських переписувачів. Зазначалося, що він суперечить іншим історичним документам. Як доказ наводився латинський присвячувальний напис I ст. з ім'ям Понтія Пілата на уламку кам'яної плити, знайденому в 1961 при розкопках Кесарії Палестинської. Тут він називається "префектом" (praefectus), а не "прокуратором" (procurator), як у Таціта. В Євангеліях же він, як правило, називається правителем (ἡγεμών) (***Мт. 27, 2 та ін.***) Так само називає його й Іосиф. Прокураторами були римські чиновники, які завідували фінансовими надходженнями в імператорську казну. Після I іудейскої війни (66–73) прокураторами стали й римські намісники Іудеї. Ця посада заднім числом була приписана й Пілату.

Інші зауваження до фрагменту стосувалися того, що в I ст. послідовники Христа ще не називали себе "християнами". Вони вживали щодо себе назви "назореї", "святі", "обрані", "сини світла", "учні", "бідні" тощо. Християни на той час складали окреме об'єднання, яке ще повністю не порвало з іудаїзмом. Назву "християни" придумали жителі Антіохії, які "помазувалися" з гігієнічною метою ("Христос" – грецький еквівалент слова "месія", яке є спотворенням єврейського "машіах", що означає "помазаний", "намазаний"). Але ж Таціт пише, що "християни" – це не самоназва віруючих – так їх називали інші.

Нібито на користь ідеї "підробки" свідчить і вжитий щодо християн зворот – "велика кількість", адже на той час християни в Римі складали нечисленну громаду. Правда, зазначений зворот застосовується автором до всіх винних, а не тільки до християн. До того ж слід враховувати психологічну неможливість для віруючого християнина назвати свою релігію "шкідливим марновірством" (exitiabilis superstitio), як сказано у Таціта. Якщо тут і попрацював християнський інтерполятор, то його мотиви незрозумілі.

Прибічники інтерполяції наголошували й на тому, що згадку Тацітом Христа не відзначали в своїх працях Оріген, Євсевій, Ієронім та інші ранньохристияські автори, які водночас радо цитували "свідчення Флавія". Проте автентичність свідчення Таціта опосередковано таки підтверджується ранньохристиянськими богословами. Зокрема, Тертулліан рекомендує римлянам (*Apol. V, 3*): ***"(3). Довідайтесь у ваших істориків: ви побачите, що Нерон перший спрямував свій лютий імператорський меч на нашу громаду, особливо чисельну в Римі"*** (*Тертуллиан. Творения : пер. Е. Карнеева : в 4 ч. – СПб. : Тип. Фишера, 1847. – Ч. 1. – С. 39–40*).

З ним погоджується апологет Луцій Целій Фірміан Лактанцій (бл. 250 – після 326), який наголошує: ***"2, 6.*** … ***ненависний, гідний прокляття тиран*** (*Нерон – І. М.*) ***з'явився раптом саме для зруйнування небесного храму і ви-***

нищення справедливості, і був першим з усіх, хто переслідував рабів Бога, розіп'яв Петра і вбив Павла" (*Лактанций. О смерти преследователей :пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиографический список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 118–119*).

Тієї ж думки дотримувався і церковний історик Сульпіцій Север (363/365 – бл. 425): "*Chron. XXVIII, 2.* ***Він*** (*Нерон – І. М.*) ***першим розпочав гоніння на християн"; "****Chron. XXIX, 1.* ***Тим часом поряд зі збільшенням чисельності християн трапилося так, що Рим був знищений пожежею, коли Нерон перебував у Анції. Але, на думку багатьох, ненависть повернулась на принцепса, оскільки вважали, ніби імператор шукає слави через оновлення міста. 2. І до чого тільки не вдавався, аби не подумали, що пожежа відбулася за його наказом. І ось звернув він свою ненависть на християн і піддав невинних найсуворішому дізнанню і які тільки нові способи умертвіння не винаходив, щоб помирали вони, покриті шкірами і розтерзані собаками, багато було розіп'ято на хрестах чи спалено, а інші були приречені на те, щоб наприкінці дня їх використовували як живі смолоскипи для освітлення. 3. Так було покладено початок гонінням на християн. Після цього спеціальними законами християнська віра заборонялась і не дозволялось відкрито й публічно бути християнином"*** (*Сульпиций Север. Сочинения. – М. : Росспэн, 1999. – С. 71, 72*).

Отже, хоча указ щодо переслідувань християн, мабуть, не видавався, самі переслідування християн за часів Нерона мали місце. Мова, стиль, фразеологія абзацу про християн ні в чому не відрізняються від мови, стилю, фразеології решти розділів книги. Вся тональність оповіді щодо християн відзначається стриманою ворожістю й презирством, чого й слід було чекати від представника староримської традиції. Тому йому властива сувора оцінка християн, хоча він і не схвалює дій Нерона. Його позиція зводиться до стоїчної покірності долі. Намагаючись писати "без гніву і пристрасті", Таціт, проте, вважав християнство шкідливим для інтересів своєї держави. У період подій 64 н.е. Таціту, який найвірогідніше навчався тоді в Римі, було 8–9 років, тому дещо він міг сам запам'ятати, дещо знали й оповідали старші сучасники, а деякі відомості про християн він міг отримати від них самих в Римі чи в Азії. Але, зібравши різні відомості про християн, Таціт часом некритично викладав їх.

Така ситуація була обумовлена й деякими об'єктивними обставинами. Члени ранньохристиянських громад, переважно представники знедолених мас, рабів, демонстрували велику ненависть до Римської держави; вони були сповнені віри в швидку загибель Риму, сподівались, що на зміну його пануванню невдовзі прийде Царство Боже на Землі. Тому, відмовляючись дотримуватись загального культу імператора, християни жили й діяли відчужено, щоб уберегтися від доносів і дій органів влади. Не випадково їх зібрання були оточені таємничістю, а непосвячені не допускались на них. Все це разом з їх способом життя викликало з боку навіть простих язичників відповідну неприязнь і звинувачення християн у "ненависті до роду людського". В результаті в масах населення поширювалися чутки щодо неблаговидних дій християн, які, мовляв, мали місце. Тому немає ніяких підстав ставити під сумнів автентичність повідомлення Таціта. І це повідомлення має важливе значення для науки, а згадка про Христа – і для богослов'я.

[37] ***Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелій ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – С. 548.***

2.5. СВЕТОНІЙ

Гай Светоній Транквілл (*бл. 70 – 140/160 н.е.*) *– римський історик і письменник, юрист і енциклопедист. Походив із сім'ї вершників. Отримав гарну освіту* (*мабуть, у Римі*). *Обіймав посаду трибуна, вів судові справи, входив до складу жрецьких колегій. Приятель Таціта і Плінія. У 119–122 був імператорським радником, мав доступ до державних архівів і бібліотек. Відомий переважно завдяки своїй праці "Життя дванадцяти римських цезарів"* (*бл. 120*) *у 8 кн. У ній подаються біографії римських імператорів від Юлія Цезаря до Доміціана включно. Ця знаменита праця є одним із найважливіших джерел з історії ранньоімператорського Риму. З інших книг* (*"Про граматиків і риторів", "Про поетів", "Пассієн Крісп", "Пліній Старший", "Про царів" та ін.*) *дійшли фрагменти, а ще від ряду творів – тільки їх назви.*

Текст

Suet. Caes. 41, (***3***)[1]. "(3). Перепис[2] громадян він здійснив не в звичайному місці і не звичайним порядком, а по кварталах і через домовласників, і чисельність тих, хто отримував хліб із казни, він скоротив з 320 000 до 150 000. А щоб при оновленні списків не могли виникнути нові безпорядки, він постановив, що кожний рік претор за жеребком замінював померлих отримувачів новими з числа тих, хто не попав до списку".

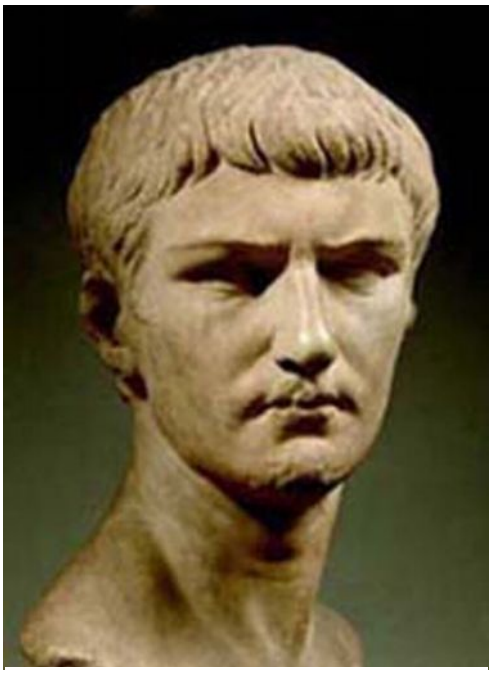

Светоній

Suet. Oct. 27 (***5***)[3] "(5). Трибунську посаду він[4] прийняв пожиттєво, і раз чи два призначав собі товариша на п'ять років. Встановив він і нагляд за звичаями і законами також пожиттєво. У зв'язку з цим повноваженням він три рази здійснював народний перепис, хоч і не був цензором: перший і третій раз з товаришем, у проміжку – сам"[5].

Suet. Tib. 36[6] “36. Чужоземні священнодійства і особливо єгипетські та іудейські обряди він заборонив, тих, хто був відданий цим марновірствам, він змусив спалити свій священний одяг разом з усім начинням. Молодих іудеїв він під виглядом військової служби розіслав у провінції з несприятливим кліматом; решту їх співплемінників чи єдиновірців він вислав з Рима під страхом вічного рабства за непослух. Вигнав він і астрологів, але тим, хто просив помилування і обіцяв кинути своє ремесло, він дарував прощення”[7].

Suet. Claud. 25, (***4–5***)[8]. “(4). Іудеїв, постійно схвильованих через **Хреста**[9] (Chrestus), він[10] вигнав з Риму. Германським послам[11] він дозволив сидіти в орхестрі, оскільки йому сподобалась їх простота і твердість: їм відвели місця серед народу, але вони, помітивши, що парфяни і вірмени сидять разом із сенаторами, самовільно перейшли на ті ж місця, заявляючи, що вони нічим не нижчі за них ні за становищем, ні за доблестю. (5) Богослужіння галльських друїдів[12], нелюдськи жахливе і заборонене для римських громадян ще за часів Августа, він знищив повністю. Навпаки, елевсинські святині він навіть намагався перенести з Аттики в Рим, а сицилійський храм Венери Ерікійської[13], який завалився, бо був дуже старим, за його пропозицією відновлений за рахунок римської державної казни. Договори з царями[14] він укладав на форумі, приносячи в жертву свиню і виголошуючи стародавній вирок феціалів[15]”.

Suet. Claud. 28[16] “28. … не менше любив він[17] і Фелікса, якого поставив начальником когорт і кінних загонів в Іудеї[18], чоловіка трьох цариць…[19]”.

Suet. Nero, 16 (***2***)[20]. “(2). Багато строгощів і обмежень були при ньому[21] відновлені, багато введені вперше: обмежена розкіш; всенародні пригощання замінені роздачею закусок[22]; у харчевнях заборонено продавати варену їжу, окрім овочів і зелені – а раніше там торгували будь-якою їжею; покарані християни, прихильники нового і шкідливого марновірства[23]; припинені забави колісничних візниць, яким давній звичай дозволяв блукати повсюди, для втіхи обдурюючи й грабуючи перехожих; відправлені в заслання пантоміми[24] з усіма своїми прибічниками”.

Suet. Domit. 10 (***2***)[25]. “(2). Загинув … Юній Рустік[26] – за те, що видав похвальні слова Трасею Петі й Гельвідію Пріску, назвавши їх мужами непорочної чесності; під приводом цього звинувачення з Рима й Італії були вигнані всі філософи”[27].

Suet. Domit. 12 (***2***)[28]. “(2). З особливою суворістю, в порівнянні з іншими, стягувався іудейський податок[29]: ним обкладались і ті, хто відкрито вів іудейський спосіб життя, і ті, хто приховував своє походження, ухиляючись від накладеної на цей народ данини. Я пам’ятаю, як у часи ранньої юності при мені в багатолюдному судилищі прокуратор оглядав дев’яностолітнього дідуся, чи він [часом] не обрізаний[30]”.

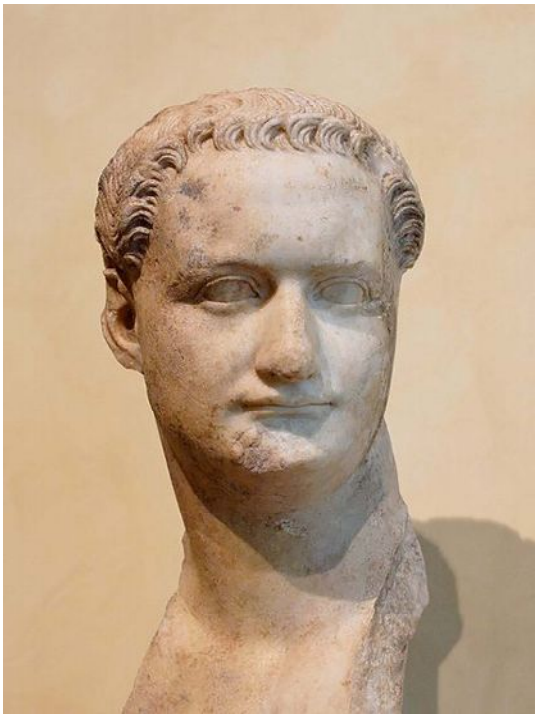

Доміціан. *Рим. Палаццо Консерваторе*

Suet. Domit. 15 (***1***)[31]. “(1). Нарешті, він убив[32] за найдріб’язковішою підозрою свого двоюрідного брата Флавія Клемента ледве не під час його консульства, хоча чоловік цей був нікчемним і лінивим, проте його малолітніх синів він сам відкрито пропонував у свої спадкоємці, перейменувавши одного з них на Веспасіана, а другого на Доміціана. Саме цим він більше за все і прискорив свою загибель[33]”.

Коментар

1 ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 30.***

2 *Перепис* – перепис у ті часи, як правило, здійснювався на Марсовому полі цензором і громадськими писарями. Тут мова йде про перепис Юлія Цезаря.

3 ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 185.***

4 *Він* – Октавіан Август.

5 Див.: розділ “Імператор Октавіан Август” (текст і коментар).

6 ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 122.***

7 Зокрема, в Сардинію (див.: Tac. Ann. 2, 85). Це трапилося в 19 н.е.

8 ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 185.***

[9] Ідентифікувати Хреста, згаданого Светонієм у зв'язку з заворушеннями в Римі за часів Клавдія (бл. 50 н.е.), з Ісусом Христом досить важко. Те, що Светоній пише "Chrestus" замість "Christus", нібито свідчить про те, що мова йде про якусь іншу особу, а не засновника християнства. Деякі дослідники висловлювали думку, що на той час ім'я "Хрест" було досить поширене серед рабів і вільновідпущених, тому, мовляв, Ісус тут ні при чому. За півтора століття до Светонія Ціцерон серед інших повідомлень міського життя Рима писав про "крадіжку, вчинену Хрестом (dilata et Chresti complicationem)" (Epist., 200.1). До того, згідно з Писанням, Ісус не був у Римі.

Але, незважаючи на це, вже в давнину робилися спроби ототожнити Светонієвого Хреста з Ісусом Христом і підкреслити, що мова йде таки про християнську агітацію серед іудеїв. Показово, що церковний історик і письменник Павло Оросій Кордубський (376/380 – 418/420), автор "Історії проти язичників у семи книгах", при цитуванні даного місця в Светонія (Oros. Hist. adv. pag. VII, 6, 7.15) навіть виправив Chrestus на Christus: ***"У тому же дев'ятому році Клавдія (50/51) були вигнані з Риму іудеї, як повідомляє Іосиф*** (***Флавій***) (*згадки про це немає у жодному творі Іосифа Флавія – І. М.*). ***Але мене більше зачіпає Светоній, який пише: "Іудеїв, яких постійно хвилював Христ (Christo), він вигнав з Риму", тому, що це було пов'язано з виступом іудеїв проти Христа, який закликав їх до смиріння. І оскільки християни були споріднені їм (іудеям – І. М.) за релігією, то вигнали й їх, не звертаючи уваги на відмінності між ними"*** (див.: *Павел Орозий. История против язычников: в 7 кн. / пер. с лат., вступ. ст. В.М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 2003. – Кн. 6–7*).

Свого часу діячі церкви навіть імператора Клавдія розглядали як захисника християн, бо вважалося, що він вигнав іудеїв з Рима за невизнання ними Христа. Правда, коли Светоній пише про християн (*Ner., 16*), він вживає літеру "і" ("Christiani"), а не "е". Отже, зв'язку між іменем Chrestus і християнами, здається, не простежується – в будь-якому разі Светоній прямо не показує його.

І все ж немало прибічників ототожнення Chrestus-Christus є ще й тепер. Так, одні дослідники зазначають, що вимова через "е" (наприклад, "Chrestiani") часто зустрічається на заході Імперії аж до III ст. Інші ж припускають, що тут має місце спотворення імені "Христос". Відомий учений І. М. Тронський (*Тронский И. М. Античность и современность. – М., 1972. – С. 34 и далее*) на основі лінгвістичного аналізу показав, що латиномовне написання імені Hrestus ("Хрест") – це закономірний результат передавання грецьких звуків у народно-розмовній латині, тобто воно є латинською калькою грецького Χριστος ("Христос"). На думку вченого, це пов'язано з певними особливостями транскрипції латинської мови.

Тронський І.М. звертає увагу на те, що грецьке довго відкрите "ι" було фонетично ближче до латинського довгого закритого "е", ніж до латинського довгого закритого "і", а значить, форма Chrestus взагалі є закономірною передачею слова Χριστός для розмовної латинської мови. Тому тривалий час римляни могли називати християн "хрестиянами". Найбільш показовим прикладом тут є вихідний від архетипу кодекс Mediceus "Анналів" Таціта, де (*Ann. XV, 44*) поряд з написанням Christus (*Христос*) значиться слово Chrestiani (*хрестияни*), виправлене потім або самим писцем, або іншою рукою. До того в Сінайському кодексі в усіх трьох місцях нескорочений напис слова, яке цікавить нас, подається через "ету" (η), а не "йоту" (ι), причому помітні і спроби наступних виправлень (витирань) "ети" в "йоту" (див.: *Ep. 107a, 116b и 121b* кодексу). По-

казово, що в грецьких написах засвідчена і форма з дифтонгом “ει” – Χρειστιανός; крім того, Іриней повідомляє, что маркосіани – послідовники гностика Марка – писали не Χριστός, а Χρειστός (*Iren. Adv. haer. I, 8, 11–13*; пор. з акровіршем в *Oracula Sibyllina, VIII, 217–250*). Тут, безумовно, зіграв свою роль ітацизм.

Свою думку висловлював Тертулліан: “Christianus vero, quantum interpretatio est, de unctione deducitur. sed et cum perperam Chrestianus pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos), de suavitate vel benignitate conpositum est” – “Християнин же, як показує етимологія цього слова, походить від помазання. Зрештою, й ім’я хрестиянин, неправильно вами створене (бо ви навіть не знаєте його точно), означає приємність і благість” (*Tertul. Apol. 3, 5*). Тронський І. М. теж припускає, що Chrestus – це месіанський титул, і ним позначається якщо не Ісус Христос, то якийсь інший єврейський діяч, що претендував на роль Месії: “Ім’я це (Chrestus), яке є перекладом єврейського слова зі значенням помазаник, могло бути в принципі таким, яке застосовували до будь-якого єврейського претендента на роль Месії” (*Тронский И. М. Указ. соч. – С. 40*). Слід також звернути увагу на слово χρηστότατοι у Юстина (*Apol. I, 4, 1*).

Подібного погляду дотримуються й деякі західні дослідники: “Мова у Светонія йде або про Ісуса з Назарета, або про якогось християнського апостола, або про вчителя грецької мудрості” (*Klausner J. From Jesus to Paul. – N. Y., 1944. – P. 21*). На їх думку, ім’я Христа тут спотворене: Chrestus. Автор книги “Таємниця Ісуса” П. Л. Кушу наголошує, що мова в даному фрагменті нібито йде про якогось невідомого нам Хреста, можливо, раба-втікача, бо Хрест (χρηστός – “корисний”) – досить часте ім’я серед рабів. Інакше кажучи, немає навіть упевненості в тому, що скупий запис Светонія стосується саме Ісуса, який був розіп’ятий задовго до правління Клавдія.

Щоправда, не відомий ніякий бунтар на ім’я Хрест під час правління Клавдія (невідомо навіть, чи носили подібне ім’я євреї). Зафіксована жіноча форма цього імені (Χρήστη) у пантікапейській манумісії (*Corp. inscr. regni Bosporani № 70, 81 н.е.*), але немає впевненості, що його носієм обов’язково була єврейка. І все ж завдяки працям ранньохристиянських письменників, а також стародавнім написам донікейської епохи, в яких частіше зустрічається саме слово χρηστιανός (*Corp. inscr. gr. №№ 2893d, 3857g, 3857p*), ми знаємо, що ім’я християн на той час нерідко спотворювали.

Судячи з усього, язичники-римляни, зіткнувшись із течією християн, яка зароджувалася, сприйняли в їх найменуванні слово *християни* в тому понятті, що їх керівник має особисте ім’я Хр(и/е)стос.

Звичайно, не все тут звучить переконливо. Адже латинізоване Chrestus (чи Chrestos) походить не від Χριστός (грецький еквівалент єврейському слову зі значенням “помазаник”), а від χρηστός (грец. “добрий, щасливий”). Тож можливо мова йде про якогось римського іудея, що носив грецьке ім’я Хрест і підбурював своїх співплемінників на якісь противоправні дії. Адже, здається, немає потреби пов’язувати ці єврейські заворушення в Римі саме з месіанськими рухами, вбачати в описі цієї смути першу згадку про християн у Римі. Хоча можливість такого тлумачення все ж не виключається.

Так, зміст фрази не слід розуміти так, ніби Христос за часів Клавдія перебував у Римі. Ісус розглядається лише як ідейний вождь іудеїв. І дійсно, важко було припустити, що через 18 років після розп’яття Христа в столиці було багато християн. Тож мова може йти про простих іудеїв, які перебували під впливом вчення Христа, яке на той час стало відомим. “Діяння святих апосто-

лів” повідомляють, що саме в цей час у синагогах відбувалися гарячі дискусії між наверненими в християнство і прибічниками старого Закону. Не виключено й те, що ім’я Христа Светонію могли донести чутки, на основі яких він перекрутив ім’я. Як би там не було, своїми лаконічними повідомленнями Светоній підтвердив реальність підґрунтя євангельських оповідей про історичність постаті Месії з Назарета та про перші кроки християнської церкви.

Що ж стосується наведеного уривку в цілому, то тут мінімум у трьох із п’яти випадків мова йде про релігійну політику імператора Клавдія, яка полягала в підтримці традиційних греко-римських культів і знищенні самобутніх (часто варварських) ритуалів інших народів, що потрапили в орбіту Римської імперії, а також у переслідуванні нових і нетрадиційних вірувань. Светоній серед іншого вважає заслугою Клавдія вигнання з Рима іудеїв, про яке писав Таціт (Ann. 12, 54) і яке знайшло відображення і в Новому Завіті: “… *після цього він (Павло – І. М.), вийшов з Афін і прибув до Коринфу. Знайшов він одного іудея на ймення Акилу, родом із Понту, що недавно прибув із Італії, та Прискіллу, його жінку, – бо Клавдій звелів усім іудеям, щоб покинули Рим*” (***Діян. 18, 1–2***). Вигнані разом з іншими Акила і Прискілла стали учнями Павла. Павло вперше зустрів їх у Коринфі, де вони поселились після вигнання з Італії. Зустріч ця відбулася під час другої місіонерської подорожі Павла (49–51 н.е.), ще до того, як він чи хтось із християн з’явився в Римі (Павла сюди доставили бл. 60 н.е., вже за часів Нерона). Тому не виключено, що в даному повідомленні Светонія наявний християнський контекст.

[10] *Він* – Клавдій.

[11] *Германським послам* – зустріч із фрізами Веррітом і Малорігом Таціт відносить до часів імператора Нерона (*Tac. Ann. 13, 54*).

[12] *Друїдів* – ці галльські жреці лякали римлян своїм звичаєм людських жертвоприношень, їх культ був заборонений Тіберієм, але його пережитки зберігалися й після цього.

[13] *Венери Ерікійської* – храм на г. Ерік біля міста Сегесита в Сицилії. Він був закладений Енеєм і шанований у римлян. Ще Тіберій обіцяв його відновити (*Tac. Ann. 4, 43*).

[14] *Договори з царями* – наприклад, з Агріппою Іудейським у 41 н.е.

[15] *Феціалів* – жерців, які спостерігали за точністю здійснення обрядів і укладення договорів.

[16] ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 187.***

[17] *Він* – Клавдій.

[18] В 41 н.е.

[19] Відомі дві: 1) дочка Агріппи І; 2) дочка Юби ІІ Мавретанського і (по матері) онука Антонія і Клеопатри.

[20] ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 202–203.***

[21] *При ньому* – за часів імператора Нерона.

[22] *Закуски* – так звані sportulae (“кошики”); пригощання, яке патрон видавав кожному клієнту.

[23] Перелічуючи корисні, на його думку, справи Нерона, історик відносить сюди і гоніння на християн (пор.: *Tac. Ann. 15, 44*). Як значний чиновник за часів Траяна і Адріана, Светоній міг отримати деякі дані про християн та Христа як

з офіційних джерел, так і від Плінія чи Таціта. Його ж зверхнє ставлення як представника правлячої еліти до опозиційних рухів свідчить про те, що ця фраза не компіляція, як стверджував дехто з радянських дослідників, а цілком оригінальний текст.

[24] *Пантоміми* – заслані в 56, але невдовзі рішення про їх заслання було відмінене.

[25] ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 281.***

[26] *Рустік* – Луцій Юній Арулен Рустік, стоїк, претор 69, автор похвального слова Трасею Петі. Страчений у 93. На страту був відданий і оратор Геренній Сенеціон.

[27] *Філософи* – не успадкувавши ні розуму, ні доброчесності свого батька Веспасіана і старшого брата Тіта, Доміціан (81–96) відкинув республіканську зовнішність принципату, першим відкрито почав називати себе "паном" і "Богом" і зробився гонителем інакомислячих, в результаті чого його правління перетворилося в нестримний терор. Першими жертвами репресій стали філософи; серед вигнаних був і Маній Ацілій Глабріон (консул 91), тоді як Епафродіта, вільновідпущеного Нерона, страчено.

[28] ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 282.***

[29] *Податок* – цей податок у розмірі дві драхми з людини був накладений ще Тітом на тих, хто сповідував іудаїзм. Тільки тепер гроші йшли не на Єрусалимський храм, а на храм Юпітера Капітолійського. Таким чином, після філософів справа дійшла до інаковіруючих, в результаті чого дісталося іудеям. Переслідувалися ті, хто вдавався до "іудейських" обрядів, не зробивши при цьому попередньої заяви.

[30] *Чи не обрізаний він* – очевидно, репресії зачепили й іудеїв.

[31] ***Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – С. 284.***

[32] *Убив… Флавія Клемента* – на початку 96. Тіта Флавія Клемента (консула 95), двоюрідного брата Доміціана, християни вважали прибічником Христа, за що, вважалося, він і був страчений. Його жінка, Флавія Домітілла, племінниця Доміціана і онука Веспасіана, була заслана на о. Пандатерію (Понтію). Але Діон Кассій (*67, 14*) зазначає, що Клемента страчено за звинуваченням у здійсненні саме іудейських обрядів.

Як би там не було, Светоній хоч і непрямо, але пише про гоніння на християн за часів імператора Доміціана в останні місяці його правління (з кінця 95 чи з 18.01.96). Доміціан порушив мир, яким з часів Неронового гоніння користувалися християни, і влаштував на них друге гоніння (95–96). На цей час послідовники християнської релігії починають усвідомлювати свою відособленість від іудейства як виразники нового вчення. Водночас статус християн тепер визначався загальними й прийнятими ще раніше законами про "нові релігії", а не якимись едиктами, виданими спеціально проти християн. Про нетривалість цих гонінь писав Тертулліан (*Apol. V, 4*): "***Спробував він*** (*Доміціан – І. М.*) ***робити те ж саме, наслідував дещо від Неронової жорстокості, але, думаю, маючи здоровий глузд, невдовзі зупинився, повернув і тих, кого вигнав***" (*Тертуллиан. Творения : пер. Е. Карнеева : в 4 ч. – Ч. 1. – СПб. : Тип. Фишера, 1847*). За словами Лактанція, ***"підбурюваний демоном"*** Доміціан був "***збуджений до переслідування праведного народу вдався***" (*Лактанцій Ф.Л.Ц.*

Указ. соч. – С. 123). Євсевій Памфіл, цитуючи церковного історика Гегесіппа, засвідчує (*Hist. Eccl. III, 19*), що "***Доміціан розпорядився знищити всіх з роду Давида*** (*тобто іудеїв і християн – І. М.*)" (*Евсевий, Памфил. Церковная история [Текст] / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 96*). Але, допитавши християн з числа нащадків Іуди, брата Ісуса, він не знайшов у них ніякої вини, тому вирішив, що вони просто невігласи, відпустив затриманих і припинив гоніння. За словами історика (*Euseb. Hist. Eccl., III, 20, 5*), "***Доміціан, не знайшовши в них вини …гоніння на Церкву припинив указом***" (*Евсевий, Памфил. Указ. соч. – С. 97*). Про це гоніння писав і Сульпіцій Север (*XXXI, 1*): "***Через деякий час Доміціан, син Веспасіана, вчинив гоніння на християн***" (*Сульпиций, Север. Священная история, тщательно собранная и порядочно расположенная [Текст] / Север Сульпиций. – М., 1783. – С. 74*).

[33] *Загибель* – Доміціан був убитий 18.09.96 на 45-му році життя, і з його смертю припинилася Перша династія Флавіїв (69–96).

2.6. ПЛІНІЙ МОЛОДШИЙ

Пліній Молодший

Гай Пліній Цецілій Секунд Молодший (*61/62 – бл. 114*) *– видатний римський письменник, вчений, оратор і політичний діяч. Народився поблизу Нового Комума* (*Північна Італія*) *в знатній сім'ї вершника. Після смерті чоловіка мати з сином Гаєм переїхала до Риму, де її брат Пліній Старший* (*23–79*) *усиновив племінника, дав йому своє прізвище й гарну освіту. Гай схилявся до платонізму. З 80 виступав як адвокат, обіймав посади військового трибуна при легіоні в Сирії, квестора* (*89*)*, народного трибуна, претора, префекта Сатурнового ерарію* (*завідувача державною скарбницею*)*, додаткового консула* (*100*) *й імператорського легата в провінціях*

Роз-

Віфінія й Понт (111–113). Друг Таціта й Светонія. Сенатор. Помер, мабуть, у Римі. До нас дійшли його "Листи" (Epist.) в 10 кн., промова "Панегірик імператору Траяну" (Paneg., 100) та фрагменти інших творів.

Текст

Plin. Min. Ep. I, 13, (***3***)[1]. "(3). …Батьки наші пам'ятали, як імператор Клавдій, прогулюючись одного разу по Палатіну, почув гул схвалення; запитав, у чому справа, і, дізнавшись, що Нонніан[2] читає свої твори, увійшов неочікувано-негадано для читця".

Plin. Min. Ep. III, 5, (***5***)[3]. "(5). Він писав її в останні роки Нерона, коли рабський дух зробив небезпечною будь-яку науку, якщо вона хоч трохи була смілива й правдива".

Plin. Min. Ep. V, 3, (***3–5***)[4]. "(3). …Такі вірші часто писали люди дуже освічені, дуже чисті, з почуттям самоповаги…(5)... Якщо недостатньо прикладу приватних осіб, назву божественного Юлія, божественного Августа, Нерву, Тіберія; Нерона обмину, хоча й знаю, що чисте не стає гіршим, якщо іноді ним займаються люди погані…"

Plin. Min. Ep. X, 79, (***2***)[5]. "(2). Потім вийшов указ божественного Августа, яким дозволялося займати менші магістратури людям більш молодим: з 25-річного віку[6]".

Plin. Min. Ep. X, 96, (***1–10***)[7]. "(1). Г. Пліній імператору Траяну.

Для мене звично, государю, звертатися до тебе з усіма сумнівами. Бо хто краще за тебе зможе скерувати мене в нерішучості чи наставити в невіданні?

Я [особисто] ніколи не був присутній на судових слуханнях у справі християн[8], тому не знаю, про що потрібно допитувати і в якій мірі карати. (2) Я довго вагався, чи слід, виносячи вирок, зважати на відмінність за віком, чи ніяк не відрізняти малолітніх від людей дорослих[9]; чи прощати тих, хто розкаявся, чи може людині, яка була християнином, відречення не допоможе, а тому слід карати саме ім'я[10], навіть якщо немає складу злочину, чи злочину, пов'язаного з іменем (nomen) [християнина][11].

Досі стосовно тих, на кого донесли[12] як на християн, я діяв так. (3) Я запитував їх самих, чи вони християни. Тих, хто зізнавався, запитував вдруге і втретє[13], погрожуючи покаранням; тих, хто наполягав на своєму, відсилав на страту. Бо я не сумнівався, що в чому б вони не зізнались, їх слід карати за непохитну затятість і впертість[14]. (4) Були й такі безумці[15], котрих я, оскільки вони були римськими громадянами, відіслав до Міста [Рима]. Потім,

доки йшов розгляд, як це буває, злочинців стало набиратися все більше, і серед них траплялися різні випадки.

(5) Мені був наданий список, складений невідомим, який включав багато імен. Тих, хто заперечував, що вони християни чи були ними, я вирішив відпустити, коли вони слідом за мною[16] закликали богів, здійснили перед твоїм зображенням, яке я з цією метою звелів принести разом зі статуями богів, куріння ладану і узливання вина[17], а крім того, погудили **Христа**[18]: справжніх християн, кажуть, не можна змусити до жодного з цих вчинків.

(6) Інші, названі донощиком, сказали, що вони християни, але потім зреклися: деякі, мовляв, були, проте відпали – одні три роки тому, інші багато років тому, а деякі років двадцять тому. Всі вони вшанували і твоє зображення, і статуї богів, а крім того погудили **Христа**[19].

(7) Вони стверджували, що вся їх вина чи помилка полягали в тому, що вони зазвичай у певний день[20] збирались до світанку і співали, чергуючись між собою, гімни **Христу** як Богу[21], і давали клятву[22] не чинити злочинів, утримуватись від крадіжок, грабунків, перелюбства, порушення слова, відмови видати довірене кимось [на збереження]. Після цього[23] вони, як правило, розходилися й знову збирались для прийняття їжі, звичної і невинної[24], проте й це вони нібито перестали робити після мого указу, яким я, за твоїм розпорядженням, заборонив таємні організації[25]. (8) Тим більше я вважав за необхідне під тортурами допитати двох рабинь, які, як говорили, прислуговували [їм][26], [щоб дізнатись], що тут було правдою. Але я не виявив нічого, крім безмірно потворного марновірства.

(9) Тому, відклавши розслідування, я вдався до твоєї поради. Справа, на мою думку, заслуговує на обговорення, насамперед зважаючи на численність підозрюваних; бо звинувачення висувається і буде висуватись ще багатьом [людям] різного віку, різного звання і обох статей, яких кличуть і будуть кликати до загибелі. Зараза цього марновірства поширилася не тільки по містах, але й селах та маєтках, проте, здається, її можна зупинити й зарадити справі. (10) Достовірно встановлено, що храми, майже покинуті, тепер знову почали відвідувати; звичайні служби, давно припинені, відновлені, і скрізь розпродується фураж для жертовних тварин, на який до цього часу ледь-ледь знаходився покупець. Із цього легко дійти висновку, що велике скопище людей можна виправити, якщо дозволити їм розкаятись"[27].

Коментар

[1] ***Плиний Секунд Младший. Письма [Текст] / Секунд Младший Плиний ; пер. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур. – 2-е изд., перераб. – М. : Наука, 1984. – Книги 1–X. – С. 14.***

[2] Нонніан – М. Сервілій Нонніан, консул (35), консуляр, оратор, історик, патрон сатирика Персія.

[3] ***Плиний Секунд Младший. Письма [Текст] / Секунд Младший Плиний ; пер. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур. – 2-е изд., перераб. – М. : Наука, 1984. – Книги 1–X. – С. 45.***

[4] ***Там само.– С. 81–82.***

[5] ***Там само. – С. 200.***

[6] Відповідні укази були видані в 29 і 20 до н.е. При цьому претендентів на зайняття магістратур вводили до складу сенату (курії) свого міста.

[7] ***Плиний Секунд Младший. Письма [Текст] / Секунд Младший Плиний ; пер. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур. – 2-е изд., перераб. – М. : Наука, 1984. – Книги 1–X. – С. 205–206.***

[8] *Християн* – віруючих провінції Віфінія і Понт, про діяльність яких Пліній Молодший отримав анонімне повідомлення під час свого управління цією провінцією. З приводу доносу він розпочав розслідування. Йому був запропонований список звинувачених, який невдовзі збільшився і в ньому виявилося надто багато імен. Тоді бл. 112 Пліній написав листа з провінції до Траяна, в якому повідомляв про судове розслідування по справі християн у Нікомедії і просив поради, як діяти. Траян рекомендував припинити гоніння на християн.

[9] *Відрізняти малолітніх від людей дорослих* – у ті часи звинуваченими могли виявитися цілі сім'ї. Водночас юристи згадують про пом'якшення покарань для юнацького віку (*Dig. 29, 51, 1, 32*).

[10] *Ім'я* – християн.

[11] *Злочину, пов'язаного з іменем…* – у процесах проти послідовників іноземних культів (Ваал, релігія друїдів) засуджувались не самі культи, а злочини, пов'язані з ними, наприклад, людські жертвоприношення в друїдів. "Злочини" – flagitia – вважались пов'язаними з даним культом. Християн звинувачували в страшних злочинах: у вбивстві немовлят, поїданні їх м'яса, "звальному" гріхові. Те, що ці звинувачення, поширені серед язичницької черні, знаходили певний відгук і серед освіченого класу, підтверджують думки Тацита про християн: "шкідливе марновірство", ті, "хто своїми мерзотами накликав на себе загальну ненависть" (*Tac. Ann. 15, 44*), "прихильники нового і шкідливого марновірства" (*Suet. Nero, 16, 2*). Відповідь Траяна свідчить про те, що імператор цим наговорам не вірив.

[12] *Стосовно тих, на кого донесли* – Пліній досить презирливо відгукувався про християн. Їх переслідування він розпочав за релігійно-політичними мотивами. Так, Пліній звинувачує їх у "злочинах", пов'язаних із самою приналежністю до християнської громади, буквально з "іменем (nomen) християнина". Малася на увазі відмова християн від дотримання традиційних культів, у тому числі офіційного культу римських імператорів. Такі особи розглядалися в ті часи як державні злочинці. Втім, далі Пліній зізнається, що "не виявив нічого, крім безмірно потворного марновірства". Його розслідування не дало ніяких фактів кримінального характеру. Звідси і єдина вимога до заарештованих: зректися Христа і повернутися в лоно узаконеної релігії. Взагалі до імператора Валеріана офіційних переслідувань християн не було. Траплялися місцеві, часткові гоніння "***по містах, які піднімала повстала чернь***" (*Euseb. Hist. Eccl., III, 32*), яку підбурювали або принципові вороги християн, або ті, кому християнство наносило матеріальні збитки: жреці язичницьких культів, торговці жертовними тваринами, м'ясники, які продавали жертовне м'ясо. Іноді погром провокували самі християни образою язичницької святині.

[13] *Запитував вдруге і втретє* – звинувачуваним давали час одуматись. Коли, наприклад, до проконсула Африки Сатурніна привели християн, він запитав:

"***Чи не дати вам часу для обдумування. Ось вам 30 днів***" (*Плиний Младший. Указ соч. – С. 385, прим.*). Судді часто докладали всіх зусиль до того, щоб добитися від ув'язнених зречення, після чого відпускали їх.

[14] *За непохитну затятість і впертість* – римському магістрату була байдужою релігія звинувачуваних: він карав лише за непослух йому як представнику римської влади.

[15] *Безумці* – римський консул міг приносити жертви Юпітеру Капітолійському, абсолютно не вірячи в його існування: він виконував обов'язок римського громадянина і магістрата – й тільки. До того ж, у що б він не вірив, це не мало ніякого значення. Інша справа християнин, який увірував у "Бога Живого" (*Іс. 56, 8*), який дав йому право називати його Отцем (*Мт. 6, 8, 15*), обіцяв перемогу над смертю і життя безкінечне. Нова віра ставала змістом життя, опорою та утіхою. Суддя і підсудний жили абсолютно в різному світі думок і почуттів: для Плінія той, хто не захотів зректися – "безумець", а "безумець" переконаний, що своєю відмовою він зберіг себе для Христа і життя вічного.

[16] *Слідом за мною* – Пліній виголошував молитовну формулу, яку за ним повторяли звинувачені.

[17] *Куріння ладану і узливання вина* – жертвоприношення.

[18] *Христа* – Пліній Молодший тричі згадує Христа.

[19] *Погудили Христа* – з листа дізнаємось, що на допитах дехто з переслідуваних зізнався, що зрікся Христа близько 20 років тому (тобто бл. 90 н.е.). З цього випливає, що вони стали християнами приблизно за 50 років після хресної страти Христа.

[20] *Зазвичай у певний день* – недільний. Для робочого люду, представниками якого була більшість тодішніх християн, це був ранній ранок (фактично кінець ночі з суботи на неділю) – єдиний вільний час.

[21] *Христу як Богу* – Пліній тричі згадує Христа персонально, але ніяких даних про нього не повідомляє. Він чув про Христа, якому християни поклонялися як найвищому єдиному Богу. Цим самим він підкреслює несумісність християнства з панівним в Імперії пантеїзмом і культом імператора. Водночас Пліній говорить про поклоніння християн не міфічній, а історичній особі, про яку він теж пише як про людину. Таким чином, уже у 80-х рр. І ст. віруючі поклонялись Ісусу "як Богу". Важко уявити, щоб за такий історично короткий час – 50 років – безпідставно міг виникнути міф, заради якого люди йшли б на страшні муки і навіть на смерть.

[22] *Давали клятву* – Пліній, зацікавившись "безумцями", які так легко йдуть на смерть, почав цікавитись їх способом життя. Оскільки вони були спільнотою, то питання, в чому вони зобов'язувались, вступаючи в цю спільноту, яку клятву давали, було природним.

[23] *Після цього* – тобто після вранішнього богослужіння.

[24] *Їжі звичної і невинної* – в ряді сект здійснювались людські жертвоприношення, а також споживання людського м'яса і крові, що турбувало римську владу. Християни також звинувачувались у подібних злочинах, приводом для чого була церковна євхаристія (причащання "плоттю" і "кров'ю" Христа). Цими словами Светоній заперечує звинувачення християн у поїданні людського м'яса.

[25] *Таємні організації* – гетерії (hetaerii) чи колегії (collegii), якими вважались професійні і релігійні союзи вільних громадян, які мали, як правило, свій статут, членство і внески. Римські імператори не раз забороняли їх, розглядаючи дані

об'єднання як опозиційну їм силу. "***Під іменем нових колегій збирались численні ватаги, готові на будь-які злочини***", – зазначав Светоній (*Suet. Oct., 32*).

[26] *Двох рабинь, які ... прислуговували [їм]* – це були дияконисы.

[27] *Розкаятись* – в очах римлян вина християн полягала не в тому, що вони вшановують Христа Богом (Рим допускав безліч місцевих культів), а в тому, що вони не визнають богом нікого, окрім Христа. Цей момент особливо важливий для розуміння Плінія, так само, як і поглядів на особистість засновника християнства. Пліній не мав нічого проти Христа персонально і, мабуть, навіть не цікавився цією особистістю; його турбувало лише те, що культ Христа витісняє традиційну релігію. Саме тому і з'явилась вимога до заарештованих християн зректися своєї віри, тобто єдинобожжя. При цьому слід було публічно погудити Христа і поклонитися традиційним богам. Взагалі до часів імператора Валеріана не було загальноімператорського закону проти християн – його не знають ні Тацит, ні Пліній, ні Светоній. Сам Траян у відповіді Плінію відмовляється встановити яке-небудь загальне правило. Увагу Плінія до християн теж привернув одиничний донос.

Таким чином, листи Плінія містять цінний матеріал з економічного і політичного життя імператорського Риму, його культури, звичаїв і вірувань, що побутували в державі.

2.7. ІМПЕРАТОР ТРАЯН

Імператор Цезар Нерва Траян Август Германський, Дакійський, Парфянський (*18.09.53 – 7.08.117*) *– римський імператор* (*28.01.98 – 7.08.117*) *з династії Антонінів. Власне ім'я – Марк Ульпій Траян. Його батько, військовий трибун, перейшов у рід Ульпіїв через усиновлення. Траян народився в Італіці* (*Південна Іспанія*). *В молоді роки брав участь в Іудейській і Парфянській війнах. За часів Доміціана був легатом Верхньої Германії, де воював з германцями. Жонатий на*

Траян

Поппеї Сабіні. У 97 його усиновив і зробив своїм спадкоємцем Нерва. Траян вів велике будівництво, допомагав народу. Завоював Дакію (101–106), Аравію (106), Велику Вірменію (114), Месопотамію (114–117). Придушив повстання іудеїв у Кірені. 6 разів був консулом (91, 98, 100, 101, 103, 112). За його правління Імперія досягла максимальних розмірів. Помер у Кілікії на зворотному шляху з Парфії в Рим. Вважається одним із кращих римських імператорів.

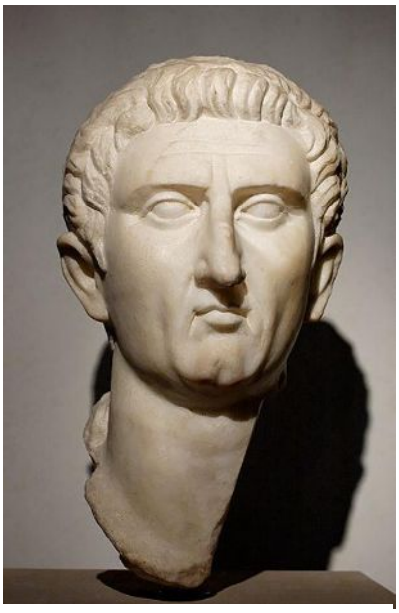

Нерва. *Рим. Національний музей*

Текст

Plin. Min. Ep. X, 97, (***1–2***)[1]. “(1). Імператор Траян Плінію[2].

Ти вчинив як слід, мій Секунд, проводячи слідство стосовно тих, на кого тобі донесли, як на християн. Дійсно, встановити тут яке-небудь загальновизначене правило неможливо. (2) Розшукувати їх[3] не треба[4]: якщо на них надійде донесення і вони будуть викриті, їх слід карати; але тих, хто зречеться, що вони християни, і доведе це практично, тобто помолиться нашим богам, слід за розкаяння помилувати, хоча б у минулому вони й підозрювалися[5]. Анонімне донесення про будь-який злочин не повинне братися до уваги. Це було б дуже поганим прикладом і не відповідає духу нашого часу[6]”.

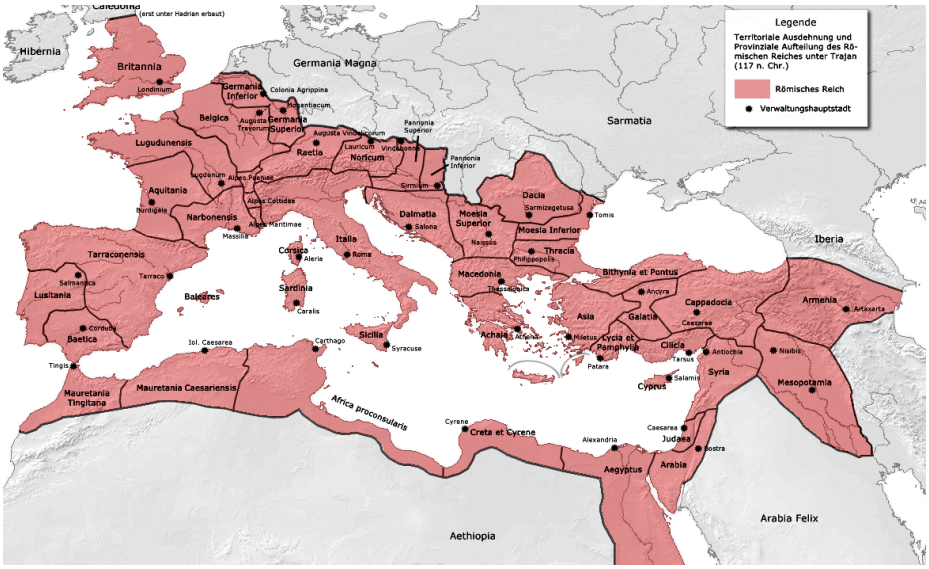

Римська імперія в II ст. н.е. *Мапа*

Коментар

[1] ***Плиний Секунд Младший. Письма [Текст] / Секунд Младший Плиний ; пер. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур. – 2-е изд., перераб. – М. : Наука, 1984. – Книги 1–Х. – С. 206.***

[2] Наведений лист є відповіддю Траяна Плінію на його донесення щодо християн.

[3] Іх – християн. За часів Траяна відбулися треті гоніння на християн.

[4] *Не треба* – Тертулліан докоряв імператору в непослідовності: “Траян забороняє розшукувати християн, тому що вони невинні, а тим часом наказує їх карати як винних” (*Тертуллиан. Указ. соч. – С. 6*).

[5] *Підозрювалися* – імператор радить Плінію перевіряти доноси і помірковано вирішувати кожну справу, пов’язану з християнами.

[6] Достовірність листів Плінія й Траяна щодо християн підтверджується християнськими авторами. Свого часу Тертулліан писав про зміст цього листування: *Apol. 2, 6* (*Тертуллиан. Указ. соч. – С. 15–16*). Те ж саме повідомляв і Євсевій Кесарійський: Hist. Eccl. III, 33.1 (*Евсевий Памфил. Церковная история. – М. : Изд. Свято-Преобр. Валаамского мон., 1993. – С. 111*).

2.8. ІМПЕРАТОР АДРІАН

Публій Елій Адріан (*24.01.76 – 10.07.138*) *– римський імператор* (*11.08.117 – 10.07.138*). *Народився і провів дитинство в Італіці* (*Південна Іспанія*) *в сім’ї сенатора. В 10 років втратив батька і виховувався під опікою бездітного двоюрідного дядька, майбутнього імператора Траяна. З 91 служив у війську в Іспанії. Викликаний Траяном до Риму, оженився* (*100*) *на Сабіні, онуці жінки імператора від першого шлюбу. Розумний, здібний і освічений, Адріан після декількох посад служив як трибун у Мезії, Фракії, Германії, був легатом Нижньої*

Адріан. *Москва. Державний музей образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна*

Паннонії (*107–108*), *проконсулом Сирії* (*117*). *Він брав участь у Дакійських і Парфянській війнах. За сприяння Плотіни, другої жінки Траяна, Адріан, як оголошено, був усиновлений імператором і став його спадкоємцем. Він припинив завойовницькі війни. У 120–134 здійснив дві знамениті поїздки по Імперії* (*від Британії до Єгипту й Сирії*). *Відбив напади сарматів, придушив два іудейські повстання в Палестині* (*115–118, 135–135*). *Захоплювався астрологією, грецькою культурою й філософією, зміцнював традиційну релігію і здійснював храмове будівництво. Провів низку реформ у державі. Тричі був консулом* (*107, 118, 119*). *Проте жінку довів до самогубства. Бездітний. Незважаючи на всі суперечності, доба правління Адріана – період культурного піднесення Імперії. Помер у Байях* (*Кампанія*), *похований у Путеолах, потім у Римі. Обожнений за рішенням сенату. Збереглися деякі його листи й декрети.*

Текст

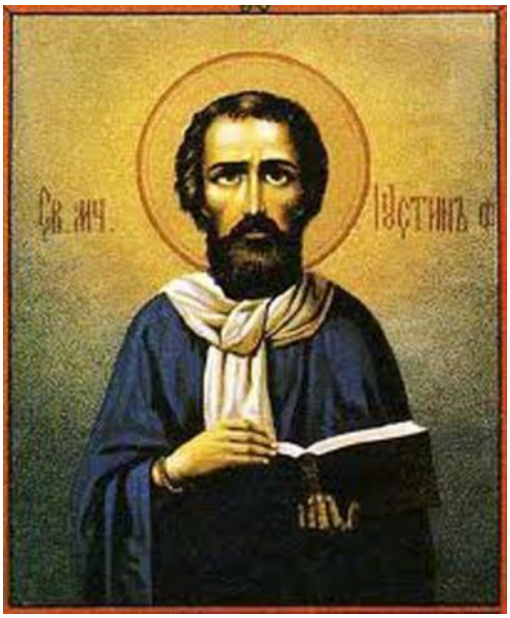

Св. Юстин Мученик. *Ікона*

Iust. I Apol. 69[1] “69. Адріан – Мінуцію Фундану[2].

Я отримав листа, написаного мені твоїм попередником, чоловіком відомим, Серенієм Граніаном, і не бажаю залишати без з’ясування справу, про яку мені повідомлено, щоб і невинні не були в неспокої, і наклепникам не було підстав займатися мерзенним ремеслом. Отже, якщо наші піддані в провінціях переконливо зможуть підтвердити свої звинувачення проти християн, так, що й на суді зуміють довести, то не забороняю їм робити це; тільки не дозволяю вдаватися до голосних вимог і криків[3]. Набагато справедливіше, щоб, коли хто побажає донести, ти провів розслідування справи. І тоді, якщо хто донесе і доведе, що вищезазначені люди чинять щось проти законів, то ти визначай покарання відповідно до їх злочинів. Але, клянусь Геркулесом! Якщо хто-небудь вимагатиме притягти до відповідальності когось із християн згідно з наклепом, ти маєш чинити щодо такої людини якнайсуворіше, відповідно до її мерзенних дій[4]”.

Hist. Aug. 29, 8 (***1***)[5] “(1). Адріан Август шле привіт консулу Сервіану.

Наскільки мені приємний Єгипет, про це ти легко можеш дізнатися з чуток, які, мабуть, доходять до тебе. (2) Тут шанувальники Серапіса одночасно є християнами, а ті, котрі звуться служителями **Христа** (Cristi episcopos dicunt), поклоняються Серапісу. (3) Немає такого іудея, глави синагоги, ні самаритянина, ні християнського священика (Cristianorum presbyter), котрий не був би також астрологом, віщуном чи брехуном (поп matematicus, non haruspex, non aliptes). (4) Коли сам патріарх (patriarch)[6] прибуває в Єгипет, одні з них змушують вшановувати заради нього Серапіса, другі – **Христа**[7]. (5) Все це бунтівливе плем'я сповнене пихатості, і це багате місто як ніяке інше рясніє пустослів'ям і марністю. (6) І ті, хто плавить скло, і ті, хто виготовляє папір, займаються гаданнями на співчленах і суглобах, шукають знаків, ніби їх фах – віщування; навіть ті, хто страждає на подагру, колишні вершники, поранені і немічні, і вони ведуть таке ж пусте життя. (7) Їх спільний бог – гроші. Як християни, так і іудеї – всі поклоняються йому[8]".

Коментар

[1] ***Иустин Философ. Сочинения [Текст] / введ. и примеч. П. Преображенського / Философ Иустин ; 2-е изд. – М. : Унив. типография, 1892. – С. 100–101.***

[2] *Мінуцію Фундану* – проконсулу Азії. В листі мова йде про судовий процес проти християн, і Адріан радить М. Фундану не вірити доносам і настроям натовпу, натомість ретельно перевіряти справу.

[3] Натяк на криваву традицію криками віддавати звинувачених на поталу левам та іншим хижакам у амфітеатрі. За часів Адріана мали місце незначні гоніння на християн, що й відзначають церковні автори. Так, за свідченням апологета II ст. Юстина Мученика і Філософа, імператор Адріан у 124 отримав листа від проконсула Азії Ліцінія Серенія Граніана щодо християн (цей та інші листи збереглися завдяки зазначеному апологету Юстину). Проконсул запитував, як йому бути з тими християнами, яких несправедливо, без жодного звинувачення, тільки згідно з прагненням юрби страчують без суду. Тоді в 125 Адріан, як повідомляє Юстин, написав рескрипта Мінуцію Фундану, спадкоємцю Граніана, який і навів Юстин. Попереджаючи Антоніна Пія і його співправителів щодо неприпустимості переслідувань християн, Юстин пише (Iust. I Apol. 68): "***І хоча ми могли б на основі листа кесаря Адріана, батька вашого, просити вас наказати, щоб судили нас згідно з нашим проханням, проте вирішили за краще просити не тому, що так було встановлено Адріаном, але написали ми прохання і виклад нашої справи, оскільки впевнені в тому, что просимо справедливого. Додаю, втім, і список з листа Адріана, щоб бачили ви, що ми і в цьому випадку говоримо істину. Ось цей список.*** (*Iust. I Apol.*). І далі він наводить вищезазначений лист. Христос у ньому ще не згадується.

[4] На це повідомлення Юстина посилається Євсевій Кесарійський (*Hist. Eccl., IV, 8, 6*), зупиняючись перед цих на обставинах появи листа: ***"Він же*** *(Юстин – І. М.)* ***пише, що Адріан отримав від Серенія Граніана, відомого намісника, листа про християн: несправедливо без будь-якого звинувачення, тільки на догоду волаючому натовпу, без суду страчувати їх. Імператор у відповідь написав Мінуцію Фундану, проконсулу Азії, закликаючи нікого не судити без звинувачення й обґрунтованого викриття***. (*7*) ***Юстин*** *(у своєму зверненні до Антоніна Пія і його співправителів – І. М.)* ***прикладає і копію цього ли-***

ста в латинському оригіналі, супроводжуючи його такими словами: "Ми могли б просити вас про те, чого хочемо: про суд над нами на основі листа найвеличнішого і найславетнішого кесаря Адріана, батька вашого, але ми звертаємось до вас тому, що наше прохання справедливе. Прикладаємо копію Адріанового листа, щоб ви знали, що ми і в цьому говоримо правду. Ось вона" *(Евсевий Памфил. Церковная история. – М. : Изд. Свято-Преобр. Валаамского мон., 1993. – С. 127–128).*

Далі Євсевій подає сам лист у перекладі грецькою (*Евсевий Памфил. Указ. соч. – С. 127–128*). Лист Адріана є свідченням відносно толерантного ставлення імператора до християнства. Він забороняє засуджувати християн лише за доносом, без звинувачення, здійснюваного за всіма правилами. Він пояснює, що не слід давати хід усім доносам. Якщо ж буде встановлено, що звинувачені діяли всупереч закону, карати їх треба відповідно до вчиненого злочину.

Адріан, так само, як це раніше робив Траян, хоче своїм новим удосконаленням поставити процеси проти християн у строго формальні рамки і цим обмежити чисельність цих процесів, знищуючи по суті проблему покарання за приналежність до християнства. Проти християн траплялися спалахи народної ненависті. Але по них, вважає Адріан, не слід чинити процес. Траян, обмежуючи процес проти християн, залишив способи звинувачення нерозтлумаченими. Адріан іде далі і, відкидаючи волання та наклепи натовпу, узаконює єдино вірну формулу звинувачення через accusatora, попереджаючи, з іншого боку, можливість наклепу покаранням. Отже, наскільки Траян втілював у собі дух стародавнього римлянина з його величчю і марновірствами, настільки в Адріанові проступає тип космополіта, проникнутого духом нових загальнолюдських сподівань свого часу. Правда, дехто з дослідників минулого вважав лист підробкою. Насправді ж зміст цілком відповідає характеру й освітньому рівню імператора.

5 ***Phlegon von Tralles [Text]// Jacobi F. Die Fragmente der Griechischn Historiker. II, "B". – № 257. – Berlin, 1929. – S. 133.***

6 Мабуть, мається на увазі іудейський первосвященик. На той час в Єгипті мешкало багато іудеїв, і вони мали свою духовну ієрархію.

7 Одні з них змушують вшановувати заради нього Серапіса, другі – Христа. На думку деяких дослідників, ці слова імператора Адріана слід вважати спробами деяких груп християн передати в більш доступних для іноземців термінах своє вчення і ритуальну практику. Сам іудейський прозелітизм набув у Египті тієї епохи досить незвичних форм (див.: *Донини А. У истоков христианства / пер. с итал. – М., 1989.– С. 121, 122*). Сам же Адріан придушив іудейське повстання на Сході (115–118).

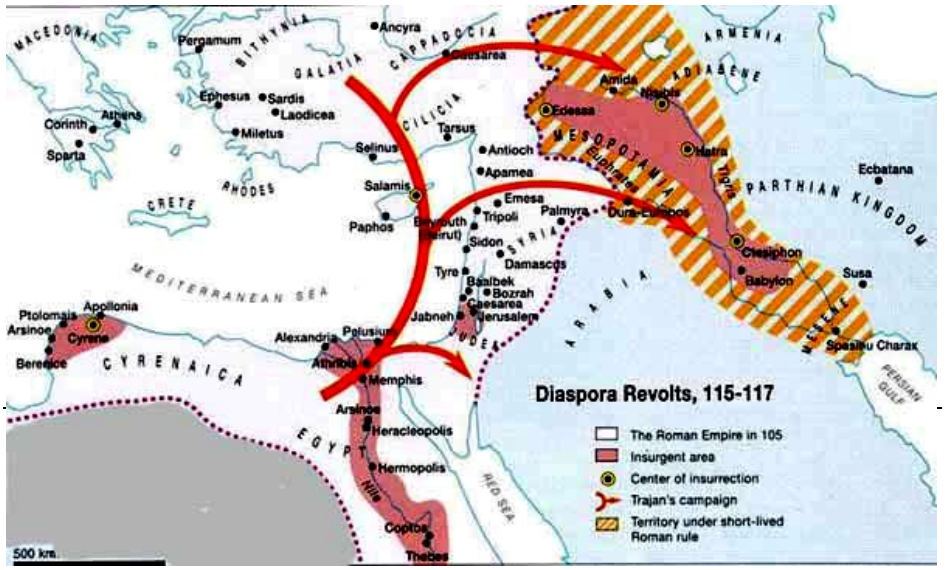

Іудейське повстання в 115–118. *Мапа*

У часи Адріана християнство починає відігравати все більш помітну роль у громадському й політичному житті Імперії. Відповіддю на це є лист, адресований його зятю, консулу (134 – втретє) Л. Юлію Урсу Сервіану. Адріан надіслав цього листа з Єгипту, куди він прибув у 130 н.е. під час тривалої поїздки по східних провінціям. Він був написаний тоді, коли Адріан вирушив з Александрії вгору по Нілу. Лист цитується істориком Флегонтом із Тралл (II ст.) у його творі "Життя Адріана" (*Vit. Hadr.*). Флегонт згадує про землетрус у Віфінії (див.: розділ "Флегонт"). Посилання на Флегонта разом з уривком із його твору збереглося в античному збірнику "Історія Августів": ***"****Hist. Aug. XXIX, 7* (*4*). ***Коли трапилось йому (Адріану – І. М.) бути в Єгипті, він достатньо добре вивчив усі тамтешні безумства: насамперед пристрасть народу до піснеспівів, віршотворців, граматистів, астрологів і віщунів. (5). Звернув він увагу на християн і самаритян, яких в усі часи надмірна свобода приводила до розпусти. (6). Що саме викликало його незадоволення в Єгипті, ми можемо дізнатись із його власного листа, який наводить у своєму творі вільновідпущений Адріана, що точно описав життя єгиптян"***. І далі цитується наведений лист.

Як і в донесенні Плінія Молодшого імператору Траяну, в листі Адріана Христос також згадується побіжно, без будь-яких спеціальних пояснень, хто конкретно мається на увазі. Характерно, що Адріан, як до нього Тацит і Пліній, не знає імені "Ісус". Судячи з усього, він уявляє Христа як одного з елліністських божеств, поряд з птолемеївським Серапісом, культ якого на той час із Єгипту встиг поширитись по всьому Середземномор'ю. Водночас ушанування Христа пов'язується з іудейською діаспорою в Александрії; з листа можна зробити висновок, що християнами були александрійці іудейського походження, культ Христа був занесений в Єгипет із Палестини.

Описуючи перебування Адріана в Єгипті й наводячи його висловлювання про тамтешні "безумства", Флегон досить точно відображає імператорську політику щодо релігії. Немає причин сумніватися в оригінальності цього листа. Адріана дуже насторожували містика й релігійний фанатизм, притаманні східним культам. Християнство в цьому плані не було виключенням. Саме при Адріанові поширилася нова хвиля репресій проти християн, хоча масових гонінь не було. Постраждав 7-й єпископ римський Телесфор (125–136) (*Euseb. Hist. Eccl. V, 6, 4*). Суворі гоніння зачепили й традиційний іудаїзм, що викликало знамените повстанне Бар-Кохби (132–135) і призвело до остаточного зруйнування Єрусалима. В результаті придушення цього повстання 580 тис. іудеїв загинули, а решта були розселені. На місці Єрусалима римляни звели колонію Елія Капітоліна з храмом Юпітера.

Срібна монета Бар-Кохби
(аверс із написом "Другий рік звільнення Ізраїля")

8 З листа видно, що Адріан був невисокої думки про єгипетських містиків і проповідників. У рамки подібної оцінки укладається і його ставлення до християн, котрі демонстрували на берегах Нілу типовий приклад релігійного синкретизму. Сам імператор сприймав Христа як язичницьке божество, хоча перед цим у поданих йому своїх апологіях Кодрат (124) і Арістід (124, 126) ґрунтовно викладали зміст християнського вчення. Проте він зумів помітити лише лінію на фетишизацію грошей, спричинену діями іудейської діаспори в Єгипті.

2.9. ФЛЕГОНТ

Публій Елій Флегонт (*I – I пол. II ст.*) *– римський письменник і філософ. Народився в Траллах* (*Мала Азія*). *Вільновідпущений імператора Адріана. За повідомленням візантійського "Словника Свіди", залишив декілька творів, у тому числі історичну працю "Зведення олімпійських переможців і хронік"* (*Ὀλυμπιάδες, від 1-ї до 229-ї Олімпіади*), *з якої черпали відомості Юлій Африкан і Оріген. Дійшли його парадоксографічний збірник "Про неймовірне, або Дивовижні історії"* (*Περί θαυμασίων*) *та фрагмент фантастичної новели* (*Περί Μακροβίων*) *про кохання між привидом дівчини, яка померла, й гостем її батьків. В його творах, які гідні пародії Лукіана, витримана точна хронологія, але часто розповідається про неймовірні пригоди велетнів, потвор та привидів.*

Текст

Iul. Afr. Hronogr. 18, 1[1]. "1. …В час правління імператора Тіберія сонячне затемнення збіглося з новим місяцем[2]".

Orig. Contr. Cels. II, (***14***)[3]. "(14). Тим часом Флегонт у тринадцятій чи чотирнадцятій – якщо не помиляюсь – книзі своєї "Хроніки"[4] приписав Христу передбачення невідомого майбутнього. Щоправда, він [усе] переплутав і замість того, щоб говорити про Ісуса, говорить про **Петра**, але він все-таки засвідчив, що справдилося все, що і як він[5] передбачив. Незалежно від цього свідчення про передбачення [Христом] майбутнього, він – навіть проти свого бажання – показав також те, що проповідь перших провісників нашої віри не була позбавлена божественної сили".

Orig. Contr. Cels. II (***33***)[6]***.*** "(33). Щодо сонячного затемнення, яке сталося в дні Кесаря Тіберія, в правління якого, як відомо, був розіп'ятий Ісус, [а також] щодо, з другого боку, великого землетрусу, який відбувся тоді, то про ці обставини передає також і Флегонт, якщо не помиляюсь, у тринадцятій чи в чотирнадцятій книзі своєї "Хроніки".

Orig. Contr. Cels. II (***59***)[7]***.*** "(59) Вважає він[8] вигадкою також землетрус і морок. Але з цього приводу, настільки це було нам під силу, ми дали вже свою відповідь раніше, коли наводили свідчення

Флегонта, за розповіддю якого всі ці події дійсно відбувалися в ті дні, коли страждав Спаситель".

Euseb. Chron. 125, 17[9]**.** "17. Після того, як викладені в усіх деталях ці пам'ятники, тут слід у висновках... вказати і Флегонта, вільновідпущеного імператора, який у чотирнадцяти книгах довів хроніку подій до 229 Олімпіади[10]... тієї епохи Римської імперії, коли він жив".

Euseb. Chron.[11]*:* "Ісус Христос, Син Божий, наш Господь, як передбачали про нього пророки, прийняв страждання в царювання Тіберія. Деякі з грецьких істориків згадують про знамення, які тоді трапились: про сонячне затемнення, про землетрус у Віфінії і зруйнування міста Нікеї. Так, Флегонт у тринадцятій книзі своєї "Історії" пише, що в останній рік 202 Олімпіади було затемнення сонця, велике і видатне між усіма тими, що трапилися раніше; о шостій годині день перетворився на темну ніч, так що було видно зірки на небі, і землетрус у Віфінії зруйнував багато будівель у Нікеї. Так говорить цей чоловік".

Hieron. Chron. Euseb. 202[12]***.*** "202 (29/32). Ісус Христос, Син Божий, згідно з проголошеними щодо Нього пророцтв, приходить на страждання в вісімнадцятий рік Тіберія, в час, про який і в інших, язичницьких, пам'ятках знаходимо дослівно таке: "Було затемнення сонця, і темрява по всій землі. У Віфінії був землетрус, і в місті Нікеї зруйновано дуже багато будівель". Все це відповідає тому, що трапилось під час страждання Спасителя. Пише про це і Флегонт (Flego), знаменитий обчислювач Олімпіад, у XIII книзі…[13]. А доказом того, що Спаситель постраждав у тому році, представляє Євангеліє Іоанна, в якому пишеться, що після п'ятнадцятого року Тіберія Кесаря Господь проповідував протягом трьох років[14]. І Іосиф, споконвічний іудейський письменник, свідчить, що близько тих часів у день П'ятидесятниці священики відчували спочатку коливання ґрунту і якісь звуки; потім із Святая Святих храму раптом пролунав незвичайний голос, що промовляв: "Перейдемо з цих місць"[15].

Hieron. Chron. Euseb. 202[16]. "202. А на четвертому році 202-ї Олімпіади[17] було затемнення сонця, велике і видатне між усіма тими, що трапилися раніше; о шостій годині[18] день перетворився на темну ніч, так що видимі були зірки на небі, і землетрус у Віфінії зруйнував багато будівель у Нікеї[19]".

Ioan. Philop. De opif. mund. II 21[20]. "21. Про цю темряву... згадує і Флегонт у своїх "Олімпіадах", говорячи, що в останній рік 202-ї Олімпіади трапилось велике затемнення сонця, якого не було

раніше, і о шостій годині день перетворився на темну ніч, так що було видно зірки на небі”.

Malal. Chronogr. X, 240[21]**.** “(240). Розп’яття Господа нашого Ісуса Христа відбулося за сім днів до квітневих календ, тобто 24 березня, в 6-й день [тижня], яким є п’ятница, і трохи перед нею. Померкло сонячне світло, і настала темрява по всій землі. Про цю темряву згадує обізнаний Флегон Афінський, говорячи так: “У 18-й рік Тіберія Кесаря відбулося велике затемнення сонця, якого ніколи не бувало раніше. В той день стояла така темрява, что було видно зірки на небі”[22].

Mich. Syr. Chron. 1[23]. “1. Флегонт, язичницький філософ, пише так: “Сонце померкло і земля потряслась, і мертві воскресли, увійшли в Єрусалим і прокляли іудеїв[24]”. У своєму творі, написаному за Олімпіадами, він говорить у тринадцятій книзі: “На четвертому році третьої (?) Олімпіади, в п’ятницю, о шостій годині день перетворився на ніч, так що було видно зірки на небі. Нікея і область Віфінії були зруйновані землетрусом і було багато інших руйнувань”[25].

Georg. Sync. Chron. 322c, 324d–325a[26]**.** “324d–325a. ...Рік 5533 від створення світу, 33 від утілення Христового. Африкан[27] про страждання і воскресіння Спасителя. Про всіляке діяння Його, служіння тілесне і духовне, таємне воскресіння з мертвих у нетлінності повідомили Його учні й апостоли. Страшна темрявя покрила всю землю; від землетрусу розсіялось каміння як в самій Іудеї, так і в інших землях. Цю темряву в третій книзі своєї “Історії” Талл[28] пояснює затемненням сонця, що, на нашу думку, необґрунтовано. Євреї святкують пасху в повний місяць, коли, згідно з пророцтвами, постраждав Спаситель, а затемнення не може відбуватися в повний місяць. Сонячне затемнення неможливе в інший час, окрім в останній день старого місяця і в перший день нового, коли вони співпадають. Історик Флегонт також повідомляє, що під час правління Тіберія Кесаря сонячне затемнення співпало з повним місяцем, і від шостої години до дев’ятої померкло сонячне світло, як ми вже говорили, і велике сум’яття охопило всіх. Подібного випадку ніколи не траплялося раніше, і такого не можна пригадати; але темрява ця була богонатхненною (θεοπτοίητον) і супроводжувала страждання Господа нашого, коли, за словом Даніїла, пройшло сімдесят седмин”[29].

Коментар

[1] ***Die Fragmente der Griechischen Historiker [Text]. – II. – “B”. – Berlin, 1929. – № 257.***

[2] Згідно з Євангеліями як народження, так і смерть Ісуса на хресті супроводжувались незвичайними природними явищами. "***А як шоста година настала, то аж до дев'ятої темрява стала по цілій землі***", – читаємо схожі одне на інші повідомлення у трьох перших євангелістів про небесні знаменння під час розп'яття Ісуса (Мт. 27, 45; Мк. 15, 33; Лк. 23, 44). І це повідомлення, що повторюється майже слово в слово, без сумніву, має одне загальне джерело. Матвій додає ще, що сонячне затемнення супроводжувалось землетрусом – "і земля затряслася; і почали розпадатися скелі" (Мт. 27, 51).

Здавна здійснюються спроби знайти відгуки настільки незвичайних подій у літописах тієї епохи. Ще ранній християнський апологет Тертулліан (бл. 165–230), звертаючись до римлян, писав: "***Розіп'ятий, показав Він багато знамень... І в той момент, коли сонце показувало полудень, світло померкло. Люди, які не знали, що так передбачено про Христа, сприйняли це як звичайне затемнення. Донесення про це затемнення як про світову біду, є у вас в архівах***" (*Apol. XXI. 19*). Можливо, в даному випадку мова йде про ті ж "Акти Пілата", християнський апокриф II ст., чи про один із несправжніх "листів Пілата" до імператора Тіберія (чи Клавдія), що з'явилися тоді в різних варіантах.

Починаючи з Юлія Африкана (бл. 220), Орігена і Євсевія, християнські апологети надавали виняткового значення свідченню грецького історика Флегонта, який у своїй хроніці згадав про затемнення Сонця і дуже сильний землетрус, що відбувся бл. 32–33 н.е. Правда це його "Зведення олімпійських переможців і хронік" (Ὀλυμπιάδες; Olimp.) не збереглося і відоме лише в коротких уривках, що цитуються пізнішими авторами. Характерно, що те місце, де Флегонт говорить про затемнення Сонця і землетрус у Віфінії, наводиться тільки християнськими письменниками; втім, те ж саме стосується майже всього твору. Незважаючи на це, повідомлення Флегонта, яким ми його бачимо з передачі Євсевія й Ієроніма, здається справжнім. Те, що епіцентром землетрусу названа малоазійська місцевість, достатньо віддалена від Палестини, свідчить на користь нехристиянського походження цього повідомлення. Якби ми мали справу з проєвангельською вигадкою, то ця цитата мала б ряд характерних особливостей, притаманних християнській апокрифічній літературі (помітна залежність від Євангелій, євангельської фразеології тощо), а також швидше за все визначала б епіцентром землетрусу Єрусалим. Не викликає заперечень і датування події, що дає змогу віднести сонячне затемнення до 32–33 н.е.

Припустимо, що історик I пол. II ст. П. Е. Флегонт згадував про сонячне затемнення і землетрус, які відбулися у Віфінії приблизно в той же рік, в якому в Єрусалимі був страчений Ісус Христос. Проте дещо в повідомленні Флегонта, як його наводять християнські автори, все ж викликає підозру. Наприклад, вказівка на шосту годину сонячного затемнення нагадує відповідні євангельські повідомлення. Адже за нашим відліком часу шоста година в Іудеї – це був полудень (12 година дня), тоді як дев'ята година – це 15 година пополудні. Може, Флегонт знав Євангелія? Адже він народився у Малій Азії, в Траллах, де з кінця I ст. діяла християнська община зі своїм єпископом (*Euseb. Hist. Eccl. III, 36.5*).

Можливість того, що Флегонт користувався християнськими переказами, виключити не можна, хоча вона малоймовірна. Цей придворний історик цілковито наслідував релігійну політику імператора Адріана, який ставився до християн презирливо-вороже (див.: розділ "Адріан"). Характерне зауваження Орігена, що Флегонт свідчить за Христа всупереч своєму бажанню. А значить, тим менше у Флегонта було підстав відтворювати деталі євангельської історії, навіть якби він її й

знав. Тому вказівку на шосту годину сонячного затемнення в повідомленні Флегонта слід розцінювати як пізніше християнське доповнення.

[3] ***Ориген. Против Цельса. Апология христианства [Текст] ; в 8 кн. – Казань : Центр. тип., 1912. – Ч. 1. – Кн. 1–4.***

[4] "*Хроніка*" – "Хроніка"Флегонта. Посилання у Орігена на Флегонта дещо бентежить. За словами Орігена, Флегонт "приписав Христу передбачення невідомого майбутнього" (*Contra Cels. II, 14*). Чи слід це розуміти так, що Флегонт писав безпосередньо про Христа? Судячи з розуміння тексту, ні. Втім, у цьому місці Оріген висловлюється досить туманно і загадково. В двох інших уривках він більш зрозумілий і без сумніву має на увазі те повідомлення Флегонта, яке цитують інші християнські автори. Хоча й тут ми бачимо у Орігена лише побіжну вказівку на сонячне затемнення і великий землетрус, що трапився під час розп'яття Ісуса, без уточнення місця події та інших деталей. Мабуть, Оріген користувався тими ж даними, що і його колеги, а попереднє зауваження його, ніби Флегон приписував передбачення майбутнього Ісусу Христу чи апостолу Петру, слід вважати довільним витлумаченням повідомлення Флегонта або перебільшенням, допущеним Орігеном у розпалі полеміки.

[5] *Він* – Христос

[6] ***Ориген. Против Цельса. Апология христианства [Текст] ; в 8 кн. – Казань : Центр. тип., 1912. – Ч. 1. – Кн. 1–4.***

[7] ***Там само.***

[8] *Він* – Цельс.

[9] ***Die Fragmente der Griechischen Historiker [Text]. – II. – "B". – Berlin, 1929. – № 257.***

[10] До 138 н.е. (у вірменській версії)

[11] ***Die Fragmente der Griechischen Historiker [Text]. – II. – "B". – Berlin, 1929. – № 257.***

Подається у викладі Михаїла Сирійця.

[12] ***Die Fragmente der Griechischen Historiker [Text]. – II. – "B". – Berlin, 1929. – № 257.***

[13] Тут була вищенаведена цитата.

[14] 5-й рік Тіберія Цезаря – 28/29 н.е. Іоанн не говорить про три роки громадської діяльності Ісуса, але про це можна зробити висновок, виходячи зі згадуваних ним трьох пасх, які минули з часу проповіді Христа (2, 13; 5, 1; 6, 4), і четвертої, напередодні якої він був розіп'ятий (11, 55).

[15] Євсевій у своїй "Церковній історії" (*Hist. Eccl., III 8.6*) більш точно наслідує Іосифа Флавія (*Bell. Iud., VI 5.3*), який відносить цю подію до часу облоги Єрусалима Тітом (68–70 н.е.). Але Ієронім вдається до підтасування, намагаючись прив'язати описане Флавієм знамення до часу розп'яття Ісуса.

[16] ***Die Fragmente der Griechischen Historiker [Text]. – II. – "B". – Berlin, 1929. – № 257.***

[17] 4-й рік 202 Олімпіади відповідає 33/32 н.е. Ця дата визнається рядом дослідників як дуже вірогідний час розп'яття Ісуса.

[18] Лат.: Hora sexta. Пор.: *Мт. 27, 45; Мк. 15, 33; Лк. 23, 44.*

[19] В час розп'яття Христа (бл. 32 н.е.).

[20] ***Die Fragmente der Griechischen Historiker [Text]. – II. – "B". – Berlin, 1929. – № 257. – P. 309.***

[21] ***Там само.***

[22] У цитаті Малали є деякі химерності. По-перше, в ній сонячне затемнення датується не за Олімпіадами, як у Флегона, а за роками правління Тіберія; по-

друге, незрозуміло також, якими джерелами користувався Малала, називаючи Флегонта Афінським, оскільки, як правило, його батьківщиною називається місто Тралли в Малій Азії, а не Афіни.

[23] ***Michel le Syrien. Chronicle [Text] / ed. J. B. Chabot. – Vol. I : French translation. – Paris, 1899. – P. 143–144.***

[24] Пор.: *Мт. 27, 51–53.*

[25] Посилаючись на Флегонта і згадуючи про сонячне затемнення під час розп'яття Христа, церковні письменники не врахували того, що це суперечить космічним законам. Чи не першим це помітив візантійський історик Георгій Сінкелл (VIII–IX ст.), який зазначав, що сонячне затемнення не могло відбутися у повний місяць, коли 14 нісана святкується іудейська Пасха і коли був розіп'ятий Ісус Христос. Темряву, яка настала під час розп'яття, Синкелл схильний пояснювати чудом, здійсненим усупереч законам природи. Таку думку підтримали потім більшість християнських апологетів, які висвітлювали це питання. Тем самим були визнані невдалими всі історичні пошуки про це.

[26] ***Georgius Syncellus. I [Text] // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae. – 1829. – P. 609–610.***

[27] Так само, як церковні автори III–V ст., Синкелл опирається на повідомлення Юлія Африкана, який першим з апологетів увів у вжиток свідчення Флегонта.

[28] Є спроби ототожнити історика Талла (Галла) з вільновідпущеним імператора Тіберія, якимось Таллом чи Фаллом, самаритянином за походженням, якого згадує Іосиф Флавій (Ant. Iud. XVIII, 6.4). За Іосифом, цей Фалл бл. 37 н.е. позичив Агріппі I велику суму грошей, але про його заняття історією немає навіть натяку. До того ж в оригіналі "Старожитностей" ім'я цього самаритянина передається як Ἄλλος, що ще більше ускладнює його ототожнення з Таллом Синкелла.

[29] Мається на увазі пророцтво Книги Даніїла (серед. II ст. до н.е.) про 70 седмин (семиріч) (*Дан. 9, 24–27*), *після виповнення яких "переступ (злочин – І. М.) буде докінчений, і міра гріха буде повна, аж поки вина буде спокутувана, і вічна правда приведена, аж поки будуть підтверджені видіння й пророк, і щоб помазати Святая Святих"* (*Дан. 9, 24*). Богослови розглядають це пророцтво як таке, що стосується Христа.

2.10. ЕПІКТЕТ

Епіктет (*бл. 50 – бл. 138*) *– римський філософ. Народився в Гієраполі* (*Фрігія*). *Син рабині. Тривалий час у Римі був слугою Епафродіта* (*фаворита Нерона*), *страченого згодом Доміціаном. Отримав свободу і захопився стоїцизмом. Після вигнання Доміціаном філософів з Риму* (*94*) *перебрався в Нікополь* (*Епір*), *де мав свою школу. Вів аскетичний спосіб життя. Подібно Сократу, навчав усно. Помер у Римі за часів Адріана, до якого був близький за життя. Після смерті Епіктета його учень, історик і філософ Квінт Енній Флавій Арріан* (*бл. 95 – бл. 175*) *видав*

висловлювання вчителя у 2 працях: "Бесіди" чи "Міркування" (*Dis.*) *в 8 кн.* (*дійшло 4*) *і "Керівництво"* (*Ench.*), *від якого збереглися фрагменти. Неоплатонік Сімплікій із Кілікії* (*I пол. VI ст.*) *написав "Коментар на "Керівництво" Епіктета".*

Текст

Epict. Dis. 2, 9 (***19–21***)[1]. "(19). Так що ж ти називаєш себе стоїком, що ти обдурюєш натовп, що ж ти граєш [роль] іудея[2], тоді як ти еллін? (20) Хіба ти не бачиш, завдяки чому когось називають іудеєм, завдяки чому – сирійцем, завдяки чому – єгиптянином? І коли ми бачимо, що хтось поводиться неоднозначно, ми, як правило, кажемо: "Це не іудей, він грає його [роль]". Коли ж він проникнутий переконаннями того, хто прийняв омовіння[3] і секту[4], тоді він дійсно і є, і називається іудеєм. (21) Ось так і ми – як такі, що прийняли омовіння на словах, – іудеї, а насправді – дещо інше, не проникнуті переконаннями згідно зі словом, далекі від застосування на практиці того, про що говоримо, знанням чого хизуємося".

Епіктет

Epict. Dis. 4, 7 (***1–6***)[5]. "(1). Що робить тирана таким, що він навіює страх? – Охоронці, – говорять, – і їх мечі, спальники і ті, хто не пускає прохожих. – (2) Чому ж, якщо дитину приведеш до нього, оточеного охоронцями, дитина не боїться? Невже дитина не помічає їх? (3) Справді, якщо хтось помічає охоронців і те, що в них є мечі, проте саме тому й приходить до нього[6], бажаючи померти внаслідок якоїсь обставин й шукаючи [можливості] якнайлегше прийняти смерть від чужої руки, хіба він боїться охоронців? – Адже він саме того й хоче, чим вони навіюють страх. (4) Отже, якщо хтось, незважаючи ні на що, бажає померти чи жити, але як вийде, приходить до нього, що заважає йому приходити без страху? – Ніщо. (5) Коли ж хтось і до майна ставиться так, як цей до тіла, а водночас і до дітей, і до жінки, та й взагалі під впливом якогось безумства і відчаю він налаштований так, що йому абсолютно байдуже, мати все це чи не мати, але як діти, які, граючи в черепки, надають значення грі, а до черепків байдужі, так і він зовсім не цінує предмети, а рахується з грою в них і поведінкою в грі, то який же ще тиран може навіювати йому страх, чи які охоронці, чи які їх мечі?

(6) І ось під впливом безумства хтось може так ставитись до всього цього, і під впливом звичаю[7] галілеяни[8], а під впливом розуму і доказів ніхто не може осягнути, що Бог створив усе в світобудові, і саму світобудову цілком – непідвладною перешкодам і самоцільовою, а частини її – для потреб Всесвіту".

Коментар

1 ***Беседы Эпиктета [Текст] // Вестн. древн. истории. – 1975. – № 3. – С. 232.***

2 *Іудей* – тут мається на увазі "християнин". Епіктет вважає, що своєю поведінкою християни наслідують філософам. Правда, його слова можуть стосуватися не тільки християн, але й представників іудейських сект – єссеїв, кумранітів, ебонітів чи іудео-християн, характерним обрядом яких був обряд ритуального омовіння. Але оскільки за смислом оригіналу слова́ стосуються тільки тих, хто "здійснює омовіння вдень" (чи "вранці"), "омовінням" слід вважати безпосередньо хрещення. Ті, хто нещиро здійснили омовіння, є, на думку Епіктета, людьми, які хрестилися удавано. Отже, мова у фрагменті йде все-таки про християн. А згадка про іудеїв, сирійців і єгиптян може бути свідченням того, що нова релігія на той час поширилася в Палестині, Сирії та Єгипті.

3 *Омовіння* – хрещення.

4 *Секту* – християн звинувачували в приналежності до утаємничених об'єднань.

5 ***Беседы Эпиктета [Текст] // Вестн. древн. истории. – 1976. – № 2. – С. 221.***

6 *Нього* – тирана.

7 *Звичаю* – нечуттєвість до скорботних обставин і байдужість до земних інтересів, які, на думку Епіктета, практикують християни, є, як він вважав, звичкою. Саме на стійкість іудеосектантів, з якими він змішував християн, що проявилося під час іудейської війни 66–73, коли вони терпіли катування римлян, і звертає насамперед увагу язичницький філософ-аскет Епіктет.

8 *Галілеяни* – так Епіктет принизливо називає християн. До останніх він справді ставився презирливо, хоча його бесіди, які досить близькі за духом до християнського вчення, у перші століття н.е. читалися в монастирях і мали значний вплив на догматику релігії одкровення. Водночас, цікавлячись різними релігійними віруваннями, Епіктет нічого не повідомляє про Христа.

2.11. АНТОНІН ПІЙ

Антонін Пій (*19.09.86 – 7.03.161*) *– римський імператор* (*10.07.138 – 7.03.161*). *Його справжнє імя – Тіт Аврелій Фульвій Бойоній Аррій Антонін. Народився в Ланувійському маєтку* (*Чівіта Лавінья в Італії*) *в сім'ї сенатора. Рано втратив батька. Виховувався під наглядом вітчима Юлія Лупа. Юність провів у маєтку на Аврелієвому шляху. Обіймав ряд посад. Адріан поставив його консуляром на чолі одного з новостворених округів Італії. Жонатий на Фаустіні Старшій. Адріан усиновив його і*

зробив співправителем (25.02.138). Вступив на престол під іменем Імператор Цезар Тіт Елій Адріан Антонін Август. Пізніше отримав ім'я "Пій" ("Благочестивий"). Був одним з найгуманніших римських імператорів з рідкісною безкорисливістю. Мав надзвичайні обдарування і приємну зовнішність. Скромний, покровительствував наукам, мистецтву, філософії. Практично ні разу не залишав Риму. Уникав війн, хоча зміцнив кордони держави, придушив повстання в Іудеї й Палестині (152). 4 рази був консулом (120, 139, 140, 145). Користувався повагою сучасників. Час його правління став досить благополучним в історії Імперії, коли панував мир і спостерігалося економічне піднесення. Помер від гарячки на віллі Лоріум поблизу Рима. Похований у Римі. Обожнений.

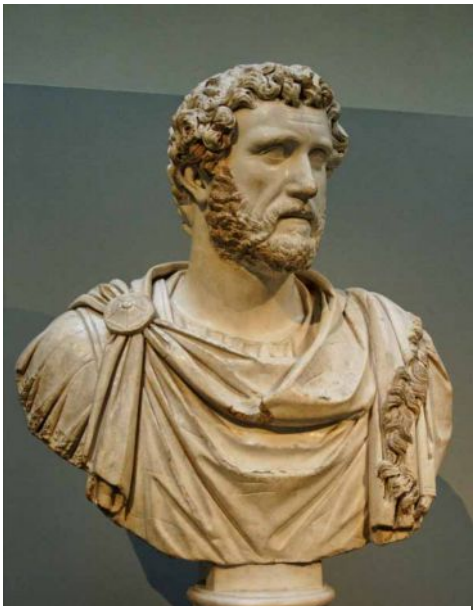

Антонін Пій.
Неаполь. Національний музей

Текст

Iust. I Apol. 70 (***1***)[1]. "(1). Імператор Цезар Тіт Елій Адріан Антонін Август Пій, великий, верховний понтифік, п'ятнадцятий раз народний трибун, консул втретє, батько вітчизни, вітає Азійське зібрання.

(2) Я знаю, самі боги стурбовані тим, щоб такі люди (християни)[2] не могли від них заховатись; тим більше, значно сильніше, ніж ви, можуть вони[3] карати людей, які не бажають їх вшановувати. (3) Ви ж переслідуєте таких людей; і спосіб думок, який вони мають, засуджуєте як безбожний і зводите на них інші звинувачення, яких, проте, довести ми не можемо. Але для них корисно думати, що вони йдуть на смерть за те, в чому звинувачують їх, і вони одержують перемогу над вами, прирікаючи себе швидше на смерть, ніж погоджуючись із тим, що ви вимагаєте від них. (4) Про землетруси ж, які були раніше, й нинішні, не слід і згадувати, оскільки ви в цьому випадку буваєте легкодухі, якщо порівняєте себе з ними. (5) Бо вони більше за вас віддані Богу. Ви ж, здається, й не знаєте в той час богів, не дбаєте про храми, і не визнаєте служіння Богу. Тому й ненавидите християн, які служать Богу, і переслідуєте їх навіть до смерті. (6) Інші ж із числа правителів провінцій також писали про тих людей до божественого батька нашого[4]; і він відповідав їм, щоб не турбували таких людей, якщо не виявиться, що вони затівають що-небудь супроти римського панування. І мені багато хто доносив

на них[5], і я також відповідав їм згідно з думкою батька нашого. (7) Якщо хто-небудь буде доносити в суді на когось із християн як такого[6], то той, на кого доноситься, нехай буде вільним від звинувачення, хоча б і виявилося, що він християнин, а донощика слід покарати.

Прочитано в Ефесі Азійському зібранню[7]".

Коментар

[1] ***Иустин Философ. Сочинения [Текст] / введ. и примеч. П. Преображенского / Философ Иустин ; 2-е изд. – М. : Унив. тип., 1892. – С. 101–102.***

[2] *Люди* – християни.

[3] *Вони* – боги. Антонін Пій заборонив ховати померлих у межах Рима. За його правління не переслідувалися змовники, зникли наклепники.

[4] *Батька мого* – Адріана.

[5] До Антоніна Пія постійно надходили прохання від християн. Зокрема, йому писали свої "Апології" Юстин (перша – бл. 148), Татіан (бл. 152), Аполлінарій Гієрапольський (150–?), Мелітон Сардський (172). Імператору скаржилися також громади з Азії, яких притісняла місцева адміністрація. Намагаючись належним чином відреагувати на подібні прохання про захист віри, імператор у 145 звернувся з розпорядженням до Азійського зібрання. Рескрипт імператора подає у своїй "Апології" апологет Мелітон Сардський. Правда, ні твори Антоніна Пія, ні "Апологія" Мелітона Сардського до нас не дійшли. Але текст постанови цитує в своїй "І Апології" Юстин, який адресує свій твір Антоніну Пію і його співправителям – Марку Аврелію та Луцію Веру. Цитує її й Євсевій Кесарійський (*Hist. Eccl. IV, 13*), хоча автором постанови тут помилково названий Марк Аврелій (*Евсевий Памфил. Церковная история. – М.: Изд. Свято-Преображ. Валаамского. мон., 1993. – С. 132*). Автор "Церковної історії" наводить (*Hist. Eccl. IV, 26*) слова Мелітона, адресовані Марку Аврелію: ***"***(*10*) ***Твої благочестиві предки прагнули виправити це неуцьке уявлення: часто надсилалися письмові догани тим, хто насмілювався робити які-небудь нововведення (у законодавчому плані – І. М.) щодо християн. Твій дід Адріан писав про це багатьом, і в тому числі Фундану, проконсулу Азії, а твій батько, коли ти вже був його співправителем, писав жителям міст, аби щодо нас не чинилося ніяких нововведень: ларисейцям, фессалонікійцям, афінянам і всім грекам***. (*11*) ***Ти поділяєш його думки з цього приводу; ти і більше людяний, і більше відданий філософії, і ми віримо, що ти зробиш усе, про що ми тебе просимо"*** *(Евсевий Памфил. Указ. соч. – С. 153–154).*

[6] *Такого* – християнина.

[7] Слід зазначити, що ряд дослідників визнає указ Антоніна Пія фальшивкою. Проте А. Гарнак, незважаючи на критичне ставлення до листа навіть окремих богословів, відстоює його істинність. Справді, лист цілковито відповідає духу часу і характеру Антоніна Пія. Він відображає і язичницькі переконання імператора, і духовну атмосферу, що склалася навколо християн в Імперії. Як відомо, навіть за часів Антоніна Пія держава не могла уникнути багатьох стихійних бід (голод, язва, землетрус, розливи Тібру тощо). Тому збуджений натовп нерідко повертав свій гнів проти християн, котрих сприймали як винуватців гніву богів, здатних надсилати такі біди. Наскільки натовп брав участь у переслідуваннях християн, показують подробиці мучеництва 88-річного церковного письменника і єпископа смірнського Полікарпа (69–23.02.156), якого стратив підбурюваний натовпом проконсул

Азії Квадрат. Повідомляючи про ці події, Євсевій Памфіл (*Euseb. Hist. Eccl. IV, 15*) цитує лист-послання церкви Смірнської до інших місцевих церков у Малій Азії (*Euseb. Hist. Eccl.*). Оскільки не всі тодішні римські адміністратори виявилися на висоті Адріанового рескрипту, Антоніну Пію довелося підтвердити непорушність рескрипту Адріана, адресованого жителям Ларіси, Фессалонік, Афін та інших грецьких міст.

Про ставлення Антоніна Пія до християн свідчить і західний історик християнської церкви Сульпіцій Север (Chron. 32, 1): "***Після Адріана, в правління Антоніна Пія, Церкві було дано мир***" (*Сульпиций Север. Сочинения. – М. : РоссПЭН, 1999. – С. 74*). Це свідчить про те, що за часів Антоніна Пія не було масових гонінь на християн, а якщо й мали місце ініціативи місцевих провінціалів (що, зокрема, спричинило мучеництво Полікарпа), то імператор швидко припиняв їх. Правда, і законодавство Антоніна Пія щодо релігії області було неоднозначним. Так, імператор дозволив обрізуватися іудеям, тоді як самаритянам за вчинення такого ж обрізання загрожувало покарання.

2.12. МАРК АВРЕЛІЙ

Луцій Вер

Імператор Цезар Марк Аврелій Антонін Август (*26.04.121 – 17.03.180*) – *римський імператор* (7.03.161 – 17.03.180). *Син претора Марка Аннія Вера і Доміції Луцілли. Власне ім'я – Марк Анній Катілій Север, а після усиновлення* (*138*) *імператором Антоніном Пієм – М. Елій Аврелій Вер Цезар.*

Народився в Римі. Прилучився до філософії стоїцизму. У 161–180 – імператор. Його співправителем

Коммод. *Рим. Палаццо Консерваторе*

був Луцій Вер (161–169). У 145 Марк оженився на Фаустіні, розпусній дочці Антоніна Пія. У 176 відновив Стою в Афінах. Пропагував фаталістичну мораль. Гуманний правитель, реформатор, "філософ на троні". Викликав захоплення сучасників, вирізнявся дивовижним спокоєм. З дитинства його обличчя не змінювалося ні в радощах, ні в горі. Високоморальний і благочестивий. Хороший полководець. Особисто вів тяжку Маркоманську війну (167–180). Захистив Імперію від варварів, яких відкинув за Данувій. Незважаючи на незгоди, прагнув привести державу до процвітання. Тричі був консулом (140, 145, 161). Захворівши під час чуми, затримав дихання і помер у Віндобоні (тепер Відень, Австрія). Мав багато дітей, в т.ч. майбутнього імператора Коммода. Автор філософського твору "Роздуми" ("Наодинці з собою"), який він написав грецькою мовою у похідному наметі і який був знайдений після смерті імператора в складках його одягу. Своєю філософією сприяв утвердженню монотеїзму.

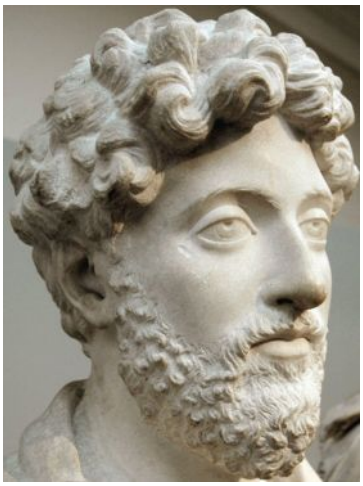

Марк Аврелій.
Рим. Національний музей

Текст

M. Ant. Mediat. IV, 33[1]. "33. Слова, які були колись звичними, тепер мають потребу в поясненні. Те ж саме і з іменами таких колись прославлених мужів, як Камілл, Цезар, Вологез, Леоннат; скоро те ж спіткає і Сціпіона, і Катона, потім Августа, а потім прийде черга і Адріана, і Антоніна. Все короткочасне і невдовзі починає нагадувати міф, а потім повністю забувається".

M. Ant. Mediat. VIII, 5[2]. "5. Адже все узгоджується з природою Цілого; ще небагато часу, і ти будеш ніщо і ніде, як і Адріан, і Август".

M. Ant. Mediat. VIII, 31[3]. "31. Двір Августа, його жінка, дочка, племінники, пасинки, сестра, Агріппа, родичі, домочадці, друзі, Арей, Меценат, лікарі, жреці, – весь двір вимер".

M. Ant. Mediat. XII, 26[4]. "26. Подумай також і про те, чому прикладами можуть бути Фабій Катуллін у своєму маєтку, Луцій Лук(улл) у своїх садах, Стертіній в Байях, Тіберій на Капрі…"

M. Ant. Mediat. XI, 3[5]. "3. Душі, готовій до всього, не важко буде, якщо виникне потреба, розлучитися з тілом, незалежно від того, чекає її згасання, розсіювання чи нове життя. Але ця го-

товність повинна міститися у власному судженні, проявляючи себе не сліпою впертістю, як у християн, а розсудливістю, серйозністю і відсутністю хизування; тільки тоді вона переконлива і для інших".

Iust. I Apol. 71[6] "71. Імператор Цезар, Марк Аврелій Антонін, Германський, Парфянський, Сарматський народу Римському і священному Сенату бажає радощів.

Я повідомляв вам про важливість моєї мети і про те, яких результатів я досяг на кордонах Германії, після того як зморений і втомлений був оточений у Карнунті[7] 74-ма підрозділами на відстані 9 миль. Коли вони виявилися неподалік від нас, спостерігачі повідомили нас, і Помпеян, наш воєначальник, підтвердив те, що ми знали (бо я був оточений незчисленною кількістю, а при собі мав обмежений загін з Першого, Десятого і Подвійного легіонів нашого війська), тобто, що перед нами знаходиться змішане військо чисельністю 977 000 чоловік. Отже, порівнявши себе і своє військо з безліччю варварів і недругів, удався я до молитви вітчизняним богам. Залишений ними поза увагою, але при цьому бачачи складне становище мого війська, я викликав так званих християн і, пошукавши, знайшов їх велику кількість: і я розгнівався на них, чого, втім, не слід було робити, оскільки згодом спізнав їх силу. Вони приступили до справи не підготовкою стріл, зброї і труб: це викликало в них відразу з причини вшанування Бога, якого мають у совісті; бо слід визнати, ті, кого ми вважаємо безбожниками, мають у совісті своїй живого Бога. Опустившись на землю, вони почали молитися не тільки за мене, але й за все наявне військо, щоб Бог утішив нас у нинішній спразі й голоді; бо ми вже п'ятий день не пили води через відсутність її; тому що знаходились ми всередині Германії і на території ворога. Як тільки християни опустились на землю і почали молитися Богу, якого я не знав, у ту ж мить полив з неба дощ, для нас найпрохолодніший, а для ворогів Риму він був градом вогненним. І ми зразу ж визнали в самій молитві близьку присутність Бога як непереборного і непереможного.

За цієї обставини віднині дозволяємо таким людям бути християнами, щоб вони не отримували за своєю молитвою і проти нас якої-небудь зброї. Стосовно цього я постановляю, щоб вони не були звинувачувані за те, що вони християни. Якщо ж виявиться, що хтось звинувачує християнина за те, що він християнин, то я хочу, щоб по відношенню до християнина, який звинувачується і сам зізнається в тому, було ясно доведено, що його ні в чому іншому не звинувачують, крім того тільки, що він християнин: а той, хто звинувачує його, повинен бути спалений живцем. Якщо християнин оголосить про себе, і це буде підтверджено, то намісник провінції хай не примушує його до відступництва і не позбавляє його свободи. Я хочу, щоб це було підтверджено й сенатським визначенням, і повеліваю виставити це моє розпорядження на Форумі Траяна для того, щоб можна було кожному читати. Префект

Вітрасій Полліон потурбується послати його в усі провінції; і хто б не побажав скористатися і мати це повеління, не забороняється йому списати з обнародуваного нами[8]".

Коментар

[1] ***Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий [Текст] / вступ. ст., сост., подгот. текста В. В. Сапова. – М. : Республика, 1995. – С. 292.***

[2] ***Там само. – С. 324.***

[3] ***Там само. – С. 327.***

[4] ***Там само. – С. 362.***

[5] ***Там само. – С. 359.***

Цей фрагмент твору "Роздуми" показує зневажливе ставлення імператора до християн. Важко сказати, чи це написано до оточення чи після, а отже, чи є далі наведений лист автентичним чи підробним – питання залишається відкритим.

[6] ***Иустин Философ. Сочинения [Текст] / Философ Иустин / введ. п примеч. П. Преображенського ; 2-е изд. – М. : Унив. тип., 1892.***

У документі мова йде про події Маркоманської війни (166–180). Після низки перемог над варварами, в тому числі на льоду Данувію (бл. 171), яких римляни досягли в найтяжчий період Маркоманської війни (170–175), імператор вторгся в область квадів (Богемію) в Західних Карпатах, де був оточений варварами (бл. 174). Своєю новою перемогою він нібито був зобов'язаний Legio Fulminatrix, який складався з християн (Dio Cass. 71, 8.9; Capit. M. Ant. 24). Щоправда, Діон Кассій стверджує, що дощ викликав єгипетський маг Арнуфіс, а Капітолін вважає причиною спасіння римлян молитви самого імператора. Вирвавшись з оточення, римляни відступили в Паннонію.

[7] *Карнунт* – місто і стоянка римських легіонів у Паннонії (теперішня Австрія) на правому березі Данувію, де під час Маркоманської війни знаходилася ставка Марка Аврелія (171–173). Тут імператор писав свої "Роздуми". В оточення він потрапив не в Карнунті, а в землі квадів, на території сучасної Словакії, можливо, недалеко від Грануя (тепер Гран), лівої притоки Данувія.

[8] Даний лист згадує ціла низка ранньохристиянських письменників. Зокрема, про нього пише Євсевій Памфіл: "*Euseb. Hist. Eccl. 5, (1.).* …***Імператор Марк Аврелій перед битвою з германцями і сарматами опинився в безвихідному становищі, оскільки військо його знесиліло від спраги. Воїни так званого Мелітінського легіону з вірою, яка з того часу і дотепер підтримувала їх у битвах з ворогом, опустились, за нашим молитовним звичаєм, на коліна і звернулися з проханням до Бога. (2) Видовище для ворогів було дивовижне, але те, що, за розповіддю, спіткало їх тут, було ще дивнішим: страшна гроза змусила ворогів тікати і згубила їх; злива, яка полилася на тих, хто звернувся до Бога, відновила сили всього війська, яке було на межі загибелі. (3) Розповідь про це є і в письменників, які далекі від нашої віри, але викладають ті ж події; є і в наших. Чужі історики визнають чудо, але, в нашій вірі нічого не розуміючи, заперечують, що воно відбулося за нашими молитвами. Наші, які зріднилися з істиною, передають факти просто і нехитро. (4) Один з них, Аполінарій, говорить, що легіон, за молитвою якого відбулося чудо, отримав від імператора найменування, яке на латині означає "блискавичний". (5) Свідчить про це і шановний Тертулліан, який звернувся до римського сенату з уже згаданою Апологією нашої віри. Він передає цю розповідь, підтверджуючи її більш сильними та переконливими доказами; (6) за його словами, до цих пір ходять листи Марка, імператора до-***

сить розумного, в яких він свідчить, що його військо в Германії майже гинуло без води і врятувалося молитвами християн. За його словами, імператор загрожуував смертю нашим звинувачувачам. (7) Закінчує Тертулліан такими словами: "Що це за закони, які застосовують проти нас тільки безбожні, жорстокі правителі? Їх не дотримувався Веспасіан, хоча й переміг іудеїв; частково закреслив їх Траян, забороняючи розшукувати християн; їх не підтвердили ні Адріан, який втручався в усе, ні імператор, прозваний "Благочестивим" (*Евсевий, Памфил. Церковная история [Текст] / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993*). "Благочестивим" Євсевій вважає Антоніна Пія.

У "Пасхальній хроніці" теж зазначається: ***"Антонін, імператор, часто виступав на ворогів, і особисто брав участь у походах і посилав воєначальників; і коли Пертінакс і ті, хто був з ним, страждали від спраги, був посланий від Бога дощ, і в германців і сарматів, які вишикувалися навпроти, вдарила блискавка і багатьох з них знищила"*** (*Chron. pasch. 486, 19*).

Про ці події згадує і Флегонт: ***"Антонін, імператор, часто виступав на війну, був присутній сам і посилав вождів. Коли (проте) Пертінакс і ті, хто був з ним у квадів, страждали спрагою, і внаслідок моління воїнів-християн був посланий дощ (прийшов від Бога), і над ворогами – германцями і сарматами сипались блискавки і багатьох з них згубили"*** (*Olimp. CCXXXVIII, 1*).

В іншому місті Флегонт писав: ***"Імператор Антонін, оскільки проти нього багато спалахувало війн, був присутній сам, часто посилав найбільш знаменитих вождів, серед яких одного разу Пертінаксу і військо, яке разом з ним воювало в області квадів, пригнічених спрагою, був посланий божественний дощ, коли, навпаки, германців і сарматів переслідували блискавки і багатьох з них убили"*** (*Olimp. CCLX, 3*).

При М. Аврелії християн почали розшукувати; була введена система допитів і катувань, щоб змусити їх зректися віри. Християн виганяли з будинків, бичували, забивали камінням, катали по землі, кидали до в'язниць, позбавляли поховання. У 165 страчено відомого апологета Юстина Мученика, запеклим ворогом якого був кінічний філософ Кресценцій.

2.13. АПУЛЕЙ

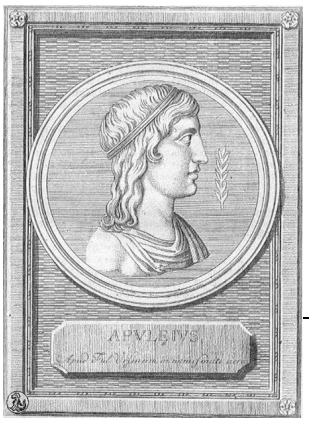

Апулей

Луцій Апулей Платонік (*бл. 124 – бл. 180*) *– римський письменник, ритор, маг і філософ. За походженням не був римлянином. Народився в заможній сімї в Мадаврі* (*Нумідія*). *Навчався вдома, потім у Карфагені й Афінах, де він вивчав платонізм. Мандрував на Сході. Цікавився магією, був посвячений у різні містерії. Прибув у Рим, де навчався в школі Гая, виступав як адвокат. Після повернення в Африку оженився на багатій, але старшій за нього вдові Емілії Пуден-*

Роз-

тіллі, матері свого друга Понціана. Виправдався від звинувачення в магії, яке висунули проти нього родичі Пудентілли. Поселився в Карфагені. Як язичник він критикував християнство. Набув слави й закінчив кар'єру жрецем Ісіди. Йому було встановлено статую. Збереглася низка його художніх і філософських творів (“Метаморфози”, “Флоріди”, “Апологія”, “Про Божество Сократа”, “Про Платона та його вчення”, “Про Всесвіт” тощо).

Текст

Apul. Apol. 56[1]. “56. Я знаю, правда, що дехто, і в першу чергу цей самий Еміліан[2], заради жартів насміхається над релігією. Дійсно, як я чув від деяких жителів Еї[3], які його знають, він до цього часу не молиться ніяким богам і не відвідує ніяких храмів. Проходячи мимо будь-якої святині, він вважав за гріх піднести на знак пошани руку до губ. Навіть сільським богам, які його годують і одягають, він не виділяє первин від своєї жатви, виноградника чи отари. В його маєтку немає жодного святилища, жодного присвяченого богам місця чи гаю. Хоча, що там говорити про гай чи святилище! Ті, хто бував у його володіннях, говорять, що не бачили там навіть каменя, змащеного маслом, чи гілки, прикрашеної гірляндою. Тому він і отримав два прізвиська: Харона… за потворне обличчя і душу і друге [воно йому більше подобається] за презирливе ставлення до богів – Мезенція[4]. Тому я легко можу зрозуміти, що моє довге перерахування посвячень у містерії здаватиметься йому дурницею; і, можливо, саме через уперте зневажання релігії, він не здатний змусити себе повірити в мою правдивість, коли я говорю, що оберігаю знаки, які нагадують мені багато священних дій. Але що б не думав про мене Мезенцій, я й пальцем не поворухну в його бік[5]”.

Apul. Apol. 88[6]***.*** “88. Мене, проте, дивує, що ти, сам переважно мешкаючи в селі, відчуваєш таку відразу до вілли. У будь-якому разі закон Юлія про порядок укладення шлюбів[7] ніде не має заперечення такого роду: “хай ніхто не вступає до шлюбу на віллі”.

Apul. Apol. 90[8]***.*** “90. Якщо буде знайдений хоч найменший привід, який мав би спонукати мене добиватися шлюбу з Пудентіллою через якісь міркування особистої користі, якщо ви доведете, що цей шлюб приносить мені певну, хай навіть незначну, матеріальну користь, то хай я буду горезвісним Кармендом[9], Дамігероном[10], Мойсеєм, **Ver his**[11]**, Іоанном**[12], Аполлонієм, хай я буду навіть самим Дарданом[13] чи будь-яким іншим магом, одним із тих, хто прославився з часів Заратустри й Остана[14]”.

Apul. Met. IX, 14[15]. “14. Мельнику цьому, який придбав мене у свою власність людині хорошій і надзвичайно скромній, дісталася жінка препогана, значно гірша за всю решту жінок, яка до такої міри порушувала закон шлюбного ложа і домашнього вогнища, що, клянусь Геркулесом, навіть я[16] нишком не раз зітхав за господаря. Не було такого пороку, з яким не спізналася б ця найнегідніша жінка, проте всі паскудства й надалі стікалися до неї, ніби в смердючу вигрібну яму: зла і навіжена, з чоловіками вештається, п’яна валяється, вперта, непокірна, в мерзенних крадіжках жадібна, в ганебному марнотратстві щедра, ненависниця вірності, ворог скромності. Зневажаючи і порушуючи священні закони небожителів, виконуючи замість цього пусті й безглузді обряди якоїсь брехливої і святотатської релігії[17] і стверджуючи, що шанує єдиного Бога, вона всіх людей і нещасного чоловіка вводила в оману, сама з ранку віддаючись пиятиці і постійною розпустою оскверняючи своє тіло”[18].

Коментар

1 ***Апулей. Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы в XI книгах. Флориды [Текст] / пер. М. А. Кузмина и С. П. Маркиша. – М. : Наука, 1993. – С. 57–58.***

2 *Еміліан* – Сіцініий Еміліан, опонент Апулея в суді.

3 *Ея* – місто в Тріполітанії (Північна Африка).

4 *Мезенцій* – ненависник богів, персонаж “Енеїди” Вергілія (*V, 648*).

5 Цікавлячись релігійним життям доби Марка Аврелія і чуючи різні нісенітниці та злісні вигадки про християн, які поширювали їх суперники, Апулей звинувачує в безбожництві (а значить і в магії) Еміліана, який був християнським чи єврейським прозелітом (якщо вірити тому, що говорить про свого опонента в’їдливий і схильний до вправних пересмикувань автор), якому він приписує всі негативні якості. Не випадково язичники протиставляли Апулея після смерті Христу, а християни оголосили його Антихристом.

6 *Апулей. Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы в XI книгах. Флориды [Текст] / пер. М. А. Кузмина и С. П. Маркиша. – М. : Наука, 1993. – С. 83.*

7 Мається на увазі один із двох законів імператора Августа (Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа) про шлюб.

8 *Апулей. Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы в XI книгах. Флориды [Текст] / пер. М. А. Кузмина и С. П. Маркиша. – М. : Наука, 1993. – С. 85.*

9 *Карменд* – маг.

10 *Дамігерон* – маг, якого згадують апологети Тертулліан і Арнобій.

11 *Ver his* – деякі дослідники стверджують, що це абревіатура імені Ісуса Христа, якого язичники та євреї вважали магом, і яку слід читати як IHS.

12 *Іоанном* – мабуть, Іоанном Хрестителем.

13 *Аполлонієм ... Дарданом* – їх, згідно з Плінієм Молодшим (*Epist. XXX, 9*), оспівав Демокріт.

14 У всіх цих міркуваннях немає нічого дивного, якщо врахувати, що всіх діячів християнства Апулей вважає магами.

[15] ***Апулей. Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы в XI книгах. Флориды [Текст] / пер. М. А. Кузмина и С. П. Маркиша. – М. : Наука, 1993. – С. 253–254.***

[16] *Я* – перетворений на осла герой, від імені якого ведеться оповідь в романі "Метаморфози чи Золотий осел". Тут він розповідає про жінку мельника, в маєток якого потрапив.

[17] *Релігії* – християнства.

[18] Як ревний послідовник Ісіди Апулей висміює своїх релігійних суперників, адресуючи їм найнеймовірніші звинувачення. З тексту видно, що жінка мельника сповідувала монотеїстичну релігію, скоріше за все християнство, послідовників якого автор зневажав як безбожників. На той час багато хто, почувши щось про таїнство причастя вином і хлібом та про потяг християн до втаємничення зборів, звинувачував їх у пияцтві й розпусті, щоб підірвати етичні основи християнства. Своїми поверховими судженнями Апулей відобразив настрої натовпу, який прагнув перетворити християн на злодіїв. Висока думка автора про себе не дозволила йому перебороти ті недоліки, які належали його часу й батьківщині. Деякі язичницькі автори, більш знайомі з християнством, ніж Апулей, підкреслювали високий моральний стан у громадах християн.

2.14. ЛУКІАН

Лукіан

Лукіан із Самосати (*бл. 120 – бл. 190*) *– давньогрецький сатирик, ритор, філософ. Походив із бідної сім'ї ремісника в Самосаті* (*Коммагена, Сирія*). *Був відданий у навчання до свого дядька – каменяра і скульптора. Потім присвятив себе риториці. Став судовим оратором, а згодом – софістом. Набув значної популярності. Як мандрівний ритор* (*до 150*) *і філософ, відвідав Малу Азію, Грецію, Італію, Галлію, Македонію. Довго жив у Афінах, де познайомився з кініком Демонактом. Богохульник і критик християнства, стоїцизму, кінізму, псевдософістики, традиційної міфології. Зустрічався з Авлом Геллієм. Мав сина Ктесіфонта. У Малій Азії познайомився з авантюристом Алек-*

сандром (165). Був свідком самоспалення християнського діяча Перегріна-Протея в Олімпії (165). Тяжів до епікуреїзму, платонізму і скептицизму. За легендою, розірваний собаками в Єгипті, де рішенням імператора Коммода (180–192) він був призначений на високооплачувану посаду судового чиновника. Автор 82-х діалогів, 53-х епіграм, 2-х віршованих драматичних жартів.

Текст

Luc. Peregr. 11–16*[1]*. “11. Ось тоді він[2] і познайомився з дивовижним ученням християн, зустрічаючись у Палестині з їх жрецями й книжниками. І що ж вийшло? Незабаром він усіх їх перетворив на немовлят, сам зробившись і пророком, і главою громади, і керівником зборів – іншими словами, один був усім. Що стосується книг, то він тлумачив, пояснював їх, а багато з них і сам написав. Християни шанували його як Бога, підкорялися встановленим ним законам і обрали [його] своїм покровителем: адже християни ще й тепер шанують того **великого чоловіка**[3], який був розіп’ятий у Палестині за те, що ввів у життя ці нові таїнства.

12. Тоді Протей[4] був схоплений за свою приналежність до них[5] і кинутий до в’язниці; але навіть і це надало йому немалої ваги в подальшому житті для шарлатанства і гонитви за славою, якої він жадав. Як тільки Протей був ув’язнений, християни, вважаючи те, що трапилося, нещастям, пустили в хід усі засоби, щоб його звідти вирвати. Коли ж це виявилося неможливим, вони намагалися з найбільшою увагою доглядати за Протеєм. Вже з самого ранку можна було побачити біля в’язниці якихось бабусь, вдів, дітей-сиріт. Керівники ж християн навіть ночі проводили з Протеєм у в’язниці, підкупивши варту. Потім вони почали приносити обіди з різноманітних страв і вести священні бесіди. Наймиліший Перегрін – тоді він ще носив це ім’я – називався в них новим Сократом.

Макаров І. К. Нагорна проповідь

13. І, як не дивно, прийшли посланці навіть від малоазійських міст, за дорученням християнських громад, щоб допомогти Перегріну: замовити за нього слівце на суді і утішити його. Християни виявляють неймовірну швидкість дій, коли трапляється подія, що стосується всієї громади, і дійсно нічого не шкодують. Тому до Пере-

Роз-

гріна від них надходили значні кошти, у зв'язку з чим перебування у в'язниці саме по собі перетворилося для нього в непогане джерело прибутків. Адже ці нещасні упевнені були, що вони стануть безсмертними і будуть жити вічно; внаслідок цього християни зневажають смерть, а багато хто навіть шукає її сам. Окрім того, **перший їх законодавець**[6] переконав їх, що вони будуть братами один одному після того, як зречуться еллінських богів і почнуть поклонятися цьому **розп'ятому мудрецю (σοφιστος)**[7] і жити за його законами[8]. Тому, сприйнявши без достатніх підстав це вчення[9], вони однаковою мірою зневажають будь-яке майно[10] і вважають його спільним. І ось, коли до них приходить ошуканець, митець своєї справи, який уміє використовувати обставини, він швидко стає досить багатим, знущаючись над простаками.

14. Повернемось, проте, до Перегріна. Він був звільнений тодішнім правителем Сирії, чоловіком, схильним до занять філософією, який, бачачи дурість Перегріна і його готовність померти, тільки б залишити після себе славу, відпустив його з миром, не вважаючи його гідним навіть якого-небудь покарання. Тоді Перегрін прийшов на батьківщину[11], але дізнався, що обурення, викликане вбивством батька, ще не пройшло і що багато хто готовий був виступити проти нього зі звинуваченням. Більша частина його майна була розграбована за його відсутності; збереглась лише земля вартістю близько 15 талантів. Зрештою, все майно, що залишилося після старого, коштувало приблизно 30 талантів, а не 5 тисяч, як запевняв цей скоморох Феаген. Таких грошей не можна було б виручити, навіть якби продати все місто і ще 5 сусідніх на додачу з жителями, худобою і рештою майна.

15. Але судове звинувачення і викриваючий поговір ще не пройшли, і здавалось, що хто-небудь ось-ось виступить звинувачувачем; особливо ж обурювався народ, жалкуючи за такою загибеллю досить шанованого старого, як говорили ті, хто знав його. … Протей прийшов у Народні збори паріан; на той час він носив уже довге волосся, закутаний був у плащ, через плече висіла сумка – одним словом, вигляд був досить трагічний; і ось, з'явившись у такому вигляді до народу, він сказав, що дарує паріанам усе своє майно, яке залишив блаженної пам'яті його батько. Як тільки про це почули збори, які складалися з людей бідних і жадібних до всілякого розподілу, негайно почулися вигуки, що він єдиний чоловік, який любить свою батьківщину, єдиний послідовник Діогена і Кратета[12]. Таким чином, ворогам закрили рота, а той, хто б ризикнув нагадати про вбивство, був би негайно побитий камінням.

16. Отже, Протей вдруге вирушив у мандри. Надійне джерело для надходження дорожніх витрат він мав в особі християн, під охороною яких ні в чому не відчував нестачі. Таке існування він вів протягом деякого часу. Після якогось вчинку щодо християн, –

здається помітили, ніби він їсть щось у них заборонене, – вони перестали приймати його в своєму товаристві[13]".

Luc. Alex. 21[14]**.** "…Мені не слід нагадувати все, особливо заради тебе[15], адже ти навів значно більше слушних прикладів у своєму творі проти магів,[16] – прекрасній праці, корисній і здатній надоумити тих, хто з нею познайомиться[17]".

Luc. Alex. 25[18]. "Тоді Александр влаштував для них страховисько, говорячи, що Понт наповнюється безбожниками і християнами, які наважуються про нього[19] мерзенно богохульствувати, і наказував гнати їх камінням, якщо хто хотів заслужити милість Бога[20]".

Luc. Alex. 38[21]. "Як в Афінах, перший день містерій починався вигуком: "Якщо який-небудь безбожник[22], християнин чи епікуреєць прийде, щоб підгледіти наші таємні богослужіння, він буде вигнаний; вірні хай приступають до таїнств на честь Бога[23] в добрий час". Зразу ж після цього вигуку відбувалося вигнання; Александр першим проголошував: "Християн – геть!", а натовп відповідав: "Геть епікурейців!" Потім відбувалася священна вистава…[24]"

Luc. Nev. 16[25]. "Я б охоче запитав у тебе, що ти скажеш про людей, які відганяють від біснуватих страшні видіння, цілком виразно заклинаючи привидів. Розповідати мені про це не варто: всі знають сирійця з Палестини[26], мудреця, досвідченого в таких справах, який приймає масу хворих, що страждають при місячному світлі падучою, закочують очі і сходять піною; він ставить їх на ноги і відпускає від себе здоровими, позбавляючи хвороби за велику винагороду. Коли він підходить до лежачого і запитує його, звідки в тіло увійшли хвороби, сам хворий мовчить, а злий дух – грецькою чи варварською, – відповідає йому, як і звідки увійшов він у людину. Сирієць виганяє духа, приводячи його до клятви, причому вдається до погроз, якщо той не погоджується. Я бачив сам, як злий дух виходив із людини, схожий на чорний дим[27]".

Luc. Ad Syr. 6[28]. "6. Я бачив у Біблі[29] велике святилище Афродіти Біблоської,[30] в якому відбуваються оргії на честь Адоніса[31]. Я ознайомився й з ними. Кажуть, що ці оргії встановлені на честь Адоніса, пораненого в цій країні кабаном; на згадку про його страждання місцеві жителі щорічно піддають себе катуванням, оплакують Адоніса і влаштовують оргії, а по всій країні поширюється великий смуток. Потім, припинивши удари і плач, вони приносили жертву Адонісу як померлому. Наступного дня вони розповідають, що він живий і віддалився на небо; в той же час вони голять собі голови, як єгиптяни, коли помирає Апіс…[32]"

Luc. Ad Syr. 39[33]. “39. В країні Бібла є ще одне чудо; це – ріка, що виплескується з Ліванських гір у море. Ім’я її – Адоніс. Кожний рік вона змінює свій колір, стаючи кривавою. Впадаючи в море, вона зафарбовує його на далеку відстань і тим вказує біблосцям час великого смутку. Розповідають, що в ці дні на Лівані уражається Адоніс і що його кров, стікаючи в ріку, змінює її колір. Звідси ріка й отримала свою назву. Так думає більшість”.

Luc. Ner., 2[34]*.* “2. Отже, Нерона привела в Грецію пристрасть до співу і глибоке переконання, що самі Музи не можуть співати приємніше, ніж він”.

Luc. Hermot. 22–24[35]. “22. (Л і к і н) “Отже, уявімо, що Доброчесність є дещо схоже на місто, населене блаженними громадянами… Громадяни ці – істоти найвищої мудрості. Вони всі мужні, справедливі, розсудливі і лише трохи поступаються богам. В цьому місті[36] не побачиш, як кажуть, жодного з тих зухвалих діянь, які в незліченній кількості відбуваються в нас, де грабують, ґвалтують і обдурюють, в мирі й злагоді протікає там сумісне життя громадян; зрештою, воно й зрозуміло: адже те, що в інших містах, як я думаю, викликає чвари і суперечки, і те, через що люди замислюють зле один одному, – все це прибране геть з їх шляху. Ці мешканці вже не бачать грошей, не знають ні насолод, ні слави, через які могла б виникнути ворожнеча, але давно вигнали їх з міста, не маючи потреби в них для життя сумісного. Отже, живуть вони життям ясним і всеблаженним, насолоджуючись законністю, рівністю, свободою й іншими благами[37].

23. …Г е р м о т і м. …“Чи не гідне будь-якої людини прагнення стати громадянином такого міста, незважаючи на складнощі шляху і не посилаючись на давність строку, якщо по прибуттю туди вона має бути внесена в списки й отримає права громадянина?[38]”.

…Л і к і н. “…заради цього більше, ніж заради чогось іншого, варто постаратися, і слід залишити всі інші турботи, не надавати великого значення перешкодам, які чиняться тутешньою батьківщиною. Не слід схиляти слух до пхикання дітей і родичів, які хватаються за плащ, – у кого вони є, а краще і їх кликати з собою на той же шлях. Якщо ж вони не захочуть чи не зможуть, то струсити їх із себе і не зволікаючи йти прямо туди, в те блаженне місто, кинувши і плащ, якщо вони, вхопившись, стягнуть його з плеч: бо навіть якщо ти прийдеш туди голим – не бійся: ніхто не зачинить перед тобою двері[39].

24. …я вже чув колись розповідь одного старця про те, що робиться там; старець і мене схиляв слідувати за ним у те місто: він, бачте, особисто мене проведе, занесе по прибутті в списки, зробить членом філи і включить в одну фратрію з собою, аби я розділив спільне блаженство. Але не послухався я по нерозумності

й молодості – близько п'ятнадцяти років мені було тоді, – а то, звичайно, був би також у передмісті, біля самих воріт. Ось він, цей старець, і розповів мені багато чого про це місто. …все населення в ньому прийшле, з іноземців; у місті немає жодного місцевого уродженця – громадянами ж є переважною мірою і варвари, і раби, і каліки, і карлики, і бідняки, і взагалі кожний, хто бажає, може вступити в громаду. Бо в них треба робити запис не по майну, не по зовнішності – по зросту чи по красі – не по роду, не по знатності предків, – все це вони вважають ні за що, – але громадянином може стати кожний, хто володіє розумом і прагненням до прекрасного, хто наполегливий у праці і не здається, не розкисає при численних труднощах, які зустрічаються на шляху. Тому кожний, хто б він не був, хто проявляє ці якості і пройшов шлях до самого міста, негайно стає громадянином, рівноправним з усіма. А такі поняття, як "негідник" і "знатний", "благородний" і "безродний", "раб" і "вільний", повністю відсутні в місті, і навіть слів таких у ньому не почуєш[40]".

Luc. Philopatr. 4[41]. "4. …К р і т і й. Клянусь Зевсом, що мешкає в ефірі, нічого подібного з тобою не трапиться.

Т р і є ф о н т. Ти ще більше налякав мене, поклявшись Зевсом: як він може покарати тебе, якщо ти порушив клятву? Я переконаний, що й тобі невідомо, як ідуть справи з цим твоїм Зевсом[42]".

Luc. Philopatr. 12[43]. "12. К р і т і й. Але чим же мені, зрештою, поклястися?

Т р і є ф о н т.

Богом, небесним царем, всевишнім, великим, безсмертним,
Сином отця, духом, який від отця сходить.
Єдиний в трьох, він троїчний в одному.
Його вшановуйте Зевсом! Цей є єдиний істинний Бог[44]!

К р і т і й. Ти мене рахувати навчаєш? Арифметика в тебе замість клятви! Та й рахуєш ти як Нікомах із Герази[45]. Не розумію, що ти говориш: єдино – три, три – єдино. Чи не четверицю ти маєш на увазі Піфагорову чи вісімку й потрійну декаду?

Т р і є ф о н т.

…Мовчи про смертне, бо належить мовчати.

Ти не станеш міряти сліди блохи[46]. Бо я відкрию тобі, що таке Все і Хто був до всього і який є склад Усього. Я недавно ще відчував те ж саме, що ти зараз. Але зустрівся мені Галілеянин[47] з лисим лобом, з довгим носом, що підносився по повітрю до третього неба і навчився там прекрасним речам, – він водою оновив мене, наставив на блаженний шлях по слідах праведника і викупив мене з місць нечестя. І я тебе, якщо ти мене послухаєш, зроблю воістину людиною".

Luc. Philopatr. 16-17[48]. “16. …Т р і є ф о н т. Бачиш, які нестійкі показання поетів, двозначні, і немає під ними нічого міцного. Кинь же все це, і запишуть тебе в “Книгу добрих”.

17. К р і т і й. … Ну, а діяння скіфів також в небесах записуються?

Т р і є ф о н т. Все записується, якщо й серед іноплемінників зустрічається гарна людина.

К р і т і й. Багато ж, судячи з твоїх слів, повинно бути писців на небі, щоб усьому вести запис!

Т р і є ф о н т. Не богохульствуй і не говори всіляких дурниць про істинного Бога, не вступивши в число оглашених і не навчившись від мене, якщо хочеш жити на віки віків. Якщо Бог небо розкинув як волову шкіру, землю на водах ствердив, зірки склав у сузір’я, людину вивів із небуття, – що ж дивного, якщо він і вчинки кожного записує! Адже й ти, обладнавши будиночок, служанок і слуг у ньому поставив по місцях, ніколи не пропустив їх обманних вчинків. Наскільки ж легше Богу, творцю всього, все оббігти, і справи і думки кожного? А твої боги для тих, хто мислить розсудливо, – іграшкові боги!

…18. …К р і т і й. В ім’я сина, від отця народженого, не трапиться з тобою цього!

Т р і є ф о н т. Говори ж, від духа отримав силу мови…”.

Luc. Philopatr. 27[49]***.*** “27. …Т р і є ф о н т. …Не розтягуй цієї нісенітниці. Хіба не бачиш, як здимається моє черево, як я вагітнію. Ніби скаженою собакою, вкушений я твоїми промовами. І якщо я не заспокоюсь, випивши які-небудь ліки, що дає заспокоєння, все це, засівши в моїй пам’яті, великих бід наробить. Отже, досить, помолись краще, розпочавши з “Отче”[50], поставивши насамкінець преславну пісню”.

Luc. Fugit., 1[51]. “1. А п о л л о н. Чи правду, кажуть, батьку, що якийсь чоловік[52] під час Олімпійських ігор взяв і кинувся у вогонь і що це зробив чоловік уже похилого віку і не простий чудодій із тих, що показують подібні витівки? Мені Селена про це розповідала і говорила, ніби вона на власні очі бачила, як той згорів.

З е в с. Чистісінька правда, Аполлоне…”

Luc. Fugit., 12-21[53]. “12. З е в с. Проте, Філософіє, ти так і не кажеш мені, чим же ти скривджена, і тільки висловлюй своє незадоволення.

Ф і л о с о ф і я. Ну добре, Зевсе! Тоді слухай, яка вона, ця кривда.

Є такий паскудний рід людей, переважно рабів чи дрібних поденщиків, яким з дитинства не було часу зійтися зі мною ближче:

займались вони, чим належить займатися рабу або поденщику – вони або якесь ремесло вивчали, належне для таких людей – чоботарювали, теслювати, з пральнями мали справу або вовну чухрали, щоб підходящою стала для жіночої роботи, легкою для пряжі і щоб скручувалась зручно, коли працівники основу натягують чи нитку сукають. Зайняті з дитинства подібними турботами, вони, звичайно, й імені мого не чули. Коли ж вони стали дорослими мужами й побачили, з якою повагою ставиться натовп до моїх друзів, як терпеливо переносять люди їх відверті промови і радіють, знаходячи в них для себе лакувальників, слухають їх порад і ніяковіють перед їх докорами, – мої друзі здалися їм справжніми володарями.

13. Проте вивчити все, що має відношення до такої діяльності, було справою довгою, краще сказати – абсолютно неможливо. З іншого боку, заняття ремеслом були убогі, пов'язані з працею і ледве здатні надати найнеобхідніше. А декому й саме становище раба здавалось – зрештою, воно й насправді таке – тяжким і нестерпним. І ось, поміркувавши, вони вхопились за останню надію, за останній якір, що називається в мореплавців священним. Керовані наймилішим Відчаєм, вони вирушили в дорогу, запросивши з собою як супутників Зухвалість, Невігластво і Безсоромність, які завжди виступають їх найбільш надійними союзниками; а крім того, ретельно підготували ще нечувані донині лихослів'я, які, втім, були у них завжди напоготові, завжди на язиці. Ось із цією єдиною поклажею – який запас для тих, хто спрямовує свій шлях у філософію – вони відповідним чином і з великим мистецтвом почали змінювати своє вбрання і весь свій вигляд, здійснивши відносно мене абсолютно те ж саме, що, за словами Езопа, зробив колись осел у Кумах, який, накинувши на себе лев'ячу шкуру і пронизливо ревучи, видавав себе за справжнього лева. І можливо, що знаходилися люди, які насправді вірили йому.

14. Наслідувати нас – я маю на увазі наш зовнішній вигляд – дуже легко, як тобі відомо, і кожному доступно: невеликих турбот треба, щоб накинути на себе грубий плащ, прилаштувати сумку, взяти палицю в руки і здійняти крик чи, швидше, осляче ревіння або гавкіт собачий, лаючи і докоряючи всіх. Ці люди знали, що ніскільки не постраждають за свої промови, бо повага, навіювана самим виглядом філософа, обіцяла їм повну безпеку. І в цих рабів у руках виявилась свобода поза волею їх пана, якого вони просто прибили б палицею, якби він захотів повернути їх під свою владу. І харч вони тепер мали не злиденний, не те, що раніше – ячмінний корж і нічого більше; вони їли вже не рибку солону з якимось салатом, а різноманітну печеню, і вина пили найтонші, і гроші отримували від кожного, від кого тільки хотіли. Бо вони ходять з будинку в будинок і данину збирають або, за їх власним висловом, "стрижуть овечок", знаючи, що більшість подасть їм або з поваги до

їх філософського вигляду, або через побоювання наслухатися грубощів.

15. Передбачали вони, я припускаю, також і те, що люди будуть ставити їх на рівні з істинними філософами. Ніхто не розрізнить їх, не з'ясує цього, якщо зовнішня схожість буде дотримана. Бо раби беззастережно відкидають усіляку спробу розвінчати їх і, якщо хто-небудь починає їх ввічливо, поволі розпитувати, вони негайно здіймають галас, ховаються за свою фортецю – лайку – і хапають палицю. Спробуйте дізнатись, які ж їх справи, – зіткнетеся лише з великою кількістю слів, а якщо за словами судити їх захочеш – вони вимагають, щоб дивилися на їх вчинки.

16. І ось усе місто наповнилося подібними неробами, особливо тими, що записалися в число послідовників Діогена, Антисфена і Кратета і виступають під знаком собаки. Хоча вони ні найменшого пориву не виявляють у наслідуванні кращим рисам собачої породи, – пильності, прив'язаності до будинку і до господаря, здатності пам'ятати добро, – зате собачий гавкіт, зажерливість, хтивість, улесливе виляння перед подачкою і скачки навколо накритого столу – все це вони чітко засвоїли, не шкодуючи зусиль.

17. Ти сам побачиш, що відбудеться невдовзі: всі ремісники, посхоплювавшись зі своїх місць, пустими залишать майстерні, коли побачать, що вони трудяться і з сил вибиваються, з ранку до вечора зігнувшись над роботою, і все ж ледь-ледь можуть проіснувати на таку нікчемну плату, а різні нероби й шарлатани живуть серед усіляких розкошів, владно вимагаючи, хапаючи, що йде в руки, обурюючись, якщо не вдається отримати, і не дякуючи, навіть якщо отримають. Таке життя уявляється біднякам віком Крона, коли без усіляких клопотів для людей мед сам проливався їм до рота з неба.

18. Втім, справа була б ще не такою страшною, якби, здійснюючи подібні вчинки, ці філософи не наносили нам ніяких інших образ. На вигляд вони, на очах у людей, такі важні й суворі, але варто їм отримати чи хоча б помітити гарненького хлопчика чи вродливу жінку, як вони таке роблять, що краще про це помовчати. Деякі з них навіть жінок друзів своїх спокушають до невірності, за прикладом того молодого троянця, – з метою, звичайно, і їх прилучити до філософії. А після, віддавши своїх коханих усім учням у загальне користування, думають, що чинять за вченням Платона, не розуміючи, в якому сенсі цей знаменитий муж вимагав, щоб жінки вважалися спільним надбанням.

19. Як вони на бенкетах ведуть себе і як пиячать – про це довго було б розповідати. Але що б ти думав? Все це вони роблять самі, звинувачуючи інших у пияцтві, безпутстві, перелюбстві і зажерливості. Так! Ніде ти не знайдеш двох речей, які настільки суперечать одна одній, як їх слова і вчинки. Так, вони стверджують, що ненавидять лестощі, хоча в лестощах здатні перевершити самого Гнафоніда чи Струфія; вони переконують інших говорити правду, а самі не можуть язиком повернути, щоб не збрехати при

цьому. Насолодження всім їм ненависне – на словах! – і Епікур ворожий, насправді ж усі їхні вчинки мають метою насолоду. Своїми здібностями сваритися через дрібниці і легко впадати в гнів вони перевершують маленьких хлопчиків. Так що вони значною мірою потішають глядачів, коли з якого-небудь випадкового приводу закипить у них жовч: з почорнілим від гніву обличчям вони кидають навколо безсоромні, напівбожевільні погляди, і рот їх наповнюється піною або, краще сказати, отрутою.

20. Я всіляко бажаю тобі бути від них подалі, коли виливаються з їх вуст ці гидкі нечистоти: "Клянусь Гераклом, не потребую я золота чи срібла! Одного обола досить мені, щоб купити собі бобів. А спрагу загасить джерело чи ріка". А через деякий час випрошують не обол, не декілька драхм, а цілі скарби. Хіба хоч один купець, розпродавши весь свій товар, отримає таку вигоду, яку цим людям приносить філософія? Потім, назбиравши досить і негарно запасшись, вони відкидають геть свій жалюгідний плащ і нерідко купляють собі землю, тонкий одяг, кучерявих хлопчиків і цілі прибуткові будинки, сказавши назавжди "пробач" сумці Кратета, плащу Антисфена і бочці Діогена.

21. А прості смертні, бачачи це, починають відпльовуватись від філософії і всіх філософів вважають такими ж, звинувачуючи мене, ніби я їх цьому навчаю. І ось уже стільки часу як зробилося неможливим для мене схилити на свій бік хоч одного з цих простих смертних. Зі мною відбувається те ж саме, що з Пенелопою: все, що я витчу, – все це негайно знову розпускається. А Невігластво й Неправда посміюються, дивлячись на мою нескінченну роботу і на безплідну працю[54]".

***Luc. Fugit., 26–28*[55]**. "26. …Г е р м е с. Це ніскілечки не важко. Тільки імен то їх я не знаю. Тому ти, Філософіє, підказуй, кого слід викликати, і прикмети називай при цьому.

Ф і л о с о ф і я. Бачте, я й сама не знаю, як вони прозиваються, тому що ніколи з ними не мала справи. Судячи, проте, з їх пристрасної прив'язаності до золотого Плутоса, ти не помилишся, якщо почнеш викликати різних Плутіадів, Плутогенів, Плутоклів, Євплутіїв і Плутонів.

…27. …Л ю д и. Можливо ви скажете нам, мужі незнані, або ти, шановна: чи не бачили ви трьох шахраїв і з ними разом одну жінку, пострижену по-лаконськи наголо і на жінку не схожу – абсолютний чоловік на вигляд?

Ф і л о с о ф і я. Ось так! Адже вони саме наших шукають!

Л ю д и. Як ваших? Всі вони – наші раби, які втекли від нас. Але ми насамперед жінку переслідуєм, яку вони викрали і повели з собою.

Г е р м е с. Скоро ви про них дізнаєтесь, оскільки саме їх ми і розшукуєм. А зараз, не відкладаючи, зробим оповіщення.

“Хто побачить раба – пафлагонця, варвара з Сінопи, чиє ім’я на багатстві твориться і з “плуто” починається, на обличчя блідого, з головою стриженою, з бородою відпущеною, з сумкою прилаштованою і в плащі зношеному, злісного, грубого, крикливого, лайливого, – хай повідомить про те і сам нагороду призначить!”.

28. Перший переслідувач, господар раба. Що ти кричиш так, люб’язний? Не розумію! Адже він у мене просто Жуком називався, волосся носив довге, бороду повинен був вищипувати і ремеслу був мною навчений: сидів у моїй валяльні й підстригав зайву вовну, яка на плащах кошлатилась.

Філософія. Він самий і є, твій збіглий раб, тільки тепер він видає себе за філософа і оздобив себе до повної подібності”.

Luc. Fugit., 30–32*[56]*. “30. …Другий переслідувач. До мене цей вірш підходить: мою жінку він спокусив і забрав із собою за те, що я прийняв його в свій дім.

…31. Другий переслідувач. Бідна жінка, скільки, проте, ти натерпілася від цих псів. Кажуть, вона вагітна від них.

… Перший переслідувач, господар раба. Попався, Жук! Що ж замовкнув? А ну ж подивімось, що в нього в сумці! Боби, мабуть, чи шматок хліба.

Гермес. Клянусь Зевсом, ні: гаманець із золотом!

…32. Третій переслідувач. А ти, негіднику, чи вже випадково не мій Пузир, що втік? Так, саме він і є! От сміх-то! Куди ж іще далі йти? І Пузир філософствує!”.

Коментар

[1] ***Лукиан. Избранная проза [Текст] / пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. И. Нахова. – М. : Правда, 1991. – С. 253–255.***

У памфлеті “Про смерть Перегріна” (бл. 150) двічі Лукіан згадує Христа. Правда, саме християнське вчення Лукіана не цікавило. Тому він вдається до його детального аналізу, хоча добре знає християнське середовище. Не належачи ні до якої школи, Лукіан надмірно захоплювався негативною критикою, виявляв поверхове розуміння основ релігії. Християни, які відкидали культ офіційних римських богів, уявлялися римлянам і еллінам людьми без віри (подібно епікурійцям), тому й звинувачувалися в “безбожництві”. Водночас у ту добу всілякі шарлатани вдавалися до опорочення в очах віруючих маси своїх християнських конкурентів. Отож змальована Лукіаном картина близька до дійсності й відображає стосунки, які складалися в II ст. між язичниками і християнами.

Сучасниками Лукіана були Аппіан, Апулей, Цельс, Авл Геллій, атеїсти Еномай із Гадари, Секст Емпірик, Діоген із Еннади. Лукіан жив у добу, коли з’явилося багато критиків християнства. Так, висміюючи прагнення християн померти, намісник Азії Аррій Антонін (II ст.) сказав у дусі Лукіана: ***“Якщо ви так хочете померти, невже вам не вистачає мотузок і гірських прірв?”*** (*Каждан А. П. От Христа к Константину. – М., 1965. – С. 52*).

На фоні безідейної світської літератури II ст. Лукіан постає як світлий промінь, хоча й не позбавлений суперечностей. Змальована ним неприваблива картина християнських общин накликала на нього гнів християн. Лексикограф X ст. Свіда під словом "Лукіан" пише***: "Лукіан Самосатський, прозваний богохульником чи злословцем, оскільки в його діалогах міститься насмішка і над божественним… Кажуть, що він помер, розтерзаний собаками, за те, що лаявся проти істини. Справді, в "Житті Перегріна" він нападає на християнство і богохульствує, нечестивець, проти самого Христа. За свою лайку він отримав гідне покарання в цьому світі, а в майбутньому йому судитиметься вічний вогонь у сатани "*** (*Suid.*). У XVI ст. твори Лукіана були внесені в I Ватіканський "Індекс заборонених книг".

2 *Він* – Перегрін (христ. – Протей) (II ст.), історична особа, мандрівний римський кінік, який народився в Паріоні при вході в Геллеспонт. У Палестині він потрапив у середовище християн. Був підданий гонінням з боку влади. Поселився в Афінах, де серед його слухачів був Авл Геллій. Нападав на Герода Аттіка. Набув популярності. Щоб прославитися ще більше, у 165 спалив себе під час свят в Олімпії. Йому приписуються письмові твори (зокрема "Послання Ігнатія"). Лукіан показує Перегріна у вигляді ошуканця і блазня. Він кепкує над історією християнського мученика, яка багато в чому нагадувала життєписи Ігнатія і Полікарпа. Лукіан особисто зустрічав християн в Сирії і Палестині, тому вважав їх не злодіями, а довірливими й наївними людьми. Водночас сатирик більш поблажливий до християн, які, з його погляду, заслуговують більше презирства, ніж обурення, і від них немає ніякого зла, хоча він і сміється над ними. У памфлеті передана картина первісного християнства – релігійне збудження, схильний до віри в чудеса натовп, діяльність сумнівного пророка. Саме в такій атмосфері складалися розповіді про смерть і безсмертя реально існуючих осіб, однією з яких, очевидно, був Ісус.

Про вчення Протея, окрім Лукіана, писали й інші язичницькі автори – Філострат (*Vit. soph. 69*), Менандр (II ст.), Амміан Марцеллін, християнські апологети Татіан (*Iren. Adv. haer. 25*), Афінагор, Тертулліан (*Ad martyr. 4*), Євсевій (*Euseb. Chron. 170, 171 Schutne*). Звичайно, всі вони могли взяти свідчення у Лукіана, хоча часом подають інший образ Протея. Так, два Філострати, Тертулліан і Євсевій включили його до числа мучеників Перегріна. Авл Геллій (*Gell. Noct. Att. 8, 3; 12, 11*) називає Протея людиною серйозною і врівноваженою. Апологет Афінагор писав, що на Парії перестали вшановувати статую Перегріна.

3 *Великого чоловіка* – безперечно, тут мова йде про Христа, якого Лукіан вважав реально існуючою історичною особою. Правда, радянські дослідники вважали, що слова про великого чоловіка вставлені християнським переписувачем. Проте це упереджена думка, оскільки дані слова звучать у тексті логічно, тут не вихваляються християни, не обожнюється Христос. Вважається, що далі йшли неприємні для християн подробиці, повідомлення про які були ними знищені.

Лукіан у властивій йому іронічній манері висміював християн, їхню віру і мораль. Власне, висміював він не лише християн, але й усі відомі йому на той час релігійні культи. Тому для нього як для скептика не було ні язичницько-релігійних, ні політичних мотивів розглядати християнство інакше, ніж будь-яку іншу релігію.

4 *Протей* – морська міфічна істота, яка походила з Єгипту і про яку розповідав Гомер (*Od. IV, 384–386, 417–418*):

"…Часто старець морський заїжджає сюди непомильний,
Бог невмирущий, Протей із Єгипту, що добре безодні
Знає морські, владаря тих глибин, Посейдона, підданець…
Вигляду всяких істот, що по лону земному плазують,
Він прибиратиме, в воду обернеться й пломінь пекучий".

Перегрін узяв собі це ім'я, мабуть, прагнучи підкреслити свою "здатність" до перевтілення.

[5] *До них* – християн.

[6] *Перший їх законодавець* – Христос як головний законодавець християн.

[7] *Розп'ятий софіст* – мова йде знову про Христа.

[8] *Жити за його приписами* – тобто за приписами Ісуса Христа.

[9] Тобто на віру, без перевірки й доказів.

[10] *Будь-яке майно* – деякі радянські дослідники чомусь вважали ці слова вставкою.

[11] В Парій, місто на березі Геллеспонту. Його мешканці були повноправними римськими громадянами.

[12] *Кратет* – Кратет із Фів (бл. 365 – 285), філософ-стоїк, поет, драматург. Походив із багатої сім'ї. Слухав мегарця Стільпона. Був учнем Діогена. Наслідуючи принципи своєї філософії, вільно займатися якою він хотів, Кратет пожертвував власне майно місту. Жив у бідності. Разом із Гіппархією перебував при дворі правителя Фракії (з 288 – і Македонії) Лісімаха (306–281), де вони сперечалися з послом єгипетського царя Птолемея І Сотера (323/305 – 282) Феодором "Безбожником". У 335 в нього гостював Александр Великий. За часів правління Деметрія Фалерського жив в Афінах (317–307). 36 приписуваних йому листів насправді є творами діячів риторичних шкіл. У риториці дотримувався стилю аномалізму. Схолярх школи кініків (з 323).

[13] *В своє товариство* – в християнські громади. Мова йде про "трапези Гекати" – м'ясо жертовних тварин, яке залишалось на перехресті доріг і яке християни забороняли їсти.

[14] ***Лукиан. Избранная проза [Текст] / пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. И. Нахова. – М. : Правда, 1991. – С. 234.***

У цьому памфлеті (нап. після 180) Лукіан піддав критиці іншого релігійного шарлатана Александра з Абонітіха в Пафлагонії, теж історичну особу, яка діяла у 150–170. Про нього свідчать написи, монети, гемми, монументи. Твір, який є пародією на "Житія святих", Лукіан написав на прохання Цельса і адресував йому. Тут мимохіть згадуються християни.

[15] *Заради тебе* – Цельса.

[16] *Проти магів* – мабуть, мова йде про твір Цельса "Істинне слово".

[17] *Хто з нею познайомиться* – мається на увазі праця Цельса "Істинне слово", яку знищили християни.

[18] ***Лукиан. Избранная проза [Текст] / пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. И. Нахова. – М. : Правда, 1991. – С. 235.***

[19] *Про нього* – тобто про Александра.

[20] Заслужити милість Бога – мова йде про змію, яку Александр видавав за Бога. Змія була атрибутом Бога Асклепія.

[21] ***Лукиан. Избранная проза [Текст] / пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. И. Нахова. – М. : Правда, 1991. – С. 240.***

[22] *Безбожник* – християнин, з точки зору Александра. Лукіан наголошує на боротьбі Александра з епікурійцями й християнами. Водночас помітна непримиримість християн до язичницьких обрядів.

[23] *На честь Бога* – тобто нового "Бога", вірити в якого закликав Александр.

[24] *Священна вистава* – культові дії християн, які нагадували Лукіану містерії язичників. Під час містерій Александр робив промови.

[25] ***Лукиан. Избранная проза [Текст] / пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. И. Нахова. – М. : Правда, 1991. – С. 500.***

У діалозі "Любитель брехні, або Невер" (60-і р. II ст.) Лукіан описує розмову двох співбесідників – Тіхіада і Філокла. Останній передає розповідь, яку почув від платоніка Іони. Тут міститься третя згадка сатирика про Христа. Думка самого Лукіана співпадає з точкою зору Тіхіада, який не вірить у ці чудеса.

[26] *Сирійця з Палестини* – натяк на євангельського Христа, який зцілював хворих.

[27] *Чорний дим* – процедура нагадувала вигнання демонів Христом, як це зображується в Євангеліях. Судячи з усього, автор подає сатиричний натяк на євангельські розповіді про зцілення Ісусом епілептиків (*Мт. 17, 15–18*), біснуватих (*Лк. 4, 33–35*). Таким чином Лукіан вважав Ісуса реально існуючою людиною, неабияким проповідником, хоча як прибічник традиційної культури не міг сприймати його як боголюдину.

[28] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 1. – С. 157.***

[29] *Афродіта Біблоська* – елліністична назва сирійської богині Ма, яку римляни називали просто Magna Mater – Велика Мати.

[30] *Бібл* – стародавнє фінікійське місто на території сучасного Лівану. Розташоване на підвищенні, поблизу морського узбережжя, між Тріполем і Берітом, головне місце вшанування Адоніса. У давнину містом управляли місцеві царі; останнього з них Помпей наказав стратити. На південь від міста знаходився відокремлений рікою Адонісом Старий Бібл.

[31] *Адоніс* – персонаж грецької міфології, юнак, у якого закохалася Афродіта і який був убитий кабаном. Його смерть супроводжувалася жалобою людей, що вірили в нього.

[32] *Апіс* – чорний бик, якого єгиптяни відбирали за спеціальним принципом, утримували в храмі і вшановували як Бога. Його смерть супроводжувалася жалобою.

[33] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 1. – С. 159.***

[34] **Там само. – С. 421.**

[35] ***Лукиан. Избранная проза [Текст] / пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. И. Нахова. – М. : Правда, 1991. – С. 52–53.***

[36] *Місто* – фантастичне місто як ідеал соціального устрою, схожий на християнську ідею, над якою кепкує Лукіан.

[37] *Благами* – гумористичне зображення християнських уявлень про рай.

[38] *Права громадянина* – критика християнських уявлень про "царство справедливості".

[39] *Двері* – ідея відкритого доступу в Церкву для прозелітів.

[40] *Не почуєш* – ідеальне місто Лукіана, зображене в творах "Філопатріс" і "Гермотім", дивовижно схоже на церкву, яку згодом намагався створити імператор Юліан.

[41] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – С. 307.***

Твір Лукіана "Про сирійську богиню" був написаний як жарт на історичний твір Геродота.

[42] Лукіан передає християнську ідею про неможливість клястися іменами богів.

[43] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – С. 310.***

[44] *...Єдиний істинний Бог* – явна насмішка автора над християнським ученням про Трійцю.

[45] *Нікомах із Герази* – Нікомах, пізній послідовник Піфагора, походив з Герази в Аравії. Автор твору про числа. Гострота Лукіана полягає в тому, що піфагорійська клятва порівнюється з християнським зверненням до Трійці; крім того Лукіан кепкує над поганим твором Нікомаха.

[46] *Міряти сліди блохи* – див.: *Aristoph. Nub.* У цьому творі драматург висміює Сократа, який нібито займався вимірюванням довжини стрибків блохи.

[47] *Галілеянин* – схоже мова йде про апостола Павла або іншого проповідника.

[48] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – С. 312.***

[49] **Там само. – С. 315.**

[50] *Помолись краще, почавши з "Отче"* – Лукіан явно має на увазі християнську молитву "Отче наш".

[51] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – С. 259.***

[52] *Чоловік* – мова йде про Перегріна-Протея.

[53] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – С. 262–264.***

Нездійсненний утопічний бік християнства, що не подобався Лукіану, висміювався ним у творі "Збіглі раби", в якому він зображував світ рабів, що вели циганський спосіб життя, нахальних, неосвічених, зухвалих людей, таких, що збирають справжню данину під приводом милостині, спокусників жінок, ворогів муз, блідолицих, із голеною головою, любителів огидних оргій і т.п.

[54] Тут і надалі Лукіан, звичайно, впадає в крайність у своєму сатиричному зображенні прозелітів християнства, приписуючи їм риси шарлатанів, риси, які в II н.е. ще не набули широкого розповсюдження.

[55] ***Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; ред А. И. Зайцев. – в 2 т. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – С. 265–266.***

[56] **Там само. – С. 267–268.**

2.15. ФРОНТОН

Марк Корнелій Фронтон (*100 – 169/170*) *– римський ритор і адвокат. Народився в Цірті* (*Нумідія*). *Освіту здобув в Александрії. Прославився як адвокат у Римі, де очолював риторичний гурток і школу "Фронтоніані". Користувався повагою в імператорів Адріана й Антоніна Пія та інших сучасників. Вихователь і вчитель латинської словесності майбутніх імператорів Марка Аврелія* (*161–180*) *і Луція Вера* (*161–169*). *Консул-суффект* (*143, протягом 2 місяців*). *Після 143 через хворобу на подагру звільнився від управління проконсульською провінцією. Померло 5 його дітей від жінки Грації* (*в т.ч. син Вікторин Фронтон, який виховувався в*

діда; інший син помер у Германії). Залишилася одна дочка Грація, майбутня жінка Гая Авфідія Вікторіна. Своє багатство використав на будівництво. Купив парк Мецената. Негативно ставився до грецької мови. Залишив твори невисокої якості (листи до Антоніна Пія, Марка Аврелія і Луція Вера з відповідями імператорів у 2-х кн., листи до друзів, послання, декламації, риторичні вправи, історичні фрагменти, грецькі вірші). Підбурював Марка Аврелія до переслідування християн. Промова Фронтона в сенаті проти християн не збереглася, але її основні моменти відображені в творі Мінуція Фелікса "Октавій".

Текст

***Minuc. Octav. 5–12*[1].** "5. …У справах людських усе сумнівне, невідоме, невірне і лише більш імовірне, ніж істинне. Не дивно, що деякі, не бажаючи працювати над відкриттям істини, швидше погоджуються з якою-небудь думкою, ніж дбають про ретельне її дослідження. Тим більше гідне обурення або співчуття те, що деякі, неосвічені, невігласи, далекі від поняття про найпростіші науки[2], насмілюються міркувати про сутність речей і Божество, про що впродовж стількох століть сперечаються між собою філософи різних шкіл. Справді, обмеженості людського розуму так далеко до пізнання Бога, що йому недоступне ні те, що знаходиться над ним на небі, ні те, що поміщене в глибоких надрах землі; йому не дано це знати і осягати, і навіть нечестиво намагатися проникати в ці таємниці. По справедливості ми могли б вважатися досить щасливими, досить розсудливими, якби, наслідуючи вислів стародавнього мудреця[3], більше займалися пізнанням самих себе. Але якщо, вдаючись до безглуздої і марної праці, ми заходимо набагато далі, ніж дозволяє нам наша обмеженість; якщо, скинуті на землю, переносимося в своїх зухвалих поривах на саме небо, до самих зірок, то, принаймні, до цієї помилки не станемо придумувати ще порожні і страшні примари.

…6. Коли, таким чином, усюди зустрічаєш або рішучий випадок, або таємничу природу, то чи не значно краще й поважніше наслідувати уроки предків; як основи істини дотримуватися відданої релігії, вшановувати богів, яких батьки змусили боятися перш, ніж ми ближче пізнали їх? Не слід нам міркувати про богів, а належить вірити предкам, які в час, ще простий і близький до початку світу, удостоїлися мати цих богів добродійниками або царями. …Влада і могутність римлян обіймає весь світ, простягається за межі океану, далі сонячних шляхів, через те, що вони навіть на війні показують свою релігійність, зміцнюють міста побудовою храмів, введенням непорочних дів, наданням жрецям великої пошани; навіть обложені і закриті в одному Капітолії[4], вони вшановують розгніваних богів, яких інший залишив би давно у зневазі; беззбройні, але озброєні лише благочестям, вони проходять крізь

війська галлів, здивованих їх незвичайною сміливістю; у захваті від перемоги в стінах ворожих вони схиляються перед переможеними божествами, шукають усюди чужоземних богів і роблять їх своїми, будують жертовники навіть невідомим божествам. Таким чином, переносячи до себе релігійні культи всіх народів, Рим заслужив бути царем світу. Звідси релігійний устрій, який безперервно зберігався і впродовж віків не зменшувався, але зростав, бо святість обрядів і священних установ тим більше підноситься, чим вони давніші.

7. Втім, я не боюся визнати, що коли і помиляюся, я віддаю перевагу моїй помилці перед вашою. Недаремно наші предки з такою ретельністю спостерігали передбачення авгурів, зверталися до ворожінь по нутрощах тварин, споруджували храми, влаштовували жертовники. Поглянь в історичні книги: ти дізнаєшся, як вони здійснювали священні обряди всіх релігій, аби подякувати богам за їх милість, або відвернути загрозливий божественний гнів або вмилостивити гнів, що вже осягнув своєю лютістю і стратами. …Зверни увагу на храми і капища, які є водночас і прикрасою, і захистом Риму. Вони священні більше тим, що в них присутні боги тубільні або чужоземні, ніж тим, що вони багаті дорогоцінними прикрасами і дарами. Тому близькі до Бога натхненні віщуни і передбачають майбутнє, попереджають про небезпеки, подають зцілення хворим; надію пригніченим скорботою, допомогу бідним, утіху нещасним, полегшення трудівникам. Навіть під час нічного спокою ми бачимо, чуємо, пізнаємо богів, яких вдень нечестиво відкидаємо і неправдиво закликаємо в клятвах.

8. Отже, хоча природа і походження богів невідомі нам, проте всі народи одностайно і твердо переконані в їх існуванні, так, що я не можу виносити такої зухвалості, нечестивої безрозсудності тих людей, які почали б відкидати або руйнувати релігію настільки стародавню, настільки корисну і рятівну. Хай Феодор Кіренський або Діагор Мелійський, що жив раніше за нього, якому давнина дала прізвисько безбожника, не визнаючи жодних богів, намагалися зруйнувати всяке благоговіння, всякий страх, на якому тримається людське суспільство; проте ті філософські системи, які наслідують це нечестиве вчення, ніколи не користуватимуться славою і пошаною. Протагор Абдерітянин, який більш зухвало, ніж нечестиво міркував про богів, був афінянами вигнаний з їх меж, а твори його були ними публічно спалені. І чи не слід глибоко жалкувати, – я сподіваюся, що ви дозволите мені в пориві обурення говорити з більшою свободою, – чи не слід жалкувати про те, що зухвало повстають проти богів люди жалюгідної, забороненої, ганебної секти, які набирають в свою нечестиву спільноту послідовників із самого бруду народного, з легковірних жінок, що помиляються через легковажність своєї статі, люди, які в нічних зібраннях зі своїми урочистими постами і нелюдськими наїдками[5] сходяться не для священних обрядів, але для мерзот. Це – люди, які ховаються, втікають від світла, німі в суспільстві, балакучі в своїх сховищах! Вони зне-

важають храми як гробниці богів, відкидають богів, глузують зі священних обрядів; милосердствують про бідних, якщо можливо, – самі напівголі нехтують почестями і багряницями жреців. Дивна дурість, неймовірна зухвалість! Вони зневажають муки, які перед їх очима, а бояться невідомого і майбутнього; вони не жахаються смерті, але бояться померти після смерті. Так спокушає їх оманлива надія знов ожити і заглушає в них всякий страх.

9. Оскільки нечестя розливається швидше за допомогою розбещення вдачі, що усе більш посилюється з кожним днем, то жахливі святилища цієї нечестивої спільноти примножуються і наповнюються по всьому світу. Треба його зовсім викорінити, знищити. Ці люди пізнають один одного за особливими таємними знаками і виявляють один до одного любов, не будучи навіть між собою знайомими; скрізь між ними утворюється якийсь ніби любовний зв'язок, вони називають один одного без розбору братами і сестрами для того, щоб звичайне перелюбство через посередництво священного імені зробити кровозмішенням: так хвалиться пороками їх порожній і безглуздий забобон. Якби не було в цьому правди, то прониклива чутка не приписувала б їм настільки численні й огидні злочини. Чувано, що вони, не знаю за яким безглуздим переконанням, вшановували голову найнижчої тварини, голову осла[6]: релігія гідна тих звичаїв, з яких вона вийшла! Інші говорять, що ці люди вшановують статеві органи свого предстоятеля і священика[7] і благоговіють ніби перед дійсним своїм батьком. Не знаю, може бути все це помилкою, але підозра дуже виправдовується їх таємними, нічними богослужіннями. Говорять також, що вони вшановують чоловіка[8], покараного за злочин страшним покаранням, і безславне дерево хреста: значить, вони мають вівтарі, придатні для лиходіїв і розбійників, і вшановують те, що самі заслуговують. Те, що говорять про обряд прийняття нових членів у їх спільноту, відоме всім і не менш жахливе. Говорять, що посвячуваному в їх спільноту пропонується немовля, яке, щоб обдурити необережних, покрите мукою: і той обдурений виглядом муки, на запрошення зробити ніби безневинні удари, наносить глибокі рани, які убивають немовля, і тоді, – о, нечестя! – присутні жадібно п'ють його кров і розділяють між собою його члени. Ось якою жертвою скріплюється їх союз одного з одним, і усвідомлення такого злочину зобов'язує їх до взаємного мовчання.

Такі священнодіяння жахливіші за всяку наругу над святинями. А їх вечері відомі; про це говорять усі, про це свідчить промова нашого Ціртінськаго оратора[9]. В день сонця вони збираються для загальної вечері[10] з усіма дітьми, сестрами, матерями, незалежно від статі і віку. Коли після різних страв бенкет розгориться і вино запалить у них жар любовної пристрасті, то собаці, прив'язаному до свічника, кидають шматок м'яса на відстані більшій, ніж довжина мотузки, якою вона прив'язана: собака, рвонувши і зробивши стрибок, гасить світильник... Таким чином усі вони,

якщо не самою справою, то через совість роблять кровозмішування, тому що всі беруть участь за своїм бажанням у тому, що може бути вчинене тим або іншим.

10. Про багато що я мовчу; тому що досить уже і сказаного, а істинність усього або, принаймні, великої частини цього доводиться самою таємничістю цієї розпусної релігії. Справді, для чого ж вони всіляко прагнуть приховувати і робити таємницею для інших те, що вони шанують, коли похвальні справи здійснюються зазвичай відкрито, і приховують лише справи злочинні? Чому вони не мають ніяких храмів, ніяких жертовників, ні загальноприйнятих зображень? Чому вони не насмілюються відкрито говорити і вільно проводити свої зібрання, чи не тому, що те, що вони вшановують і так ретельно приховують, гідне покарання або ганебне? Та й звідки він, що він таке і де він цей Бог, єдиний, самотній, пустинний, якого не знає жоден вільний народ, жодна держава, або, принаймні, римська набожність? Лише один нещасний народ іудейський вшановував єдиного Бога, але й то відкрито, – маючи храми, жертовники, священні обряди і жертвоприношення, втім і цей Бог не мав ніякої сили і могутності, тому разом зі своїм народом був підкорений римлянами. А які чудеса, які дивацтва вигадують християни! Вони говорять, що їх Бог, якого вони не можуть ні бачити, ні іншим показати, ретельно стежить за вдачами всіх людей, справами, словами і навіть таємними думками кожної людини, усюди проникає і скрізь присутній: таким чином, вони уявляють його постійно неспокійним, заклопотаним і безсоромно цікавим, бо він присутній при всяких справах, знаходиться у всяких місцях, і тому зайнятий усім світом, не може охоплювати його частин або, зайнятий частинами, звертати увагу на ціле. Але це ще не все: християни загрожують землі і всьому світу з його світилами спаленням, передбачають його руйнування, неначе вічний порядок природи, встановлений божественними законами, може припинитися, зв'язок усіх елементів і склад неба зруйнуватися, і величезний світ, так міцно згуртований, звалитися.

11. Не задовольняючись цією безглуздою думкою, вони додають і інші бабусині байки: говорять, що після смерті знову відродяться до життя з попелу і праху: і з незрозумілою впевненістю приймають цю брехню; подумаєш, що вони вже насправді воскресли. Подвійне зло, подвійне безумство! Небу і зіркам, які ми залишаємо в такому ж вигляді, в якому їх знаходимо, вони провіщають знищення, собі ж – людям померлим, таким, що зникають, які як народжуються, так і помирають, обіцяють вічне існування. З цієї ж причини вони гребують вогнищами для спалювання померлих і засуджують такий звичай поховання; неначе тіло, якщо не буде віддане вогню, через декілька років не розкладеться в землі саме собою; і хіба не все рівно чи звірі розірвуть тіло, чи море поглине його, чи в землі погниє воно, чи зробиться жертвою вогню? Всяке поховання для тіл, якщо вони відчувають, є мука, а

якщо не відчувають, то сама швидкість знищення їх корисна. Унаслідок такої помилки вони собі – одним як добрим обіцяють блаженне і вічне життя після смерті, а іншим як нечестивим – вічні муки. Багато що міг би я додати до цього, якби не квапився закінчити мою промову. Нечестивці вони самі, – про це я вже говорив і більше не буду. Але якби навіть я визнав їх праведниками, то на думку більшості, доля робить людину або доброю або порочною; у цьому і ви погодитеся зі мною. Бо дії людські, які інші відносять до долі, ви приписуєте Богові; так послідовниками вашого вчення робляться не всі люди довільно, але лише вибрані Богом; отже, ви робите з Бога несправедливого суддю, який карає людей за участь, а не за злу волю. Проте я бажав би знати, без тіла або з тілом і з яким – новим або колишнім – воскресне кожен із вас? Без тіла? Але без нього, скільки я знаю, немає ні розуму, ні душі, немає життя. З колишнім тілом? Але воно давно зруйнувалося в землі. З новим тілом? У такому разі народжується нова людина, а не колишня відновлюється. Але вже пройшло стільки часу, минули незліченні століття, а жоден з померлих не повернувся з пекла, навіть подібно Протесілаю[11] хоч би на декілька годин, лише для того, щоб дати нам переконливий приклад воскресіння. Все це не що інше як вигадки засмученого розуму, безглузді мрії, що виражені брехливими поетами в чарівних віршах; а ви, легковірні, не посоромилися приписати вашому Богові.

12. Ви не користуєтеся досвідом сьогодення, аби переконатися в неправдивості своїх марних надій; подумайте, нещасні, доки живете, про те, що може чекати вас після смерті. Велика частина ваших, притому краща, як ви говорите, терпить бідність, страждає від холоду і голоду, обтяжена тяжкою працею, і ось Бог допускає це або нібито не помічає: Він не хоче або ж не може допомогти вам; значить, він слабкий або несправедливий. Чи не відчуваєш ти, який мріє про майбутнє життя після смерті, свого становища, коли тебе пригноблюють біди, палить лихоманка, терзає яка-небудь скорбота? Чи не відчуваєш тоді своєї тлінності? Нещасний, все викриває тебе мимоволі в твоїй слабкості, і ти не зізнаєшся. Але припинимо говорити про загальні біди. Ось перед вами загрози, тортури, страти і хрести[12], приготовані вже не для того, щоб ви їх шанували, а для вашого розп'яття, вогні, про які ви пророкуєте і яких водночас боїтеся: де ж той Бог, який не надає допомоги живим, а допомагає померлим повернутися до життя? І чи не без вашого Бога римляни досягли влади і панування над усім світом і над вами самими? Ви ж, між іншим, пригнічені турботами і занепокоєнням, відмовляєтесь навіть від благопристойних задоволень, не відвідуєте видовищ, не присутні на святах наших, не берете участь в спільних бенкетах, гребуєте священних ігор, жертовних страв і вина. Так ви відкидаєте наших богів і разом боїтеся їх. Ви не уквітчуєте своїх голів, не умащуєте тіла пахощами, – ви бережете умащування для поховання померлих, – ви навіть не прикрашаєте вінками гробниць: завжди

бліді і залякані, гідні жалості, втім, з боку наших богів. Нещасні, ви і тут не живете і там не воскреснете. Але якщо у вас є хоч якийсь здоровий глузд і розсудливість, перестаньте досліджувати таємниці і закони всесвіту, залиште небесні сфери; досить для вас, людей грубих, невігласів, неосвічених, і того, що знаходиться під вашими ногами; хто не має здатності розуміти земне, людське, тому тим більше не слід досліджувати божественне[13]».

Front. Orat.[14] "[Фронтон шалено атакує християн в одному виступі в сенаті в присутності Марка Аврелія]".

Коментар

[1] ***Марк Минуций Феликс. Октавій [Текст] / Минуций Феликс Марк // Памятники древней христианской письменности ; в 7 т. – Т. 7 : Ермий. Мелитон. Минуций Феликс [Электронный ресурс] / Режим доступа : // Библиотека Руслана Хазарзара // http://khazarzar.skeptik.net/books/octavius.htm***

Антихристиянський твір ритора і юриста М. Корнелія Фронтона не зберігся. Але основний зміст та ідеї твору викладені в апологетичному творі Мінуція Фелікса "Октавій", написаному за зразком ціцеронівського трактату "Про природу богів" (De nat. deor.), у вигляді діалогу між автором, його другом християнином Октавієм і язичником Цецілієм. Промова Цецілія, як про це прямо сказано в тексті книги (Octav., 9 і 31), в основному передає твір Фронтона. Якщо припустити разом з Десса, що цей Цецілій тотожний Caecilius Natalis, згаданому в надписах із Цірти в Африці, які відносяться до 200–217 н.е., то діалог Мінуція Фелікса був написаний у першій чверті III ст. (бл. 220). Отже, датування діалогу "Октавій" залишається нез'ясованим, і можливо, що його слід віднести навіть до кінця II ст.

Окрім звичайних звинувачень політичного і кримінального характеру, Цецілій-Фронтон дає і критику деяких християнських догматів. Цікава кваліфікація християнства як вираження безсилля. Але Цецілій-Фронтон зовсім не атеїст, він критикує християнство з точки зору прибічника офіційної римської релігії. Навернутий у християнство, він стає священиком і згодом хрестить Кіпріана.

Мабуть, Мінуцій Фелікс як апологет висунув на перший план найбільш вразливі місця промови Фронтона – розповіді з чуток про всякого роду мерзоти, які нібито творилися християнами, і менше уваги приділив його солiднішим аргументам. Але, в усякому разі, мова Цецилія дозволяє судити про те, яке уявлення про християн було в освіченого римлянина середини II ст.

Розмова, написана африканцем Мінуцієм Феліксом, є перлиною апологетичної літератури останніх років Марка Аврелія. Це перший християнський твір, написаний по-латині, і вже відчувається, що латинська християнська література, яка в богословському відношенні поступається грецькій християнській літературі, перевершує її за різноманітністю відтінків і мужністю змісту.

Лактанцій (*Instit. div. V, 1*) ставить М. Мінуція Фелікса (бл. 180 – 220) раніше Тертулліана (бл. 160 – 222/240?). Ієронім (*De vir ill. 58; cf. 53 і Epist. 83 ad Magnum, col. 656, Mart.*), навпаки, ставить його пізніше Тертулліана і раніше Кіпріана (бл. 201 – 258). Зв'язок з Фронтоном не дозволяє йти раніше Марка Аврелія або Коммода. Саме Тертулліан в "Апології" наслідує Мінуцію, а не навпаки.

Автор Мінуцій Фелікс родом із Цірти, жив у Римі і був там практикуючим адвокатом. Народившись язичником, він отримав найретельніше виховання і перейшов у християнство обдумано (*Octav., 3*). Він чудово знає класиків, на-

слідує їх, інколи списує; його улюблені автори – Ціцерон, Сенека, Саллюстій. З сучасників ніхто не писав по-латині краще за нього. Вражений книгою свого співвітчизника Фронтона, він захотів відповісти і зробив це, наслідуючи дещо штучний зміст знаменитого ритора і роблячи у нього неодноразові запозичення (як і у Ціцерона); мабуть, через те, що він прочитав книгу Цельса, не називаючи його, неодноразово на нього натякає.

Цецілій веде довгу промову, яку можна вважати майже текстуальним та ідейним відтворенням аргументації Фронтона. Це чудовий виклад заперечень вихованого римлянина проти християнства. Тон консерватора, який погано приховує свою зарозумілу невіру і захищає релігію, не маючи віри. Цецилій, скептик по суті, що нехтує великим умоглядом, тримається встановленої релігії лише з пристойності, за звичкою і тому, що догматизм християн йому не подобається. Він дає зрозуміти, що всі уявлення про богів нечувані і, проте ж, справедливо в тому, що стосується ворожінь, культів, дивних зцілень, сновидінь. Його відношення до цих питань таке ж, як і в Цельса. По суті він епікурієць; він мало вірить провидінню і надприродному втручанню; але умовно прихильний до державної релігії. Водночас християн він розвінчує як демагогів і софістів.

Картина звичаїв християн, що змальовується Цецілієм як виразником забобонів вищого римського суспільства, вкрай похмура. Ці сектанти ховаються, бо вони не сміють показуватися. Їх таємні нічні збори (“Nocturnis congregationibus”) (*Octav., 8*) – зборища для мерзотних задоволень. Це була провина, що каралася законом. Нехтуючи всім, що поважне, священством, пурпуром, прилюдними почестями, нездатні сказати слова на пристойних зборах, вони сходяться по кутах аби сперечатися. Ці напівголі обідранці – о вершина зухвалості! – зневажають муки сьогодення, зважаючи на сумнівну віру в муки майбутні. Боячись померти після смерті, вони не бояться померти тепер...

Мінуцій ніскільки не ослабив аргументів своїх противників. Фронтон, як і Цельс, з великою силою виразив, наскільки було осоружне простим людям провіщання християн про вогненну загибель світу, якою вони лякали простодушних. Настільки ж різкій критиці піддані християнські уявлення про воскресіння.

Автор проводить ідею про те, що знак хреста є основою всіх релігій і особливо релігії Риму; що римський прапор є позолочений хрест; що трофей змальовує людину на хресті; що корабель зі своїми реями, ярмо колісниці, людина на молитві суть зображення хреста (*Tertul. Apol. 16; Ad nat. 1*). Він дає пояснення провіщань і оракульських висловів дією злих духів (*Octav., 27*), навертає в християнство освіченого язичника Цецілія.

[2] Цецілія (=Фронтона) особливо обурює те, що християни – бідні, невчені, недолугі люди – наважуються міркувати про небо.

[3] Сократ.

[4] *Капітолій* – один з римських пагорбів із фортецею на вершині.

[5] Мається на увазі звинувачення християн у поїданні людського м’яса.

[6] Звинувачення християн у вшануванні голови осла, за словами Тертулліана, поширене Тацітом, який у своїй історії говорив про іудеїв, ніби вони, стомлені спрагою під час мандрування в пустелях Аравії, знайшли джерело за вказівкою ослів і через те почали обожнювати осла. Ця думка була поширена і на християн через змішування їх з іудеями (*Tertul. Apol. 16; Ad nat. 1*).

[7] В оригіналі: ferunt ipsius antistitis ae saserdotis colere genitalia. Приводом для звинувачення була, мабуть, пошана до пастирів церкви як духовних отців, цілування їх рук і особливо припадання тих, що каються, на коліна перед пресвітерами.

[8] Мається на увазі **Христос**.

[9] Тобто Корнелія Фронтона, який був родом із Цірти в Нумідії і написав твір проти християн. Його праці недавно стали відомі, після того как кардинал Май, який в Амвросіанській бібліотеці відкрив їх і надрукував (*Corn. Frontonis opera incdita cura epistolis item ineditis Antonini Pii, M. Avrelii, L. Veri et Appiani*). Але серед творів Фронтона, які дійшли неповністю, його промови проти християн немає.

[10] *День сонця* – неділя. Римляни називали дні тижня на честь планет. Ці назви збереглися в багатьох сучасних романських мовах, наприклад, англійське sun-day.

[11] *Протесілай* – грецький герой, який загинув під час походу на Трою. На прохання його жінки, яка палко кохала його, повернутий богами на кілька годин до неї живим.

[12] *Хрести* – ці слова Октавія про хрести відображають те, що християни не поклоняються хресту так, як уявляв це Цецілій, тобто як язичники поклоняються своїм ідолам, і самі не поспішають бути розіп'ятими на хресті, хоча не відмовляються страждати за свою віру.

[13] *Божественне* – Фронтон закликає християн не філософствувати про небо, а вивчати земне, як учили Сократ та інші мислителі.

[14] ***Донини, А. У истоков христианства: от зарождения до Юстиниана [Электронный ресурс]. – М. : Политиздат, 1989 / Режим доступа : // http://www.history.vuzlib.net/book_o127_page_51.html***

2.16. АППІАН

Аппіан із Александрії (*II ст. н.е.*) *– давньогрецький історик. Народився бл. 100 в Александрії в аристократичній сім'ї. Здобув хорошу освіту. Був провінційним чиновником. Під час бунту втік до Риму, де досяг кар'єри. Обіймав посаду адвоката фіску, виступав із судових справ. За сприяння Фронтона отримав римське громадянство і був включений до стану вершників. Марк Аврелій і Луцій Вер призначили його імператорським прокуратором. Повернувшись на батьківщину, написав працю "Римська історія"* (*в 24 книгах*)*, в якій історія подається регіонально, а не хронологічно* (*вона дійшла не повністю*)*.*

Текст

Ap. Bell. civ. 1, 5[1]**.** "5. …За такі подвиги Цезар[2] перший став в очах римлян священним і отримав від них ще за життя прізвище Август[3]. Сам Август подібно Гаю Цезарю[4], хоча він був ще могутнішим за останнього, був лише правителем своєї вітчизни і всіх підвладних йому народів, причому зовсім не потребував ні виборів, ні голосування, ні надуманого приводу. Після тривалого правління, протягом якого Август мав цілком зміцнілу владу, був до того ж

щасливий в усьому і навіював до себе страх, він залишив наступника і спадкоємця[5], який користувався тією ж владою, що й він”.

Ap. Bell. Illir. 30[6]. “30. Підкорені вони[7] були Тіберієм, який після Августа був у римлян імператором. …Тіберій завоював їх через монархічну владу[8]”.

Коментар

1 ***Аппиан Александрийский. Римская история [Текст] / Александрийский Аппиан ; пер. с греч. – М. : Изд-во АСТ, Ладомир, 2002. – С. 386–387.***

2 *Цезар* – диктатор Гай Юлій Цезар (49–44), який усиновив свого племінника Гая Октавія, майбутнього імператора Октавіана Августа. З часом титул “цезар” включався до імені багатьох римських імператорів.

3 Це трапилося 6 січня 27 до н.е.

4 *Гай Цезар* – імператор Октавіан Август, повне “тронне” ім’я якого звучало так: Гай Юлій Цезар Октавіан Август.

5 Імператор Тіберій (14–37), пасинок Августа, усиновлений ним.

6 ***Аппиан Александрийский. Римская история [Текст] / Александрийский Аппиан ; пер. с греч. – М. : Изд-во АСТ, Ладомир, 2002. – С. 253.***

7 *Вони* – іллірійське плем’я місійців.

8 Тобто саме в час правління Тіберія було завершене підкорення мідійців і створена нова провінція Мезія (Moesia). Правда, Тацiт (Tac. Ann. 1, 80) відносить час створення провінції Мезія до 15 до н.е.

2.17. АРІСТІД

Публій Елій Арістід (*117 – бл. 190*) – *найвідоміший грецький софіст і ритор II ст. н.е. Син Евдемона. Народився в місійському місті Адріани* (*Мала Азія*). *В Смірні навчався в Полемона, в Афінах – у Герода Аттіка й інших риторів. Виробив свій природний ораторський талант. Багато мандрував і виступав з промовами. У 156 побував у Римі. Тяжко й довго хворів, але не кидав ораторське мистецтво. Його шанував імператор Марк Аврелій, який на прохання Арістіда відновив Смірну, зруйновану* (*178*) *землетрусом. За це йому ще за життя мешканці міста*

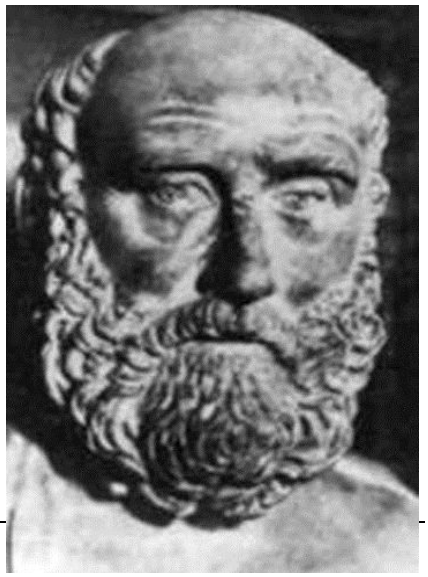

Арістід. *Ватікан*

встановили бронзову статую. Помер у Смірні. Збереглося 55 його промов (Or.) і один трактат з риторики.

Текст

***Arist. Or. 22, 1*[1]**. “1. О Елевсін[2], наскільки відрадніше було б мені оспівувати тебе як колись! А нині який посягне на це Орфей, який Фамірід, який Мусей-елевсінець[3]? Які кіфари і ліри оплачуть загальне горе всієї землі[4]? Яке завдання ти поставив переді мною, Зевсе? З перших же слів я німію і відступаю; і якщо повинен я говорити, то лише тому, що мовчати я не в змозі”.

***Arist. Or. 22, 9–11*[5]**. “9. На решту свят елліни збираються кожний п’ятий чи кожний третій рік, і тільки таїнства справлялись щорічно. І при цьому найбільшим чудом богів було те, що всіх тих, хто зібрався, вміщувала одна тільки будівля: з цілим містом рівнявся Елевсінський храм.

10. Хто ж може не захоплюватись цими статуями, цими картинами, цими виставленими повсюди прикрасами, які бачиш навіть на вулицях, не кажучи вже про вхід до святилищ?

Проте не тим дорогоцінні ці зібрання, що вони радують дух нині, звільняють його від спогадів про колишні біди і дарують йому заспокоєння, а тим, що посвячені тішать себе солодкою надією після смерті вести прекрасне життя, в якому вони не будуть приречені томитися в бруді і в мороці, подібно непосвяченим[6].

11. Все це було так до горезвісного дня. Але те, що нині з волі Божества довелося нам побачити, хіба можна висловити в аргівських плакальних піснях чи в єгипетських і фрігійських піснеспівах[7]? Який Есхіл-елевсінець звернеться нині з піснею до хору? Чи можна порівняти з цією пожежею навплієві згубні вогні, про які говорить Софокл[8]? О факели, які нечестивці загасили вас? О грізний і похмурий день, який змінив світлоносні ночі! О яке вогнище довелося узріти Елевсіну замість колишніх світочів! О безпросвітна нічна темрява, яка огорнула нині Елладу! Тут, Деметра, колись ти знайшла свою дочку і тут же тепер тобі залишається тільки одне – шукати свій храм!”.

***Arist. Or. 22, 13*[9]**. “13. О, злочинні осквернителі таїнств[10], які сокровенне зробили явним, однаково ненависні богам і підземним, і небесним. О елліни, воістину дітьми були ви, дітьми й залишилися, якщо дозволили статися такій біді! Нерозумні, хіба не полишені ви тепер самі на себе? Чи збережети ви хоча б самі Афіни?”.

***Arist. Or. 29, 4*[11]**. “4. Отже, я розпочну з того питання, за обговоренням якого вам легше за все буде стежити і яке й мені найбільш близьке. Адже нам належить відзначати свято на честь

Діоніса, а також – Зевс свідок – і на честь Афродіти й усіх інших богів: ми будемо здійснювати узливання, приносити жертви, співати пеани, одягати вінки і постараємося не упустити нічого з того, що повеліває нам благочестя; але нам слід з коренем вирвати те, що звично супроводжує свято, що втішає натовп, але вищою мірою обтяжливе для людей порядних: я говорю про знущання й блазнівські виступи, які влаштовуються серед білого дня і – клянусь Зевсом – навіть вночі; не слід ні складати для них пісеньок, ні показувати різні непристойності".

Arist. Or. 29, 7–11[12]. "7. Я думаю, що слід завжди і мислити, і говорити наскільки можливо благопристойніше; а під час щомісячних священнодійств і свят хіба не слід прагнути до того, щоб і промови були прекрасні, і думки благородні, і щоб усі ставилися вищою мірою ввічливо і доброзичливо. Адже боги винагороджують саме за приязність і однодумство. Хіба не повинні ми вважати самі ці свята ніби свідченням нашої загальної приязності, хіба не повинні ми думати, що ніякі урочисті жертвоприношення, ніякі узливання не можуть бути більш приємні богам, ніж благорозумний умонастрій?

8. Як можемо ми виразити наше вшанування богів інакше, ніж якщо ми перед їх лицем не станем їм ні говорити, ні слухати що-небудь неналежне? Адже і в присутності шанованого нами друга ми утримуємося від багатьох висловів навіть у тому випадку, коли маємо привід висловити різкий осуд; невже ж, коли нас слухають самі боги, ми почнемо говорити і слухати те, чого самі не тільки не схвалюємо, але чого намагаємось уникнути як справ ганебних?

9. Вам слід зрозуміти, що я не пропоную щось нове, але тільки те, що вже здавна було встановлене в законах і загальноприйнятих звичаях: згадайте про те, що глашатаї, скликаючи народ на зібрання, в перших же своїх словах наказують висловлювати свої думки належним чином; згадайте про настанови, які вам дають жреці і священослужителі, храмові прислужники, коли ми приносимо жертви, згадайте й про те, що ми самі намагаємось дотримуватись цих правил під час наших молитов.

10. Який же сенс у тому, щоб, з одного боку, вважати благопристойний спосіб вираження чогось прекрасним і належним для священнодійств, а з другого – залишати без покарання тих, хто блюзнірствує? Приносячи жертви, ми ведемо себе благопристойно, а перед лицем тих же самих богів, яким приносимо ці жертви, ми під приводом їх святкування виголошуєм і слухаєм різні мерзоти; ми стверджуєм, що боги не терплять злослів'я, і водночас робимо їх ніби покровителями тієї лайки, якою осипаємо один одного.

11. Хіба, думаючи, що це приємно богам, ми не суперечимо самі собі? Якщо, прагнучи наблизитися до богів, ми утримуємось від усього непристойного, а самі, знаючи, що чинимо погано, усім

цим бавимось, хіба ми зберігаємо заповіти благочестя? Як же ми можемо на честь богів робити саме те, чого в ім'я тих же богів повинні всіляко уникати?".

Arist. Or. 29, 14[13]. "14. Навіть до священних посудин біля входу в храм ми не допускаємо того, хто здійснить чи стерпить відомі вчинки, і про ці ж самі вчинки ми виспівуємо пісеньки під час священних дій; ми вважаємо нечестивим принести у жертву що-небудь не за встановленим порядком, а вшановувати богів негідними речами вважаємо ознакою благочестя; в усіх інших справах ми дотримуємся пристойності і водночас спокійно дивимося на різноманітні рухи тіла учасників хору, спокійно слухаємо будь-які їхні промови; якщо хто-небудь із співаків візьме неправильну ноту, ми виганяємо його з хору, а якщо весь хор співає про непристойні речі, ми його винагороджуємо".

Arist. Or. 46[14]**.** "46. [Арістід полум'яно розвінчує "безбожників[15], які з'являються з Палестини і не визнають вищих над собою сил]".

Коментар

[1] ***Поздняя греческая проза [Текст] / пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек ; сост., вступ. ст. и примеч. С. Поляковой. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 319.***

[2] *Елевсін* – місто поблизу Афін, центр культу Деметри і Персефони.

[3] Міфічні поети.

[4] Йдеться про пожежу Елевсінського святилища. Дата й причина події не встановлені.

[5] ***Поздняя греческая проза [Текст] / пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек ; сост., вступ. ст. и примеч. С. Поляковой. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 321.***

[6] Елевсинські містерії обіцяли посвяченим потойбічне блаженство.

[7] Мова йде про плачі за помираючими і воскресаючими богами: аргівські – за Ліном, єгипетські – за Осірісом, фрігійські – за Аттісом.

[8] На сюжет міфу про Навплія була написана трагедія Софокла "Навплій-палій", яка не дійшла до нас.

[9] ***Поздняя греческая проза [Текст] / пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек ; сост., вступ. ст. и примеч. С. Поляковой. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 321.***

[10] Можливо, Арістід натякає, що підпалення могли вчинити такі безбожники, як християни. Як би там не було, але подібна подія трапилася в 362 в Дафні, поблизу Антіохії, коли в спаленні храму Аполлона язичники підозрювали християн, що всіляко протидіяли ідолопоклонству.

[11] ***Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II-V века [Текст] / отв. ред. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1964. – С. 33.***

[12] ***Там само. – С. 34–35.***

[13] ***Там само. – С. 35.***

[14] ***Донини, А. У истоков христианства: от зарождения до Юстиниана [Электронный ресурс] – М. : Политиздат, 1989 / Режим доступа : // http://www.history.vuzlib.net/book_o127_page_51.html***

[15] *Безбожників* – тут Арістід має на увазі християн.

2.18. ГЕЛЛІЙ

Авл Геллій *(бл. 130 – 180) – римський письменник і філософ-платонік. Походив із заможної сім'ї. Отримав гарну освіту в Римі, де навчався в граматика Сульпіція Аполлонія, риторів Антонія Юліана і Тіта Кастріція, софіста Фаворіна з Арелати. Звертався з листом до префекта Риму Секста Еруція Клара (вдруге консул у 146). Потім займався судовою діяльністю. В зрілому віці (з 165) навчався в Афінах. Познайомився з платоніком Кальвісієм Тавром (разом з ним здійнював мандрівки), Фронтоном і Г. Аттіком, кініком Перегріном (Протеєм). Повернувся в Рим, де претори призначили його суддею. Видав (169) великий софістичний твір "Аттічні ночі" у 20-ти кн., який містить витяги з творів (у т. ч. втрачених) понад 250-ти античних авторів.*

Текст

Gell. Noct. Att. VIII, 3[1]. "Яким чином і настільки суворо вилаяв у нашій присутності філософ Перегрін[2] римського юнака з сім'ї вершника, що неуважно стояв перед ним і постійно позіхав.

3. [Він зауважив, що той постійно позіхає, і побачив абсолютно зніжену замріяність його душі й тіла]"[3].

Gell. Noct. Att. XII, 11[4]. "Про те, що помиляються ті, хто вважає за можливе здійснити вчинок з упевненістю і надією приховати його, хоча ніяку провинність неможливо приховувати постійно: і [тут же] промова філософа Перегріна на цю тему і висловлювання поета Софокла.

(1) Коли ми були в Афінах, то бачили філософа Перегріна, згодом прозваного Протеєм. Це був чоловік серйозний і позитивний (vir gravis et constans), жив же він у такій собі халупі за містом. А оскільки ми його часто відвідували, то, клянусь Геркулесом, нерідко чули, як він говорив багато корисного й гідного. Серед іншого було й таке, що ми запам'ятали як особливо цінне.

(2) Він говорив, що мудра людина не буде здійснювати вчинок, навіть якщо боги і люди не знатимуть про її прогрішення. (3) Бо, на його думку, не слід здійснювати вчинок не зі страху покарання чи безчестя, а з прагнення до дотримання обов'язку честі і справедливості[5]. (4) Він вважав також, що якщо хто-небудь не наділений достатнім розумом чи освітою, щоб самостійно, своєю силою чи волею утримуватись від здійснення поганих вчинків, то такі люди більш схильні до ганебних дій, оскільки вони вважають,

що подібний вчинок можна приховати, і сподіваються, що він залишиться непокараним завдяки прихованню [цього діяння].

(5). Він сказав: “Якщо люди будуть знати, що в світі неможливо нічого[6] надто довго приховувати, то здійснювати вчинки будуть стриманіше й обачливіше”.(6) Ось чому він говорив, що слід мати на вустах такі вірші Софокла, наймудрішого з поетів:

“Не сподівайся що-небудь приховати,
Всечуючий Бог часу відкриє все”[7].

Gell. Noct. Att. XIII, 6[8]. “(4). Так ось, до цього часу я не виявив, щоб до епохи божественного Августа хтось із тих, хто говорив чисто й правильно, вживав те слово, яке зазвичай використовують [тепер] – варваризм (barbarismus)”[9].

Gell. Noct. Att. XIII, 14[10]. “(7). … Авентін[11], як ми вже сказали, був спочатку виключений з померія[12], але потім, за ініціативи божественного Клавдія, знову включений до нього і продовжує залишатися в межах померія”.

Gell. Noct. Att. XVI, 13[13]. “(5). А мешканці Пренесте[14] …настійливо просили й молили імператора Тіберія, щоб їх місто повернули в статус мініципія[15] з колонії, і Тіберій дарував їм це у вигляді вдячності у відповідь, тому що в їх області, поблизу самого міста, виздоровів від смертельної хвороби”.

Коментар

1 ***Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл. ; пер. с латин. под общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бестер – СПб. : Гуманитарная Академия, 2007. – Книги I–X. – С. 367.***

2 *Перегрін* – Перегрін на прізвище Протей (II ст. н.е.) – філософ-кінік, який потім примкнув до однієї з християнських громад. Саме цей Протей є головним героєм знаменитого памфлету Лукіана “Про смерть Перегріна”, де він показаний безпринципним шахраєм, шарлатаном, пройдисвітом, марнославною й нікчемною людиною і просто злочинцем, який на Олімпійських іграх (осінь 169) здійснив самоспалення, щоб привернути увагу до своєї особи (див.: розділ “Лукіан”). Проте навряд чи цей літературний портрет Перегріна повністю відповідає його історичному образу. Авл Геллій змальовує зовсім інший образ Перегріна – образ серйозного і врівноваженого філософа, до якого він ставиться з повагою. Учнем Перегріна був Феаген.

3 Фразу наводить Ноній (P. 175, 1.7).

4 ***Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл ; пер. с латин. под общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бехтер. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – Книги XI–XX. – С. 67–68.***

5 Ідея ця досить традиційна (див., напр.: Cic. De off. III, 37; Hor. Ep. I, 16, 52).

6 Дослівно: “з усіх речей” (nihil omnium rerum).

7 *Soph. Hippon. Fr. 301 Pearson / пер. А. Я. Тыжова.*
Віршована цитата в тексті подана грецькою мовою.

[8] ***Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл. ; пер. с латин. под общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бестер. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – Книги XI–XX. – С. 85.***

[9] *Barbarismus (варваризм) – див. вживання цього слова Авлом Геллієм в іншому місці (Noct. Att. V, 20, 3–5).*

[10] ***Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл. ; пер. с латин. под общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бестер. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – Книги XI–XX. – С. 99.***

[11] *Авентин* – один із 7-ми горбів, на яких стояв стародавній Рим. Розташовувався в південній частині міста.

[12] *Померіум* – етимологічно слово pomoerium (pomerium) є "стяжкою" слова postmoiriom ("те, що за стіною"). Це освячена авгурами територія, що не виходить за межі міських стін.

[13] ***Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл. / пер. с латин. под общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бестер. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – Книги XI–XX. – С. 247.***

[14] *Пренесте* – місто в області Лаціум, неподалік від Рима.

[15] *Муніципій* – municipium, місто, населене муніципалами, municipes, община їх, члени якої користувались римським правом, інколи мали право самоуправління.

2.19. ГАЛЕН

Гален

Клавдій Гален із Пергама (*129/131–бл. 199*) *– видатний римський лікар грецького походження. Син знатного геометра й архітектора Нікона. Народився в Пергамі. Отримав гарну освіту. З 15–16 років навчався в різних філософських школах. Слухав перипатетиків, Гая. Багато подорожував, навчався в Пергамі, Смірні* (*слухав платоніка Альбіна*)*, Корінфі, Александрії. У 158 повернувся в Пергам. Схилявся до стоїцизму, арістотелізму і монотеїзму. У 164–167 жив у Римі, потім знову мандрував, зрештою поселився в рідному місті. З 169 жив постійно в Римі. Двірський медик кількох імператорів. Дотримувався принципів Гіппократа. Марк Аврелій нагородив його золотою медаллю на золотому ланцюжку. Сформулював першу концепцію руху крові*

по венах і артеріях. Виготовляв ліки з рослин. Автор 125-ти філософських і юридичних праць, 131-го медичного трактату (збереглося бл. 80 творів, тобто більше ¼ його спадщини), в т.ч. "Про анатомію".

Текст

Galen.[1]. [Гален свідчить, що багато сучасних християн утримувались від статевих стосунків протягом усього життя; незайманість була вищим і царським досягненням].

Коментар

[1] ***Galeni. Opera omnia [Text] / ed. Walzer. – №. 1–20 // Полное собрание сочинений / C. G. Kuhn. – Lpz., 1821–1833. – P. 15.***

2.20. ПАВСАНІЙ

Павсаній *із Магнесії (бл. 110 – бл. 180) – грецький письменник. Народився в західній частині Малої Азії (Лідія) в якомусь місті біля підніжжя г. Сіпіл (можливо, в Магнесії чи Мантінеї на Гермі). Жив за часів Адріана й обох Антонінів. Був заможною й освіченою людиною. Багато читав і багато мандрував (Анатолія, Балканська Греція, грецькі острови, Сирія, Палестина, Єгипет, Італія, в т.ч. Рим). Мав літературний талант. Автор історико-архітектурного "Опису Еллади".*

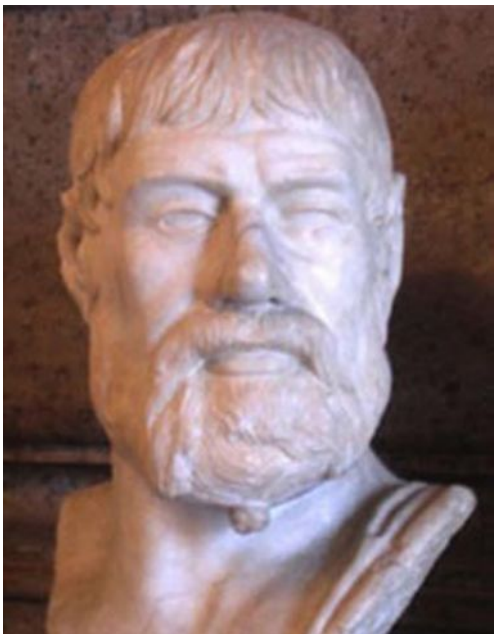

Павсаній

Текст

Paus. VIII, 29 (3)[1]. "(3). Оскільки ріка Оронт в Сирії тече до моря не скрізь рівною місцевістю, а по скелястих протоках і порогах, і з них стрімко падає вниз, то римський імператор[2], побажавши, щоб можна було пливти

на кораблях угору до міста Антіохії, наказав викопати зручний для плавання канал, затративши на це багато праці й грошей, і відвів у нього русло ріки”.

***Paus. VIII, 46* (*2–4*)[3]**. “(2). Але відомо, що не Август перший почав вивозити посвячувальні дарунки і зображення богів, забираючи їх у переможених; він наслідував лише звичай, який давно встановився. …(4) Статуя Афіни Алеї стоїть у римлян біля входу на форум, збудований Августом”.

***Paus. IX, 27* (*4*)[4]**. “(4). Вперше статуя Ерота була вивезена із Фессалії, як кажуть, тоді, коли в Римі володарював Гай <Калігула>. Клавдій повернув статую фессалійцям. Вдруге вона була відвезена Нероном у Рим, де й постраждала під час пожежі”.

Коментар

[1] ***Павсаний. Описание Эллады [Текст] / пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева ; под ред. Е. В. Никитюк. – в 2 т. – М. : Изд-во АСТ ; “Ладомир”, 2002. – Т. 2. – Кн. 7–10. – С. 125.***

[2] *Римський імператор* – імператор Тіберій (14–37). Канал будувався в період перебування в Сирії Германіка.

[3] ***Павсаний. Описание Эллады [Текст] / пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева ; под ред. Е. В. Никитюк. – в 2 т. – М. : Изд-во АСТ ; “Ладомир”, 2002. – Т. 2. – Кн. 7–10. – С. 155.***

[4] ***Там само. – С. 125.***

[5] *Під час пожежі* – у 80 н.е.

2.21. МЕНАНДР РИТОР

Менандр Ритор (*II ст. н.е.*) *– грецький письменник. Народився в місті Лаодікія на р. Лік* (*Мала Азія*)*. Відомий як укладач схолій до творів Демосфена і “Панафінейської промови” Арістіда. Йому ж приписуються два трактати Περι`ε’πιδειϰτιϰω˜ν.*

Текст

Menandr. Rhet. [Менандр писав про Перегріна-Протея][1].

Коментар

[1] ***Rhetores Graeci ex rec [Text]. – L. : Spengel, III. – C. 329–446.***

2.22. МАКСИМ ІЗ ТІРУ

Максим *із Тіру* (*бл. 125 – 185*) *– оратор, представник другої софістики. Народився і навчався в Тірі. Був мандрівним софістом, виступав зі своїми промовами в багатьох містах Римської імперії. Навчав філософії й риторики обох Антонінів і Коммода у Греції й Римі. Наслідував Платона. Схилявся до еклектизму. Писав піднесеною мовою; його промови мають переважно морально-дидактичний характер, у них поєднані принципи кінічної й платонівської шкіл. Дійшла збірка його філософсько-риторичних творів* (*усіх – 41*) *про різні предмети* (*διαλέξεις, λόγοι*).

Текст

***Maxim. Tyr. Or. 1–10*[1]**. “1. Боги допомагають людям, причому всі боги всім людям; вважається, проте, що інші небожителі особливо покровительствують деяким смертним. Тому, відчуваючи їх допомогу, [люди] всіляко вшановують цих богів і ставлять їм кумири. Моряки на честь морських богів ставлять на високих скелях весла, який-небудь пастух вшановував Пана, присвячуючи йому високу сосну або тінисту печеру, поселяни на честь Діоніса забивають у саду колоду – сільський кумир Бога. Артеміді присвячені джерела вод, затишні лісисті ущелини і багаті на дичину рівнини. Найдавніші мешканці землі не обійшли і Зевса: вони присвячували йому вершини Олімпу, Іди або іншої якої-небудь високої гори. Обожнювались також річки: або за даровані ними блага, як єгипетський Ніл, або за красу, як фессалійський Пеней, або за повноводність, як скіфський Істр, або з поваги до міфу, як етолійский Ахелой,[2] або на догоду звичаю, як спартанський Ерот, або через священні обряди, пов’язані з річкою, як афінський Ілісс[3]. Отже, з різних причин річки були для людей предметом ушанування. Мистецтва також ушановували богів і кожне мало свого кумира[4]. Насправді ж, хіба люди, якщо вони не зайняті мореплаванням або хліборобством, а живуть у містах і пов’язані суспільними обов’язками закону і права, зовсім не повинні вшановувати богів або зобов’язані вшановувати їх лише словесно, вважаючи, що боги не

потребують статуй і кумирів? Правда, богам не більше потреби в тому і в іншому, ніж добрим людям – у своїх власних зображеннях.

2. І нашій мові, я думаю, не вимагається ні фінікійських, ні іонійських, ні аттічних, ассирійських або єгипетських літер – лише недосконалість людської природи породила ці знаки, зберегла в них свою обмеженість і за їх допомогою закріплює спогади. Божеству немає потреби ні в статуях, ні в кумирах; їх придумав слабкий і далекий від Божества, як "небо від землі", людський рід, аби в цих знаках зафіксувати імена богів і пов'язані з ними уявлення. Отже, той, хто володіє хорошою пам'яттю і в змозі, звівши очі до неба, душею спілкуватися з Божеством, можливо, не потребує статуй. Таких людей, проте, небагато; а цілого народу або племені, настільки пам'яткого, аби обійтися без подібної підмоги, мабуть, і зовсім не знайти. Як наставники при навчанні письму заглиблюють чим-небудь гострим для своїх вихованців невиразні літери і змушують наводити їх, розраховуючи на пам'ять дітей[5], так, мені гадається, і законодавці, ніби для маленьких хлопчиків, вигадали для своїх співгромадян статуї – символи поваги до богів, що полегшують спогади і керують ними.

3. Кумири богів не однакові на вид і склад, не однакові за мистецтвом виконання, не з одного і того ж матеріалу. Греки, наприклад, вважали, що богів слід вшановувати найпрекраснішим на землі – робити їх статуї з благородного матеріалу, людиноподібними і бездоганними за мистецтвом виконання. Бажання творців втілювати богів в образі людей абсолютно виправдане. Адже оскільки людська душа близька до Божества, неможливо припустити, аби споріднене йому за природою було поміщене в неналежну оболонку; навпаки, як і в душ безсмертних богів, ця оболонка необтяжлива, легка, не ускладнює рухів. На землі лише людина не дивиться в землю, велична, сповнена гордощів, співрозмірна, не відлякує велетенським зростом, не лякає шерстю, не здається незграбною через свою вагу або є нестійкою через свою легкість, не нападає через злісність, не плазує з млявості, не пересувається поспішно внаслідок поривчастості, не тоне не лише через малу вагу, не їсть сирого м'яса, як дикі звіри, не задовольняється травою, як недостатньо потужні тварини, але мудро створена відповідно до потреб свого життя. Вона небезпечна для злих, покірлива з добрими, ступає ногами по землі, розумом ширяє в повітрі, плаває завдяки мистецтву, куштує хліб, працює на ріллі, харчується плодами, має приємний колір шкіри і складну будову, гарна на обличчя і прикрашена пишною бородою. У образі таких істот греки визнали за належне вшановувати своїх богів.

4. Варвари теж вшановують богів, але окремі племена втілюють їх у різних символах. Перси обожнюють вогонь – кумир хиткий, ненаситний, вічно ненажерливий, якому вони приносять жертви, супроводжуючи їх словами: "Владика вогонь, насичуйся". Вони заслуговують на те, аби почути: "О, найбезумніший із народів,

ти нехтуєш багато чим великим – хлібодарною землею, блискучим сонцем, сприятливим для плавання морем, річками, що напоюють посіви, життєдайним повітрям, самим небом і відданий лише одному – дикому і лютому вогню. В їжу йому ти даєш не лише дерево, жертовних тварин і пахощі – ні, цьому своєму кумирові, цьому своєму Божеству ти кинув на поживу Еретрію, Афіни, храми Іонії і статуї еллінських богів"[6].

5. Не можу я схвалити і єгиптян: вони обожнюють бика, птицю, козла, чудовиськ, що мешкають у Нілі, тіла яких тлінні, життя жалюгідне, подоба низька, піклування про них огидне, а їх ушанування ганебне. У єгиптян Бог вмирає, Бога оплакують, показують його храм і могилу. Правда, і елліни приносять жертви доблесним людям і вшановують їх, але не думають про їх смерть[7]. У єгиптян же Божество і славлять, і оплакують однаковою мірою. Одна єгиптянка тримала в будинку дитинча крокодила; всі вихваляли її за те, що вона пестує Бога, і поклонялися цій жінці і її вихованцеві. У неї був ще син, що ледве вступив у підлітковий вік, одноліток, співтовариш ігор і співтрапезник Бога. Крокодил, доки він не набрався сили, був ручним, а коли виріс, проявив свою природу і пожер хлопчика. Бідна жінка вважала долю сина за щастя, бо він став жертвою Бога, що мешкав у їхньому будинку.

6. Такі уявлення єгиптян. Після підкорення персів, захоплення Вавілону і перемоги над Дарієм знаменитий Александр вступив до Індії, куди доти, як говорили жителі цієї землі, не рахуючи воїнства бога Діоніса, ніколи не вторгалося вороже військо. Індійські царі Пор і Таксіл не мирили між собою; Пора Александр узяв в полон, а з Таксілом зав'язав дружбу. Цей цар став показувати Александру чудеса індійської землі – багатоводні річки, птахів з різнобарвним пір'ям, пахучі рослини і багато іншого, дивовижного в очах грека. Серед інших чудасій він показав величезних розмірів тварину – втілення Діоніса, якому жителі приносили жертви. Це був змій довжиною п'ять плетрів[8]; він жив на дні глибокої ущелини, утвореної прямовисними скелями і обнесеної зверху високою стіною. Змій пожирав стада биків і овець, які індійці, швидше як тиранові, ніж Богові, доставляли йому.

7. Лівійці, що мешкають на заході, населяють вузьку і довгу смугу суші, що омивається з двох сторін морем; воно розділяється в кінці цієї коси і великими хвилями набігає на берег. Святиня тамошніх жителів – Атлас; це порівняно висока гора, що лежить в долині, з одного боку звисає над морем, так, що своїм виглядом нагадує театр. Долина невелика, родюча і густо поросла деревами; з гори видно їх плоди, а дивишся звідти, як на дно колодязя: зійти не можна через крутий спуск, а крім того, це забороняють релігійні заповіді. У долині можна спостерігати велике диво. Під час припливу океан обрушується на берег і заливає землю; лише біля самого підніжжя Атласу його води здіймаються вгору, і видно, як вони без

усякої опори стоять стіною і не обрушуються на рівнину, хоча ніщо їх не стримує, так що між горою і водою залишається вільний простір, на якому розкинувся гай. Для лівійців вона є святинею, Божеством, якому вони присягаються, і кумиром.

8. Кельти вшановують Зевса; його кумир – високий дуб. Пеони поклоняются Геліосу, кумир якого – невеликий диск на високій жердині. Араби моляться якомусь невідомому мені Божеству; кумир його я бачив – це чотирикутний камінь. Жителі Пафосу вшановували Афродіту; її зображення схоже на білу піраміду, а з чого воно зроблене – невідомо. В лікійців є вогнедишна гора Олімп; полум'я її менше і слабкіше, ніж в Етни. Лікійці поклоняються цьому вогню, він їх кумир. Фрігійці, що мешкають по сусідству з Кіленами, вшановували річки Марсій і Меандр. Я бачив їх обидві. Вони беруть початок з одного джерела, води якого досягають підошви гори, потім поблизу міської смуги ховаються під землю, а за межами міста знову витікають на поверхню, утворюючи дві річки з різними іменами. Одна, Меандр, тече у напрямку до Лідії, друга губиться на рівнині. Фрігійці приносять цим річкам жертви, хто – обом, хто – лише Меандру, хто – одному Марсію: вони кидають у воду джерела стегна жертовних тварин, називаючи річку, якій жертвують. Ці приношення хвилі доносять до гори, тут вони разом з водою вирушають під землю, але призначені Меандру не потрапляють у Марсій, а пожертвувані Марсію – в Меандр; якщо ж приношення було зроблене обом річкам, вони його розділяють між собою. Каппадокійці вшановують гору: вона їх Бог, яким клянуться, і кумир. Жителі Меотиди вшановували своє озеро, массагети – річку Танаїс.

9. О, багаточисельні і всілякі кумири! Одні створені людським мистецтвом, інших обожнювали, тому що вони потрібні, третіх вшановували, тому що вони корисні, деякі вселяють благоговіння, величезна кількість інших створює враження, іншим поклоняються через їх красу. Всі люди, чи то варвари чи то греки, острів'яни або мешканці материка, кочівники або осілі жителі, не можуть у своєму вшануванні богів обійтися без особливих знаків благоговіння перед Божеством. Як же в такому разі відповісти на питання, чи слід створювати кумирів чи ні? Якщо ми встановлюватимемо закони для яких-небудь людей, що живуть далеко від нас, недавно вийшли із землі або виліплені за чиєю-небудь волею[9] і ще не знають культурного життя, законів і прав, мабуть, слід подумати про те, чи залишити цих людей при їх богах, оскільки вони поклоняются не слоновій кістці, золоту, дубам, кедрам, річкам або птахам, а висхідному сонцю, місяцю, що світить вночі, зоряному небу, землі, повітрю, вогню взагалі, воді взагалі, чи спонукати їх до вшанування дерева, каменя або рукотворних зображень. Але, оскільки згаданий звичай вшанування богів міцно вкорінився, хай звичне залишається в недоторканості – ми не відкидаємо уявлень, що вже склалися, про богів і поважаємо як їх кумири, так і імена.

10. Бо Бог – батько і творець усього сутого, він давніший за сонце і небо, могутніший за час і вічність, сильніший за тимчасову природу, він неіменований для законодавця, невимовний для вуст і незримий для очей. Не в змозі осягнути його єство, ми вдаємося до нього за допомогою назв, імен, тварин, зображень із золота, слонової кістки або срібла, рослин, річок, гірських висот або джерел. Прагнучи пізнати Божество, ми за своєю недосконалістю втілюємо його в той образ, який визнаємо найбільш прекрасним. Цим ми нагадуємо закоханих: солодше за все на світі дивитися на зображення коханого, але милим нагадуванням про нього буває і ліра, і гральна кістка, і місце, на якому він сидів, і іпподром, де він змагався, іншими словами – все, що викликає про нього спогад. Що мені ще сказати про кумирів богів і які запропонувати настанови? Шануй Божество в будь-якому вигляді. Якщо спогад про нього у грека породжує мистецтво Фідія, у єгиптянина – вшанування тварин, у інших народів – річки або вогонь, мені не прикра ця несхожість: аби лише знали, аби лише шанували, аби лише пам'ятали".

Коментар

[1] ***Поздняя греческая проза: [Текст] / пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек ; сост., вступ. ст. и примеч. С. Поляковой. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 305–309.***

Фрагмент взятий із промови Максима з Тіру "Чи варто вшановувати кумирів?".

[2] *Ахелой* – Бог однойменної ріки, син Океана і Фетіди. Боровся з Гераклом за Деяніру і програв.

[3] *Ілісс* – ріка в Аттіці, з якою були пов'язані обряди на честь героя Ілісса, Бога цієї ріки, а також обряди культу Борея і Елевсінських таїнств.

[4] *Свого кумира* – кожне мистецтво мало свого бога-покровителя.

[5] *На пам'ять дітей* – так навчали дітей правильно писати літери, зазвичай використовуючи глиняні черепки як матеріал для письма. Втім, у школах часто писали і на дощечках, покритих воском.

[6] *Статуї еллінських богів* – Еретрія, Афіни і міста Іонійського узбережжя також постраждали від греко-перських воєн (поч. V ст. до н.е.). Зрештою, після перемоги греків вони позбулися перської загрози.

[7] *Про їх смерть* – мова йде про культ героїв, в якому прославлення їх діянь займало найважливіше місце.

[8] *Плетр* – грецька міра довжини. 1 плетр = 30,83 м.

[9] *Виліплені за чиєю-небудь волею* – згідно з одним з грецьких міфів люди були виліплені титаном Прометеєм з глини; за іншим міфом вони народилися з Землі (Геї), яка розверзлась у родових муках.

2.23. ЦЕЛЬС

Марк Корнелій Цельс (*II ст. н.е.*) *– визначний римський філософ. Мабуть, був вихідцем із Італії. Отримав ґрунтовну освіту, знав тогочасну літературу. Як патрицій належав до вищих прошарків суспільства. Його другом був ритор і філософ Лукіан із Самосати, а можливо, й імператор Марк Аврелій* (*161–180*). *Жив в Александрії. Багато мандрував по території Єгипту, Сирії, Палестини, Фінікії, Малої Азії. Послідовник платонізму, хоча для його світогляду характерні елементи еклектизму. Віруючий язичник, хоча й не ортодокс. Під час гонінь на християн за часів Марка Аврелія написав дві книги проти магів і пророків, а ще одну – "Істинне слово"* (*Λόγον άληθή, в 4 частинах*) (*бл. 177–178*) *– проти християн; пізніше вона була знищена представниками церкви, але значні її фрагменти збереглися в творі християнського апологета Орігена* (*185–254*) *"Проти Цельса" у 8 кн.* (*148–149*), *який цитував і спростовував Цельса.*

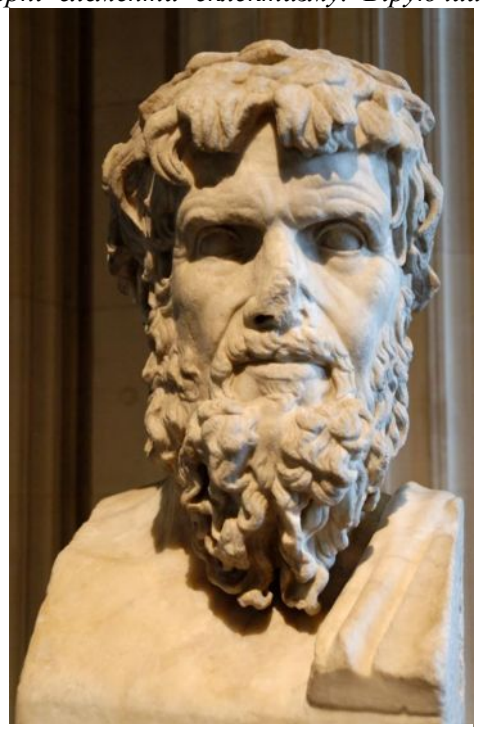

Ймовірний портрет Цельса. *Бюст*

Текст

Orig. Contr. Cels. I, 1–9[1]**.** "1. Християни таємно створюють свої громади, заборонені [законом]. [Бо] лише спільноти, що виникають відкрито, законні, а ті, що виникають таємно, протизаконні[2]. [Згадаймо] встановлену в християн всупереч суспільній безпеці так звану Вечерю любові (άγάπην), що має значення таїнства (δυναμένην υπερόρκια).

2. Християнське вчення (δόγμα) варварського[3] походження. [Правда, окремі варвари] виявилися здатними сформувати вчення (δόγματα), [хоча тільки] елліни виявляються спроможними обговорити, обґрунтувати і пристосувати до досягнення доброчесності (άσκήσαι πρός άρετην) всі винаходи варварів. Людина, яка здобула освіту в грецьких школах і [пройшла] науки, якщо звернеться до [християнського] вчення (έπί τόν λογον), може не лише визнати ці істини [християнства], але навіть здійснити їх майстерну обробку, виявити в них недоліки, що здаються такими з точки зору грецького розуміння, і таким

Оріген

чином підготувати [розуміння] істинності християнства.

3. Християни таємно дотримуються свого вчення і [таємно] поширюють його. [Вони] чинять так не без підстав: саме з тією метою, щоб уникнути смертельного покарання, яке загрожує їм.

Цей небезпечний стан [можна порівняти] з тим лихом, якому піддався Сократ[4] за свою філософію[5].

4. [Що стосується етичних положень, то] вони[6] мають риси, спільні з ученнями інших філософів, і не є яким-небудь особливим і новим вченням.

5. [Християни] не вшановують божества, створені руками людськими, бо насправді важко уявити, щоб богами могли бути твори дурних і аморальних художників, твори, виготовлені часто несправедливими людьми. [Але вже] Геракліт[7] говорив: "Люди, які сприймають бездушні предмети як богів, чинять подібно тому, хто говорить зі стінами[8]". Так сприймають [ідолослужіння] навіть перси, за повідомленням Геродота[9].

6. Християни за допомогою [знання] імен[10] (ὀνόμασι) і заклинань (κατακηλήσεσι) мають владу над деякими демонами; [вони заклинають і виганяють злих духів]. Вчинити свої чудесні дії [**Ісус**][11] спромігся тільки за допомогою чаклунства, і він ще до того передбачав, що інші, хто вивчив ті ж чаклунства, будуть здійснювати такі ж чудеса і при цьому будуть хвалитися, що вони здійснюють їх силою божественною; ось чому **Ісус** і виганяє таких [людей] зі свого товариства. Він хоча і виганяє духів справедливо, але сам виявляється нечестивцем, бо винний в тих же самих [чаклунствах]. Якщо ж він, здійснюючи ці чаклунства, не винний у безчесті, то тоді не винні в ньому й ті, хто чинить подібно йому.

Сурбаран Ф. Підлітковість Богоматері (1658–1660). *Санкт-Петербург. Ермітаж*

7. Учення (τό δόγμα) [християн] є таємницею.

8. Я зовсім не поділяю тієї думки, що людина, яка дотримується хорошого вчення (δόγματος), у випадку, якщо заради нього їй належить наразитися на небезпеку від людей, має відійти від цього вчення чи вдати, що відмовляється від нього, або навіть ста-

ти на шлях його заперечення. Ті, в кого це [начало], тобто душа, знаходиться в гарному стані, спрямовують усі свої прагнення і побажання до спорідненого з ними[12] і мають велике бажання завжди слухати і обмірковувати що-небудь про нього.

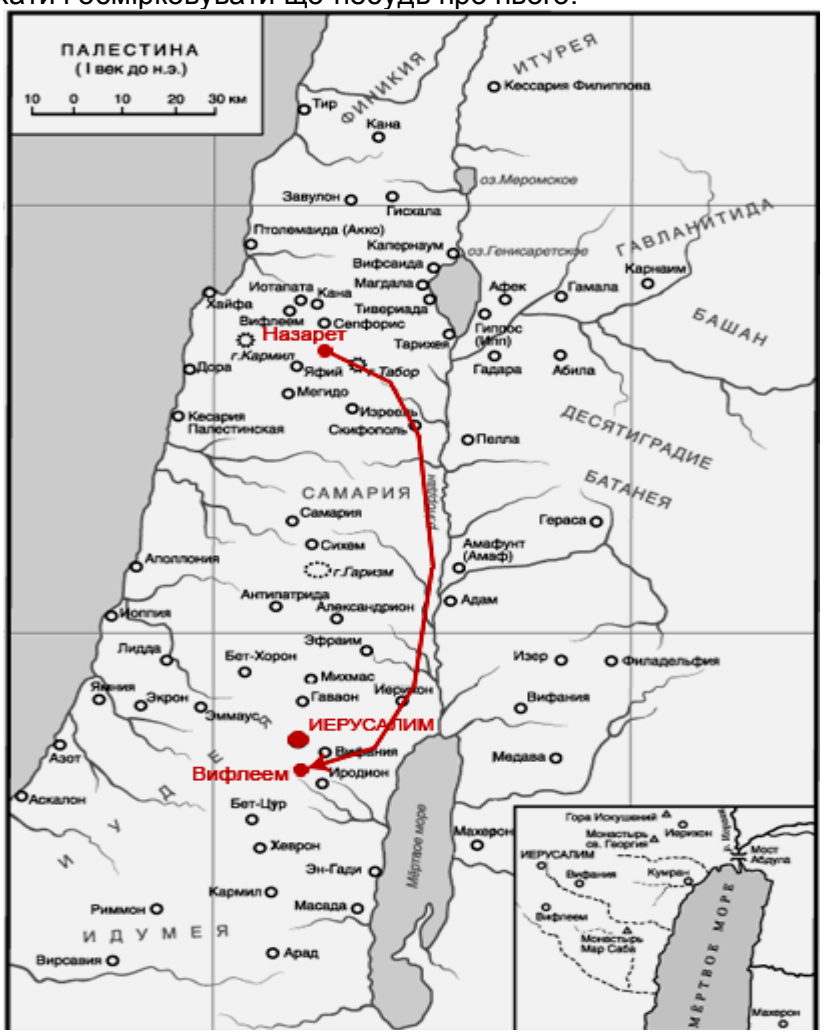

Подорож святого сімейства з Назарету до Віфлеєма. *Мапа*

9. Сприймати яке-небудь учення (λόγω), засвоювати його положення (δόγματα) [слід] під керівництвом розуму; інакше, схиляючись до чого-небудь без подібної обережності, можна впасти в оману. І такі люди, які без попереднього дослідження вважають істиною все, що їм говорять, подібні тим, хто вірить мітрагіртам[13] і гадальникам[14], служителям Мітри і Сабазія[16] та іншим подібним божествам, вірять привидам Гекати[17] й іншим жіночим і чоловічим демонам. Подібно тому, як у тих погані люди часто користуються неуцтвом людей легковірних і залучають їх, куди побажають, [це] відбувається і в християн. Деякі з них не бажають ні висловлювати,

ні вислуховувати яку-небудь думку щодо того, у що вони вірять, і керуються тільки положенням “Не досліджуй, а вір – віра твоя врятує тебе”[18]. [Вони стверджують]: “Нехороша мудрість світу цього і похвальна дурість”[19].

Різдво Христове (1406)
Невідомий фламандський художник.

Orig. Contr. Cels. I, 12–14[20]. “12. Якщо [в християн] виникне бажання відповісти на мої запитання, які я ставлю їм не з метою випробувати, адже я все знаю[21], але тільки тому, що однаково цікавлюся всім, то це, звичайно, добре. Якщо ж [відповідати] вони не побажають і будуть говорити за своїм звичаєм: “Не досліджуй” і так далі, то тоді [християнам] уже необхідно пояснити мені, що ж це таке вони говорять і з якого джерела витікають їх слова.

13. Багато християн висловлюють таке положення: “Гріховна (κακόν) мудрість житейська і похвальне (άγαθόν) безумство[22]”.

14. У більшості народів спостерігається спорідненість одного і того ж розуму (λόγου). Є стародавнє вчення (λόγος), що існує з найдавніших часів (άνωθεν), яке завжди зберігалося наймудрішими народами, містами і розумними людьми – [єгиптянами, ассірійцями, індійцями, персами[23]]”.

Поклоніння волхвів (бл. 499–525).
Равенна. Мозаїка в Сан-Аполлінаре Нуово

Orig. Contr. Cels. I, 16–24[24]. “16. Одрісів[25], самофракійців[26], елевсінців[27] і гіпербореїв[28] [слід причислити] до разряду найдавніших і наймудріших народів. Навіть галактофагів[29] Гомера, галльських друїдів[30] і гетів[31] [можна назвати] дуже мудрими і давніми народами, які розмірковували [про ті ж

речі, що й Біблія]. Про Ліна[32], Мусея[33], Орфея[34], Ферекіда[35], Зороастраперса[36] і Піфагора[37] кажуть, що вони розмірковували про ті або інші питання і викладали в книгах положення свого учення (δόγματα), [причому] ці положення збереглися донині.

Гвідо Рені. Св. Іосиф з немовлям Ісусом.
Масло. Полотно (1635)

17. [Слід з осудом поставитися до історичних оповідей Мойсея[38], які тлумачаться за допомогою тропології і алегорій].

18. [У цих творах в алегоричній формі викладена] таємна мудрість.

19. Мойсей у своїй космогонії вважає, що світ [є] порівняно недавнього походження, він не нараховує навіть 10 000 тисяч років, [тоді як світ не створений]. Віддавна відбулося багато світових пожеж і потопів, причому потоп при Девкакліоні[39] – останнє, недавнє явище, так само, як і світова пожежа при Фаетоні[40].

20. Елліни вважають ці події[41] давніми на тій підставі, що з причин водних і вогняних переворотів вони не бачать і не пам'ятають фактів з глибокої давнини. І вчителями про це сказання, що витлумачується як оповідь про спалахи і повені, виступають єгиптяни – ці наймудріші люди.

21. Сприйнявши це вчення від мудрих народів і розумних людей, Мойсей прославився як богонатхненний.

22. Іудеї запозичили обрізання від єгиптян[42].

23. Іудеї – ці охоронці і пастухи овець, наслідуючи свого вождя Мойсея, піддалися грубому обману і увірували, що Бог єдиний.

24. Охоронці і пастухи овець увірували в єдиного Бога, але, називаючи його

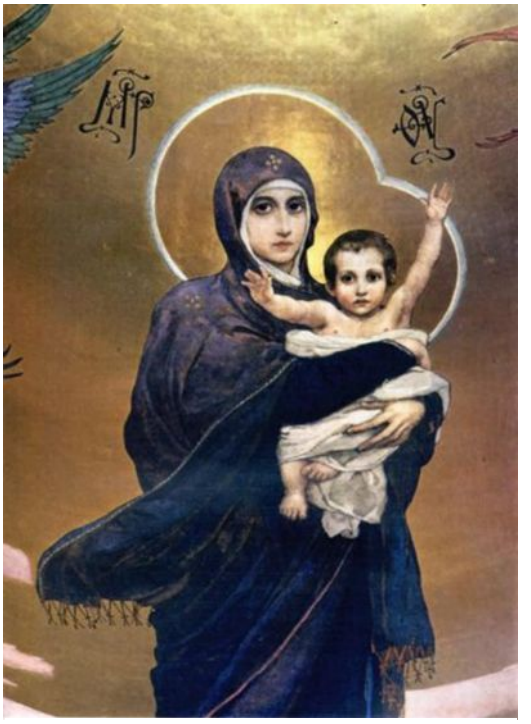

Васнєцов В. М. Богородиця.
Київ. Володимирський собор (між 1885–1896)

Всевишнім, Адонаєм[43], Небесним, Саваофом[44], або як-небудь інакше, вони виражають свої почуття (χαίρουσι) перед цим же світом: і більше жодного знання вони не придбали. Абсолютно байдуже: чи називати Бога, сутого над усіма Зевсом, як це роблять греки, або ж якимнебудь іншим ім'ям, як це ми зустрічаємо – ну хоч би у індійців або ж у єгиптян[45]".

Orig. Contr. Cels. I, 26–29[46]. "26. [Іудеї] вшановують ангелів і проявляють схильність до чаклунства, якому навчив їх Мойсей. Я далі [покажу], яким саме чином іудеї через неуцтво зробилися жертвою обману і впали в оману. Про іудеїв я поговорю потім, [спочатку ж – про **Ісуса**], який став основоположником християнства. [**Ісус**][47] зовсім недавно сповістив це вчення і був визнаний християнами за Сина Божого. Вони зробились жертвами обману і прийняли вчення, яке шкідливо відбивається на людському житті.

27. [Це вчення] опанувало неосвічену частину [людства] і, маючи своїми послідовниками одних лише простачків, абсолютно позбавлене наукового характеру. [Хоча] серед них були і люди помірковані, скромні, благорозумні[48], здатні проникати в сенс алегорій.

Рембрандт. Втеча в Єгипет (1627)

28. [**Ісус**] брехливо видав себе за сина Діви; маючи своєю батьківщиною іудейське село, [він] народився від місцевої бідної **жінки-ткалі**[49]. Його мати була вигнана своїм **чоловіком**[50], за ремеслом теслею, після того, як була викрита в порушенні подружньої вірності. Вигнана чоловіком і, порочно блукаючи, вона після того незаконно народила **Ісуса**, і цей [**Ісус**] унаслідок бідності почав займатися поденною роботою в Єгипті і вивчив деякі чаклунства, якими славляться єгиптяни; потім він знову повернувся на свою батьківщину і, дуже загордившись [своїм] мистецтвом волхвування, за допомогою цього мистецтва оголосив себе Богом.

29. **Ісус** народився в селі, але не в грецькому, а [в тому, що] належало народу, який не користувався повагою серед більшості. Син бідної матері-працівниці, він через скруту залишив вітчизну і працею здобував собі хліб у Єгипті. [Він] був найнікчемнішим. Виріс

у простій і бідній обстановці, не користувався ніякими зручностями виховання, не отримав ніякої освіти ні в ораторському мистецтві,

Іва́нов О. О. З'явлення Христа народу (1837–1857)

ні в науках, які дають змогу переконливо розмовляти з народом, бути його керівником і залучати до себе великі натовпи слухачів. [Він] від інших не навчився нічому піднесеному".

Orig. Contr. Cels. I, 31–32[51]. "31. Учні навіть не бачили його після воскресіння з мертвих і не були переконані, що він був кимось божественним.

32. Мати **Ісуса** була вигнана своїм чоловіком-теслею після того, як була викрита в порушенні подружньої вірності і народила від якогось солдата на ім'я Пантера[52]. Цей [**Ісус**] отримав життя (γέεσιν) не чудесним, а самим нечесним і ганебним чином".

Orig. Contr. Cels. I, 34[53]. "[34. [Цельс] наводить багато [висловів] з Євангелія від Матвія, наприклад, про зірку, що з'явилася при народженні **Ісуса**, й інші чудеса[54] і не пригадав лише про початок цього [Євангелія][55]. І якщо іудей при своєму тлумаченні сенсу вислову: "ось – Діва" (παρθένος), стверджуватиме, що замість даного вислову в Писанні сказано: "ось – молода жінка" (ἡ νεάις), то на це ми заперечимо йому, що вислів: "alma", який сімдесят[56] переклали словом "діва" (παρθένον), тоді як інші словами "молода жінка" (ἡ

νεάνις) – знаходиться, як то кажуть, у Второзаконії і позначає діву (παρθένον)]”.

Orig. Contr. Cels. I, 37–41[57]. “37. Його народження від Діви – вигадка, що стоїть на одному рівні з грецькими оповідями про Данаю[58], Меланіппу[59], Авгу[60] і Антіопу[61].

Шамшин П. М. Хрещення Ісуса

38. Ісус виховувався таємно, потім прийшов до Єгипту і тут, займаючись поденною роботою, осягнув деякі мистецтва творити дива (δινάμεων), звідси знову повернувся [у свою вітчизну] і за допомогою тих мистецтв оголосив себе Богом.

39. Може мати **Ісуса** була вродлива і може через її вроду з’єднався з нею Бог, за природою своєю не здатний проникатися любов’ю до тлінного тіла? Та чи не було непристойним для Бога вибрати предметом свого кохання ту, яка не володіла навіть достатком і не була царського роду, яку до того ж ніхто не знав, навіть її сусіди? А коли накликала вона на себе гнів з боку теслі і була вигнана ним, їй ніскільки не врятувала ні божественна сила, ні владні слова. Отже, у даному випадку немає нічого такого, що мало б відношення до Царства Божого.

40. Розповідь про голуба, що зійшов на [**Ісуса**] при його хрещенні від **Іоанна**[62], і все сказане [в Євангеліях], [проста] вигадка. [Неприйнятне] пророцтво[63] про пришестя [**Ісуса**] на землю, події, які мають безпосередній зв’язок з народженням Ісуса: оповідь про зірку і волхвів, що

Іордан у тому місці,
де за традицією хрестився Ісус

прийшли зі сходу, аби вклонитися немовляті[64].

Тіціан. Марія Магдалина, яка кається (1560-ті). *Масло. Полотно*

41. Ти[65] говориш, що на тебе під час купання біля **Іоанна** спустилося з повітря щось схоже на птаха[66]. Але хто ж бачив це і може бути гідним свідком цього видіння, хто чув голос із неба, що проголошував тебе Сином Божим? – Хто, крім тебе, як ти кажеш, і ще одного того незнайомця[67], що виводиться тобою як свідок, який подібно тобі зробився жертвою караючої справедливості?”

Orig. Contr. Cels. I, 46[68]. “46. [Чудеса Ісуса слід вважати] здійсненими за допомогою знань, набутих у Єгипті”.

Orig. Contr. Cels. I, 49–50[69]. “49. Припустимо, мій пророк в Єрусалимі сказав колись, що прийде Син Божий, суддя праведних і месник неправедних.

Семирадський Г. І. Христос і самаритянка (1890)

50. Пророки прорекли про **Ісуса** одне лише те, що він – суддя праведних і месник нечестивих, і не говорили при цьому ні про місце його народження, ні про його страждання, які він перетерпів від іудеїв, ні про його воскресіння, ні про чудеса, які він здійснив. То чому це пророкування більше тебе стосується, а не тисяч інших [людей], які жили після [цього] пророцтва[70]? Фанатики і люди, що дійшли до несамовитості, стверджують, що вони – Син[и] Божі, які зійшл[и] з небес. Пророкування, які стосуються Христа, можна застосувати і до інших обставин".

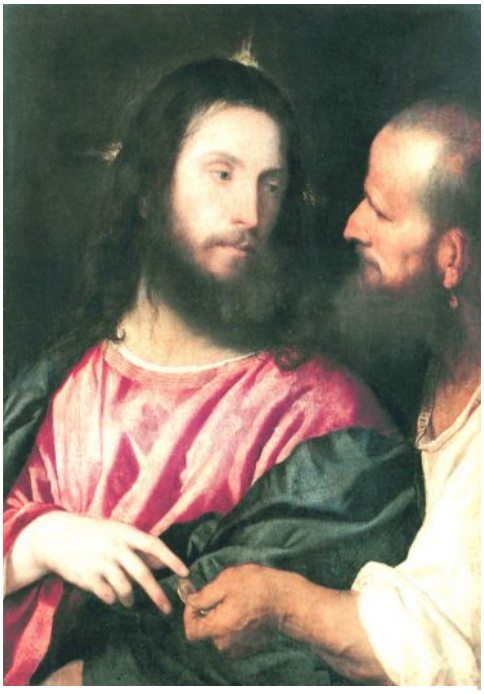

Тіціан. Динарій кесаря

***Orig. Contr. Cels. I,* 52**[71]. "52. Якщо серед пророкувань, відомих іудеям, були ясні [пророкування] про **Ісуса**, то чому ж тоді іудеї після його пришестя не прийняли його вчення, чому вони не вступили на ту добру дорогу, яку їм показав **Ісус**?"

***Orig. Contr. Cels. I,* 54**[72]. "54. [Якщо **Ісус** – Син Божий, то чому під час страти] батько не побажав прийти йому на допомогу під час цих страждань, або [чому] сам він не зміг надати собі цієї допомоги[73]?".

Семирадський Г. І. Ісус Христос у Марфи і Марії (1886)

***Orig. Contr. Cels. I,* 57–58**[74]. “57. Якщо ти говориш, що всяка людина, народжена за промислом Божим, є Сином Божим, то чим же тоді ти відрізняєшся від другого[75]? Потім проти **Ісуса** у великій кількості можуть виступити з викриттям і деякі такі [люди], які стверджують, що відносно них[76] було сказано все те, що вважалося пророкуванням про **Ісуса**.

58. За словами **Ісуса**, халдеї[77], спонукувані його народженням, прийшли вклонитися йому як Богові, коли він був ще немовлям, причому повідомили про цю [подію] тетрарху[78] **Іроду**, який і послав убити дітей, народжених у цей час, думаючи таким чином убити разом з ними і це [немовля] **Ісуса** зі страху, аби він, досягнувши зрілого віку, не посів царства”.

Orig. Contr. Cels. I, 62–63[79]. “62. **Ісус** наблизив до себе якихось 10 чи 11 пропащих (ἐπιρρήτους) людей-митарів і човнярів[80], дуже поганої моральності (πονηροτά τους), і разом з ними поневірявся там і сям, здобуваючи собі прожиток шляхом ганебного і настійного випрошування. [Писання] говорить істину, коли представляє їх людьми неписьменними.

63. Апостолів **Ісуса** [слід назвати] людьми безславними, митарями, човнярами самої сумнівної моральності. Апостоли були люди безсловесними і поганої моральності. **Ісус** вибрав власних Апостолів, людей вкрай грішних[81]”.

Orig. Contr. Cels. I, 65–71[82]. “65. Ти разом з учнями крадькома бігаєш[83] то туди, то сюди і здобуваєш собі [на] прожиток ганебним чином, шляхом приниження.

66. І навіщо це потрібно було віднести тебе до Єгипту, коли ти був ще дитям? Аби не вбили тебе? Але Богові не властиво боятися смерті! Ангел зійшов з неба і наказав тобі і твоїм домашнім утекти, аби вас не захопили й не вбили. Але хіба великий Бог не міг зберегти тебе, власного Сина, тут же, на місці народження, – Бог, який заради тебе посилав уже двох ангелів[84]

[Очевидно, в тобі не було нічого божественного, і твоя] кров, яку ти пролив на хресті, не була “плином, що в жилах плине у блаженних богів невмирущих”[85].

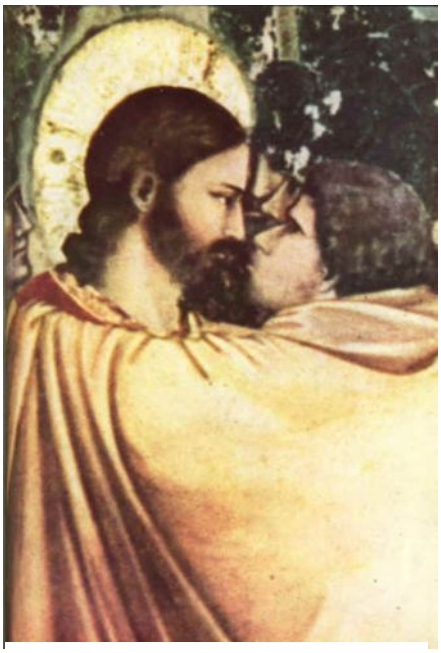

Джотто ді Бондоне. Поцілунок Іуди (бл. 1305). *Падуя. Капелла дель Арена. Південна стіна*

67. Стародавні міфи, правда, приписують божественне походження Персею[86], Амфіону[87], Еаку[88] і Міносу[89]; – ми зі свого боку, втім, і до них не маємо довіри – ці міфи показують їх діяння великими і дивними, і насправді навіть вище людських задля того, щоб не змогли вони здаватися такими, що не заслуговують довіри. Але що ж ти зробив прекрасного або дивного, чи то на словах, чи то практично? Нічого такого ти нам не показав, хоча в храмі тебе і викликали на те, аби ти ясними і неспростовними знаменнями підтвердив, що саме ти Син Божий[90].

68. [Можна прийняти] за істину те, що в Писанні говориться про зцілення, про воскресіння, про невелику кількість хлібів, які наситили безліч людей і залишилися ще в значній кількості, і все інше, що уявляється чудесним у розповідях учнів [**Ісуса**]. Ну, припустимо, що всі ці діяння ти насправді здійснив. [Але слід поставити] ці самі діяння на один рівень з тими діяннями, які зазвичай здійснюють фокусники, що заявляють при цьому про їх особливі чудесні властивості, з витівками осіб, які отримали свою науку від єгиптян і цю свою чудесну мудрість показують серед форуму[91] за кілька оболів[92], – виганяють з людей бісів, видувають хвороби[93], викликають душі героїв, накривають столи дорогими стравами і закусками, хоча останніх насправді і не буває, приводять в рух речі, ніби вони були живими істотами, хоча насправді вони і не мають нічого спільного з дійсністю і лише примарно здаються такими. Якщо ті люди можуть здійснювати подібні речі, то невже саме за це ми повинні вважати їх синами Божими? Чи не повинні ми говорити, що подібного роду заняття властиві лише людям поганим, таким, що мають спілкування з демонами[94]?

69. Тіло Боже навряд чи могло бути створене таким, як твоє [тіло]. Тіло Боже не могло бути зачате так, як був зачатий ти, **Ісусе**.

70. І не такою їжею насичується тіло Боже. [Адже] **Ісус** разом з учнями куштував паску[95]. **Ісус** відчував спрагу і пив з джерела Якова[96]. Після свого воскресіння він куштував рибу[97]. Але тіло Боже не володіє таким голосом, як твій, і не вдається до таких засобів, як це робиш ти, аби пробудити до себе віру.

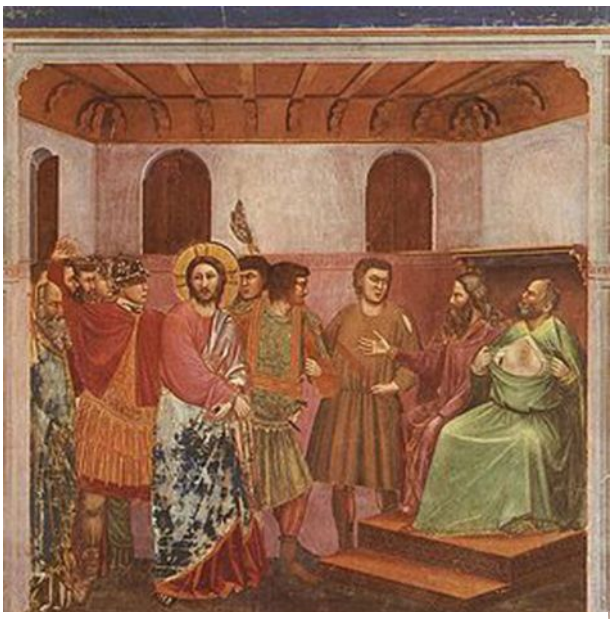

Джотто. Ісус перед Каіафою (бл. 1305).
Фріка. Капелла Скровеньї

71. Все це суть діяння якоїсь відштовхнутої Богом людини, якогось мерзенного чаклуна”.

Orig. Contr. Cels. II, 1[98]***.*** “1. Вони, спокушені **Ісусом** і обдурені ним абсолютно блюзнірськи, залишили батьківський закон і прийняли нове ім’я та стали жити іншим життям. Що спонукало вас, громадяни, залишити закон вітчизни і спокуситися тією особою[99], про яку ми тільки що вели свою мову, – навіщо ви дозволили йому блюзнірськи вас обдурити і пішли від нас, прийнявши інше ім’я, почавши інше життя?”.

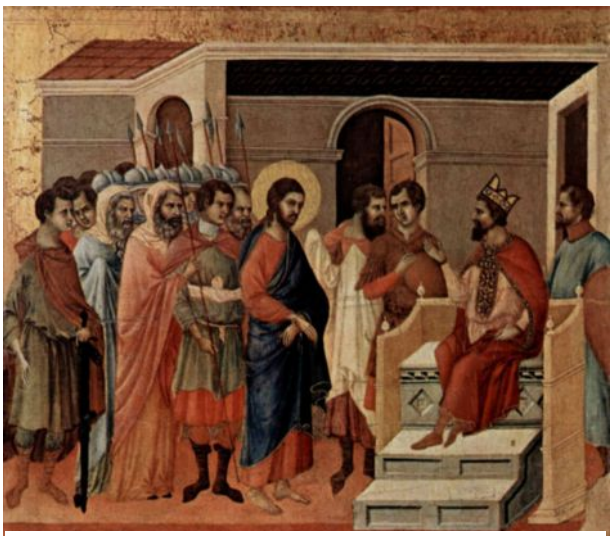

Дуччо. Ісуса одягають у білий одяг (1308–1311).
Маеста (вівтарний образ)

Orig. Contr. Cels. II, 3–10[100]***.*** “3. Та що це вам надумалося залишити закон ваших батьків?

4. Ще не так давно, саме в той момент, коли ми карали цього [**Ісуса**], що спокусив вас, ви відступили від Закону батьків. Як це ви, виходячи з ваших святинь, [все ж] просунулись далі, безчестите їх? Якщо хто дійсно і прорік вам, що Син Божий повинен прийти до людей, так це був пророк, що належить нам і посланий від нашого Бога.

5. [**Ісус**, на якого ви посилаєтесь, не був провіщеним Сином Божим] і був покараний іудеями за свої злочини. Вчення про воскресіння мертвих, про суд Божий, про прославляння праведників і про [пекельний] вогонь, приготовлений для нечестивих, позбавлене цінності як ні на що не придатний залишок старовини (ἑωλα). Християни у всіх цих пунктах [свого учення] не змогли сказати нічого нового.

6. [Якщо **Ісус** був Сином Божим, то чому] він виконував усі прийняті в іудеїв звичаї аж до [звичайних] у них жертвоприношень?..

7. [**Ісус**] – хвастун, грубий брехун і нечестивець.

8. Таких самих, яким був **Ісус**, могло виявитися і ще багато, особливо для тих, які бажають піддаватися обману. Це звинувачення зводиться на іудеїв з боку віруючих в **Христа** за те, що іудеї не увірували в **Ісуса** як в Бога. Але яким же чином [саме] ми, що сповістили всім людям про прихід від Бога того, який має покарати нечестивих, могли піддати його безчестю, коли він з’явився?

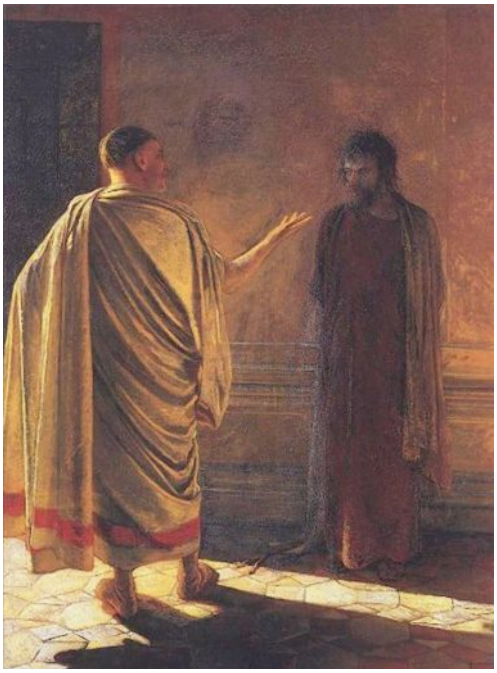

Ге М. Що є істина? (1890)

[Адже якби він дійсно був Богом], яким чином, навчившись стриманості, ми могли б схибити проти цієї доброчесності? Яким чином, поставлені охоронцями правосуддя, ми могли вчинити несправедливість? Чому ж саме ми чинимо ганебно з тим, якого ми сповістили? Невже лише для того, аби отримати більше покарання, ніж інші [народи]?

9. [Ні, не в цьому, звичайно, справа]. Як ми могли визнати Богом цього [**Ісуса**], який, як було чути, нічого не виконав з того, що він обіцяв показати, який, як тільки ми викрили його і визнали таким, що заслуговує на покарання, сховався таємно, втік і потім найганебнішим чином був схоплений, зраджений тими, кого він називав учнями? Якби він насправді був Богом, то тоді навряд чи йому пристойно було бігти: він не був би схоплений і зв'язаний.

Чізері А. Се, Чоловік! (XIX ст.)

І в усякому разі його не стали б зраджувати і [його б не стали] віддавати ті, хто постійно спілкувався з ним, від яких він нічого не приховував, для яких він був учителем, які вважали його спасителем, Сином і вісником великого Бога.

10. Ми його викрили, визнали винним і засудили до покарання. **Ісус** найганебнішим чином сховався і намагався втекти. Він був схоплений".

Orig. Contr. Cels. II, 12–20[101]**.** "12. Хороший проводир, що керує багатьма тисячами, ніколи ще не

Хресний хід. *Рим. Монастир*

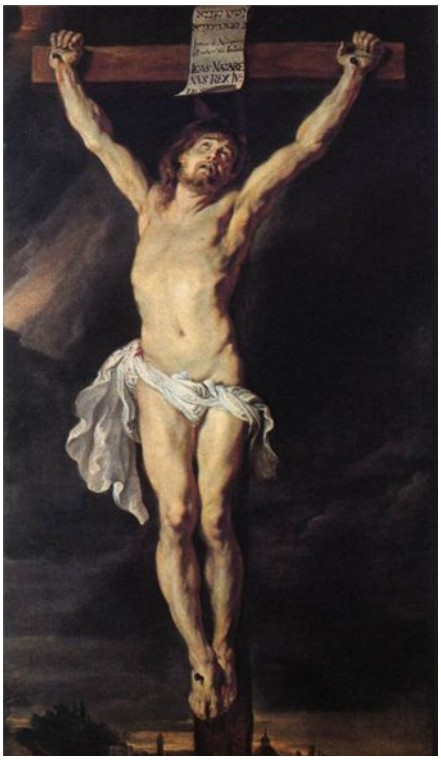

Рубенс. Розп'яття Ісуса (1610–1611). *Антверпен. Музей*

був зраджений, не був зраджений [своїми] навіть начальник розбійників, хоча він був поганою людиною і стояв на чолі абсолютно поганих людей, якщо тільки його наближені бачили від нього користь. **Ісус** же, навпаки, був зраджений своїми підлеглими: він, [значить], не проявив своєї влади як хороший проводир, він не зумів вселити до себе з боку обдурених учнів навіть такого благовоління, яке виявляють розбійники своєму начальникові.

13. Я міг би сказати про **Ісуса** багато чого, що складає істину і не схоже на написане учнями **Ісуса**; але я не без наміру промовчу про це.

14. [Учні **Ісуса** вигадали, ніби] **Ісус** передбачив свої майбутні пригоди.

15. Учні **Ісуса** в такій очевидній справі не мали можливості прикритися чим-небудь, а тому і надумали сказати, що він усе це передбачив.

Рафаель Санті. Зняття з хреста (1507)

16. Учні записали такі [події] лише потім, аби виправдати **Ісуса** в тому, що говорить не на його користь. У цьому випадку вони, на його думку, вчинили подібно до людини, яка вважає праведником нечестивця за його ж власним зображенням, вважає святим того, кого він же представляє вбивцею, вважає безсмертним того, кого він змалював уже мертвим, – і при всьому цьому не забуває додати, що все це він же й передбачив. Звідки ж можна впевнитися, що **Ісус** передбачив [цю подію]? Як же тепер хтось побажає дізнатися, чому і як виявився безсмертним той, хто був мертвим?

17. І який же може знайтися Бог або демон, або розумна людина, яка, передбачаючи такі випадковості, не стала б, по мірі можливості, ухилятися від них, а, навпаки, прямо пішла б назустріч їм, незважаючи на те, що вона наперед знала про них?

18. Якщо **Ісус** передбачив зраду одного [учня] і зречення іншого, то як же страх перед його божественністю не міг запобігти зраді одного і зреченню іншого [учня]? Але вони зрадили і відреклися, не маючи до нього ніякої пошани.

19. Коли навіть людина помічає влаштовані їй підступи і оголошує про своє відкриття особам, що влаштували ці підступи, останні відступають від своїх задумів і остерігаються здійснювати їх. Отже, зовсім не тому, що були передбачені, всі ці події сталися: адже це неможливо. Але оскільки вони сталися, то зважаючи на це, виявляється брехнею і саме твердження, нібито ці події були передбачені. В усякому разі абсолютно неймовірно, щоб люди виявилися схильними до зради і зречення після того, як їм довелося наперед почути про них. Ці події сталися не тому, що заздалегідь були передбачені.

20. [Далі, якщо стати на вашу точку зору, то **Ісус**] прорік це своє віщування як Бог, і тому сповна належало виповнитися його передбаченню. Отже, по своєму Божеству, він довів своїх учнів і пророків, з якими разом їв і пив, до такого стану, що вони зробилися безбожниками і нечестивцями, тоді як йому належало бути подавачем благ усім людям взагалі і близьким йому особливо. І якщо вже не було випадку, аби хто-небудь влаштовував підступи людині, з якою йому довелося бути учасником столу, то тим більше по відношенню до Бога хіба міг виявитися підступним той, хто разом з ним розділяв бенкет? І особливо дивно ще те, що сам Бог замишляє зло проти своїх співучасників столу і робить їх зрадниками і нечестивцями!”

Турінська плащаниця

Orig. Contr. Cels. II, 23–24[102]***.*** “23. [Далі], якщо [**Ісусові**] все це було бажане і він стерпів покарання з покори батьку, то тоді ясно, що відомі йому покарання не могли бути для нього хворобливими і болісними, оскільки він як Бог із власної волі допустив їх[103].

24. Навіщо ж **Ісус** волає про допомогу і ридає, навіщо він молиться про те, аби минув його страх погибельний, навіщо йому було говорити такі слова: “Отче Мій, коли можливо, нехай обмине ця чаша Мене…”[104]?

Orig. Contr. Cels. II, 26–39[105]***.*** “26. Те, що ви представили – все це брехня, і ви навіть не в змозі прикрити цю брехню правдоподібністю істини.

27. [Тому не дивно, що] є між віруючими деякі такі, які схожі на людей, що доходять унаслідок пияцтва до замаху на самогубство; вони тричі – чотири рази, безліч разів змінюють первинний текст Євангелія, переінакшують його до тих пір, поки не дістануть можливість ухилитися від всіх заперечень[106].

28. Християни посилаються на пророків, які передбачили страждання **Ісуса**. [Але] пророкування, за його ж власними словами, можуть бути прикладені до тисяч інших осіб навіть з більшим правом, ніж до **Ісуса**.

29. За передбаченням пророків, той, хто повинен прийти, великий і могутній владика, який пануватиме над усією землею, над усіма народами і над воїнствами. Настільки згубна виразка[107] не була ними передбачена.

30. Ніхто не повірить, що такими натяками (συμβόλων), настільки збоченими тлумаченнями і порожніми аргументами можна довести божественність і богосинівство **Ісуса**. Адже і Синові Божому належало чинити саме так, як і сонцю, яке, освітлюючи всі інші речі, перш за все саме робиться видимим.

31. Вони не нехтують навіть помилковими висновками при доказі того свого положення, що Син Божий є водночас саме “слово” [Боже]. Замість чистого і святого слова, яке в своїй проповіді про слово ми виставляємо Сином Божим, – ми показали людину, яка найганебнішим чином була кинута до в’язниці і потім мученицьки доведена до смерті. Якщо дійсно за вашим вченням слово є Син Божий, то тоді і ми б вас похвалили.

32. [Але ваш] **Ісус** був хвальком і чародієм. [Ви стверджуєте, що **Ісус** царського походження]. Крайньою зарозумілістю є те, що укладачі родоводу виводять походження **Ісуса** від першої людини і від іудейських царів. Звичайно, жінка теслі повинна була б знати про цей родовід, якби тільки він виходив від настільки знатного роду.

33. Якщо **Ісус** є Бог, то що ж зробив він великого? Чи виявив він презирство ворогам? Чи висміяв і чи поставився жартівливо до всіх лих, які з ним трапилися?

Д. ель Греко. Апостоли Петро й Павло (1590–1592). *Санкт-Петербург. Ермітаж*

34. [Адже ось] Евріпід[108] вкладає в уста Вакха слова:

“Сам Бог, як лиш захочу, звідти визволить”.

[А тут] навіть той, який засудив **Ісуса** до страти, не поніс жодного покарання, тоді як воно торкнулося, наприклад, Пенфея[109], який оскаженів і був розтерзаний. Над ним насміхались, одягали його в пурпур, поклали [на голову] терновий вінок і дали в руки тростину.

Спад Л. Мучеництво ап. Петра.
Санкт-Петербург. Ермітаж

35. Якщо вже не раніше, то чому принаймні тепер **Ісус** не виявляє своє Божество, чому він не звільняє себе від цієї ганьби, чому не карає образливу зухвалість, яка була виявлена і відносно нього, і відносно його батька?

36. А що ж кров, яка витекла з тіла розп’ятого, чи була схожа на ту, яка “Тече зі священного тіла богів? [110]”.

37. [Чому **Ісус** на хресті] з жадібністю накинувся пити жовч і оцет і таким чином не пересилив своєї спраги, хоча будь-яка людина часто буває в змозі її пересилити.

38. Ви, твердо дотримуючись віри, звинувачуєте нас у тому, що ми не визнаємо цього [**Ісуса**] Богом і не погоджуємося з вами у визнанні того, що він переніс усі ці [страждання] задля порятунку людей, аби і ми також могли зі зневагою ставитися до покарань.

39. [Але ж його приклад і вся його діяльність нікого не переконали]. **Ісус**, нібито, за весь час свого життя ні в кому не пробудив до себе віри, навіть в учнях своїх і, врешті-решт, карався й переніс усі ці страждання”.

Orig. Contr. Cels. II, 41–49[111]*.* “41. Він не проявив себе вільним від усякого зла.

42. **Ісус** був небездоганним у моральному відношенні.

43. Ви, звичайно, не стверджуватимете, що **Ісус** зійшов у Аїд[112], аби принаймні там знайти віру в мертв’яків, після того, як йому не вдалося здобути її серед мешканців землі.

44. Якщо ви думаєте, що для вас належним захистом є усі ці безглузді докази, якими ви так смішно обплутали себе, то тоді що ж перешкоджає вам вважати ще більшими і більш божественними

посланцями всіх інших, засуджених на смерть, які закінчили своє життя ще сумніше, [ніж **Ісус**]? [Адже] з подібною ж безсоромністю про розбійника і людиновбивцю, який карає, кожен може сказати, що він – Бог, а не розбійник, – і це лише на тій підставі, що він нібито передбачив своїм товаришам по розбійництву, що він постраждає і перенесе все, що він дійсно переніс.

45. А потім навіть ті, які були у той час біля нього ще за життя його, які слухали його мову, які були його учнями, – навіть ці, тільки побачили його страждущим і вмираючим, не лише не померли разом з ним чи за нього, не лише не прониклися презирством до страждань, але навіть відмовилися бути його учнями. Ви ж і тепер ще виражаєте готовність піти на смерть за нього.

46. **Ісус** під час свого земного життя нібито завербував якихось 10 човнярів і митарів дуже сумнівної моральності та й з них не всіх. Якщо **Ісус** ще при своєму житті нікого не переконав, то чи не буде дуже безглуздим після смерті **Ісуса** всякому аматорові за власним бажанням виставляти стільки віруючих, скільки йому буде бажано?

47. Що ж змусило вас вважати цього [**Ісуса**] Сином Божим? [Ви кажете]: “До такого визнання ми дійшли після того, як дізналися про його засудження, яке мало на меті скинення батька пороку”. Але ж багато ще й інших людей були засуджені, і їх страждання було не менш ганебним.

48. [Або ви кажете:] “Ми вважаємо [**Ісуса**] за Сина Божого тому, що він зцілював кульгавих і сліпих і воскрешав померлих”.

49. [Але], о, світло і істина! Сам він своїми словами ясно сповіщає, як про це повідомляють і ваші писання, що в останні дні з’являться у вас ще й інші, які стануть здійснювати такі ж чудеса, і це будуть погані люди і чародії. Говорить він і про якогось Сатану, який перевершить їх у здійсненні подібних [чудес]; причому сам же він не заперечує того, що всі ці чудеса зовсім не є доказом божественної сили, а діяннями лукавих [людей]. Спонукуваний силою істини, він таким чином і обмани інших виявив і водночас проти себе спрямував викриття. І справді, хіба не є порушенням справедливості визнавати на підставі одних і тих же діянь одного Богом, а інших обманщиками? Та чому ж за одні й ті ж справи лиходіями потрібно вважати швидше інших людей, а не цього **Ісуса**, особливо якщо мати на увазі його власне свідчення? Адже, за його висловом, усі чудеса – це зовсім не свідчення божественної природи, швидше вони викривають обманщиків і негідників”.

Orig. Contr. Cels. II, 54–55[113]. “54. Та що ж це змусило вас звернутися до нього, чи не його вже передбачення, що він після своєї смерті знову воскресне?

55. Ну, ми, припустимо, повіримо вам, що це передбачення дійсно було. Але хіба мало є інших осіб, які здійснюють подібні ж чудеса, аби довести своїх простодушних слухачів до віри і отримати

відому вигоду з обману? Подібні речі розповідають про Замолксіса[114], раба Піфагора, [як він здійснював чудеса] серед скіфів. Так діяв і сам Піфагор в Італії, і Рампсініт[115] у Єгипті. Про останнього розповідають, що він грав з Деметрою в кістки у пеклі і виніс звідти подарований нею золототканий утиральник. Так діяли: Орфей[116] у одрісів, Протесілай[117] у Фессалії, Геракл[118] біля Тенара і Тесей[119].

Але питання, яке потрібно вирішити: чи дійсно хтось помер і потім у деякий момент воскрес з тим же самим тілом, або ж ви переконані в тому, що все це байки і вигадки і байками слід вважати і розповіді про інших, але що у вас, навпаки, сповна благопристойно і переконливо знайдена розв'язка п'єси, коли ви оповідаєте і про голос з хреста при останньому зітханні, і про землетрус, і про морок? Ви стверджуєте, що він під час життя сам собі не міг надати допомоги, але що після своєї смерті він воскрес і показав ознаки страти і сліди цвяхів на руках; але хто ж це бачив? Жінка, що була, – як ви і самі стверджуєте – несамовитою (πάροιστρος), і ще хтось із знавців того ж самого мистецтва шарлатанства! Цей останній, за відомою схильністю, можливо, все це побачив уві сні, і йому завдяки захопленню химерною мрією показалося в уяві те, чого він бажав. Принаймні, подібне явище вельми часто трапляється з багатьма. Але, можливо, – і цьому я понад усе вірю – він за допомогою цього дива захотів здивувати останніх людей і через таку брехню іншим дати привід для подібного ж обману!"

Ап. Петро. *Ікона (VI ст.)*

Orig. Contr. Cels. II, 63[120]. "63. Якщо б **Ісус** дійсно бажав виявити свою божественну силу, то він повинен був з'явитися своїм ворогам і тому судді, який його засудив, взагалі всім людям".

Orig. Contr. Cels. II, 67–68[121]. "67. [Адже] **Ісусові** вже нічого було боятися кого б то не було з людей, якщо він зазнав навіть смерті, після того, як він, як ви стверджуєте, зробився Богом. Та і не для того, звичайно, він був посланий із самого початку, аби ховатися.

68. Якби все це[122] повинне було послужити доказом його божественності, то тоді йому було б слід краще негайно ж зникнути з хреста".

Orig. Contr. Cels. II, 70–79[123]. “70. [так, щоб його бачили всі. А він віддав перевагу тому, щоб заховатися; але] який вісник, що перейняв на себе посланництво, замість того, щоб оголосити дані йому накази, ховався коли-небудь? Коли **Ісус** перебував ще в плоті і йому ніхто не вірив, він до всіх наполегливо звертався з проповіддю; а після свого воскресіння з мертвих, коли він міг би здобути до себе особливо тверду віру, він з’явився лише одній єдиній жінці та ще своїм близьким шанувальникам, – та і то потай. Свідками його страждання були всі, свідками ж його з’явлення після його воскресіння була лише єдина людина, тоді як повинно було статися якраз навпаки.

71. **Ісус** і благочестивих повинен нібито освячувати, і грішників, що каються в своїх гріхах, милувати!

72. Якщо **Ісус** хотів ховатися, то навіщо йому було вислуховувати голос з неба, який оголосив його Сином Божим? Якщо ж він не бажав ховатися, то навіщо він перетерпів страждання, навіщо він помер?

73. [А якщо] **Ісус** своїми стражданнями бажав нібито вселити нам презирство до смерті, зовсім ще не слідує висновок, що він після свого воскресіння з мертвих повинен був усіх відкрито закликати до світла і вселити їм причину, через яку він прийшов [на землю].

74. Всі ці заперечення, які ми вам показали, брали ми з ваших же власних книг і ми не внесли в них жодного нового свідчення; ви самі собі суперечите. О високе небо, та де ж це бачено, щоб Бог мешкав серед людей і, з’явившись серед них, не знайшов собі віри?

75. Та коли ж Бог був серед людей, чому він не знаходив у них віри, особливо коли приходив до тих людей, які чекали його пришестя? Чому ж вони не визнають його навіть після того, як вони так довго чекали його?

76. **Ісус** легковажно висловлює погрози і осуд в таких своїх словах: “горе вам”, “я передрікаю вам”. Цими словами він ясно показує лише те, що він нездатний переконувати, тоді як цієї нездатності не можна чекати від будь-якої розумної людини, тим більше від Бога.

77. Ми, [іудеї], маємо тверду надію на те, що воскреснемо в тілі і отримаємо життя вічне і що нам прикладом щодо цього і основоположником буде той, який буде посланий до нас і який через це покаже, що для Бога немає нічого неможливого, – воскреснути разом з тілом. Але де ж він, аби нам можна було побачити [його] і увірувати [в нього]?

78. Ми бачили, що не **Ісус** був цим посланцем; адже він нікого не зумів переконати. Або, можливо, він потім і зійшов на землю, щоб нам можна було проявити свою невіру?

79. Отже, він був людиною і саме такою[124] людиною, як це показує істина і доводить розум”.

Orig. Contr. Cels. III, 1[125]. “1. Християни й іудеї ведуть між собою суперечку аж надто нетямущо (εὐηθέστατα). Їх взаємні суперечки про Христа ніскільки не відрізняються від відомої суперечки про тінь осла, яка увійшла в прислів’я[126]. Немає нічого гідного уваги в співзапитаннях іудеїв і християн, якщо ті й інші вірять, що божественним Духом провіщено було пришестя якогось Спасителя роду людського, але водночас ніяк не можуть дійти згоди стосовно того, чи прийшов уже цей провіщений [Спаситель] чи ні”.

Orig. Contr. Cels. III, 3–12[127]***.*** “3. [Можна згадати] Асклепія[128], який зцілював хвороби і передбачав майбутнє у всіх тих містах, які були присвячені йому, наприклад, в Тріккі, Епідаврі, Косі, Пергамі; про Арістея з Проконнесу[129], Клазоменця[130] і Клеомеда[131].

4. Іудеї і християни ведуть між собою суперечки через ослячу тінь у тому випадку, коли ті й інші на підставі пророкувань, до яких вони мають однакову довіру, хочуть відповісти на питання, чи прийшов сповіщений пророками [Спаситель], чи ж він не з’явився і тільки ще очікується[132]?

5. Іудеї – єгипетського походження, вони залишили свою вітчизну – Єгипет після того, як збурилися проти суспільного устрою (τὸ κοινον) єгиптян і почали зневажливо ставитися до звичайного у них релігійного культу[133]. Їх дії стосовно єгиптян можна прирівняти до тих бід, яких вони самі потім зазнали від послідовників **Ісуса**, – від тих, що повірили в нього як у Христа. У тому й іншому випадку причиною перевороту (τής καινοτομίας) стало повстання проти суспільного устрою.

6. Деякі єгиптяни збурилися проти своїх же родичів і залишили Єгипет і пішли в Палестину для того, щоб оселитися в так званій тепер Іудеї.

7. Іудеї – єгипетського походження, і вони отримали свій початок завдяки бунту. Ті іудеї схожі на іудеїв часів **Ісуса**, які збурилися проти суспільного устрою іудеїв і пішли за **Ісусом**.

8. [Іудеї] були єгиптянами, і вони разом з Мойсеєм вийшли з Єгипту. Як в давнину іудеї, так само в пізніший час християнство зобов’язане своїм походженням бунтівній змові.

9. Якби всі люди побажали стати християнами, то останні навряд чи були б задоволені цим.

10. Спочатку, коли їх[134] було ще дуже небагато, вони виявляли однодумність; коли ж кількість їх значно збільшилася, серед них з’явилися секти і партії, і кожен з них хотів мати власних прибічників; втім, із самого початку у них було подібне прагнення. Християни не мали жодного бажання переконувати всіх людей приймати їх віру.

11. Всі вони мислили одне.

12. Після того, як [християн] стало дуже багато, серед них знову з'явилися окремі партії і школи, – кожен бажав знайти собі власних послідовників; вони знову відходять від більшості, і потім засуджують один одного так, що, можна сказати, вже не мають між собою нічого спільного, окрім одного лише імені. Та і це ім'я вони уже соромляться носити. Що ж до всього іншого, то кожен прагне давати настанови по-своєму[135]".

Orig. Contr. Cels. III, 14[136]*.* "14. Їх організація (σύνθημα) викликає ще більше здивування відносно того, що вона не має в собі якої-небудь більш-менш твердої основи. Замість твердої і розумної основи в них прориваються обурення і корисливість, що досягаються через нього, а також страх перед зовнішніми [ворогами]: ось які у них основи їх віри. Змова і пов'язана з нею надія на вигоду [створили християнство]".

Orig. Contr. Cels. III, 16–19[137]***.*** "16. [Вони] збирають і вигадують всілякі баєчки і страшні історії, які викликають трепет[138]. Боже збав, щоб я чи цей, або взагалі хто-небудь став би відкидати вчення про майбутнє покарання нечестивців і про вдячну винагороду праведникам! Вони не розуміють і спотворюють стародавнє вчення своїми вставками в нього, закрутили голови людям подібно до жреців Кібели, які своїми дурницями затуманили тих, які мали бажання посвятити себе в їх таїнства.

17. Коли ти тільки що приступаєш до них[139], то тобі впадають в очі прекрасні гаї і сади, дорогий і пишний одяг, чудові храми, химерні круглі каплиці, урочисті, повні таємничості релігійні церемонії. Коли ж увійдеш далі, то перед твоїм поглядом постане те, що там обожнюють, або кішка, або мавпа, або крокодила, або козел, або собака.

18. Ці [пророки], які осягнули подібні речі, приходять до такого фантастичного переконання, що вони недаремно присвятили себе таїнствам. Християни від свого учення про віру відсторонили всяку освічену людину і допустили [у свою спільноту] одних лише дурнів і людей найнижчого стану[140].

19. Ви смієтеся над єгиптянами, а вони, між іншим, мають багато таких загадкових учень, які не заслуговують на презирство[141]. На вашу ж думку, повинні вшановуватися вічні ідеї, а не тлінні тварини, як їх уявляє натовп; тим часом ви у своїх розповідях про **Ісуса** не демонструєте нічого піднесеного – нічого такого, що було б почесніше за всіх цих єгипетських козлів і собак".

Orig. Contr. Cels. III, 22[142]***.*** "22. [Слід згадати] також і про Діоскурів[143] і Геракла, і Асклепія, і Діоніса[144], словом про всіх тих, хто, за віруваннями греків, зробилися з людей богами[145]. Ось ви не допускаєте називати всіх їх богами на тій підставі, що вони були перш за все людьми, хоча водночас зробили багато доблесного на

благо людей, а про цього Ісуса ви говорите, що він після своєї смерті був видимим для своїх прибічників. Ви стверджуєте лише тінь його[146], коли заявляєте, що він з'явився, аби звинуватити нас остаточно".

Orig. Contr. Cels. III, 25–27[147]***.*** "25. [Клеомеду, борцеві, Цельс прагнув доставити честь, що може зрівняти його з богами; тоді як ні Піфагора, ні Сократа він не вважає гідними такої ж честі, яку він приписав цьому кулачному бійцеві. Архілоха[148] він називає улюбленцем і шанувальником муз; він оголошує його навіть богобоязливою і благочестивою людиною і на доказ цього посилається на те, щоб він був улюбленцем муз, які вшановувалися богинями].

26. Арістей із Проконнеса демонічно ховався від поглядів людських і потім знову з'являвся в різні часи і в різних місцях землі і сповіщав дивні речі; [але] хоча Аполлон і повелівав метапонтійцям[149] надавати Арістею божеську честь, проте ніхто не вважав його богом.

27. Арістей зник дійсно демонічно і він потім знову з'явився і в різні моменти побував у різних місцях, де і проголошував дивні речі".

Orig. Contr. Cels. III, 31–34[150]***.*** "31. Жодна людина не вважає ж Богом Абаріда Гіперборейця[151], який нібито володіє такою силою, що може бігти зі швидкістю стріли.

32. [Або візьмемо Клазоменця]. То хіба не говорять також, що його душа часто залишала тіло і без тіла подорожувала по різних місцях? І проте ж ніхто з людей не вважав його за Бога.

33. Я вивчив і ще багато грецьких історій, [наприклад], оповідь про Клеомеда Астіпалейця. Він зайшов у будинок і закрився в ньому. Коли ж деякі зламали двері, аби захопити його, то виявилось, що там його не було: він зник звідси за деяким демонічним визначенням.

34. У тому випадку, коли ви виявляєте божеське вшанування схопленого і померлого, ви чините так само, як і гети, які шанують Замолксіса, як і кілікійці, що вшановуютть Мопса[152], акарнанці – Амфілоха, фіванці – Амфіарія, левадійці – Трофонія[153]".

Orig. Contr. Cels. III, 36–39[154]***.*** "36. Перейдемо до улюбленця [імператора] Адріана, – до юнака Антіноя[155] і до того вшанування, яке йому виявляють єгиптяни в місті Антінополісі; причому це вшанування нічим не відрізняється від того, яке ви виявляєте Ісусові.

37. Навіть вони[156] ні за що не погодилися б, якби хто побажав поставити Антіноя на одному рівні з Аполлоном і Юпітером.

38. Ось яка велика сила віри: вона заволодіває серцем, [як] тільки дістане до нього доступ.

39. Віра, що охопила вашу душу, – ось причина, чому ви виявляєте відносно Ісуса настільки сильну прихильність”.

Orig. Contr. Cels. III, 41–44[157]***.*** “41. Ви вважаєте **Ісуса** Богом, незважаючи на те, що він складається із смертного тіла, і що ви при цьому вважаєте себе виразниками благочестя[158].

42. [Якщо] порівняти людську плоть (τάς άνθρωπίνας σάρκας) Ісуса із золотом, сріблом і каменем, [побачимо, що] його плоть більш, ніж ці предмети, схильна до тління, нечиста. Можливо, він[159] стає Богом після зміни цих якостей? Але тоді це ж саме чи не з більшим правом повинні були зробити Асклепій, Діоніс і Геракл?

43. Ви смієтеся над шанувальниками Юпітера, тоді як його гробницю показують на [острові] Кріт, і ви, не знаючи, як і чому крітяни роблять це, водночас самі вшановуєте покладеного в гроб[160].

44. У вас є загальним правилом: хай ніхто не приходить [до вас], якщо лише він або освічений, або мудрець, або просто розумна людина. Всі подібні якості у ваших очах – одне лише зло. Але якщо хто неосвічений, дурний, простак, мало развинутий[161] – всі такі особи сміливо йдіть. Вважаючи таких людей гідними вашого Бога, ви тим самим ясно показуєте, що лише люди подібного сорту – люди нікчемні, низького походження, нерозумні, всі ці раби, жінки, діти тільки і можуть і бажають прийняти вашу віру[162]”.

Orig. Contr. Cels. III, 49–50[163]***.*** “49. Ви прагнете залучати до віри одних лише неосвічених, незнатних і нерозумних людей, одних лише рабів, жінок і дітей. Яке взагалі зло в тому, що ми прагнемо до вченості, витончуємо розум піднесеними ідеями, робимося і здаємся мудрими людьми? Яка перешкода може бути тут для богопізнання? Навпаки, чи не полегшується тим самим прагнення, що веде до володіння істиною?

50. Ми бачимо, що все ці люди[164], що показуються і збираються зі своїми дурощами (τά έπιρρητότατα) на ринках, зазвичай уникають присутності розумних мужів і не насмілюються при них показувати свої фокуси (τά έαυτών), але як тільки вони угледять хлопчиськ, натовп рабів і зборище звичайних роззяв так і прямують сюди і знаходять собі тут захоплення. На площах розголошують усяку дурницю”.

Orig. Contr. Cels. III, 52[165]***.*** “52. Ми бачимо і тих, які на площах збирають довкола себе народ і показують [перед ним] свої злочинні і безглузді мистецтва. [Ці люди], які збирають довкола себе натовп на площах і показують свої фокуси, ніколи не належать до зібрання освічених і розумних людей і не насмілюються в їх присутності показувати всі свої фокуси, але варто лише їм побачити хлопчиків, натовп рабів і зборище нікчемних роззяв, вони так і прагнуть туди, і тут зустрічають для себе захоплений прийом”.

Orig. Contr. Cels. III, 55[166]***.*** “55. Як ми бачимо, і в приватних будинках шерстороби, кравці, ткачі, всі ці неосвічені і грубі [темні] люди [світу] у присутності старших і своїх порівняно розумніших панів не насмілюються навіть рота розкрити, та варто їм лише залишитися в товаристві одних лише дітей і яких-небудь жінок однакового з ними рівня розумового розвитку, так і почнуть тоді просторікувати про різні дивні речі і доводити, що не слід слухатися батька і своїх вчителів, а вірити лише їм одним, що ті базікають лише дурниці і вижили з розуму і що завдяки зашкарублості в своїх пустих мареннях вони навіть не в змозі ні зрозуміти, ні здійснити що-небудь насправді хороше, а що лише вони знають, як потрібно жити, і що коли діти підуть за ними, то і самі благоденствуватимуть, і весь будинок виявиться щасливим. І якщо під час цих просторікувань вони помітять, що підходить до них хто-небудь із керівників вихованням, взагалі хто-небудь з розумних людей або навіть сам батько, то боязкіші з них починають вже боятися, а зухваліші при цьому не втрачають можливості спонукати дітей скинути з себе ярмо і вийти з-під покори, причому шепчуть їм у вуха, що у присутності їх батька або їх вчителів вони навіть і не захочуть і не можуть навчити дітей нічому хорошому, оскільки їм зовсім не хочеться, зважаючи на дурість і жорстокість цих абсолютно зіпсованих і таких, що глибоко поринули і опустилися в баговиння гріхів людей, випробовувати на собі їх переслідування і лють; але якщо лише вони бажають навчитися від них чому-небудь хорошому, то повинні залишити і батька, і вчителів і у супроводі жінок і своїх співтоваришів відправитися на жіночу половину будинку або в кравецьку майстерню, або в шерстобійню і тут отримати досконале знання. Ось якими словами вони прагнуть впливати на переконання!”

Orig. Contr. Cels. III, 59[167]***.*** “59. Якщо я й висловлювався дещо різко, то в усякому разі лише настільки, наскільки мене змусила до цього істина. В цьому кожен може переконатися з такого. ….[Ваші учителі], що запрошують до різного роду таїнств (τελετάς)[168], голосно кричать ось що: “хто лише має чисті руки і мудрий на словах”; водночас інші [їх повторюють]: “хто лише чистий від усякого злочину, хто не усвідомлює за собою в душі жодного гріха, хто вів добре і праведне життя [той приходь]”[169]! І все це сповіщають ті, які зневажають очищення від гріхів. Але послухаємо, яких людей християни кличуть до прославляння своїх таїнств! Царство Боже, – говорять вони, – уготоване грішникам, простакам, дітям, одним словом – усім нещасним. І це – люди, яких ви називаєте грішниками! Це різні нечестивці, злодії, руйнівники стін, отруйники, святотатці, осквернителі могил! Тобто такі люди, яких може покликати в свою банду хіба що один тільки отаман розбійників!”.

Orig. Contr. Cels. III, 62–66[170]***.*** “62. Ви вчите, що Бог посланий лише до грішників. Чому ж [ваш **Ісус**] не був посланий до тих, які не мають жодного гріха? Чи не означає це, що безгрішний стан є певного роду зло? Ви вчите, [що] неправедний, мовляв, буде прийнятий Богом, якщо лише він змирить себе, праведник же прийнятий не буде, хоч би він при всіх своїх чеснотах від самого початку звертав свій погляд до Бога.

63. Навіть судді, що чесно виконують свої суддівські обов’язки, не терплять того, аби обвинувачені плакали; це тому, аби в своєму вироку їм не довелося керуватися більш милосердям, ніж істиною. [Ваш] же Бог, здійснюючи свій суд, звертає увагу не на істину, а на лестощі. У будь-якому разі незаперечно правильно те, що людський рід за своєю природою має схильність до гріха.

64. Отже, чому ж грішникам [у вас] віддається нібито якась перевага?

65. [Вони] з такими умовляннями зверталися до грішників з наміром навернути їх, тому що не були в змозі залучити жодного воістину корисного і справедливого мужа, а тому й відчинили двері [церкви] найгіршим і найбільш знедоленим людям. Кожному добре відомо, що такі люди, які природну схильність до гріха перетворили вже на звичку, стають абсолютно нездатними до поліпшення, навіть у тому випадку, якщо відчувають страх перед покараннями і надію на навернення; адже повна зміна своєї природи – справа надзвичайно важка. Лише абсолютно безгрішні робляться учасниками кращого життя.

66. Люди, що мають від природи схильність до гріха, який перетворюється у них на звичку, абсолютно не можуть покращуватися, хоч би навіть і за допомогою покарань”.

Orig. Contr. Cels. III, 68–78[171]***.*** “68. Проповідь (λόγους) цих простих і неосвічених мужів[172] справляла (на слухачів) такий непереборний вплив, який вказував на присутність у них ніби особливої таємничої сили чаклунства (ἐπωδάς δυνάμεως πεπληρωμένους)[173].

69. Зміна природи справа надзвичайно важка. Повна зміна природи є річ надзвичайно важка. Безгрішні – учасники кращого життя.

70. У них звичні вислови: “Бог усе може”; “Бог ніколи нічого несправедливого не побажає”.

71. Те, що складає предмет вірувань одних лише простаків, – це і є їх загальним ученням, зокрема, що Бог, подібно до людей, які не можуть встояти перед криками, посилає свою благодать на тих грішників, які своїми сльозами встигають пробудити в ньому співчуття, водночас благочестивих він відштовхує від себе, оскільки вони нічого подібного не допускають. А це є вчинком вкрай несправедливим.

72. [Вони вважають]: “Мудрі не бажають нас слухати, їх мудрість від цього утримує і вводить їх в оману”.

73. [Проповідник християнства] наводить смішні речі. Жодна розумна людина не прийняла їх учення; сама маса їх послідовників викликає в неї жах.

74. Він[174] шукає безумних.

75. Проповідник християнства схожий на людину, яка обіцяє хворому надати здоров'я, але водночас не бажає, аби до нього запрошували лікаря, і тим самим виявили його неуцтво. [I] відносно незрілих людей, (i) неосвічених простачків [вони говорять]: "Уникайте лікарів! Остерігайтеся того, щоб хто-небудь з вас не здобув наукової освіти (ἐπιστήμης)! Знання (γνώσις), яким володіє людина, заподіює шкоду його душевному здоров'ю! Мудрість призводить до загибелі! Прилучайтеся до мене! Лише у мені одному ви знаходите свій порятунок! Справжні лікарі гублять тих, яким вони обіцяють зцілення!

76. [Їх] учителі чинять подібно до п'яниці, який, знаходячись серед своїх п'яних товаришів, звинувачує тверезих у тому, що вони п'яні.

77. Сліпець[175] серед сліпих звинувачує в сліпоті тих, хто чудово бачить.

78. Ось що я мав заперечити їм і, крім того, міг би представити ще й інші такі ж заперечення, але щоб не перераховувати їх повністю, я маю намір тільки зауважити, що вони[176] впали в оману і повстають проти Бога, чинячи гріх тим, що заманюють [різних] нечестивців марними і пустими надіями з метою привернути їх на свій бік і переконати їх у тому, що слід зневажати своє надбання і залишати його, тому що вони, бачте, можуть досягти вищих благ, якщо ставитимуться зневажливо до цих [земних] благ".

Orig. Contr. Cels. III, 80[177]***.*** "80. Вони подають людям марні надії з метою навернути їх у християнство".

Orig. Contr. Cels. IV, 2–3[178]*.* "2. Між іудеями і деякими християнами йде суперечка; одні думають, що Бог чи Син Божий ще тільки прийде на землю, щоб зробити людей праведними, а інші стверджують, що він уже прийшов. Суперечка ведеться настільки ганебним чином, що для розвінчання [тих, хто сперечається], немає потреби довго зупинятися. [Це вчення][179] ганебне, таке, що не заслуговує навіть ґрунтовного спростування.

3. Який же сенс вбачається в такій поблажливості Бога? Що ж за мета була у Бога в такому сходженні [на землю]? Чи не з тією метою, аби мати можливість дізнатися про справи і прагнення людей? [Він[180] зійшов] з метою вивчити людське життя (τά ἐν άνθρώποις)? То хіба він не знав усього? Так, знав. Отже, він знав, але не виправив, та й виправляти у нього не було божественної влади? То хіба для його божественної сили не була доступна справа виправлення інакше, ніж за умови зумисного посланництва для цієї мети кого-небудь? Бог знав [речі], але не виправив їх; і

виправлення їх не було доступне йому при його божественній владі?”

Orig. Contr. Cels. IV, 5–8[181]. “5. Бог сам повинен зійти до людей. Бог повинен залишити свій трон на небесах. Якщо ти зміниш тут хоч би саму щонайменшу частину, то весь світ у тебе зруйнується і загине.

6. При припущенні, що Бог був невідомий для людей, він, можливо, захотів побачити щось таке, чого ще бракувало для його блаженства, і за цим спонуканням він побажав дати знати їм про себе і водночас довідатися, хто з них віруючі і хто невіруючі: все це точнісінько як у людей, які тільки що досягли багатства і бажають похвалитися ним. Ось яку низьку думку про Бога вони повинні мати, якщо приписують йому настільки велике потішення тлінним честолюбством.

7. Бог не для самого себе має потребу в тому, аби його пізнавали, але заради нашого порятунку. Він бажає дати нам знання про себе, з тим наміром, щоб ті, хто приймає це знання, робилися добродійними (χρηστοί) і досягали порятунку, навпаки, ті, хто відкидає і через те виявляє свою злісну налаштованість (πονηροί), каралися за це.

8. Як же це так – лише після такого тривалого періоду Бог отямився, нарешті, [щоб] зробити праведним людське життя, а раніше він про це і не потурбувався?”.

Orig. Contr. Cels. IV, 10–11[182]***.*** “10. Ясно, що все це ваше просторікування про Бога не має в своїй основі відчуття святості і благоговіння [перед Богом]. [І якщо ви вчите] про необхідність покарань для грішників, [то це] лише способи залякування з нашого боку людей простих – такі способи, в які ми самі не віримо[183].

11. Вчення про всесвітній потоп або винищення світу вогнем не містить у собі нічого нового і нічого незвичайного, в даному випадку [християни] повірили в те, що знайшли в наших писаннях, абсолютно перекрутивши при цьому розповіді про ці події, що є у греків і варварів. Хоча [християни] ці розповіді і не зрозуміли, але вони чули, що після закінчення тривалих періодів часу, коли сузір'я знову повертаються на місце, з якого вони зійшли, світ винищується вогнем і покривається водою і що востаннє, за часів Девкаліона, стався потоп, і тому загальне чергування речей передбачає необхідність винищування світу вогнем. Ось де джерело їх помилкової думки! Ось де причина помилки! Ось чому вони говорять, що Бог прийде в світ як мучитель, озброєний вогнем![184]”

Orig. Contr. Cels. IV, 14[185]***.*** “14. Ще раз повернемося до свого міркування і при цьому наведемо ще більше доказів. Нічого нового я, звичайно, не скажу, але лише те, що здавна вважається загаль-

новизнаною істиною (πάλαι δεδογμένα). Бог є благий, і прекрасний, і блаженний, він знаходиться в найкращих і найвідмінніших умовах. Якщо ж він сходить до людей, то в цьому випадку для нього обов'язково передбачається зміна: його благість повинна перетворитися в гріховність, його етична чистота (καλόν) – в щось ганебне (εἰς αἰσχρόν), його блаженство – в нещастя, його досконалість – в найбільшу порочність. Хто ж побажає випробувати такого роду зміну? Крім того, така вже властивість смертної природи – змінюватися і набирати іншого вигляду; безсмертна ж природа тому, що вона завжди залишається незмінною. В усякому разі Бог не міг так змінитися[186]".

Orig. Contr. Cels. IV, 18–22[187]***.*** "18. Або Бог дійсно змінюється, – як думають ці [християни], – в смертне тіло, чого допустити не можна, як це і доведено раніше; або ж він не змінюється, але лише робить так, щоб ті, хто дивиться на нього, набували впевненості, що він змінюється. Якщо ж це так, то, значить, він допускає брехню і обман. Але брехня і обман – завжди зло, виключаючи хіба що випадки, коли брехнею і обманом користуються як засобами лікування хворих або для зцілення безумних друзів, або ж для уникнення небезпеки, якою загрожують вороги. Але хворі і безумні знову-таки не суть друзі Божі; та й навряд чи Бог боїться кого-небудь, отже, навряд чи має необхідність вдаватися до брехні, аби уникнути небезпеки.

19. Бог не насправді змінюється, але тим, які бачать його, він дає лише привід думати, що він змінюється. Так чинить лише той, хто думає уникнути небезпеки з боку ворогів. Ні хворий, ні безумний не можуть бути другом для Бога.

20. Оскільки життя наповнилося всякого роду пороками, то необхідно, аби Бог послав того, хто покарав би беззаконників і все знову очистив би подібно до того, як це було за часів першого потопу.

21. [Можна] прирівняти потоп, яким, за вченням іудеїв і християн, була очищена земля, до руйнування башти [Вавілонської]. Мойсей, який оповів історію про башту і про змішування мов[188], запозичив усе, що стосується башти, із спотвореної ним же оповіді про синів Алоея[189]. В оповіді про знищення вогнем міст Содому і Гомори за їх нечестя, поміщеній Мойсеєм у Книзі Буття[190], вбачається схожість із розповіддю про Фаетона.

22. Християни додали до оповідей іудеїв ще деякі подробиці. Вони стали стверджувати, що Син Божий уже був посланий [на землю] через гріхи іудеїв і що іудеї випробували на собі гнів Божий за те, що піддали покаранню Ісуса і напоїли його жовчю[191]".

Orig. Contr. Cels. IV, 23[192]***.*** "23. [Іудеї і християни схожі] з роєм кажанів і з мурашками, що виповзають зі своїх нір, з жабами, що сидять біля свого болота, із земляними черв'яками, що збираються разом у куточку гнійної купи і ведуть між собою суперечку про те, хто з них виявився понад усе грішником, і є такими, що

стверджують таке положення: лише нам одним Бог наперед прояснює і сповіщає про всі свої діяння, лише про нас одних він промишляє і про нас одних має всі свої турботи, покинувши при цьому весь світ, весь рух небес, надавши всю велику землю її власній волі, лише до нас одних він посилає своїх провісників і посилає їх невпинно, заклопотаний тим, аби ми завжди перебували з ним у єднанні. Ми[193] схожі на черв'яків, які говорять: Бог є, але лише ми при цьому займаємо відносно нього найближче місце, тому що він створив нас у всьому подібними до Бога, і лише нам підпорядковані всі речі: і земля, і вода, і повітря, і зірки – все для нас, все для служіння нам призначене. І ось тепер, коли деякі з нас зробилися грішниками, прийде або сам Бог, або пошле Сина, аби беззаконників кинути у вогонь, а нам, решті, разом з ним насолодитися вічним життям. Ці суперечки ще доречні стосовно черв'яків і жаб, але ніяк не іудеїв і християн, які так сперечаються між собою".

Orig. Contr. Cels. IV, 28[194]***.*** "28. [На думку християн], Бог залишив піклування про рух небес, він залишив усю цю велику землю на власну течію і лише про нас одних він промишляє, лише до нас одних він посилає своїх вісників і посилає їх неухильно, піклуючись про те, аби у нас з ним встановився вічний зв'язок. Бог залишив піклування про рух небес і про весь світ, знехтував усю цю велику землю і лише на нас одних зупиняє всі свої турботи".

Orig. Contr. Cels. IV, 30–31[195]***.*** "30. [Християни вважають, що], вони створені Богом, і йому у всьому (πάντη) подібні. Цю суперечку ще можна було б допустити, якби тільки вона відбувалася між чер'яками і жабами, але не між християнами й іудеями.

31. Іудеї – це збіглі раби, які були вигнані з Єгипту, які ніколи нічого значущого не здійснювали, про яких[196] ніколи навіть не говорили і яких вважали за ніщо".

Orig. Contr. Cels. IV, 33[197]***.*** "33. Іудеї мають намір пов'язати своє походження з першим нащадком обманщиків і шарлатанів[198], причому як на доказ вони посилаються на туманні і двозначні вислови, які вони витягли звідкись із темного куточка і перетлумачують їх неосвіченим і нерозсудливим людям, – незважаючи на те, що протягом цілого ряду віків про подібні речі ніколи не починалися навіть суперечки".

Orig. Contr. Cels. IV, 35–36[199]. "35. І вони[200] постаралися вивести своє походження від першого покоління шарлатанів і обманщиків, посилаючись при цьому як на доказ на темні і двозначні вислови, сенс яких зникає в глибокій пітьмі. [Це] імена, з якими іудеї пов'язують свою генеалогію. Ніколи протягом багатьох століть це питання про

імена не викликало навіть суперечки. Лише тепер іудеї з даного питання ведуть суперечки з іншими.

36. Десь в куточку Палестини зібралися в гурток іудеї без будь-якої відповідної освіти, без навіть щонайменшого знання про те, що Гесіод і незліченні інші богонатхненні мужі про подібні речі оповідають у своїх віршах; ці люди і вигадали такі абсолютно неймовірні і недоречні оповіді, на зразок того, що Бог своїми руками нібито створив людину, вдихнув у неї душу[201] і з ребра її створив жінку, що їм обом він дарував потім заповіді, що змій почав протидіяти їм і досяг того, що вони порушили веління Божі. Вони таким чином розповідають якусь байку за прикладом старих бабусь і водночас чинять вкрай злочинно стосовно Бога; адже вони показують Бога з самого початку настільки слабким, що він навіть від єдиної колись людини, яку сам же створив, не міг добитися послуху[202]. Гесіод[203] і незліченна кількість інших поетів, богонатхненні мужі, більш давні, ніж Мойсей і його писання.

Orig. Contr. Cels. IV, 38–41[204]. “38. [Цельс потім знущається і над таким висловом: і навіяв Господь Бог на чоловіка міцний сон; і коли він заснув, узяв одне з ребер його і закрив те місце плоттю. І створив Господь Бог з ребра, узятого у чоловіка, жінку[205], і так далі]. Освічені іудеї і християни, соромлячись цих [слів], прагнуть пояснювати їх абияк у переносному розумінні.

39. “Змій чинив опір заповідям, даним від Бога людині”. Весь цей вислів якась байка, подібна тим, які розповідаються старими бабусями.

40. Мойсей у своєму творі вчинив украй нечестиво стосовно Бога, якого він виставив, причому на самому початку настільки слабким і безсилим, що він виявився не в змозі утримати в покорі навіть єдиної людини[206], яку сам же створив.

41. Потім [вони прагнуть розповісти нам] про якийсь потоп і про незвичайний ковчег, в якому все було вміщено[207], і про голуба і ворону, які виконували роль вісників, і у всіх цих оповідях вони спотворили історію Девкаліона і подали її в легковажній переробці. Я думаю, що вони і не очікували, що подібна їх робота вийде на світ [Божий], але вони так безхитрісно всі ці жахливі вигадки розповідали дітям. Смішно, дивовижно й дивно те, в чому проявлялося все [це]. Це – байки, які по своїй безхитрісності (άτεχνώς) підходять лише маленьким дітям”.

Orig. Contr. Cels. IV, 43–54[208]**.** “43. [Кажучи “про недоречне і невчасне дітонародження”, Цельс хоча і не згадав про саму розповідь, але ясно, що він мав тут на увазі Авраама і Сарру[209]. Також не подобається йому і “суперечка братів”; тут він натякає, звичайно, або на Каїна, який замислював зло проти Авеля[210], або ж на Каїна і одночасно на Ісава, який чинив підступність щодо Якова[211]. Цельс вис-

ловлює осуд і з приводу “смутку батька”, вважаючи ним, можливо, той смуток, який проявив Ісаак з нагоди від’їзду Якова[212], а, може бути, і той, у який поринув Яків через Іосифа, коли останній був проданий до Єгипту. Коли ж Цельс змальовує “підступність матерів”, то він, очевидно, має на увазі Ревекку, яка піклувалася про те, аби благословення Ісаака лягло не на Ісава, а на Якова[213]. Цельс висміює “багатства, придбані Яковом від Лавана[214]”. Цельс знущається і над таким висловом в Писанні: “Бог дарував своїм дітям ослів, овець і верблюдів[215]”].

44. Бог дарував праведникам колодязі[216].

45. [Історію про Лота і його дочок Цельс подає як оповідь, що перевершує своєю мерзотністю злочини фієстійців[217]]”.

46. [Цельс насміхається далі і над “ненавистю” – якщо я не помиляюся – Ісава проти Якова, того Ісава, який у Писанні зображується злим чоловіком[218]. Нападає він і на Симеона і Левію за те, що вони помстилися за насильство, заподіяне їх сестрі сином царя Сіхемського[219], хоча при цьому Цельс і не подає точного викладу цього випадку. Говорить він також і “про братів, що продають синів Якова” і “про проданого брата – Іосифа”, і “про батька Якова, як обдурили його сини”, коли показали йому різноколірний одяг Іосифа і переконали його в тому, що Іосиф був убитий, і як Яків після цього оплакував його, хоча Іосиф був рабом в Єгипті[220]].

47. [Після цього Цельс згадує “про сни начальника над виночерпіями і начальника над хлібодарами, а також про сни фараона і про їх тлумачення, яке своїм наслідком мало те, що Іосиф був звільнений фараоном з темниці і був піднесений у єгиптян на друге місце після фараона[221]”. Говорить Цельс і про те, що “проданий брат став благодіяти своїм братам, що продали його, тільки вони почали відчувати голод і змушені були їхати разом з ослами [до Єгипту] за хлібом[222]. Розповідає він і про “відновлення знайомства” [Іосифа з братами][223], стверджує про “недоречність цього відновлення знайомства”. Він розповідає далі, як “Іосиф був звільнений з рабства, в яке був проданий, і пізніше з великою урочистістю вийшов назустріч гробниці свого батька[224]”. Він вставляє тут такі зауваження: “коли від нього” – ясно, що від Іосифа – “цей знаменитий і божественний народ іудейський пустив у Єгипті своє коріння і збільшився до величезної кількості, йому було дано наказ жити де-небудь збоку і в незручних місцях займатися пасінням худоби”. Щодо слів Цельса про те, що “було наказано ним в ганебних місцях пасти свої стада”, то ці слова, вочевидь, навіяні йому його ж власною ненавистю. Він ніяк не доведе, що провінція єгипетська Гесем[225] була дійсно “непридатною”. Потім вихід народу [єврейського] з Єгипту[226] він називає “втечею”].

48. Кращі з іудеїв і християн дають усім цим речам алегоричне тлумачення; вони соромляться цього, а тому і вдаються до алегорії.

49. [Їхні книги] навіть не допускають алегорії. Вони абсолютно не в змозі поєднати в собі алегорію.

50. Найбільш розсудливі з іудеїв і християн прагнуть дати всім таким [оповідям] алегоричне тлумачення, тоді як є і такі оповіді, які не в змозі витримати алегорії і є, ні більш ні менш, як найбезглуздіші байки.

51. Всі уявні алегоричні пояснення, які прагнуть давати їм[227], ще ганебніші і безглуздіші за самі міфи, оскільки з абсолютно дивною і неймовірною дурістю вони поєднують у собі речі, які жодним чином не можуть бути поєднані.

52. Саме такого роду суперечка якогось Папіска і Ясона, яку я читав і яка заслуговує навіть не на сміх, а швидше – на жаль і презирство. Як на мене, то вся ця [безглуздість] не підлягає навіть спростуванню: так вона зрозуміла всякому, особливо тому, хто має терпіння і мужність познайомитися зі всіма цими писаннями. Я вважаю бажанішим вивчити те, чому вчить сама природа, а саме: що Бог не створив нічого смертного, що лише безсмертні істоти суть його творіння, а вже від цих [походять] і тлінні істоти. І душа є творіння Боже; природа ж тіла, навпаки, інша. Тому щодо цього між тілом кажана, черв'яка або жаби і тілом людини немає жодної різниці. Всі вони утворені з однієї і тієї ж матерії і однаково схильні до тління. [Твір] "Суперечка Ясона і Папіська" [про **Христа**] гідний не осміювання навіть, а презирства.

53. [Ця книга] гідна і жалю, і презирства. [Я] не налаштований спростовувати таку безглуздість. Всякому сама по собі зрозуміла ця безглуздість і ще до надання йому розумних доказів уже засвідчує те, що вона гідна і жалю, і презирства.

54. Бог нічого смертного не створив, і лише безсмертні істоти є його творінням, тоді як всі тлінні істоти суть уже діяння інших [богів]: душа є творінням Божим, але природа тіла – інша, і в даному випадку немає жодної відмінності між тілом кажана, черв'яка або жаби; адже всі вони утворені з однакової речовини, і їх тлінність така ж".

Orig. Contr. Cels. IV, 56[228]***.*** "56. Душа розумна є творінням Божим, природа ж тіла, навпаки, інша; і в цьому відношенні між тілом кажана, черв'яка або жаби і тілом людини немає жодної різниці; бо матерія, з якої вони утворені, така ж і тлінність у них однакова. Душа є творінням Божим, а природа тіла інша".

Orig. Contr. Cels. IV, 58–70[229]. "58. Душа створена Богом. Природа тіла інша. Нерозумні тварини Богові приємніші, ніж ми, і вони мають чистіші знання про Бога порівняно з нами. Тіло кажана, черв'яка або жаби нічим не відрізняється від тіла людини.

59. І жодне з них не є справою Божою.

60. Спільна – у всіх вищезазначених тіл – природа, вона водночас і єдина, яка позмінно то йде, то знову повертається[230]. Єдина у всіх тіл природа позмінно і послідовно йде і знову повертається.

61. Жодна істота, народжена від матерії, не володіє безсмертям. З цього питання надані вже достатні роз'яснення. Зовсім не безсмертні ті речі, які виникли з матерії. Якщо ж хто має можливість ще більш поглибити своє чуття і пізнання, то він, звичайно, досягне знання [істини].

62. Зла в бутті [речей] як у минулому, так і в сьогоденні і майбутньому є не більше і не менше. Адже природа Всесвіту одна і та ж, і походження зла завжди одне і те ж.

63. Зла завжди – ні більше, ні менше. Зло не було, не є і не буде більшим або меншим.

64. Зло ніколи не може проявлятися ні більшою, ні меншою мірою.

65. Яке походження зла – знати це людині, необізнаній з філософією, нелегко.

66. Для простого народу абсолютно достатньо, якщо ми йому скажемо, що зло не від Бога, але що воно лише притаманне матерії і [ніби] царює в смертних істотах.

67. Поступальна зміна смертних [сутностей] від початку до кінця залишається однаковою, з цілого ряду певних кругообігів обов'язкове те, що і минуле, і сьогодення, і майбутнє [в цих кругообігах] завжди одне і те ж. Кругообіги смертних [сутностей] від початку і до кінця завжди однакові, [тому] необхідні речі завжди залишаються одними і тими ж впродовж і минулого, і сьогодення, і майбутнього [моменту буття].

68. Тільки поступальний рух смертних істот у ряді строго впорядкованих кругообігів завжди з необхідністю залишається одним і тим же і в минулому, і в сьогоденні, і в майбутньому.

69. Також і все видиме (τά όρώμενα) людині не дано [Богом], але все відбувається і знищується для користі Всесвіту і змінюється одна річ на іншу вищезгаданим способом. Добра і зла в смертних істотах буває не більше і не менше. Богові немає жодної потреби знову виправляти свої діяння.

70. Якщо тобі що-небудь і уявляється злом, то звідси не випливає, що воно і насправді зло; адже тобі невідомо, що саме корисно тобі або іншому, або усім взагалі. Якщо тобі що-небудь і здається злом, то це ще не означає, що воно насправді є зло; адже ти не знаєш, що корисно тобі чи кому-небудь іншому".

Orig. Contr. Cels. IV, 73–81[231]***.*** "73. Чи не смішне те, що людина, розгнівавшись на іудеїв, усіх їх винищила від малого до старого і саме місто їх спалила так, що вони після цього виявилися вже не в змозі протидіяти [їй], а всевишній Бог, як говорять, з гнівом і люттю, з погрозами посилає потім Сина свого, аби він все це вистраждав [у світі цьому]. Але, щоб моя мова не обмежувалася одними лише іудеями, [що власне і не входить у мої плани], але охоплювала всю природу, як це я і обіцяв зробити, я маю намір пояснити сказане мною раніше.

74. Бог усе створив для людини. Все створено настільки і для безсловесних тварин, наскільки і для людей – і для останніх анітрохи не більшою мірою порівняно з першими. Всі ці речі в самому акті творення стали засобом для існування не лише для людей, але однаковою мірою для рослин, дерев, трав і колосків.

75. Грім, блискавка, дощ зовсім не творіння Бога. Якщо навіть і допустити, що Бог є винуватцем усіх цих речей, все одно ці речі є засобом існування для людей не більше від того, ніж вони є також і для рослин, дерев, трав і колосків. Хоча ми і стверджуємо, що всі ці речі, тобто рослини, дерева, трави і колоски, виросли для людей, але чому ж не сказати, що вони виросли для людей анітрохи не більш, ніж і для безсловесних тварин?

76. Ми здобуваємо собі їжу з великими труднощами, великою працею і зусиллями, политими потом, а їм [тваринам] без будь-яких посівів необроблена земля дає все [потрібне].

77. Якщо ти протиставиш мені вислів Евріпіда про те, що

"Сонце і ніч – служать смертним"[232], то тоді я запитаю тебе: чому ж саме нам, а не мурашкам і мухам? І для них ніч є періодом спокою, а день – для того, щоб бути зрячими і діяти.

78. Якщо хто-небудь скаже, що ми – царі тварин, тому що ми полюємо на інших живих істот і споживаємо їх, то тоді ми поставимо [такій людині] таке запитання: чому ж не ми народилися для них, оскільки й вони полюють за нами і пожирають нас? Правда, ми боремося проти них за допомогою сіток і зброї, а деякі беруть собі на допомогу собак, коли йдуть на полювання за ними; але ж і їм сама природа в даному випадку дала зброю, якою вони без зусиль підкоряють нас собі[233].

79. За вашим твердженням, Бог обдарував вас здатністю ловити диких тварин і отримувати від них користь. Але ми повинні вам зауважити, що за природним ходом речей, перш ніж почали будуватися міста і з'явилися мистецтва, а разом з ними і всі ці співтовариства, різного роду зброя і щити, люди захоплювалися дикими звірами і ставали їх здобиччю, але в усякому разі не звірі ловилися людьми. Світ не може бути створеним і тлінним, і лише речі, що знаходяться на землі, піддаються всім бідам від потопів і пожеж, хоча і не всі разом відчувають їх руйнівний вплив.

80. Людей від самого початку ловили дикі звірі і пожирали їх, і зовсім не звірів ловили люди. У даному випадку Бог, швидше за все, людей підпорядкував звірам, [а не звірів людям].

81. Якщо припустити, що люди тому мають перевагу перед нерозумними тваринами, що вони населяють міста і користуються всіма благами цивільного співжиття, мають у себе начальників і керівників, то все це ще нічого не означає: адже мурашки і бджоли мають у себе те ж саме. У бджіл є керівник, за яким вони слідують і якому підкоряються; є у них і війни, і перемоги, і пограбування переможених; вони мають і міста, і міські передмістя, і розподіл праці;

вони застосовують і покарання до ледачих і злих; трутнів вони виганяють і бувають з ними нещадні”.

Orig. Contr. Cels. IV, 83–85[234]***.*** “83. Мурашки допомагають одна одній носити тягар, коли помічають втому у кого-небудь зі своїх товаришів. Мурашки від плодів, що зберігаються ними, відривають паростки і не дозволяють їм зростати, щоб таким чином отримати змогу харчуватися плодами цілий рік[235].

84. Померлим мурашкам живі мурашки виділяють особливе місце, що і є у них заміною сімейних пам’ятників (πάτρια μνήματα). Якщо мурашки зустрічаються одна з одною, то вони ведуть між собою розмови; ось чому вони і не збиваються з дороги. Отже, вони володіють всебічною розумністю (λόγου συμπλήρωσις), мають загальні поняття про всі відомі істини, володіють мовою і певними знаками для відповідних випадків.

85. А якби хто-небудь поглянув з висоти небес на землю і поглянув на справи і прагнення людей і мурашок, то чи міг би він знайти яку-небудь підставу для розрізнення того, що робимо ми, від того, що роблять мурашки і бджоли?”.

Orig. Contr. Cels. IV, 87–89[236]. “87. Книги іудеїв і християн вирізняються безумовною простотою і природністю (άπλούστατα καί ίδιωτικά βίβλία), [тому] всі, хто прагне тлумачити їх алегорично (τούς άλληγορούντας), допускають насильство щодо думки їх письменників. [Здається], змії і орли мудріші за людей.

88. Деякі безсловесні тварини мають знання про Бога. Якщо лише дотримуватися тієї думки, що людина вважає себе вищою від усіх інших живих істот на тій підставі, що вона володіє здатністю складати уявлення про Божество, то тоді ми дозволимо собі звернути увагу людей, які дотримуються такої думки, на те, що багато хто з безсловесних тварин має [однакове] право на привласнення собі такої переваги. І це буде цілком природно. Справді, що може бути божественніше за передбачення і прозріння майбутнього? А всьому цьому люди якраз і навчаються від тварин і особливо від птахів. І ті саме люди, які заглиблюються в свідчення [птахів і тварин], і виявляються віщунами. Якщо ж птахи та всі інші, пристосовані до віщувань тварини, яких Бог наділив цим даром, знаками дають нам настанову, то все це, мабуть, і вказує на їх зв’язок з Богом, тісніший, і щодо їх ставлення до нього ближчий, тому вони й самі виявляються найбільш мудрими і боголюб’язними. Вчені говорять, що тварини ведуть між собою навіть розмови, і що ці розмови за всіма даними відрізняються у них більшою святістю, ніж наші; учені нібито розуміють ці [пташині] розмови і доводять це практично, а саме: коли вони передбачають, що птахи відкрили їм свій намір полетіти туди-то й туди-то, зробити те-то й те-то, вони і насправді

здійснюють цей [свій намір], відлітаючи саме туди і здійснюючи саме те, про що вони заздалегідь віщували [їм][237]. І немає, здається, жодної істоти, яка б так свято і вірно зберігала клятву і мала б настільки велике благоговіння перед божественними речами, як це можна сказати стосовно слонів, – і все це тому, звичайно, що слони мають знання про Бога[238].

89. Безсловесні тварини і мудріші, і божественніші від людей. Душа нерозумних тварин божественніша [від душі людей]".

Orig. Contr. Cels. IV, 94[239]. "94. Душа птахів повинна бути божественною тому, що через неї сповіщається майбутнє, вони можуть сприймати своїми відчуттями богів[240]".

Orig. Contr. Cels. IV, 96–99[241]**.** "96. Хто може сказати, що є щось більш божественне ніж віщування і передбачення майбутнього? Багато тварин привласнюють собі право на володіння божественними думками. Стосунки, в яких перебувають безсловесні тварини з Богом, набагато тісніші і ближчі [за подібні стосунки людей. Бо навіть найбільш проникливі і найбільш учені люди] наскільки далеко стоять від цього зв'язку і ставлення до Божества, [особливо якщо вони до того ж знаходяться в стані порочності] (φαύλοι). [Лише ті, які дійсно мудрі і вшановують Бога з чистим серцем] (ἀψευδῶς εὐσεβεῖς), знаходяться в щонайтіснішому спілкуванні з Богом.

97. Нерозумні тварини не лише мудріші і розумніші, але й бажаніші Богові, ніж люди. Дракони, лисиці, вовки, орли, яструби володіють любов'ю Божою більшою мірою, ніж це можна сказати про рід людський. Розмови безсловесних тварин вважалися більш священними, [ніж наші розмови]. І люди розумні стверджують, що тварини ведуть між собою розмови, і що ці розмови, за всіма даними, відрізняються у них більшою святістю, ніж наші; учені нібито, розуміють ці [пташині] розмови і доводять це практично, а саме: коли вони передбачають, що птахи їм відкрили про свій намір відлетіти туди-то і туди-то, зробити те-то і те-то, вони і насправді здійснюють це [свій намір], відлітаючи саме туди і здійснюючи те, про що заздалегідь передбачено [їм]. Розмови у безсловесних тварин святіші, ніж у людей.

98. Слони зберігають вірність клятві[242], вони благоговійніше (πιστότεροι) ставляться до Божества, [ніж ми], вони володіють знанням про Бога. Лелеки набагато благочестивіші від людей, вони люблять своїх батьків і приносять їм харч, пам'ятаючи про отримані від них блага. [Арабська тварина Фенікс[243]] через багато років переселяється до Єгипту і несе сюди прах свого батька, поміщений у вінок мірта, і кладе його на тому місці, де стоїть храм Сонця[244].

99. Отже, все це створене не для людей, так само як і не для лева чи орла, чи дельфіна, але так, щоб цей світ як творіння Боже поставав як ціле (ὁλόκληρον) і досконале [творіння] у всіх своїх час-

тинах. На цій підставі всі речі так розподілені, аби відносилися не одна до однієї окремо, а до всього буття в його цілому складі (τού όλου). Бог, звичайно, піклується про весь світ (τού όλου), і його провидіння ніколи не залишає [без піклування] цей світ; ніколи він не буває також гіршим, і після закінчення визначеного часу Бог не повертає його знову до себе. Він анітрохи не гнівається через людей, так само як і [не гнівається] також через мавп і мишей. Він ніколи не загрожує заборонами[245] стосовно цих істот, з яких кожна продовжує зберігати своє місце, вказане їй [Богом]. [Бог не збирається] після закінчення визначеного часу повернути світ до себе".

Orig. Contr. Cels. V, 2[246]***.*** "2. Іудеї й християни! Жоден Бог і жоден Син Божий не спускався і не став би спускатися на землю. Якщо ж ви говорите про якихось ангелів, то ким ви їх вважаєте – богами чи кимось іншим? Мабуть, кимось іншим, демонами".

Orig. Contr. Cels. V, 6[247]***.*** "6. В іудеїв гідним подиву є те, що, хоча вони вшановують небо та ангелів, які перебувають на ньому, проте залишають без уваги найчудовіші і наймогутніші його частини – сонце, місяць та інші нерухомі зірки й планети; [для них] неначе прийнятно, що Всесвіт у цілому – Бог, а його частини не божественні, або що добре вшановувати тих, котрі, як вважають, відкриваються десь у пітьмі [людям], засліпленим шкідливим чаклунством, або таким, що марять туманними привидами, а тих, хто настільки очевидним чином блискуче всім пророкуватиме, через яких розподіляються дощ і погожість, хмари і громи, – адже їм вони поклоняються, – і блискавки, і плоди, і всяке творіння, через які їм відкриває себе Божество, цих вісників зверху, справжніх ангелів небесних, – вони вважають за ніщо".

Orig. Contr. Cels. V, 14[248]***.*** "14. Безглуздо з їх боку думати, що коли Бог як кухар розпалить вогонь [у день страшного суду], то все людство засмажиться, а вони одні залишаться, причому не лише живі, але й давно померлі вилізуть із землі в плоті, – воістину надія черв'яків! Яка, проте, людська душа засмутиться за тілом, що розклалося? Цей ваш догмат навіть християни не всі поділяють, [а] дехто показує мерзотність, огидність і водночас неможливість цього[249]. Справді, яке тіло, абсолютно розклавшись, здатне повернутися в первинний стан, причому до того первісного складу, з якого воно розпалося? Не знаючи, що відповісти на це, вони вдаються до безглуздого прийому – для Бога, мовляв, усе можливе. Але Бог не може зробити нічого потворного і не бажає нічого робити проти природи; і навіть якщо б ти зажадав через свою порочність чого-небудь ганебного, то Бог цього не зуміє [зробити], і слід думати, що [так] буде; бо Бог керує не збоченими бажаннями і не спотвореною непри-

стойністю, а правильною і справедливою природою. Душі він міг би дарувати життя вічне, “трупи ж на викид, – говорить Геракліт, – гірші за гній”[250]. Плоть, наповнену речами, про які непристойно говорити, Бог не захоче і не зуміє оголосити вічною всупереч розуму. Адже він сам – весь сутий розум; тому він не може чинити всупереч розуму і всупереч самому собі”.

Orig. Contr. Cels. V, 25[251]***.*** “25. Іудеї, ставши самостійним народом, встановивши собі закони згідно з місцевими умовами і зберігаючи їх у своєму середовищі донині, дотримуючись богослужіння, яке б воно не було, але в усякому разі успадковане від батьків, чинять подібно до інших людей; адже кожен наслідує батьківські закони, як вони колись були встановлені. Так, мабуть, і зручно, – не лише тому, що до різних [людей] прийшли різні думки і що треба дотримуватись того, що встановлене спільно, але й тому, що, мабуть, окремі частини землі з самого початку надані різним правителям і розподілені між певними володарями і в такому порядку вони і управляються. Тому всяка поведінка кожного [народу] правильна настільки, наскільки вона йому подобається, порушення ж того, що в даному місці від віку встановлене, – нечестиве”.

Orig. Contr. Cels. V, 33–34[252]. “33[253]. Хай вийде [на сцену] інший [хор]; я запитаю його [представників], звідки вони з’явилися і хто в них основоположник їх вітчизняних законів; вони нікого не зуміють назвати, адже вони вийшли звідти ж, і самі вони звідти ж виводять свого вчителя і хормейстера; і все ж вони відокремилися від іудеїв.

34. Можна було б навести і свідоцтво Геродота, який так говорить[254]: “Люди, що мешкають у тій частині Єгипту, яка межує з Лівією, поблизу міст Марея і Апіс і далі, гадали, ніби вони є лівійцями, а не єгиптянами і через те, що вони не могли терпіти обмежень при жертвоприношеннях і хотіли, аби їм було дозволено їсти яловичину, послали до пророчого святилища Аммона і сказали, що вони не мають нічого спільного з єгиптянами, бо, по-перше, вони живуть за межами Дельти, а по-друге, все в них інше, ніж у єгиптян, і вони хочуть, аби їм було дозволено їсти що завгодно. Проте Бог не дав дозволу так робити. Єгипет, – він їм сказав, – це країна, де розливається Ніл і зрошує її, а єгиптяни – це ті, що мешкають нижче від Елефантини[256] і п’ють воду зі своєї ріки”. Так розповідає Геродот. Адже Аммон не гірший [і має таке ж право] розсилати [вказівки] про справи божественні, як і ангели іудеїв.

Отже, немає нічого поганого в тому, що кожен вшановує свої закони. Звичайно, у різних народів ми знаходимо великі відмінності, та все ж кожен з них сам вважає, що його переконання найкращі. Ті з ефіопів, які живуть у Мерое[257], вшановують “лише таких богів, як Зевс та Діоніс”, араби – Діоніса і Уранію[258], усі єгиптяни вшановували Осіріса[259] й Ісіду[260], а, [зокрема], жителі Саїсу[261] – Афіну, жителі

Навкратіса[262] – з недавнього часу [Бога, якого вони] назвали Серапісом[263], і так далі всі по номах[264]. Одні утримуються від вівців, вшановуючи їх як священних, другі від кіз, треті від крокодилів, від корів, утримуються і гребують свининою[265]. А ось у скіфів вважається прекрасною справою поїдати людей, і серед індійців є такі, які вважають, що здійснюють святу справу, поїдаючи своїх батьків. Про це, зрештою, говорить той самий Геродот. Заради переконливості наведу тут же його справжні слова: "Якби запропонувати всім людям [можливість] вибрати найкращі з усіх звичаїв і добре розглянути всі їх по черзі, то кожний віддав би перевагу перед іншими своїм звичаям. Адже кожна людина вважає, що її звичаї незрівнянно кращі за всі інші. Отже, все це цілком природно і лише божевільний може знущатися з чужих звичаїв, і ніхто інший. Те, що всі люди мають таку думку, про яку я щойно згадав, можна впевнитися і з інших прикладів і насамперед із такого. Дарій, коли він був царем, запросив до себе еллінів, що були в його країні, і запитав їх, скільки грошей вони хотіли б, щоб він їм дав, якщо вони з'їдять тіло свого померлого батька. Вони відповіли йому, що цього вони ніяк не можуть зробити. Тоді Дарій запросив до себе індійців, які називаються каллатіями[266], знаючи, що вони їдять своїх померлих батьків, і спитав їх у присутності еллінів, які зрозуміли його з допомогою перекладача, скільки грошей вони хотіли б одержати, коли помре їх батько і вони спалять його тіло. Всі вони голосно закричали і попросили його про це не казати"[267]. Такі звичаї народів і, мені здається, правий Піндар, коли говорив, що звичай – цар усього[268]".

Orig. Contr. Cels. V, 41[269]. "41. Таким чином, якщо іудеї так захищають свій власний закон, то їх [за це] немає чого зневажати; [швидше заслуговують на презирство ті], хто відмовляється від своєї [віри] і приймає іудейську. Якщо ж вони гордяться тим, що знають якусь глибшу мудрість, і ухиляються від спілкування з іншими, як нібито не настільки чистими, то вони вже чули[270], що навіть своє вчення про небо вони не [мають права] вважати своїм власним, оскільки про небо в давнину вчили вже перси, не кажучи про інших, як повідомляє Геродот[271]: "Вони мають звичай підійматися на найвищі гори і там приносити жертви Зевсові, а Зевсом[272] вони називають увесь небозвід". Адже, по-моєму, абсолютно байдуже, чи давати Зевсові ім'я Всевишній, чи Зен, чи Адонай, чи Саваоф, чи Аммон як єгиптяни, чи Папай як скіфи. І справді вони зовсім не святіші, ніж інші, на тій підставі, що вони обрізані; адже і цей [звичай запровадили у себе] єгиптяни і колхи[273] раніше; і не через те, що утримуються від свинини, бо і цього [дотримуються] єгиптяни, які, крім того, ще [утримуються від м'яса] кіз, овець, биків і риб; Піфагор не їв бобів, а його учні – нічого живого. Також щось не схоже, щоб євреї користувалися в Бога хорошою славою і його любов'ю переважно перед іншими і

щоб він лише їм посилав своїх вісників згори, як нібито вони насправді отримали в долю країну обітовану: адже ми бачимо, якої слави досягли вони самі і їх країна.

Отже, геть цей хор, що поніс покарання за свою чванливість! Вони не знають великого Бога, а спокушені і обдурені чаклунством Мойсея і з недоброю метою стали його учнями".

Orig. Contr. Cels. V, 52[274]. "52. Облишимо, проте, все, в чому можна їх викрити стосовно вчителя; припустимо, що то був дійсно якийсь вісник [неба]; [так ось], чи з'явився він першим і єдиним, чи й перед ним [з'являлися] інші? Якщо б вони відповіли, що лише він з'явився, то вони були б викриті в брехні і в суперечності з самими собою: адже вони часто говорять, що й інші з'являлися, причому відразу 60 або 70, і що вони розбестилися і були покарані тим, що ув'язнені під землею[275], тому підземні джерела – їх сльози. Далі до гробу цього самого [Христа] з'явилися ангели – за словами одних, один, за словами інших, два, – які сповістили жінкам, що він воскрес. Вочевидь, Син Божий не міг сам відкрити гроб і потребував, аби хтось інший відвалив камінь. Окрім того, і щодо вагітності Марії з'явився до теслі ангел, а інший – щодо втечі задля порятунку немовляти. Та чи варто детально все викладати і перераховувати всіх [ангелів], які нібито були надіслані до Мойсея й інших? Отже, якщо були надіслані й інші, то вочевидь, що і цей – від того ж Бога. Проте, мабуть, його місія була серйознішою з огляду на те, що іудеї чи то збилися з дороги, чи то позбулися благочестя, чи то творили нечестиве; на це, принаймні, натякають [християни]".

Orig. Contr. Cels. V, 54[276]. "54. "Отже, не про нього одного повідомляється, що він з'явився роду людському; навіть ті, які на підставі вчення **Ісуса** відмовилися від Деміурга[277] як нижчого [Божества], і прилучилися як до деякого сильнішого, до Бога і Отця, що з'явився, кажуть, що і перед ним з'явилися від творця якісь [посланці до] роду людського".

Orig. Contr. Cels. V, 59[278]. "59. Отже, у них і в іудеїв один і той же Бог. В усякому разі [християни, що належать до] головної церкви, відкрито визнають це, а також вважають істиною прийняту у євреїв космогонію, зокрема щодо шести днів [творіння] і сьомого дня, в який Бог, відпочивши, пішов на свій спостережний пункт. Вони називають першою людиною того ж, що й іудеї, і так само включають його нащадків до своїх генеалогій; [вони розповідають] про ті ж підступи братів один проти одного, що й іудеї, ті ж історії про переселення до Єгипту і про втечу звідти".

Orig. Contr. Cels. V, 61–65[279]. "61. Хай не думають, ніби я не знаю, що деякі з них визнають того ж Бога, що [й] іудеї, інші ж – ін-

шого, що протистоїть цьому, від якого і походить Син[280]. Є і третій рід, що називає одних пневматиками, інших – психіками[281]. Деякі оголошують себе гностиками, деякі, визнаючи Ісуса, бажають водночас жити за [своїм] законом іудеїв як маса іудеїв. Є також сивіллісти[282].

62. Я знаю також симоніан[283], які називаються єленіанами – як шанувальники Єлени[284] або вчителя Єлена, марцелліан – шанувальників Марцелліни[285], карпократіан[286], послідовників Саломеї[287], послідовників Маріамни[288], Марти[289], маркіонітів, на чолі яких стоїть Маркіон[290].

63. Кожен з них [вшановує] іншого вчителя і демона, жорстоко помиляючись і блукаючи в глибокій пітьмі більш беззаконно і мерзотно, ніж послідовники культу Антіноя в Єгипті. Вони лихословлять один проти одного жахливим чином, [вивергаючи] явні і таємні [прокльони], вони ні з одного пункту не можуть прийти до згоди, вони у всьому гребують один одним, [вони називають інших] кіркеями[291] і спокусливими бунтівниками,

64. опіком слуху, загадками, обманщицями-сиренами[292], що знущаються і затикають вуха в тих, хто їх слухає, і нагороджують їх свинячою головою[293]. Від усіх цих шкіл, які до такої міри відрізняються одна від одної, що найганебнішим чином викривають самих себе в суперечках, можна почути: “Розп’ятий світ для мене, і я для світу[294]”.

65. Християни, маючи відмінності в ученні, [проте] говорять, що вони знають більше, ніж іудеї. Якщо у них немає жодного джерела їх учення, то давайте дослідимо саме вчення; при цьому перш за все треба викласти те, що вони, погано сприйнявши від інших, перекрутили через неуцтво, проявивши відразу з самого початку непристойну сміливість щодо предмета, якого не знають”.

Orig. Contr. Cels. VI, 1[295]. “1. У еллінів це сказано краще, без пихатості і без оповіщення, яке нібито від Бога або Сина Божого”.

Orig. Contr. Cels. VI, 3[296]. “3. Отже, хай стародавні мудреці розтлумачать тим, хто шукає знання, хай висловиться Платон, син Арістона, щодо вищого блага і хай скаже в одному зі своїх листів, що вище благо зовсім не “піддається визначенню” (rhe ton), але виникає “при частому спілкуванні” [людей між собою]; воно є світло, що “раптово зайнялося в душі ніби від полум’я, яке спалахнуло[297]”.

Orig. Contr. Cels. VI, 6–19[298]. “6. [Далі Платон у листі пише]: “Якби я думав, що це можна досить чітко викласти письмово або усно для багатьох, то що краще ми могли б зробити в житті, ніж

написати настільки корисне для людей і вивести природу на світло для всіх?”.

7. [Але християни], погано зрозумівши Платона, [перенесли це учення на Бога]. [Платон не вимагає, аби йому негайно повірили]: “користуючись питаннями і відповідями”[299], він просвітлює розум у послідовників його філософії.

8. [У ряді місць Платон відзначає, що] благо пізнаване “для небагатьох”, що багато хто, сповнені “неправильного презирства”, “гордої, спокусливої надії” як такі, що знають нібито “дещо піднесене”, називають деякі речі достеменними. Але після такої заяви Платон, проте, [нікого] не морочить, не закриває вуста тим, хто бажає висловитися про те, чим є пропоноване йому [вчення]; він не вимагає, щоб йому зараз же повірили, що це, бачте, Бог, а це його Син, який спустився [з неба] і розмовляв зі мною.

9. Далі Платон пише: “У мене є намір сказати про це детальніше; можливо, коли я це зроблю, відразу стане ясніше те, про що я говорю. Є дійсна причина, що перешкоджає тому, хто осмілився писати про що-небудь із цих предметів; я і раніше не раз про неї говорив, і тепер, здається, треба [знову про неї] сказати: є у всього сутого три речі, за допомогою яких здійснюється пізнання, четверте, – само[пізнання], а п’ятим треба вважати те, що пізнаване й істинне; з них перше – ім’я, друге, – визначення, третє – образ, четверте – знання”.

10. Як бачиш, Платон, хоча він і запевняв, що воно “невимовне”, проте, щоб не склалося враження, ніби він шукає притулку в невимовному, здійснює обґрунтування цього ускладнення, а то і “ніщо” могло б виявитися “вимовним”. Платон не хвастається і не стверджує неправдиво, ніби він відкрив щось нове чи з’явився з неба сповіщати [що-небудь], а вказує, звідки [бере] це. [А християни] говорять: повір, що той, кого ми тобі представляємо, – Син Божий, хоч би він був найпринизливішим чином зв’язаний і підданий найганебнішим тортурам, хоч би він зовсім недавно на очах усіх бродяжничав найганебнішим чином; [мало того, говорять вони], саме тому ти повинен сильніше увірувати.

11. Але якщо кожен “вводитиме” свого [Бога] і у всіх буде напоготові загальна [формула]: “Увіруй, якщо хочеш врятуватися, або відійди”, то що залишається робити тим, хто дійсно бажає врятуватися? Кидати кістки, [чи що], і ворожити, куди звернутися і до кого пристати?

12. [Щоб виправдати невміння довести свої погляди розумними аргументами], вони говорять, що “цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота”[300]. Причину цього я вже раніше вказав – [бажання] залучити до себе одних лише неосвічених людей і малолітніх. Але я доведу, що і це вигадане і запозичене у еллінських мудреців. [Так], Геракліт[301] говорив: “Людська природа не володіє розумом, а

божественна володіє"; [в іншому місці він говорить]: "Дорослий муж вважається безглуздим у Бога, як дитина у дорослого мужа"[302], і в платонівській "Апології Сократа" [ми читаємо]: "Розголос цей, афіняни, випав на мою долю, лише завдяки якійсь мідрості. А що це за мудрість така? Така мудрість, яка ймовірно властива будь-якій людині. Нею я, мабуть, справді наділений"[303].

13. [Таким чином, вчення про дві мудрості] – божественну і людську – [учення стародавнє] і сходить до Геракліта і Платона, [але тоді, коли навіть Платон вважав себе мудрим лише людською мудрістю, християни] викладають божественну мудрість найнеосвіченішим рабам або найбільшим невігласам.

14. Будучи шарлатанами, вони тікають не оглядаючись від людей більш тямущих, які не піддаються обману і втягують у свою мережу простаків.

15. Їх смиренномудрість – [результат] неправильного розуміння думки Платона, який говорить в одному місці в "Законах"[304]: "Бог, за стародавнім переказом, становить початок, кінець і середину всього Сутого. Прямим шляхом він приводить усе до виконання, вічно обертаючись при цьому, згідно з природою діє прямо, йдучи по шляху, який [вказує його] природа. За ним завжди слідує правосуддя, яке карає порушників божественного закону. Хто хоче бути щасливим, повинен триматися цього закону і наслідувати його смиренно і в строгому порядку". [А в християн] покірливий змиряється потворно і на біду собі, падаючи додолу, опускаючись на коліна чи ниць, одягнувшись у жалюгідний одяг і посипавши [голову] попелом.

16. Вислів **Ісуса** про багатих, який свідчить: "Верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому в Боже Царство ввійти!"[305], прямо вказаний у Платона; **Ісус** спотворив слова Платона, який сказав, що "стати ж дуже багатим, залишаючись добродійним, неможливо"[306].

17. Про Царство Боже [також] божественно сказано у Платона в листах і в "Федрі", [а в християн це викладено непереконливо].

18. "Все тяжіє до царя всього, – [говорить Платон], – і все здійснюється заради нього; він – причина всього прекрасного. До другого [тяжіє] друге, до третього – третє. Людська душа прагне пізнати, яке все це, споглядаючи те, що споріднене їй; проте зі спорідненого нічого її не задовільняє. Що ж стосується царя і того, про що я сказав, то там немає нічого подібного"[307].

19. Деякі християни, не зрозумівши висловлювань Платона, хвастаються своїм Богом, що підноситься над небесами, переступивши ще вище за небо іудеїв. [У Платона ми читаємо] у "Федрі": "Місця понад небом ніхто із земних поетів не оспівав та й ніколи гідно не оспіває"; [і далі]: "[це місце займає] безколірна, безформна, дійсно існуюча сутність, яку може споглядати лише керівник

душі – розум. Пізнання цієї сутності повинне бути предметом справжнього знання[308]».

Orig. Contr. Cels. VI, 21–25[309]. “21. [Вони говорять] про сім небес; і тут вони наплутали, прочитавши, що], за словами Платона, дорога душ на землю і з землі лежить через планети[310].

22. На це ж натякає учення персів і містерії Мітри, що є у них. У цих містеріях дається символ подвійного руху на небі – рухи непорушних зірок і планет[311] і проходження душ через них. А символ цей такий: семибрамні сходи і над ними восьмі ворота. Перші ворота зі свинцю, другі з олова, треті з міді, четверті з заліза, п’яті зі змішаного металу, шості зі срібла, а сьомі з золота. Перші [ворота] вони присвячують Кроносу, побачивши в свинці ознаку повільності цього світила, другі – Афродіті, порівнюючи з нею блиск і м’якість олова, треті “з мідним порогом”, міцні – Зевсові, четверті – Гермесу, оскільки і залізо, і Гермес витримують усяку роботу, діяльні і працездатні, п’яті, нерівні і змінні внаслідок змішування, – Аресу, шості, срібні, – Місяцю[312], сьомі, золоті, – Сонцю, яке вони нагадують кольором. [Причина] такого розташування планет[313], – у тому, що воно виражається символічно в найменуваннях іншої матерії і що перська теологія [оперує] музичними поняттями.

23. [На цій підставі християни підносять] недалеким слухачам, які [все ж] цікавляться, і рабам [учення] про сім небес, запозичене у персів чи в кабірів.

24. Якби хто захотів досліджувати одночасно якісь християнські містерії і містерії персів, зіставивши їх між собою і розкривши [таїнства] християн, він би побачив, у чому між ними різниця. [У християн є] накреслена фігура,

25. на якій нанесені кола – десять відокремлених одне від одного і включених в одне коло. Діаграма розділена жирною чорною лінією, і це вони називають Геєнною, тобто Тартаром”.

Orig. Contr. Cels. VI, 27–30[314]. “27. [Далі вони говорять про якусь] печатку, і той, хто її наклав, називається Отцем, а той, хто запечатує, називається молодим і Сином і вигукує: “Я помазаний світлим єлеєм від дерева життя”. Ті, хто повідомляє про цю печатку, називають також сімох ангелів, що стоять з обох боків над душею людини, яка розлучається з тілом; одні з них – ангели світла, інші – так звані архонтичні[315]; володар так званих архонтичних називається проклятим Богом; проклятим вони називають Бога іудеїв, того, хто викликає дощ і грім, творця цього світу, бога Мойсея і його Всесвіту!

28. Він гідний прокльону з точки зору тих, хто склав собі про нього судження, адже він прокляв змія за те, що той дав першим людям пізнання добра і зла.

29. Що може бути безглуздіше і дурніше цього безтямного вчення? В чому провинився законодавець іудеїв? І як це ти сприймаєш для себе у вигляді якоїсь типової алегорії, як ти висловлюєшся, його космогонію або закон іудеїв, а [разом з тим] не хочеш, о нечестивцю, славити творця світу, який усе обіцяв їм, сповістив, що він примножить рід їх до меж землі і воскресить їх тут у плоті й крові, який надихнув пророків? Навпаки, ти його засуджуєш. Коли [іудеї] чинять на тебе тиск, ти визнаєш, що вшановуєш того ж Бога [що й вони]; а оскільки твій учитель Ісус [проповідує щось], що суперечить законодавцеві іудеїв Мойсею, ти шукаєш іншого Бога замість цього і замість Отця.

30. Християни називають сім архонтів демонів; перший має вигляд лева, другий, – бика; третій – якась амфібія, що грізно шипить; у четвертого вигляд орла; п'ятий має обличчя ведмедя; про шостого в них розповідають, що в нього зовнішність собаки; сьомий має ослячу голову і називається Тафабоот або Оноїл[316]»

Orig. Contr. Cels. VI, 33–34[317]. "33. Деякі сприймають архонтичні образи так, що одні стають левами, інші биками, треті драконами, орлами, ведмедями або собаками. На діаграмі [у них зображена якась] чотирикутна фігура, брама раю, дерево пізнання і життя.

[VI, 34]. Інші ще нагромаджують одне на інше повчання пророків, кола на кола, еманації земної церкви і обрізання, силу, що витікає з якоїсь діви Пруніки, живу душу, небо, яке заколюють, аби воно жило, землю, яка пронизується мечем, багатьох, кого віддають на заклання, аби вони жили, припинення смерті в світі, коли відімре гріх світу, вузький шлях униз, брама, що самовідчиняється; і всюди там [фігурує] дерево життя і воскресіння плоті завдяки дереву; це, я думаю, тому, що їх учитель був прибитий до хреста і був теслею за ремеслом, тому якби його випадково скинули зі скелі або зіштовхнули в прірву, або задушили мотузкою і якби він був чоботарем або каменярем, або ковалем, то в них була б на небесах скеля життя, прірва воскресіння, мотузка безсмертя, блаженний камінь, залізо кохання або священна підошва. Навіть стара бабуся, що наспівує казки, заколисуючи дитину, посоромилася б нашіптувати подібну [нісенітницю]!"

Orig. Contr. Cels. VI, 38–41[318]. "38. Особливо дивне в них таке: вони тлумачать якісь написи між небесними верхніми колами, особливо ж якісь – "великий і менший", "сина і батька"; вони обіцяють якесь магічне чаклунство, і це для них вершина мудрості.

39. Вони користуються магією і чаклунством, називаючи якісь варварські імена демонів[319]; вони чинять так само, як і ті, котрі на тих же підставах морочать людей, які не знають, що імена [богів] звучать по-різному у еллінів і у скіфів. Так, за Геродотом, скіфи називають Аполлона Гойтосиром, Посейдона – Фагімасадом, Афродіту – Аргімпасою, Гестію – Табіті[320].

Чи варто мені перераховувати всіх тих, хто заповідував очисні обряди, гімни, спокутування, заговори, биття себе в груди, ряження в демонів, різноманітні амулети у вигляді одягу, чисел, каменів, рослин, коренів і взагалі найрізноманітніших предметів?

40. У деяких пресвітерів я бачив варварські книги, що включають імена демонів і чарівні засоби; вони нічого хорошого не обіцяють, а все – на шкоду людям.

41. Якийсь єгипетський музикант Діонісій, з яким мені довелося зустрітися, сказав мені стосовно магії, що вона дійсна лише по відношенню до неосвічених і розбещених людей, а на людей, які займаються філософією, вона жодної дії вчинити не в змозі, оскільки вони своєчасно поклопоталися [забезпечити собі] здоровий спосіб життя".

Orig. Contr. Cels. VI, 46–47[321]. "46. Вони самим нечестивим чином помиляються і проявляють в подальшому найбільше неуцтво також в результаті спотворення божественних загадок: вони висувають якогось противника Богові, називаючи його дияволом, а на єврейській мові – сатаною. Взагалі все це – темні вистави, і зовсім не є ознакою святості твердження, що насправді найбільший Бог, бажаючи чим-небудь бути корисним людям, натрапляє на супостата і виявляється безсилим. Син Божий зазнає поразки від диявола, і, покараний ним, він учить і нас зневажати напасті, що він спричинив, передбачає, що сатана теж з'явиться подібним чином, покаже великі і дивні справи, привласнюючи собі славу Божу; але ті, хто побажав звернутися до [Сина Божого], не повинні піддаватися всьому цьому, а вірити лише йому[322]. Це якраз [манера] людини недобросовісної, яка шукає своєї користі і заздалегідь вживати заходи проти прибічників протилежної думки і організаторів протилежної групи.

[Як я вже говорив, християнське вчення] про сатану [є результатом] нерозуміння загадок, [що існують у творах стародавніх поетів і філософів]. Стародавні натякають на деяку божественну боротьбу: зокрема, Геракліт говорит так: "Слід знати, що війна загальноприйнятна, що ворожнеча – звичний порядок речей і що все виникає через ворожнечу…"[323]. А Ферекід, який жив набагато раніше Геракліта, розповідає міф про те, що два війська протистоять одне одному, одним з яких керує Кронос, другим – Офіоней, і оповідає про виклики і поєдинки між ними, і як вони укладають угоду: ті з них, які впадуть в Оген[324], ті будуть переможеними, а ті, які виштовхнуть [ворога] і переможуть, ті володітимуть небом.

Такий же сенс мають і священні сказання про титанів[325] і гігантів[326], які оголошують війну богам, і священні [міфи] єгиптян про Тіфона[327], Гора і Осіріса[328]. Але це зовсім не те, що [християни розповідають] про диявола, або, вірніше, про людину-обманщика, яка виступає з протилежним ученням. І Гомер, подібно Геракліту,

Ферекіду і послідовникам містерій про титанів і гігантів, натякає на це словами, з якими Гефест звертається до Гери:

"Він-бо мене вже колись, як насмілився я боронити,
Міцно за ногу вхопив і з божистого скинув порога"[329].
А в промові Зевса, зверненій до Гери, [ми читаємо] таке:
"Не пам'ятаєш ти, як з височини повисла? На ноги
Я два ковадла тобі почепив, нерозривні на руки
Пута наклав золоті, і ти поміж хмар у ефірі
Звисла. Обурились дуже боги на великім Олімпі,
Та підступить і звільнити тебе не могли.
Кожного я геть від порога жбурляв, і на Землю він падав
Ледве живий"[330].

Слова Зевса до Гери – це слова Бога до матерії, а слова до матерії алегорично виражають, що Бог оволодів цією матерією, яка спочатку була хаотично шаленою, зв'язав її певними законами і впорядкував; а демонів з її оточення, які виявилися невгамовними, він на знак покарання скинув униз дорогою, що веде сюди. Зрозумівши саме в такому сенсі ці вірші Гомера, Ферекід сказав: "Під тією областю (μοίρα) знаходиться область Тартара; її охороняють дочки Борея – Гарпії і Тієлла [Буря], і Зевс туди скидає тих богів, що грішать від зухвалості". Те ж значення має і покривало [на статуї] Афіни, виставлене на загальний огляд під час Панафенейської ходи[331]: на ньому зображено, як богиня, котра не має матері і є непорочною, перемагає бунтівливих синів землі[332]. [А християни, навпаки, говорять, що] Син Божий покараний дияволом і що він навчає проявляти стійкість, коли [диявол] буде їх теж карати; а проте абсолютно безглуздо: я думаю, треба було, аби покараний був диявол, а не загрожувати людям, що піддалися його підступам.

47. А звідки з'явилася у них [думка] називати Сина Божого, я поясню: стародавні оголосили цей світ таким, що походить від Бога, Сином його і юнаком[333]; світ, в усякому разі, такою ж мірою Син Божий, як і [**Ісус**]".

Orig. Contr. Cels. VI, 49–53[334]. "49. Космогонія християн воістину абсолютно безглузда; абсолютно безглузде також їх Писання про походження людей, про створення людини "за образом Божим", про те, як Бог насадив "рай", як там жили люди і про біду, яка трапилася, коли він за гріх був вигнаний і переселений "навпроти саду насолод". Мойсей все це написав, нічого не збагнувши, роблячи щось подібне тому, про що жартома написали поети стародавньої комедії: Пройт оженився на Беллерофонті[335], а Пегас був з Аркадії[336].

50. В деяких стародавніх сказано [багато чого] про створення світу і землі [на підставі глибокого розуміння природи речей]; а Мойсей і пророки, які залишили [християнам свої] писання, не знаючи, яка природа світу і людини, вигадали грубу безглуздість; [по-

чати з того, що Мойсей вважає, що світ створений Богом, але не може вказати, з чого]. Набагато безглуздіше, що він виділив на створення світу декілька днів, коли днів ще не було. Адже коли не було неба, ще не була утверджена земля і сонце ще не оберталося, – звідки взялися дні?

51. [А що означає "хай буде світло", і до кого звернений цей заклик?] Адже не позичив же творець світло згори, як людина, що запалює світильник у сусідів? А якщо той, хто творив це, був суперником великого Бога, проклятий Бог, що діє наперекір його рішенню, то навіщо той став би позичати йому світло?

52. Я поки що нічого не говорю про створення і загибель світу – ні того, що він не створений і вічний, ні того, що він створений, але не піддається руйнуванню, ні навпаки. [Але звідки у них] взявся Дух Божий як щось чуже цьому світу – "Дух Божий ширяв над землею[337]" – [і як це сталося, що] якийсь інший Деміург[338], окрім великого Бога, задумав зле проти Духу його, причому всевишній Бог стерпів, [тоді як] слід було [його] скинути? [І ось] великий Бог, приділивши Деміургові від Духа, вимагає його назад. Але який же Бог дає що-небудь для того, щоб вимагати це назад? Адже назад вимагає той, хто потребує, а Бог нічого не потребує. І чому він прогавив злого Деміурга, який протидіяв йому?

53. [А коли він прозрів і переконався в підступах Деміурга], чому він посилає потай згубити його творіння? Чому він вторгається таємно, обдурює і вводить в оману? Чому він заманює засуджених і проклятих, за вашими словами, Деміургом і таємно відводить їх як якийсь викрадач рабів? Чому він видає себе за батька чужих [дітей]? Хороший Бог, який прагне бути батьком [людей], засуджених іншим [Богом], грішників, знедолених і, як вони самі говорять – покидьків, і який не в змозі покарати свого посланця, викритого в тому, що непомітно від нього відходить! [Ви скажете, що не вважаєте] світ творінням іншого Бога. Але якщо все це – творіння саме [Бога], то як же це Бог творить зло? Як це він не в змозі переконати і надоумити? Як це сталося, що, коли люди виявилися невдячними і поганими, він розкаявся, засудив і зненавидів своє власне мистецтво? Як це він загрожує і губить своїх власних нащадків? І куди він їх відводить з цього світу, який він сам створив?".

Orig. Contr. Cels. VI, 60–66[339]. "60. Повертаючись до початку, як можна не вважати безглуздим першого і найбільшого Бога, який наказує: "Хай буде те, хай буде інше або це", який працює одного дня стільки-то, іншого дня на стільки-то більше, потім третього, четвертого, п'ятого, шостого дня?

61. І після цього, ніби жалюгідний ремісник, він втомлюється і має потребу для відпочинку в неробстві[340]!

62. [Взагалі, вони зображують собі Бога за своєю подобою. Але] у Бога немає ні вуст, ні голосу; у нього немає і нічого іншого з того, що нам знайоме.

63. І [Бог] не створив людину за подобою своєю, бо Бог не такий і ніскільки не схожий ні на який образ.

64. Він не має фігури або кольору, він не бере участі в русі і в сутності.

65. Від нього все виходить, а він ні з чого; Бог недоступний слову. Його не можна позначити ім'ям. Він не володіє жодною властивістю, яка може бути охоплена назвою; він поза всяким сприйняттям.

66. "Але, [скажуть мені], як же мені пізнати Бога? І як я дізнаюсь про дорогу до нього? Адже ти розстилаєш пітьму перед очима, і я нічого виразно не бачу". [Пітьма у тебе не через те, що я закриваю від тебе світло; навпаки], коли хтось виводить людей з пітьми на яскраве світло, вони не можуть переносити блиску, зір у них погіршується і псується, і вони думають, що сліпнуть".

Orig. Contr. Cels. VI, 68–69[341]. "68. [А ви, які вважають, що бачать світло], як ви думаєте пізнати Бога і врятуватися завдяки йому?

69. [Ви говорите]: "Оскільки Бог великий і незбагненний, він вдихнув свій Дух у тіло, подібне до нас, і послав його сюди [до нас], щоб ми могли слухати його і в нього вчитися".

Orig. Contr. Cels. VI, 71[342]. "71. Кажучи про Духа Божого, християни нічим не відрізняються від грецьких стоїків, які стверджують, що Бог – Дух, який усе пронизує і все охоплює в собі".

Orig. Contr. Cels. VI, 73–75[343]. "73. [І знову-таки постає безглуздість народження **Ісуса** від Діви]; якщо [Бог] хотів відправити від себе [на землю] Духа, навіщо йому треба було вдихати його в черево жінки? Міг же він, маючи вже досвід у створенні людей, і цьому створити [готове] тіло, а не вдихати свій Дух у таку нечисть; у цьому випадку, якби [**Ісус**] був створений вгорі, він не

Християнські громади в східній частині Римської імперії (II ст. н.е.). *Мапа*

викликав би до себе такої недовіри.

74. Маркіон і його послідовники, [визнаючи, що Ісус відразу спустився з неба як Син благого Бога, що протистоїть злому Деміургові], вільні від одних звинувачень, але під інші вони підпадають. [Насправді, як це можна довести, з точки зору Маркіона, який відкидає пророків і пророкування про **Христа**], що той, хто перетерпів таку страту – Син Божий, якщо це не було передбачено? [Далі, якщо зібрати висловлювання християн, виходить, що] були два Сини Божих – один від Деміурга, інший – від маркіонівського Бога. [Ці двоє сперечаються між собою, і] їх єдиноборство, як і боротьба Богів-Отців, це є ніби боротьба перепелів[344]; що ж, самі [Боги], знесиліли від старості і здатні лише на базікання, вже не [в змозі] впоратися один з одним і надають [право] битися своїм Синам?

75. Якщо в тілі [**Ісуса**] був Дух Божий, то воно повинне було різко відрізнятися від інших зростом, вродою, силою, голосом, здатністю вражати або переконувати; адже неможливо, щоб дещо, в чому вміщено більше божественного, нічим не відрізнялося від іншого; тим часом [тіло **Ісуса**] нічим не відрізнялося від інших і, як кажуть, не виділялося зростом, вродою, стрункістю".

Orig. Contr. Cels. VI, 77–78[345]. "77. Але якщо Син – Дух, який сходить від Бога, народився в людському тілі, то сам Син Божий не може бути безсмертним; бо не така властивість Духу, щоб перебувати вічно[346]; [деякі з християн навіть вважають], що не Бог – Дух, а [лише] Син його. [Як би там не було], Духа повинен був видихнути Бог; але звідси випливає, що Ісус не міг воскреснути в плоті; бо Бог не став би приймати назад Духа, якого він дав, після того, як його споганила природа тіла.

78. Далі, якщо насправді Бог, як Зевс у комедії, прокинувшись від довгого сну, захотів врятувати злий рід людський, чому ж це він послав свого Духа, про якого ви говорите, в один куточок [землі]? Йому слід було так само надути[347] багато тіл і розіслати їх по всій землі. Але автор[348] театральної комедії жартома написав, що Зевс, прокинувшись, послав афінянам і македонянам Гермеса[349]; чи не вважаєш ти, що ти створив щось смішніше – послання Сина Божого до іудеїв?"

Orig. Contr. Cels. VI, 80–81[350]. "80. [Адже були інші народи, більш гідні уваги Бога], богонатхненні народи халдеїв, єгиптян, персів, індусів, [тоді як] євреї – [жалюгідний народ], якому належить незабаром загинути.

81. [І як це] всезнаючий Бог не знав, що посилає Сина до поганих людей, які згрішили і стратять його? [На це у них одна відповідь]: "Все передбачено [пророками]".

Orig. Contr. Cels. VII, 2–3[351]. “2. Отже, поглянемо, яким чином вони придумають собі це виправдання; ті, які вводять іншого Бога, [не знайдуть] жодного [виправдання], а [ті, що визнають] того ж [Бога], знову скажуть те ж саме, тож воістину мудре [положення], що, мовляв, так мало статися; доказ – це давно передбачено.

3. [Але дивна справа]: передбачення піфії[352], додонідів[353] або [Аполонія] Кларія[354] і Бранхідів[355], або в храмі Аммона, передбачення безлічі інших провидців, якими кишить, мабуть, будь-яка країна, вони вважають за ніщо. А все, що сказане або не сказане в Іудеї за їх способом, як і тепер звично у Фінікії і в Палестині, – це у них вважається дивним і непорушним”.

Orig. Contr. Cels. VII, 9[356]. “9. Я міг би розповісти про спосіб пророкування у Фінікії і Палестині, який мені доводилося чути і який я вивчив. Є багато видів пророкування; найбільш досконалий – у тутешніх людей. Багато невідомих осіб у храмах і поза храмами, деякі навіть жебраки, що бродять по містах і таборах, дуже легко, навіть з випадкового приводу, починають триматися як віщуни. Кожному зручно і звично заявляти: “Я – Бог чи Син Божий, чи Дух Божий. Я з’явився. Світ гине, і ви, люди, гинете за гріхи. Я хочу вас врятувати. І ви скоро побачите мене таким, що повертається з силою небесною. Блаженний, хто тепер мене вшанує; на всіх же інших, на їх міста і землі я пошлю вічний вогонь, і люди, які не усвідомлюють своїх гріхів, марно каятимуться і стогнатимуть; а тим, хто послухався мене, я дарую вічний порятунок”. До цих погроз вони услід за тим додають незрозумілі, напівбожевільні, абсолютно невиразні промови, сенсу в яких жодна розсудлива людина не знайде; вони заплутані й пусті, але дурневі чи шарлатану вони дають привід використовувати сказане в напрямку, який йому буде бажаний”.

Orig. Contr. Cels. VII, 11–15[357]. “11. Ці “справжні” пророки, яких мені доводилося чути, викриті мною, зізналися, чого вони домагаються, і [визнали], що вигадують свої безладні промови.

12. Ті, хто посиланням на пророків виправдовує обставини, що стосуються Христа, нічого путящого не можуть сказати, коли який-небудь вислів про божественне здається поганим, ганебним, нечистим або мерзенним.

13. Адже Бог не творить і не висловлює нічого ганебного і не сприяє злу; а чим іншим було для Бога куштування м’яса ягняти або пиття з жовчі і оцту, як не споживанням гною?

14. Що ж, якщо пророки передбачать, що великий Бог, – вже не говоритиму про образливіші речі, – буде рабом або захворіє, або помре, то якщо це передбачено, Богові доведеться померти, або бути рабом, або хворіти для того, щоб своєю смертю вселити віру, що він Бог? Але пророки не стали б передбачати що-небудь

подібне: це було б погано і нечестиво. Тому треба досліджувати не те, чи [пророки] передбачили або не передбачили, а чи достойно це Бога і чи добре. Поганому і ганебному не слід вірити, навіть якщо б усі люди були в екстазі і здавалися такими, що пророкують. Як же може бути святим те, що здійснене стосовно [**Ісуса**] як Бога?

15. [Про Бога можна напророкувати дуже непристойні речі, але невже ж], якщо такі пророкування були про Бога Всесвіту, то на тій підставі, що це було передбачено, потрібно вірити таким речам щодо Бога?"

Orig. Contr. Cels. VII, 18[358]. "18. "Чи [християни] не поміркують ще раз про таке: якщо пророки іудеїв передбачили, що цей буде його Сином, як же це [сталося, що] той через Мойсея наказує наживати багатство, набувати влади і населяти землю, вбивати ворогів у розквіті сили, знищувати їх цілими племенами, зрештою і сам, за словами Мойсея, здійснює такі [подвиги] на очах у іудеїв і до того ж ясно погрожує євреям, що, якщо вони його не послухаються, він з ними вчинить як з ворогами; тим часом Син його, "назорей", учить навпаки, – що для багача, владолюба, який прагне до мудрості або слави, немає доступу до Отця, що про хліб або про житниці треба турбуватися не більше, ніж ворони[359], а про одяг менше, ніж лілії[360], що тому, хто ударив один раз, треба надати змогу ударити вдруге[361]? Хто бреше – Мойсей чи **Ісус**? Або батько, посилаючи останнього, забув, що він наказав Мойсею? Або, засудивши свої власні закони, він змінив свою думку і послав вісника для [проповіді] протилежних [заповідей]"?

Orig. Contr. Cels. VII, 27–28[362]. "27. Вони говорять, що Бог має тілесну природу і навіть людиноподібне тіло.

28. [Якщо запитати їх], куди вони йдуть, на що сподіваються [вони дадуть відповідь]: "В іншу країну, кращу за цю". Богонатхненні стародавні люди розповідали про блаженне життя для блаженних душ; одні назвали [місце перебування блаженних] Островами блаженних, інші – Єлисейськими полями, оскільки [вони обіцяють] звільнення від цього зла; так і Гомер говорить:

"На рівнину Єлисейську пошлють тебе згодом безсмертні,
Аж на край світу…
Де лиш приємне, найлегше життя дожидає людину"[363].

А Платон, вважаючи душу безсмертною, назвав країну, куди вона прямує, якраз Землею; саме, він говорить: "Я впевнений, що Земля дуже велика і що ми, люди, її мешканці, від Фасіса до Гераклових стовпів[364], населяємо лише малу її частину та й то тіснимося навколо нашого моря, немов мурашки або жаби навкола болота, а багато інших народів живуть у багатьох інших місцях, подібних до наших. Всюди на Землі є сила-силенна долин, різних

за своїм виглядом і величиною, куди спливають вода, мряка й вітер. Сама ж Земля висить чиста в чистому небі”[365].

Orig. Contr. Cels. VII, 31–36[366]. “31. На що [Платон] цими словами вказує, не кожному легко зрозуміти, якщо лише він не зуміє вникнути в такі його висловлювання: “Через кволість і повільність ми не в змозі досягти крайніх меж повітря”, “і коли б [він] не вмер із дива, споглядаючи це видовище, то дізнався б, що там є справжнє небо, справжнє світло”[367].

32. [Але християни не можуть цього зрозуміти, вони все це сприймають грубо, плотськи]; погано зрозумівши теорію переселення душ, вони створили вчення про воскресіння, говорять про “сім’я”, про “хатину душі”, про те, щоб “роздягатися” і “одягатися”[368].

33. А коли їх витісняють з усіх позицій і спростовують, вони знову, ніби нічого й не трапилось, повертаються до того ж питання: “Як же нам пізнати і побачити Бога? І як нам до нього йти?”.

34. Вони розраховують, [очевидно], побачити Бога “тілесними” очима, почути його голос вухами, плотськими руками доторкнутися до нього.

35. [Тож нехай вони підуть] у святилища Трофонія, Амфіарая і Мопса, де можна бачити людиноподібних богів, притому без обману, справжніх; їх можна бачити не один раз, мимохідь, як християнського спокусника, але вони завжди спілкуються з тими, хто бажає.

36. Але вони знову-таки запитають: як же їм пізнати Бога, не сприймаючи його відчуттями? Що [можна пізнати] поза відчуттям? На це я відповім: це [голос] не людини і не душі, а голос плоті. Хай, проте, вони послухають, якщо лише цей низький, відданий тілесному рід [людей] у змозі зрозуміти. Якщо, змусивши замовкнути відчуття, ви простежите розумом і, відірвавшись від тіла, розкриєте очі душі, то лише таким чином ви побачите Бога. Якщо на цьому шляху ви відчуєте потребу в провідникові, вам слід уникати обманщиків, шарлатанів, що підсовують примари, аби ви не стали посміховиськом в усіх відношеннях, обзиваючи ідолами інших богів, які себе проявляють, але вшановуючи того, хто воістину жалюгідніший, ніж ті примари, і будучи навіть не примарою, а справжнім трупом, і прагнучи до схожого з ним батька”.

Orig. Contr. Cels. VII, 40–42[369]. “40. [Сприйнявши серйозно] цей обман і ті дивовижні символи, і бісівські заклики до лева, амфібії, ослиноподібного й інших і до дивовижних сторожів, імена яких ви ледве вивчили, ви, нещасні, впадаєте в зле шаленство і вас вішають на хресті.

41. [Якщо вам потрібний керівник], то немає недостачі в стародавніх керівниках і святих людях; наслідуйте богонатхненних

поетів і мудрих філософів, від яких можна почути багато божественного.

42. Найбільш ґрунтовний учитель – Платон, [який] у "Тімеї"[370] [пише]: "Творця і батька цього Всесвіту нелегко відшукати, а якщо ми його і знайдемо, про нього не можна буде всім розповісти". Ви бачите, як виразники волі богів шукають шлях до істини і як Платон знав, що всім іти по цьому шляху неможливо. Але оскільки [цей шлях] відкритий мудрими людьми задля того, щоб ми отримали деяке уявлення про невимовного і першого, виявляючи його шляхом синтезу з іншим або виділення з іншого, або аналізу, то я хотів би ознайомити [вас] із взагалі невимовним, але був би здивований, якщо б ви виявилися в змозі стежити [за моєю думкою], оскільки ви повністю пов'язані плоттю і нічого чистого не бачите".

Orig. Contr. Cels. VII, 45[371]. "45. [Отже], є сутність і становлення, умоглядне і видиме. В сутності – істина, у становленні – заблудження. З істиною пов'язане знання, з іншим – думка; про умоспоглядуване [формується] поняття, видиме [сприймається] зором. Умоспоглядуване пізнається розумом, видиме, – оком. І ось подібно до того, як у світі видимому сонце, не будучи ні оком, ні зором, є причиною того, що око бачить, що знання існує, що видиме видно, що чуттєве виникає і навіть, що воно саме доступне зору, – так само в умоспоглядуваному світі той, хто, не будучи ні умом, ні розумом, ні мисленням, ні знанням, є причиною того, що розум розуміє, що мислення завдяки йому існує, що знання завдяки йому пізнає; для всього умоспоглядуваного, для самої істини і самої сутності воно – причина їх буття, будучи найвищим, мислиме [лише] завдяки якійсь невимовній силі.

Все це говориться для людей, що володіють розумом; якщо і ви на цьому розумієтеся, благо вам. І якщо ви думаєте, що якийсь Дух, що сходить від Бога, сповіщає божественне [вчення], то хай був ним цей Дух, що проголошує [те, що я виклав]; адже сповнені ним стародавні [мудреці] повідомили багато хорошого. А якщо ви цього не в змозі зрозуміти, мовчіть і не називайте зрячих сліпими і скороходів – кульгавими, самі-то ви кульгаєте душею і понівечені, і живете ви для тіла, тобто для трупа".

Orig. Contr. Cels. VII, 53[372]. "53. Якщо ж вам захотілося ввести щось нове, вам було б набагато краще зайнятися ким-небудь іншим з тих, хто помер благородно і хто здатний перейняти на себе міф про Бога. Що ж, якщо вам не подобався Геракл, або Асклепій, або [інші], що прославилися в давнину, у вас був Орфей, людина, за загальним визнанням, осяяна божественним духом і теж така, що померла насильницькою смертю; але, можливо, [вам не сподобалося, що] ним до вас заволоділи інші? Тоді [ви могли б узяти]

Анаксарха[373], який, коли його кинули в ступу і стали недозволеним чином товкти, рішуче знехтував покаранням, кажучи: "Мели, мели мішок Анаксарха, самого його ти не змелеш". Це, поза сумнівом, мова якогось духу. Але і за ним до вас потрапили деякі природознавці. А чому не взяти Епіктета[374]? Коли його володар викручував йому ногу, він, безстрашно посміхаючись, сказав йому: "Зламаєш"; а коли той [дійсно її] зламав, він сказав: "А хіба я не казав тобі, що зламаєш?" Сказав ваш Бог що-небудь подібне, коли його піддавали страті? А ви, природно, оголосили б дочкою Божою навіть Сівіллу, якою деякі з вас послуговуються; нині ви вписуєте в її [пророкування], не замислюючись, багато богохульств, а Богом оголошуєте [людину], що прожила найбезславніше життя і померла найжалюгіднішою смертю. Чи не підійшов би вам набагато краще Іона з його гарбузом або Данило, [що врятувався] від звірів, або ще дивовижніші чудотворці подібного роду"?

Orig. Contr. Cels. VII, 58[375]. "58. Є у них і таке розпорядження – не опиратися кривднику. "Хто вдарить тебе по щоці, підстав йому й другу"[376]. І це давно, набагато раніше вже сказано, вони лише грубо це відтворюють. У Платона Сократ таким чином розмовляє з Крітоном[377]: "Отже, ніколи не треба чинити незаконно. – Мабуть, що ні. – Навіть на несправедливість не треба відповідати несправедливістю, як це вважає більшість, бо ні в якому разі не слід чинити несправедливо. – Мабуть, що ні, Сократе. – А тепер ось що, Крітоне, робити зло треба чи ні? – Звісно, не треба, Сократе. – Ну, а відплачувати злом за зло – це справедливо, як вважає більшість, чи несправедливо? – Ні, це несправедливо. – Бо робить комусь зло – це означає бути несправедливим. – Ти кажеш правду. – Отож, не треба ні відплачувати за несправедливість несправедливістю, ні робити комусь зло, навіть, якщо хтось тобі зло заподіяв". От як говорить Платон; і далі: "Тому поміркуй добряче, чи поділяєш мою думку і чи погоджуєшся зі мною, і чи можемо ми розпочати обговорення,базуючись на тому, що ніколи не треба чинити несправедливо, ні відповідати на несправедливість несправедливістю, ні відповідати злом за зло. Чи може ти змінюєш думку і відмовляєшся від цієї засади? Бо щодо мене, то я віддавна вважав її правдивою і вважаю її такою і нині". Таке було переконання Платона, але ще раніше цьому ж навчали божественні люди.

Але щодо цього й інших учень, що спотворюються [християнами], достатньо того, що я сказав: кому хочеться глибше дослідити їх учення, [сам] зуміє дізнатися".

Orig. Contr. Cels. VII, 62[378]. "62. Перейдемо до іншого. Вони не терпляь вигляду храмів, жертовників і зображень, так само як скіфи, номади, лівійці, сери[379], що не знають Бога, й інші злочинні і беззаконні народи; що і перси такої думки, про це розповідає Геродот у таких висловах[380]: "Перси, як я знаю, мають такі звичаї. Вони, зви-

чайно, не роблять статуй богів і не будують статуй і жертовників. Навіть більше того: вони вважають дурними тих, які все це роблять, бо, як я уявляю, вони не вірять, як елліни, що боги мають образи людей". Та і Геракліт якось висловився таким чином: "І статуям цим ось вони поклоняються, нібито хто розмовляв з будинками, ні про богів не маючи уявлення, ні про героїв"[381]. Отже, чи вони навчають нас чому-небудь більш мудрому, ніж Геракліт? Він, в усякому разі, дуже туманно вказує, що безглуздо молитися статуям, якщо не знаєш, що таке боги і герої.

Така думка Геракліта; ці ж рішуче гудять статуї. Якщо [вони так думають] на тій підставі, що камінь, дерево, бронза чи золото, яке обробив такий-то [майстер], – не Бог, то це сміхотворна мудрість. Адже хто, якщо він не набитий дурень, став би вважати їх богами, а не жертвоприношеннями богам і їхніми зображеннями? Якщо ж на тій підставі, що не можна осягнути образи богів – бо у богів образ інший, як вважали і перси, – то вони не помічають, що самі себе викривають, коли говорять, що Бог створив людину за образом і подобою своєю[382]. Таким чином, вони повинні будуть визнати, що статуї [споруджуються] на честь деяких – подібних або неподібних виглядом своїм, що ті, кому їх присвячують, не боги, а демони; але що служити демонам не повинен той, хто вшановує Бога".

Orig. Contr. Cels. VII, 68[383]. "68. "[Але і тут] вони самі себе спростовують, оскільки видимо вшановують навіть не демона, а труп.

Але перш за все я запитаю: чому не можна вшановувати демонів? Хіба не все влаштоване за рішенням Бога, і то хіба не від нього [виходить] всяке провидіння? Адже все, що є у Всесвіті, будь-то творіння Бога або ангелів, або інших демонів, або героїв – все це отримує свій закон від найбільшого Бога, до кожної речі приставлений хтось, хто удостоєний [цього], такий, що наділений владою. Так хіба той, хто шанує Бога, не може по справедливості вшановувати [і] цих, що отримали свої повноваження звідти? "Але, – говорить [**Христос**], – одна й та ж людина не може служити декільком панам[384]".

Orig. Contr. Cels. VIII, 2[385]. "2. Це – голос заколоту, [що йде від людей], які відгородилися стіною і відірвалися від інших людей. Ті, що міркують таким чином, переносять, наскільки це вони можуть, свої пристрасті на Бога. Звичайно, серед людей має сенс [те], що, хто служить кому-небудь, не може згідно з розумом служити й іншій людині, оскільки той інший зазнає збитку від розділення служби; так само [незручно], давши вже зобов'язання одному, пов'язувати себе зобов'язанням з іншим, бо це було б у збиток [першому]; є підстава не служити одночасно різним героям і такого роду демонам. Щодо Бога, якому не може бути нанесений збиток або смуток, безглуздо остерігатися вшанування декількох богів, як це прийня-

то щодо людей, героїв і такого ж роду демонів. Хто вшановує декількох богів, тим самим робить приємне йому, оскільки він вшановує дещо від великого Бога. Адже ніхто не може користуватися вшануванням, якщо це не дано йому від Бога. Тому якщо хто вшановує і обожнює всіх [наближених до Бога], він не ображає Бога, якому всі вони належать".

Orig. Contr. Cels. VIII, 11–12[386]. "11. Дійсно, той, хто, говорячи про Бога, стверджує, що лише одного можна назвати Господом, чинить нечестиво, оскільки [тим самим] він розділяє Царство Боже, створює в ньому розбрат, ніби існували [дві] партії і був хтось інший, хто протистоїть Богові.

12. Можливо, у них було б виправдання їх непримиренної суперечки проти інших, якби вони насправді не вшановували нікого іншого, окрім одного Бога; але ж вони понад міру вшановують цього, який недавно з'явився і, проте, не вважають, що грішать проти Бога, поклоняючись навіть його служителеві".

Orig. Contr. Cels. VIII, 14–15[387]. "14. Якщо ти їм роз'ясниш, що цей – не Син Бога, але, що зате Бог – батько всього і що його одного слід шанувати, вони не погодяться [вшановувати Бога], якщо одночасно не поклонятися і [Синові], який постав у них вождем заколоту. І прозвали вони його Сином Божим не тому, що міцно шанували Бога, а тому, що дуже підносить "Сина".

15. А щоб [ясно було, що] я не повідомляю нічого, що не стосується мети [мого дослідження], я наведу їх справжні слова. У одному місці якогось "Небесного діалога"[388] вони висловлюються таким чином: "Якщо Син Божий сильніший, якщо Син Людський його пан, – кому іншому володарювати над володарюючим Богом? – Чому ж багато довкола криниці, а в криниці ніхто? Чому, пройшовши настільки довгу дорогу, ти не маєш мужності? – Ти помиляєшся, є у мене мужність і меч". Таким чином, у них завдання вшановувати не небесного Бога, а підставного батька того, кого вони одностайно визнали, аби під виглядом великого батька, якого ставлять на чолі, поклонятися лише Синові Людському, якого оголошують могутнішим володарем, "володарем володарюючого Бога". Ось звідки їх заповідь, що не можна служити двом панам, – аби зберегти позицію для одного цього".

Orig. Contr. Cels. VIII, 21[389]. "21. Вони уникають спорудження жертовників, статуй і храмів; [замість цього] ознакою [спільності культур] у них є домовленість щодо прихованого, таємного співтовариства. [Але, як я вже говорив, я не бачу підстав, чому б їм не приносити жертви демонам], адже Бог, звичайно, – загальний для всіх, благий, ні в чому не має потреби і чужий заздрості; що ж за-

важає найбільш відданим йому брати участь всенародних святах?”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 24[390]. “24. Якщо ці зображення – ніщо, то що страшного в тому, аби брати участь у загальному бенкеті[391]? А якщо які-небудь демони є, то вони, вочевидь, теж від Бога і їм слід вірити, приносити згідно із законами жертви при сприятливих ознаках і молитися їм, аби вони були милостиві”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 28[392]. “28. Якщо ж вони дійсно за якоюсь одвічною традицією утримуються від деяких таких жертовних тварин, їм би слід було зовсім утримуватися від всякої тваринної їжі; таке було переконання Піфагора, що вшановував душу і її органи. Якщо ж [вони відмовляються від жертовного м’яса], аби, як вони говорять, не брати участь в трапезі з демонами, то вітаю їх за їхню мудрість, що вони нарешті починають розуміти, що вони завжди співтрапезники демонів; насправді, вони лише тоді остерігаються цього, коли бачать заколювану жертовну тварину; [ну], а коли вони їдять хліб, п’ють вино, куштують фрукти, п’ють воду або лише вдихають повітря, то хіба вони все це не отримують від деяких демонів, кожному з яких доручено завідування окремою ділянкою”?

Orig. Contr. Cels. VIII, 33[393]. “33. Таким чином, або треба зовсім ніяк не жити і не ступати по землі, або, якщо вже отримав життя, як воно є, треба дякувати демонам, що отримали [у своє віддання] земне, віддавати їм первинки і підносити молитви, поки живемо, щоб добитися їх прихильності до людей”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 35[394]. “35. [Адже, подумайте], сатрап, намісник, претор або прокуратор перського чи римського царя, маючи і менш значну владу, повноваження або посаду, дуже могли б зашкодити, якщо їм виявляти зневагу, а повітряні і надземні сатрапи і служителі мало можуть зашкодити, якщо їх ображати”?

Orig. Contr. Cels. VIII, 37–39[395]. “37. Або, можливо, якщо їх називати варварськими іменами, вони мають силу, а якщо по-грецьки і по-латині, то вони вже не [мають сили]?

38. [Але християнин] говорить: “Ось я став перед статуєю Зевса або Аполлона, або якого-небудь іншого Бога, богохулю і б’ю його, а він не мстить за себе?”.

39. Але ти не бачиш, милий, що і твого демона всякий не лише лає, але і виганяє зі всієї землі і моря, а тебе, відданого йому, як бовдура, прикували, відводять і вішають, а твій демон, або, як ти його називаєш, Син Божий, ніскільки себе не захищає”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 41[396]. “41. А жрець Аполлона і Зевса [заперечив би тобі, що] “пізно мелють млини богів[397]” або

“й діти дітей, що мають від нього іще народитись”[398].

Ти ось гудиш і висміюєш статуї їх, а якщо б ти образив особисто хоч би Діоніса або Геракла, ти б, можливо, не відбувся благополучно. А ось ті, які розіп'яли і стратили твого Бога особисто, ніскільки не постраждали і згодом протягом настільки тривалого часу. А що чудового сталося завдяки ньому з тими, які увірували, що він не людина-обманщик, а Син Божий? А той, хто послав свого Сина ради якихось "звісток", не звертає уваги на те, що його настільки суворо покарали, що "звістки" його загинули з ним разом, і не відгукнувся, хоча пройшло вже так багато часу. Який батько буває настільки безсердечним?

Той хотів цього, говориш ти, і тому він піддався з усіх боків образам. Але і про тих, на кого ти зводиш хулу, теж можна було б сказати, що вони хочуть цього і тому терплять, коли проти них богохулять; адже краще за все до однакових речей ставитись однаково. Але, втім, ці[399] [мстять і] навіть сильно мстять тому, хто богохулить, який через це біжить, ховається, попадається і гине".

Orig. Contr. Cels. VIII, 43[400]**.** "43. [Християни до смерті готові захищати своє учення і загрожують небесною карою своїм противникам; але], милий, так само як ти віриш у вічні муки, так вірять і ті, що тлумачать, священослужителі і мистагоги, в ті святині. А які з них більш істинні й дісні, це можна з'ясувати. Словами і та, й інша сторона однаково ручаються за своє вчення. А якщо потрібні докази, ті пред'являють багато явного, висуваючи справи деяких демонічних сил і оракулів і [відомості] про різні пророкування".

Orig. Contr. Cels. VIII, 45[401]**.** "45. Чи варто перераховувати все, що передбачили в натхненній промові пророки і пророчиці або інші одержимі чоловіки і жінки? Скільки дивного доносилося з їх святилищ? Скільки було відкрито на підставі [мантики] по жертовних тваринах і жертвах, що зверталися до них, скільки – на підставі інших дивних знамень? Деяким були наяву примари. Все життя повне ними. Скільки міст споруджено було згідно з оракулами і позбавилися від хвороб і мору, і скільки [міст, навпаки], за те, що не зважали на них або забули про них, жалюгідним чином загинули? Скільки [міст] заснували за їх вказівкою колонії і досягали успіху, наслідуючи їх повчання? Скільки володарів і приватних осіб завдяки цьому закінчили краще або гірше? Скільки [людей], що страждали від бездітності, отримали, чого просили, скільки уникнули гніву демонів? Скільки вилікувалися від тілесної недуги? Навпаки, скільки людей, що глузували зі святині, негайно поплатилися – одні на місці втрачали розум, інші – розголошували свої діяння, треті, – самі себе вбивали, інших скрутила невиліковна хвороба. [Траплялося] навіть, [що] суворий голос з глибини святилища декого знищував".

Orig. Contr. Cels. VIII, 49[402]. “49. Далі, то хіба не безглузда ваша туга за тілом і надія, що воно таким же воскресне? І немає для вас нічого бажанішого і ціннішого; і навпаки, віддачу його на страту [ви розглядаєте] як ганьбу. Але з прибічниками таких переконань, з [людьми], зрощеними з тілом, не варто розмовляти на цю тему; бо такі люди і в останніх стосунках грубі, нечисті і без міркувань віддаються хворобливій схильності до заколоту. Ми розмовлятимемо з тими, хто сподівається знайти з Богом вічну душу або розум – все одно, чи як завгодно називатиме його духовним або духом умозбагненним, святим, блаженним, або живою душею, або небесним і безсмертним нащадком божественної безтілесної природи, або як кому більше подобається називати. В усякому разі вони правильно міркують у тому сенсі, що ті, що прожили добре, блаженствуватимуть, а неправедні цілком будуть у полоні вічного зла; від цього вчення ні вони і ніхто інший ніколи не зуміє відійти”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 53–55[403]. “53. Люди виявляються прив’язаними до тіла чи то заради розпорядку Всесвіту, чи то як покарання за гріхи, чи тому, що душа обтяжена пристрастями, поки вона у встановлені періоди не очиститься; згідно з Емпедоклом всяка душа (ιδεα) смертних, поступово міняючись, “30 тисяч років блукала далеко від блаженних”. Тому доводиться вірити, що люди доручені деяким наглядачам цієї в’язниці.

54. [А християни без всяких підстав] гудять демонів, [що розпоряджаються] на землі, і [за це] віддають своє тіло на катування і тортури; [вони бачать у цьому особливий подвиг, не розуміючи, що і] розбійники стійко переносять те, що їм доводиться зазнати за розбій.

55. Логіка вимагає одного з двох. Або вони вважають не гідними здійснювати прийняті церемонії і вшановувати їх охоронців, тоді хай вони не перетворюються на мужів, не одружуються, не беруть на руки дітей, нічого не роблять у житті, хай спішно вирушають звідси, не залишивши жодного потомства, так ніби їх плем’я зовсім зникло з лиця землі.

Якщо ж вони беруть жінок, народжують дітей, куштують плоди, користуються життям і терплять лихо, що дісталося їм, – природа така, що всі люди випробовуються лихом: адже зло необхідне, а іншого ґрунту [для прояву] у нього немає, – тоді потрібно віддати належні почесті тим, хто управляє цим, і виконувати належні обов’язки в житті, поки вони не звільняться від цих оков, інакше вони виявляться невдячними по відношенню до них; та й до того ж несправедливо, аби, користуючись тим, що належить [демонам], нічим їм не відплачувати”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 58[404]. “58. Для всього на землі, аж до найдрібніших речей, є хтось, кому дана над цим влада. У цьому можна переконатися з того, що, як говорять єгиптяни, тіло людини розподілене на 36 ділянок – деякі налічують значно більше, – і во-

но розподілене серед 36 демонів чи якихось ефірних богів, і кожен завідує чим-небудь іншим. Вони знають імена таких демонів на місцевій мові, як Хнумен, Хнахумен, Кнат, Сікат, Хіу, Еребіу, Раманор, Рейаноор та інші тубільні імена. І ось, закликаючи їх, вони зцілюють від хвороб [окремі] частини тіла. Що ж заважає, якщо кому необхідно, ублажати цих та інших і швидше бути здоровим, ніж хворіти, мати успіхи, ніж невдачі, і по можливості позбутися знарядь тортур і покарання?".

Orig. Contr. Cels. VIII, 60[405]. "60. [Правда, у демонів, чий культ практикується, можливий нахил до чаклунства; і] звичайно, треба остерігатися, щоб унаслідок спілкування з ними не віддатися повністю служінню їм заради всього цього, аби, полюбивши тіло і ухилившись від ціннішого, не забути [цього важливого]. Можливо, треба не ігнорувати мудрих людей, які говорять, що більшість демонів, що оточують землю, злилася з творінням; будучи прикованими до крові, до туку, до піснеспівів і прив'язаними до інших подібних речей, вони нічого кращого не вміють, як зцілювати тіло, передбачати майбутню долю людини і міста, знають і можуть лише те, що стосується земних справ".

Orig. Contr. Cels. VIII, 62–63[406]. "62. [Тому] треба віддавати їм належне шанування, оскільки це корисно, але займатися винятково цим розум не радить.

63. [Втім], швидше треба думати, що демони ні в чому не мають потреби і нічого не просять, але їм приємно, коли дотримуються благочестя по відношенню до них. З Богом же не слід розлучатися ніде і ніяк, ні вдень, ні вночі, ні в суспільстві, ні наодинці, ні в промові, ні в будь-якій справі без винятку; у всіх цих [випадках] і поза ними душа хай буде спрямована до Бога.

Оскільки це відбувається таким чином, немає нічого страшного в тому, щоб привернути до себе й інших [демонів], що розпоряджаються тут. Та й із середовища людей – володарів і царів? Адже і вони удостоїлися тут влади не без демонічної сили".

Orig. Contr. Cels. VIII, 66–69[407]. "66. Звичайно, якби хто-небудь наказав кому-небудь, хто вшановує Бога, ганьбити Бога або здійснити що-небудь інше ганебне, то цьому ні в якому випадку не слід підкорятися, але треба швидше перенести всі тортури і піддатися будь-якій смерті замість того, щоб не лише виголосити, але і помислити нечестиве про Бога. Але якщо накажуть хвалити Геліоса[408] або старанно славословити в прекрасному пеані[409] Афіну, то ти проявиш [лише] більше благочестя до великого Бога, якщо ти оспіваєш і цих. Оскільки боговшанування, пронизуючи все, стає досконалішим.

67. І якщо тобі накажуть присягатися ім'ям царя серед людей, то і це не страшно. Йому доручено те, що на землі, і все, що ти отримуєш у житті, ти отримуєш від нього.

68. Треба ставитися з довірою до стародавнього мужа, який колись проголосив:

“Владар один, що йому хитромудрого Кроноса сином
Берло дано і закони…”[410].

Адже, якщо ти порушиш це правило, цар на законній підставі тебе покарає. Бо якщо всі чинитимуть [так], як ти, то не буде перешкод до того, щоб він залишився один, усіма покинутий, а все на землі дісталося найбільш беззаконним і найбільш диким варварам, і у людей не залишиться слави ні про твоє благочестя, ні про дійсну мудрість.

69. Адже ти, звичайно, не скажеш, що якби римляни, послухавшись тебе, знехтували встановленими у них законами щодо богів і людей і почали закликати твого всевишнього або кого хочеш, то він зійде з неба і битиметься за них, і жодної іншої сили не буде потрібно. Адже цей самий Бог, що обіцяв своїм прибічникам це і значно більше цього, [самі] бачите, наскільки допоміг тим[411] і вам: у тих замість того, щоб їм стати владиками всієї землі, не залишилося ні клаптика землі, ні вогнища, а з вас якщо хто ще блукає, ховаючись, то його розшукують, щоб покарати смертю”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 71–72[412]. “71. Справді нестерпно те, що ти говориш: якщо, мовляв, ті, що нині царюють у нас, піддадуться твоїм переконанням і загинуть, ти переконаєш тих, хто царюватиме потім, а згодом, якщо й ці загинуть, – інших і так далі одних за іншими, поки нарешті, коли всі переконані тобою загинуть, деяка навчена влада, заздалегідь передбачаючи, що станеться, поголовно винищить усіх вас, перш ніж загине сама.

72. [Вони розраховують навернути в свою віру всіх людей]. Якби було можливо, щоб Азія, Європа і Лівія, елліни і варвари, що безмежно розходяться між собою, ухвалили один закон! [Але це неможливо], і той, хто думає так, нічого не розуміє”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 73[413]. “73. Треба захищати царя всією силою, ділити з ним справедливо працю, воювати за нього, брати участь у його походах, коли це потрібно, і разом з ним командувати військом”.

Orig. Contr. Cels. VIII, 75–76[414]. “75. Треба брати участь в управлінні вітчизною, якщо й це треба робити заради блага законів і благочестя.

76. Я маю намір написати й інший твір, в якому навчу, як слід жити тим, хто хоче і може послухатись мене”.

Коментар

[1] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

Серед творів Античності, в яких повідомляється про християнство, книга Цельса "Істинне слово" займає виняткове місце. Цей прадавній великий твір, який містить розгорнуту критику християнського вчення, дійшов до нас у значній своїй частині і дозволяє нам судити про те, яким уявлялося християнство освіченому римлянинові кінця II ст. н.е.

У своєму творі Цельс намагався показати християн у смішному вигляді і спонукати владу до відповідних дій щодо них. Твір, звичайно, написаний не без саркастичної дотепності, проте не завжди вирізняється глибиною думки і не завжди виявляє істинне розуміння християнства. І все ж критику Цельса можна назвати фундаментальною, оскільки автор зібрав усі можливі контраргументи проти християн, які були посортовані і класифіковані.

Цельс намагається показати неспроможність християнства, опираючись на філософію, релігію, тогочасну науку, юриспруденцію і навіть ортодоксальний іудаїзм. Він зібрав практично всі чутки, які розповсюджувалися тоді про Христа і християн. Цельс висміює народження Христа без "законного" батька, твердження про його божественність, його розп'яття тощо. Проте, сам не розуміючи цього, Цельс більше прислужився християнству, ніж нашкодив йому. Постійно апелюючи до історичних фактів і оперуючи всіма чутками й поголосками, Цельс жодного разу не заявив, що Христа не існувало. Тому він висміював останнього як реальну історичну особу.

Книга Цельса як самостійний літературний твір не збереглася. Але християнський письменник III ст. Оріген в своїй апології "Проти Цельса" наводить у цитатах і в перифразах майже весь твір свого противника.

Оріген написав свою книгу на прохання і за дорученням свого багатого друга і мецената диякона Амвросія, який надав для цього в розпорядження автора стенографів, переписувачів, каліграфістів і фінансував роботу знаменитого апологета. Цим, мабуть, і пояснюється та всебічність, з якою Оріген написав свою апологію у восьми книгах.

У передмові, яку Оріген написав уже після того, як встиг викласти третину першої книги (*до I, 28*), він сам характеризує метод своєї роботи: "Після того, як я продиктував до того місця, де в Цельса наводиться звернення іудея до Ісуса, я вирішив помістити на початку цю передмову... Передмова повинна дати виправдання тій обставині, що спочатку ми відповідали Цельсу одним способом, а після початку – іншим. Спочатку ми мали намір намітити основне і дати до цього короткі зауваження для того, щоб потім одягнути все це в плоть і кров. Проте згодом сама робота допомогла нам задовольнитися для скорочення часу тим, що початок викладений у цій манері, а надалі викриваються звинувачення, висунуті проти нас Цельсом, по можливості з буквальною точністю"... І дійсно, починаючи з *I, 28*, Оріген крок за кроком слідує за Цельсом, лише зрідка забігаючи вперед або повертаючись назад.

Оріген багато разів підкреслює, що не залишає без відповіді жодного із звинувачень Цельса. По-перше, Амвросій вимагав, аби він відповідав і на ті аргументи Цельса, які самому Орігену здавалися не вартими уваги (*II, 20*); по-друге, апологет вважав за необхідне заради переконливості "не залишити без дослідження жодного з його висловів, особливо в тих випадках, коли його звинувачення могли б здатися декому з нас (християн – І. М.) або з іудеїв розумними" (*V, 1*); по-третє, він хотів показати, що він сповна об'єктивний і до-

рожить лише істиною (*III, 16*); нарешті, він боїться, аби його не запідозрили в замовчуванні чого-небудь, і тому готовий навіть повторюватися, оскільки повторюється Цельс (*II, 46*). Тому він обіцяє строго слідувати порядку викладу в Цельса, навіть якщо воно в останнього незв'язне і несистематичне (*I, 41*).

Це, звичайно, не означає, що Оріген дійсно нічого не пропустив з аргументації Цельса. Часом він обмежується трафаретним "і тому подібне" або зауваженням, що не варто зупинятися детально на всьому, що говорить Цельс (всі ці місця перераховані в Кейма; *Celsus' Wahres Wort. S. 183-184*). Зауваження Орігена, що Цельс часто цитує Піфагора, Платона і Емпедокла, свідчить про значні скорочення, зроблені Орігеном, оскільки у нього Цельс цитує Емпедокла лише один раз (*VIII, 53*). Нарешті, спростовувати книгу суперника слово за словом технічно навряд чи можливо і, в усякому разі, не потрібно. Тому не дивно, що зібрані разом цитати з Цельса подані у викладі з безліччю явних пропусків, часом вельми значних. А якщо до того ж взяти до уваги, що Оріген часто не цитує, а викладає Цельса своїми словами, то абсолютно очевидно, що відновити за Орігеном справжнього Цельса неможливо.

Але якщо повна реставрація Цельса неможлива навіть для людини, яка зуміла б проникнутися духом цього письменника, засвоїти його стиль, метод викладу і специфіку твору, того матеріалу, який зберіг нам Оріген, цілком достатньо, аби скласти для себе виразне уявлення про цю книгу. Поєднання всіх наведених цитат і перифраз Орігеном дає ніби книгу, в якій багато рядків стерто, місцями вирвані навіть цілі сторінки, відсутні вступ і завершальні сторінки. Це, звичайно, прикро, бо багато про що доводиться здогадуватися, багато про що жалкувати, але читати цю книгу можна саме як книгу, а не як розрізнені фрагменти.

Оріген писав свою апологію, за свідченням Евсевія (*Hist. Eccl. VI, 36*), в часи правління імператора Філіппа Араба, ймовірно в 248. Дату написання твору Цельса доводиться з багатьох міркувань відсунути на якийсь час назад. Оріген уже нічого не знає про автора "Істинного слова": очевидно, і він, і Амвросій, і ті особи, в середовищі яких ходила книга Цельса, не мали вже можливості за давністю часу знайти дані про особу Цельса. Дуже важливо, що Цельс, називаючи всіляких суперників Христа аж до Епіктета, не називає Аполонія Тіанського, який ніби напрошувався сам собою; звідси можна зробити висновок про те, що Цельс не знав не лише написаного Філостратом бл. 220 життєпису Аполлонія, але і попередника Філострата – Мерагена. Нарешті Цельс наводить деякі повідомлення про гностиків, які Орігену вже невідомі. Таким чином, цілком справедливим буде віднести книгу Цельса до II ст.

Про особу автора нічого невідомо було Орігену, який висловлює лише деякі припущення з цього приводу. Але, всупереч твердженню Орігена, Цельс не виступає ні як епікуреєць, ні як атеїст; він відкидає не релігію взагалі, а християнську релігію як релігію неосвічену, грубу, забобонну і антидержавну. Натомість він обстоював модернізований офіційний культ еллінських богів. Там, де він залишає полемічний тон і серйозно повчає читача, він проповідує платонівський ідеалізм у тій формі, в якій він був у вжитку в II ст. – в строкатій суміші з ученням стоїків, з містикою, ангелологією і раціоналістичним скепсисом. Знущаючись над християнським ученням про людину як про "центр всесвіту", Цельс, проте, не заперечує телеології і допускає, що світом керують різні демонічні сили. Матерію, "плоть" він вважає чимось низовинним, нечистим, хоча і в дусі стоїків – вічною.

Щоправда, Цельс часто аргументує, виходячи не зі своїх переконань, а з рівня розуміння, схильностей і настроїв своїх суперників. Він ніби стає на їх точ-

ку зору, аби показати неспроможність християнської догми навіть з її власних позицій. Але в своїй критиці християнства він ніколи не виходить з положень матеріалізму і атеїзму. Так, Цельс близько 100 разів цитує, згадує або має на увазі більше 20 античних авторів (Гомера, Гесіода, Ферекіда, Геракліта, Геродота, Емпедокла, Піфагора, Піндара, Евріпіда, Сократа, Платона, Анаксарха, "стоїків", Епіктета, невідомого комедіографа та ін.), проте ніде не згадує Епікура.

Він добре обізнаний з християнською і старозаповітною літературою, а його знайомство з літературою гностиків таке, що навіть Оріген інший раз потрапляв у безвихідь (*V, 62; VI, 27*). До критики християнства він приступає у всеозброєнні теоретичного і практичного знання християнства, його витоків, його вчення, сект.

Проте Цельс – не ворог християн; навпаки, не розуміючи історичної необхідності виникнення християнства як специфічного відображення суспільного буття, він сподівається "надоумити" їх, вони викликають у нього не гнів, а жалість; він звертається до них не як лютий викривач, а як гуманний просвітитель, через переконання і логічну аргументацію. Християни, за Цельсом, – неосвічені жертви корисливих (і теж неосвічених) обманщиків. Саме відсутність особистої зацікавленості робить книгу Цельса цінною як свідчення стороннього спостерігача, що добре вивчив свою тему.

Дуже важливі повідомлення Цельса про склад християнських общин, про значну роль гностицизму у виробленні християнської догми, про фабрикування Священного Писання, про містерії Мітри як прообраз у християнських містерій.

У своїй критиці християнства Цельс приділяє немало уваги його основоположнику. Він використовує всю наявну тоді інформацію про Ісуса – не лише прийняту в "головній церкві", але й таку, що зустрічалася з II ст в різних сектах і течіях християнства, а також у ворожих християнству колах. Як єврейські, так і греко-римські письменники діяли упереджено. Вони не заперечували історичне існування Ісуса, але давали своє тлумачення оповідям про нього. Те, що вони робили, це надзвичайно легко, і кожен по-своєму, показує, що тоді ще не було сформованої традиції щодо образу Ісуса.

Цельс аргументує переважно за Писанням. Виходячи з цього християнського матеріалу, він тлумачить біблійну оповідь про Христа раціоналістично, зводячи Ісуса до ролі простого смертного, і до того ж шарлатана. Він спростовує вчення про божественну місію Ісуса, про втілення, воскресіння, про пророче одкровення; він висміює біблійні перекази, розкриває історичні джерела християнства в еллінських і східних релігійно-філософських ученнях. Так само як людей, що обожнюють, він трактує і еллінських богів Діоніса, Геракла та інших. Цей прийом – раціоналістична аргументація, подекуди їдка і дотепна, застосовувалася всіма наступними критиками християнства, аж до Вольтера і французьких матеріалістів XVIII ст.

Водночас книга Цельса цікава і для характеристики філософського розвитку доби Імперії. Якщо Цельс справді належав до кола Лукіана, то він засвоїв від нього презирство до релігійного шарлатанства і фанатизму, але не зумів піднятися до лукіанівського скепсису. Еклектизм, поєднання раціоналізму з повагою до вітчизняних святинь і вітчизняного культу, філософська безпринципність – такі риси філософської фізіономії Цельса; він, по суті, належить до тих епігонів еллінської філософії, яких так злісно і їдко висміював Лукіан. І це не через те, що він був недостатньо освічений або нездатний зрозуміти, що його аргументи проти християн обертаються проти нього самого (це помітив і Оріген), – Цельс належав (судячи по імені і суспільному становищу) до римсь-

ких патриціїв, які втратили своє місце в житті, були приречені на те, щоб споглядати власну загибель. Вони тому шукали втішення в мріях про старовину і чіплялися з усієї сили за минуле, навіть за стародавню еллінську релігію. І якщо Цельс після ґрунтовної критики християнства закликає його адептів повернутися в лоно офіційної римської релігії, то тут проявляється ідеологія вмираючого класу, що втратив себе. Отже, в "реконструйованій" таким чином книзі Цельса можна виділити вступ, 4 розділи й висновки.

У вступі Цельс дає загальну характеристику християнства, наголошує, що християни складають протизаконну організацію, вчення їх – варварське і до того ж не оригінальне. Ісус творив чудеса за допомогою чаклунства. Християни сліпо вірять, не зважаючи на веління розуму. Іудаїзм, з якого виросло християнство, вирізняється нетерпимістю, прагненням відокремитися від усіх. Християнство – нове вчення, яке має послідовників лише серед невігласів.

[2] *Протизаконні* – з точки зору Цельса законними є ті релігійні об'єднання, які діють відкрито. Але для ранніх християн це було небезпечно.

[3] *Варварського* – іудейського, тобто не грецького. Варварами (βάρβαροι) греки вважали всі народи, які були не греко-римського походження в найширшому сенсі цього слова. Пор. вживання цього слова в Новому Заповіті: *Кол. 3, 11*.

[4] *Сократ* – великий грецький філософ-ідеаліст (бл. 469 – 399), який проповідував моральне самовдосконалення особистості шляхом самопізнання. Як прибічник олігархічного перевороту був звинувачений владою "у введенні в релігію нових божеств і розтлінні юнацтва": за вироком суду повинен був випити келих з отрутою. В античній літературі Сократ, як правило, зображується як мученик за ідею.

[5] *Філософію* – за неї Сократ і постраждав.

[6] *Вони* – етичні положення християнства.

[7] *Геракліт* – давньогрецький філософ (бл. 544 – 483), один з основоположників діалектики. Походив з Ефесу. Центральне місце в його філософії займає вчення про вічний рух і боротьбу. В давнину він, "оплакуючи все, засуджував незнання всього життя і всіх людей" (*Hippol. Refut. 4, 1*). Був відомий як меланхолік. Матеріаліст Демокріт, навпаки, "над усім сміявся, вважаючи все в людей гідним сміху" (пор.: *Sen. De ir., II, 10, 5*: "Геракліт кожного разу, коли виступав, плакав, усіх жалів… Демокріт, кажуть, навпаки, ніколи не з'являвся на людях без сміху"). Геракліт дотримувався ідеї Бога, який включав, за його вченням, усе буття. Але він рішуче відкидав антропоморфних богів, їх храми й зображення. Тому його можна розглядати як предтечу християнства. Збереглися фрагменти його творів. Пор.: *VII, 62* (*5 DK*).

[8] *Стінами* – пор.: *Fragm. phil. gr. ed. Mulach 1, 323 § 61*; у Климента Александрійського в "Напоумленні до греків" (*Λόγος προτρεπτικός; Ad Graec.*).

[9] Див.: *Her. I, 131* (*Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами / пер., передмова й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 61*). Геродота (бл. 484 – бл. 425) називають "батьком історії". Він народився в Галікарнасі. Багато мандрував по Європі, Азії, Африці. Його історична праця в 9 книгах присвячена опису греко-перських війн, охоплює період від 500 по 478 рік до н.е. Геродот вивчив багато історичних та інших джерел, але ставився до них некритично. Тому його праця має багато неправдоподібних повідомлень і навіть відверто казкових мотивів.

[10] *Імен* – ім'я часто в уявленні віруючих саме по собі володіє магічною силою. Тому ім'я Божества зберігається в таємниці. Зокрема, невимовним до сьогодні вважають іудеї ім'я Яхве. В магічних заклинаннях певного Божества зазвичай

застосовувалась серед інших і така формула: “Я знаю ім’я твоє”. Цельс, говорячи про демонів і заклинання, насамперед має на увазі християн-гностиків.

[11] *Ісус* – **Ісус Христос**. Заперечуючи Цельсу, Оріген наголошує, що християни приписують здатність виганяти злих духів не заклинанням, а виголошуванням імені Ісуса і читанням євангельських оповідей про нього.

[12] *З ними* – Бога.

[13] *Мітрагірти* – фіглярі (μητραγυρταις = μηναγυρταις). Так називалися жебракуючі жреці Кібели – Великої фрігійської богині, уособлення Матері-землі, яка в грецькій міфології вшановувалася як Мати Олімпійських богів (тотожна Реї, рим. – Опс) – *Зевса* (Юпітера), *Посейдона* (Нептуна), *Гестії* (Вести), *Деметри* (Церери), *Гери* (Юнони), – а також бога підземного світу Аїда (Орка). Через цих богів з нею були пов’язані й інші “олімпійці”: *Афродіта* (Венера) – богиня кохання і вроди, дочка Зевса й океаніди Діони; її чоловік *Гефест* (Вулкан) – син Зевса й Гери; *Арес* (Марс) – коханець Афродіти, син Зевса й Гери; *Гермес* (Меркурій) – син Зевса й Магії; *Афіна* (Мінерва) – дочка Зевса й Метіди; *Аполлон* (Феб) і *Артеміда* (Діана) – діти Зевса й Лето.

Кібела вшановувалася в більшій частині областей Малої Азії (навколо г. Іда, в Лідії, Віфінії, Галатії тощо). На її честь проводили містерії. Богиню супроводжували корібанти (жреці), курети (плем’я з Кріту), дактилі (демони з г. Іди). Її культ відрізнявся оргіастичними церемоніями: танцями, розгнузданою веселістю, навіть бузувірством (оскопленням), принесенням кривавих жертв у вигляді биків, баранів (taurobolia), всіляким фіглярством, що виконується особливими жрецями богині, — мітрагіртами. Останні блукали з переносним ковчегом по селах і містах, займаючись гаданням і знахарством і випрошуючи милостиню. Про них розповідає Лукіан у сатирі “De homine in asinum mutato”, а також Августин у творі “De civ. Dei” (*VII*).

[14] *Гадальники* – τερατοσκόποι, фокусники, спостерігачі за чудодійними, незвичайними явищами природи.

[15] *Мітра* – Μίθρας, в релігії стародавніх персів Бог, що означав перш за все ясний день і світлий ефір, а потім – сонце. Він нібито народився зі скелі. Сприймався як посередник між верховним Богом і землею, був керівником небесного воїнства, здолав міфічного бика. Згодом, в епоху еллінізму, Мітра набув рис Бога-спасителя. Служіння цьому Богові було поширене і на заході Римської імперії, особливо під час Доміціана і Траяна. Особливого поширення культ Мітри набув в Імперії в II ст. н.е. Містерії на честь Мітри відбувалися в підземному гроті. Їх учасники ставали жертвами, приймали своєрідне очищення кров’ю тощо. Шанувальники Мітри поділилися на 7 груп, підлеглих 7-ми планетам.

[16] *Сабазій* – Σαβαδίοις, фрігійське божество, схоже на Вакха. Служіння цьому божеству, як і Вакхові, супроводжувалося різними оргіями. Біля святилищ (“серапіонів”) Сабазія оселялися пустельники, які роками не виходили зі скиту. Культ Сабазія проник в Афіни, Смірну, Галікарнас, Південну Італію, Рим та інші місця. Свята й містерії на честь Сабазія дотепно описав Апулей.

[17] *Геката* – рим. Люціна; дочка титана Персея і Астерії, богиня Місяця. Пізніше – підземне божество, яке управляє тінями і володарює над злими і шкідливими демонами, викликає душі померлих з пекла і лякає людей примарами і привидами, які супроводжують Гекату разом з душами померлих, які не були поховані. Геката відігравала велику роль у чаклунстві. Її культ перейшов від греків до фракійців.

[18] Пор.: “Твоя віра спасла тебе!” (*Мт. 9, 22*). За словами Орігена, Цельс перекручує сенс вислову ап. Павла, (якого Цельс ніде не називає по імені), і не наводить власних його слів, які читаються так: “*Якщо кому з вас здається, що він*

мудрий в цім віці, нехай стане нерозумним, щоб бути премудрим. Якщо хто з вас думає бути мудрим в столітті сім, той будь безумним, аби бути мудрим. Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота" (***1 Кор. 3, 18–19***).

[19] Пор.: "Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота " (*І Кор. 3, 19*). Оріген, прирівнюючи християнську віру до юродства, вочевидь, мав на увазі розрізняти погляди іудеїв і язичників на християнську проповідь про розіпнутого Христа. Цей сокровенний пункт християнського догматизму дійсно був спокусою для іудеїв, які чекали пришестя славного Месії-царя, улаштовувача могутнього іудейського царства, а для язичників він уявлявся безумством за своєю незбагненністю з точки зору буденних переконань мирської мудрості.

[20] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : // Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[21] *Все знаю* – Цельс, вочевидь, натякає на своє близьке знайомство з віровченням християн і на своє бажання з'ясувати в них раціоналістичну підставу догматів християнства.

[22] Див.: *1 Кор. 3, 19.*

[23] *Єгиптяни, ассірійці, індійці, перси* – стародавні народи.

[24] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[25] *Одріси* – Odrysae, Οδρῦσαι, наймогутніший народ Фракії. Його головне місто – Орестія (тепер Адріанополь).

[26] *Самофракійці* – жителі невеликого острова Самофракія в Егейському морі, поблизу Фракії. Центр містеріального культу кабірів. Мабуть, із Фракії отримав поширення і культ Діоніса.

[27] *Елевсінці* – жителі міста Елевсіна в Аттиці, біля Елевсінської затоки. Місто знамените як центр містерій богині Деметри й Персефони. Відігравало велику роль у політичному житті Афінської держави.

[28] *Гіпербореї* – казковий народ, "святий і блаженний", за уявленням стародавніх, жив на півночі, за межами Борея. Життя цього народу, за переказами, є суцільним блаженством: він не знає ні ворожнечі, ні воєн, плоди в його країні швидко дозрівають, сонце один раз на рік сходить і заходить.

[29] *Галактофаги* – народ азійської Скіфії, що харчувався переважно молоком своїх коней, звідки і самоназва – γαλακτοφάγοι ("молокоїди"). Згадуються в "Іліаді" (*XIII, 6*), пізніше їх плутали із скіфами. За міфами, могли жити до 1 000 років.

[30] *Друїди* – так називалася в Галлії особлива корпорація людей, які виконували жрецькі обов'язки і мали на чолі особливого верховного жреця, що обирався на все життя.

[31] *Гети* – фракійське плем'я (тотожнє з дакійцями), що мешкало на обох берегах Істру (тепер Дунай).

[32] *Лін* – за найдавнішими оповідями грецької міфології, син Аполлона й Псамати (за іншою версією – Амфімара й Уранії). Лін – вродливий хлопець, кинутий матір'ю напризволяще і розтерзаний собаками. За пізнішими оповідями, він уявлявся співцем, укладачем жалібних похоронних пісень, музикантом, мудрецем і вченим мужем. Вчитель Орфея й Мусея. Навчав Геракла музиці. В александрійську епоху вважався навіть автором апокрифічних книг. Убитий Аполлоном (версія – Гераклом).

[33] *Мусей* – міфічний співець, провісник і жрець Аттіки. Його вважали то учнем Орфея, то його сином, то сином Ліна, то сином Евмолпа і Селени. Укладав релігійні піснеспіви.

[34] *Орфей* – міфічний герой-співець у фракійців. Як і Ліна, його спочатку вважали простим хлопцем гарної зовнішності, чудовим співцем і музикантом, потім жрецем, засновником містичної релігії орфіків. Учасник походу аргонавтів. Визволив з підземного царства Еврідіку, але втратив її. Розтерзаний вакханками. Міфи про Орфея протягом тривалого часу були досить поширеними у різних областях Греції, Південної Італії, Македонії, Малої Азії та ін. Збереглись численні орфічні гімни, богословські, есхатологічні та інші твори, а також написи, які свідчать про значне розповсюдження орфічних громад.

[35] *Ферекід* – напівбогослов, напівфілософ (бл. 600 – 530), син Бабія з острова Сірос, сучасник семи мудреців, учитель Піфагора. Писав твори з природознавства і релігійної філософії. Автор книги про природу богів, від якої дійшли деякі фрагменти.

[36] *Зороастр-перс* – Заратуштра, стародавній перський мудрець, реформатор давньоарійської релігії і засновник дуалістичного культу Ормузда і Арімана. Син Віштаспи. За пізнішими історичними даними – засновник астрономії і вищої магії. Його вважають автором багатьох астрологічних творів.

[37] *Піфагор* – грецький філософ (580/568 – 496/487), математик, астроном. Один із грецьких мудреців. Піфагора та його учнів вважали основоположниками замкнутих містичних громад (переважно в Південній Італії). Сам він заснував релігійно-філософську школу в Кротоні, що мала на меті морально-релігійе оновленння суспільства. Його життя і вчення оповиті низкою легенд. У центрі релігійно-філософського вчення піфагорійців – містика чисел, уявлення про тіло як в'язницю душі; звідси аскетизм і ряд харчових заборон. Закінчив своє життя під час боротьби з демократичною партією, яка вороже ставилася до його школи.

[38] *Мойсей* – вождь іудеїв, засновник іудаїзму (бл. 1250 до н.е.). За Біблією, де розповідається про його життя, вивів євреїв з Єгипту в Заіордання.

[39] *Девкаліон* – головний герой потопу в грецькій міфології. Син Прометея і Клісфени. Праведник. Разом зі своєю жінкою Піррою – єдині люди, які на ковчезі врятувалися від 9-денного потопу. Потім вони поновили рід людський.

[40] *Фаетон* – син Бога сонця Геліоса і Климени, дочки Океана. За міфологічними сказаннями греків, юнак Фаетон, бажаючи довести своє божественне походження, попросив у свого батька дозволу один день управляти сонячною колісницею, на якій він проїжджав по небу. Не утримавши коней, Фаетон збився зі шляху і запалив небо і землю, тому Зевс змушений був вразити його блискавкою, щоб врятувати світ. Тіло Фаетона впало в ріку Ерідан. Його сестри з туги перетворилися на тополі, а їхні сльози – на бурштин. Про Фаетона писали Евріпід і Овідій.

[41] *Ці події* – вищенаведені.

[42] Про обрізання у єгиптян згадують Геродот, Діодор Сицилійський, Іосиф Флавій, Філон, а з християнських письменників – Варнава, Афінагор, Климент Александрійський, Евсевій, Єпіфаній. Втім, про запозичення євреями обрізання у єгиптян Геродот (*Her. 1. II, p. 104*) говорив як про припущення. Немає нічого неймовірного в тому, що єгиптяни дійсно обрізувалися з деяких гігієнічних міркувань, проте не поєднували з обрізанням тих релігійних уявлень, які надавали особливого сенсу і призначення єврейському обрізанню. Цієї думки дотримується і Оріген у своїх подальших міркуваннях.

[43] *Адонай* – одне з імен Господа, широко вживане в книгах Старого Заповіту (напр., *Іс. 40, 10*). В іудеїв це ім'я було замінником Ієгови.

[44] *Саваоф* – Саваоф ("сили воїнства") – одне з імен Божих, що вживається головним чином у Старому Заповіті для позначення безмежної величі, сили і могу-

тності Бога Вседержителя. В Новому Заповіті зустрічається двічі (*Рим. 3, 29; Як. 5, 4*).

[45] *Індійців або ж у єгиптян* – стоїки сподівалися досягти визначення природи речей шляхом дослідження походження імен. Арістотель, навпаки, через дослідження природи речей прагнув пізнати значення і сенс імен. Епікур у даному разі знаходиться посередині. На його думку, речі дають тільки зовнішній привід для придумування їх назв. Платон думав, що боги створили мову перших людей і повідомили їм назви речей.

[46] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[47] *Ісус* – Христос.

[48] *Благорозумні* – маються на увазі морально-релігійні настрої як логічний висновок філософсько-наукових принципів.

[49] *Жінки-ткалі* – мова йде про діву **Марію**, матір Ісуса.

Тут розпочинається І *частина твору* Цельса, де він критикує християнство з точки зору іудаїзму. *Він виводить на сцену іудея* (І, 28 – ІІ, 79)*, від імені якого наголошується, що Ісус* – не месія; казки про непорочне зачаття, запозичені з еллінської міфології. Ісус не має рис Бога і не здійснив нічого божественного. Всі пророцтва про Ісуса не мають до нього ніякого відношення. Чудеса, які приписуються Ісусу, його смерть і воскресіння – безглузді, суперечливі казки, які можна без зусиль спростувати.

[50] *Чоловік* – тесля **Іосиф**, чоловік Марії.

[51] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[52] *Пантера* – ім'я, яке згадується і в Талмуді (Gemara), де Ісус названий Іошуа бен Пандіра (*Тос. Хул ІІ, 22–23, 24 – варіант у тракт. Аб. Зара 16б – 17а; Шабб. 104б, барайта*), тобто син Пандіри (Пантери). Фраза в дужках – варіант попередньої, взятої Орігеном, мабуть, з іншого місця книги Цельса. Ім'я Пантери пов'язане, мабуть, із якоюсь легендою, що вийшла з кіл, ворожих християнству. Оскільки матір Ісуса Талмуд знає як "повивальницю волосся жінок" (*Хагг. 4б*), це засвідчує, що легенда, за якою батьки Ісуса виявляються блудниками, є плодом фантазії іудеїв. У талмудичних текстах (*Санг. 107б – варіант у тракт. Сота 47а; барайта*) ідеться також і про перебування Ісуса в Александрії (Цельс теж писав про перебування Ісуса в Єгипті).

[53] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[54] *Чудеса* – див.: *Мт. 2, 2–9.*

[55] *Євангелія* – див.: *Мт. 1, 23.*

[56] *Сімдесят* – тобто 72 тлумачі, які в ІІІ–ІІ столітті до н.е. переклали в Єгипті для іудеїв-елліністів, що жили там, книги Старого Заповіту з єврейської мови на грецьку (Септуагінта). Дискутуючи з Цельсом, Оріген наполягає на непорочності Марії.

[57] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[58] *Даная* – в грецькій міфології дочка аргоського царя Акрісія, яка була ув'язнена батьком у мідній башті, під землею. Але там вона зачала від Зевса, що спустився до неї у вигляді золотого дощу, і народила героя Персея. Акрісій наказав посадити матір і дитину в скриню і кинути в море, але їх врятував рибалка Діктіс.

[59] *Меланіппа* – дочка Еллінового сина Еола. Зробилася від Посейдона, Бога моря, матір'ю близнят – Бога вітрів Еола і Бойота.

[60] *Авга* – дочка Алея, царя Тегейського, від Геракла народила сина Телефа. Разом з новонародженим кинута в ковчезі в море, але була врятована місійцями.
[61] *Антіопа* – дочка фиванського царя Ніктея, від Зевса народила близнят – Амфіона і Зета. Покинуті дідом напризволяще, вони були виховані пастухами.
[62] *Іоанна* – **Іоанна Хрестителя**.
[63] *Пророцтво* – див.: *Іс. 7, 14; Аг. 2,7; Міх. 5, 2*.
[64] Див.: *Мт. 2, 1–12*.
[65] *Ти* – Ісус.
[66] Голуба, який спустився з небес, що "розверзлися" (*Мт. 3, 16–17*).
[67] *Незнайомець* – злочинець, розіпятий, за Євангеліями, разом із Ісусом.
[68] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[69] ***Там само.***
[70] *Пророцтво* – тобто пророцтва Мойсейових книг.
[71] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[72] ***Там само.***
[73] Пор.: *Мт. 27, 39–44*; *Мк. 15, 29–32*; *Лк. 23, 35–39*.
[74] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[75] Очевидно, мається на увазі місце з Євангелія від Матвія (*5, 9, 45, 48*), де блаженні миротворці називаються синами Божими.
[76] Див.: *Рим. 8, 15*.
[77] *Халдеї* – за Євангеліями, маги. Взагалі – каста жреців у Вавілоні. В широкому розумінні – мешканці вавілонської країни між Євфратом і Тігром, можливо вийшли з Вірменії.
[78] *Тетрарх* – правитель четвертої частини провінції – титул менш значних і підвладних Риму царків і князів. Цельс піддає сумніву відображену в Євангеліях жорстокість Ірода.
[79] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[80] *Митарів і човнярів* – апостолів.
[81] *Грішних* – такими уявляв апостолів Цельс. Із числа 12 апостолів митарями були Матвій і Левій, човнярами – Яків та Іоанн, рибалками – Петро й Андрій.
[82] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[83] *Бігає* – скитається.
[84] *Двох ангелів* – очевидно, маються на увазі події, описані в Євангелії від Луки (*1, 26*) і від Матвія (*1, 20*).
[85] Hom. Il. V, 340 (див.: *Гомер. Іліада: пер. із старогрец. Борис Тен. – К.: Дніпро, 1978. – С. 95*).
[86] *Персей* – син Зевса і вже згадуваної Данаї. Герой аргоських переказів, який убив горгону Медузу, звільнив Андромеду тощо. В Аргосі на його честь відбувалися ігри.
[87] *Амфіарай* – божественний віщун, син Оїла й Гіпермнестри. Герой багатьох грецьких міфів, первісно – сам Божество.
[88] *Еак* – один з найвидатніших грецьких героїв. Син Зевса і Егіни, батько Теламона й Пелея. Його матір Зевс викрав, набравши вигляду орла. Цар мірмідонян. Його культ був поширений на Егіні. На честь Еака влаштовувалися гімнастичні змагання – "еакії".

[89] *Мінос* – міфічний цар Кріту, син Зевса й Європи.
[90] Див.: *Іоан. 2, 18*.
[91] *Форум* – місце народних зібрань, особливо для суду і торгівлі.
[92] *Обол* – дрібна римская монета, приблизно 4 радянських копійки (= $^1/_6$ драхми).
[93] *Видувати хворобу* – зцілювати хвороби за посередництва подихів. Подих як культовий засіб донині зберігся і як хрещення, де священик пропонує куму: "дунь і плюнь на нього" (диявола).
[94] Звинувачення християн у магії.
[95] Див.: *Мт. 26, 17–26*; *Мк. 14, 18–19*; *Лк. 22, 11–15*.
[96] *Пив з джерела Якова* – див.: *Іоан. 4, 6–7*.
[97] *Куштував рибу* – див.: *Іоан. 21, 13*.
[98] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[99] *Тією особою* – Ісусом.
[100] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[101] ***Там само.***
[102] ***Там само.***
[103] Пор.: *Мт. 16, 21; Іоан. 10, 17*.
[104] Пор.: *Мт. 26, 39, 42; Лк. 22, 42*.
[105] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[106] *Всіх заперечень* – це свідчення Цельса підтверджує засновану на аналізі думку ряду вчених про те, що Євангелія до їх канонізації піддавались численним переробкам.
[107] Мається на увазі Ісус Христос.
[108] Див.: *Eurip. Bacch. V, 492*. *Еврипід* – знаменитий грецький поет (народ. 480 до н.е.), який написав десятки трагедій.
[109] *Пенфей* – згідно з грецьким міфом фіванський цар Пенфей, син Ексіона й Кадмової дочки Агави, заборонив влаштовувати в Фівах свято на честь Діоніса-Вакха; щоб покарати його, Вакх навіяв вакханкам, учасницям вакхічних таїнств на г. Кітерон, прагнення розтерзати Пенфея, якого сприйняли як дикого звіра. Про це розповідається в трагедії Евріпіда "Вакханки".
[110] Див.: *Hom. Il. V, 340*; пор.: *Orig. Contra Cels. I, 69*.
[111] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[112] *Аїд* – Плутон (рим. Орк). У давньогрецькій міфології – підземне царство, місце перебування померлих і Бог підземного царства, брат Зевса. Вважався страшним Богом. Звідси – російське "ад".
[113] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[114] *Замолксіс* – фракієць-гет; спочатку раб, а потім вільновідпущений Піфагора, який повернувся на батьківщину, де як просвітитель Фракії проповідував своє філософське вчення. За пізнішою традицією, чудом зник із землі. Став богом гетів і фракійців.
[115] *Рампсініт* – міфічний цар Єгипту, син Протея. Спускався в підземне царство, а потім знову повернувся на землю (*Her. 2, 122*).
[116] *Орфей* – міфічний герой, співак. Син Еагра (варіант – Аполлона) і Калліопи. Спускався в Аїд, щоб повернути звідти свою померлу жінку Еврідіку. В Аїді

своїм співом він так зворушив царицю тіней Персефону, жінку Аїда, що йому разом із Еврідікою було дозволено повернутися назад на землю.

[117] *Протесілай* – син Іфікла і Астіохи, цар Філакський у Фессалії. Він першим із греків був убитий під Троєю Гектором і завдяки молитвам своєї молодої жінки Лаодамії, яка дуже кохала його, повернутий на одну ніч назад на землю. Як герой вшановувався в Херсонесі Фракійському, де було його святилище.

[118] *Геракл* – рим. Геркулес; найбільший народний грецький, (а потім і римський) герой. Син Зевса й Алкмеони, жінки Амфітріона. Здійснив 12 великих подвигів і низку менших. Зокрема, він приніс із підземного Цербера (пса, який охороняв вхід в Аїд), потім відпустив його.

[119] *Тесей* – національний герой і покровитель Аттіки, афінський цар (1234–1204). Син афінського царя Егея (1282–1234) і тройзенської царівни Етри. Вчинив численні подвиги (традиція приписує йому як конкуренту Геракла також вчинення 12 подвигів). Зокрема, разом із героєм Пейріфоєм він спускався в Аїд, щоб викрасти для нього жінку Аїда, за що й був покараний – прикований до скелі. Тільки згодом був звільнений Гераклом і повернутий на землю (*Plut. Thes.*).

[120] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[121] ***Там само.***

[122] Тобто воскресіння з мертвих.

[123] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[124] *Такою* – тобто з такими загальнолюдськими якостями, якими наділяє його Цельс в особі виведеного ним іудея.

[125] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

Надалі в частині *II свого твору* Цельс критикує християнство з точки зору філософії й історії. Християнство відкололось від іудаїзму і не перестає розколюватись на нові секти. Не пропагуючи, по суті, нічого нового, воно шукає адептів серед нижчих, неоосвічених прошарків населення. Проповідники християнства – обманщики. Вчення про втілення – нісенітниця. Воно суперечить ідеї благого і всемогутнього Бога, якому не личить втілюватися в нікчемну плоть і переносити катування і страту. Зрештою, чому Бог має сходити на землю й страждати заради людей, адже людина – не центр творіння. Біблія – зібрання запозичених з різних джерел безглуздих сказань.

[126] *Тінь осла, яка увійшла в прислів'я* – популярне в грецькій літературі прислів'я, за значенням близьке до вислову "виїденого яйця не варте". Засноване воно на анекдотичній суперечці про те, хто має ховатися від сонця в тіні осла, – його господарю, якому "належать" осел і тінь, чи наймачу.

[127] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[128] *Асклепій* – рим. Ескулап; грецький Бог лікарського мистецтва, син Аполлона і Короніди, дочки царя лапіфів Флегія. Мистецтву лікування навчився від кентавра Хірона. В II ст. н.е. культ Асклепія не тільки як цілителя, але і як спасителя, отримав поширення в Римі. Головне святилище Асклепія в Епідаврі збирало численних богомольців, які жадали зцілення: збереглося багато написів про чудесні зцілення в храмі й обітні приношення Асклепію. Храм Асклепія в Тріккі, в Фессалії, розкопаний у 1903; на о. Кос, біля берегів Малої Азії, також збереглися залишки храму Асклепія. Пергам, велике місто в

Мізії (Мала Азія), столиця однойменного царства, як видно з даних розкопок, теж мав багато еллінських святинь.

[129] *Арістей Проконнеський* – уродженець о. Проконнес у Пропонтиді (тепер Мармурове море). Чудотворець і автор поеми з казковим описом міфічного північного народу арімаспів. За деякими свідченнями, жив у IX ст. Чудесні дані про нього наведені у Геродота (*IV, 14–15*): через 7 років після смерті Арістей знову з'явився в Проконнесі; а через 240 років знову з'явився в Метапонті (в Італії).

[130] *Клазоменець* – Гермотім із Клазомени, міста іонян у Малій Азії. Міфи про нього не збереглися.

[131] *Клеомед* – за переказом, у 486 в кулачній боротьбі з необережності вбив свого суперника, за що був позбавлений вінка. У відчаї він (як біблійний Самсон) зруйнував колони, які утримували дах школи, що призвело до багатьох жертв. Боячись покарання, він утік до храму, де заховався в ящику. Коли ящик був зламаний, Клеомеда в ньому не виявилось. Дельфійський оракул пояснив, що Клеомед взятий живим на небо (пор.: *Orig. Contr. Cels. III, 33*).

[132] На думку Цельса, Ісус зовсім не той, про кого сповіщали пророки.

[133] Уявлення про те, що євреї – вихідці з Єгипту, було поширене серед стародавніх істориків, які намагалися таким чином раціоналістично витлумачити біблійну оповідь про вихід євреїв з Єгипту.

[134] Християн.

[135] Офіти і каїніти.

[136] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[137] ***Там само.***

[138] Пор.: Тертулліан "Про свідчення душі" (De testim. II) і Мінуцій Фелікс "Октавій" (V). Натяк на корібантів – свиту фрігійської Великої матері, богині Кібели. Їх оргіастична хода супроводжувалась оглушливим шумом, який піднімався, мабуть, як магічний засіб проти ворожих духів.

[139] Тобто до ознайомлення з поглядами єгиптян.

[140] ἀνδραποδώδεις – низи суспільства, парії, раби.

[141] Пор.: 1, 20.

[142] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[143] *Діоскури* – брати-близнята Кастор і Поллукс (рим. Полідевк), стародавні боги-спасителі. Зображувалися як сини Зевса від Леди.

[144] *Діоніс* – або Вакх (рим. Бахус), син Зевса і Семели, дочки Кадма. Бог вина і виноробства. На його честь відбувалися свята й численні вакхічні містерії.

[145] *Боги* – з утвердженням античного рабовласницького суспільства стародавні родові боги і боги природи набули в міфології людських рис. З іншого боку, раціоналістична філософія тлумачила богів "евгемеристично" (за іменем Евгемера, грецького філософа IV–III ст. до н.е.), як обожнених людей. Цей метод пояснення міфів донедавна мав прибічників на Заході. Зокрема, відомий англійський дослідник Дж. Фрезер схильний припускати, що навіть такі боги, як Осіріс та інші, могли бути історичними особами.

[146] *Тінь* – Цельс не припускає думки, навіть з погляду християн, щоб Ісус з'явився утіленим. Він припускає лише, що той з'являвся у вигляді примари. Оріген йому заперечує (kat' aletheian), наголошуючи, що Ісуса бачили по-справжньому.

[147] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[148] *Архілох* – Архілох із Пароса (бл. 700 до н.е.), давньогрецький поет, батько ямбічної поезії. За історичними свідченнями, відзначався надто дратівливим характером і, будучи нещасним у житті, постійно ворогував з людьми, які оточували його. Особливо він мав великий гнів на сімейство Лікамба. Останній обіцяв видати за поета свою молодшу дочку, Необулу, але зрадив своєму слову, і за це був злісно висміяний разом зі своїми дочками в ямбах поета. Із сорому Лікамб, мабуть, покінчив життя самогубством. Від творів Архілоха збереглися фрагменти.

[149] *Метапонтійці* – жителі Метапонту, заснованого греками в Південній Італії (при Тарентській затоці в Луканії) міста і порту. Згідно з повідомленням Геродота (IV, 14), Арістей помер у Кізіку. Але коли громадяни зібрались його поховати, його не виявилось, а громадянин, який прибув з іншого міста, запевняв, що бачив його там живим. Через 7 років після смерті Арістей з'явився в Проконнесі і там написав свою поему. Той же Геродот повідомляє (IV, 15), що Арістей з'явився в Метапонті і розпорядився поставити своє зображення поряд із жертовником на честь Аполлона. Дельфійський оракул підтвердив це розпорядження від імені Аполлона.

[150] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[151] *Абарід* – під таким ім'ям у стародавніх народних переказах відомий жрець Бога Аполлона з Гіпербореї (VI ст. до н.е.). В його біографію внесено багато різних легендарних і чудодійних оповідей. Дати життя Абаріда невідомі. Геродот наводить (IV, 16) переказ, за яким Абарід володів очищувальною стрілою Аполлона. В пізнішій міфології Абарід зображувався таким, що летить на стрілі.

[152] *Мопс* – син фессалійця Ампіка і німфи Флоріди, онук гомерівського пророка Тіресія і сам віщун. Учасник походу аргонавтів, калідонського полювання, битви з лапіфами. За одним із міфів, він поліг у Маллосі в єдиноборстві з іншим героєм, Амфілохом, сином Амфіарая, який також загинув у цій боротьбі. За іншим міфом, Мопс помер від укусу змії в Лівії. Його культ був поширений у Кілікії. Його оракул знаходився у фессалійському місті Мопсіон.

[153] *Трофоній* – стародавнє божество. Син Аполлона (варіант: Зевса), брат Агамеда, вихованець Деметри. Згодом у міфі набув людських рис. Його божественні атрибути перенесені на Зевса (Zeus Trophonios). Трофоній згідно з міфом жив у печері, де виголошував оракули. Оскільки Трофоній не помирав, його ім'я стало синонімом глибокої старості. За іншим міфом, поглинутий землею.

[154] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[155] *Антіной* – вродливий юнак, який був улюбленцем імператора Адріана (117–138). Коли Антіной потонув у Нілі, імператор спорудив храм на його честь і встановив його культ. Єгиптяни прийняли нового Бога без особливих заперечень.

[156] Єгиптяни.

[157] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[158] Пор.: *Orig. Contr. Cels. 1, 69.*

[159] *Він* – Ісус.

[160] τόν ἀπό τού τάφου – людини від гробу, тобто покладеної в гроб. Цельс вірить і погоджується з Писанням у тому випадку, коли в ньому говориться, що Ісус

помер і був похований. Коли ж у Писанні оповідається, що Ісус воскрес із мертвих, то Цельс убачає тут лише вигадку.

161 νήπιος – юнак, у даному випадку людина, що має юнацький розум, мало развинута в розумовому й моральному відношеннях.

162 Таке ж заперечення проти християн висуває Лукіан у творі “Смерть Перегріна” (*XII і наст.*); пор. у творі Мінуція Фелікса “Октавій” (VIII).

163 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

164 Маються на увазі проповідники християнства і взагалі християни.

165 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

166 ***Там само.***

167 ***Там само.***

168 Нехристияни.

169 Такі формули звернення до учасників елевсінських містерій богині Деметри.

170 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

171 ***Там само.***

172 Апостолів.

173 Оріген висловлюється так про християнських проповідників з точки зору язичницьких уявлень.

174 Ісус.

175 Ісус.

176 Християни.

177 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

178 ***Там само.***

179 *Це вчення* – християнське.

180 *Він* – Ісус.

181 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

182 ***Там само.***

183 Цельс порівнював діячів християн з тими особистостями, які під час містерій на честь Вакха “показують” різні страховиська й привидів.

184 З погляду ранніх християн, Бог є вогонь.

185 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

186 Цельс говорить ніби вустами гностиків, які через призму своїх дуалістичних принципів учили, що Христос, Спаситель світу, не міг прийняти істинну людську природу, а тільки примарне людське тіло (докетизм).

187 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

188 Бут. 2, 1–9.

189 *Алоади* – Ефіальт і От, сини Іфімедеї й Посейдона (варіант: Алоея, сина Посейдона). Сказання передає, що Алоади, які виростали щорічно на лікоть у ширину і на сажень у висоту, на дев’ятому році свого життя почали загрожувати самим богам Олімпу, намагаючись звалити Оссу на Олімп, а на Оссу Пеліон. Їх хитрування були перервані Аполлоном, який вразив їх своїми стрілами. В Аїді їх прикували до колони, їхні вуха вічно роздирав крик сови. Їх культ існував на о. Наксос. Мойсей не міг запозичити цю історію в Гомера, оскільки більш-менш твердо встановленою датою життя Гомера вважа-

ється час бл. 880 до н.е., а Мойсей жив бл. 1250 до н.е. Про синів Алоея, чи синів жінки Алоея і Посейдона, Гомер писав у "Одіссеї" (Od. XI, 305–320) так:

"Іфімедею ще бачив я там, Алоея дружину, –
Розповідала вона, що з самим Посейдоном зійшлася
Й двох народила синів, та були вони недовговічні, –
От богорівний та з ним Ефіальт, що далеку мав славу.
Найкрасивіші були і найвищі з усіх, що зростила
Щедра земля від часів Оріона славетного й досі.
Дев'ятилітні були вже обоє, завширшки по дев'ять
Ліктів вони, а на зріст дев'ять вони сажнів сягали.
Навіть безсмертним богам на Олімпі самому грозили
Заколот буйний вчинить і війну проти них розпочати.
Оссу збирались вони на Олімп навалить, а на Оссу
Пеліон лісошумливий, щоб так аж до неба дістатись.
Так би й зробили вони, якби встигли обоє змужніти
Та погубив їх син Зевса і пишноволосої Лети
Разом обох, коли й перший пушок попід скронями в них ще
Не розцвітав і волоссям ще їх підборіддя не квітли".

(*Гомер. Одіссея; пер. із старогрец., склав прим. та словник Борис Тен. – К.; Дніпро, 1968. – С. 194–195*).

190 Див.: *Бут. 19, 1–29.*

191 Пор.: *Мт. 27, 34; Пс. 68, 22.*

192 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

193 Цельс ототожнює християн з черв'яками через дріб'язковість їх міркувань.

194 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

195 ***Там само.***

196 Як улюблений Богом народ.

197 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

198 Авраамом.

199 ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

200 Тобто євреї.

201 "І створив Господь Бог людину з пороху земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею (εἰς ψυχὴν ζῶσαν)" (*Бут. 2, 7*). Правда, в Іова і Давида зазначено інакше: "Руки твої створили (за перекладом Біблії; в оригіналі: "влаштували" – І. М.) мене і вчинили мене" (*Іов. 10, 8*). Див. також Псалми.

202 Тут Цельс має на увазі біблійну оповідь: *Бут. 2–3.*

203 *Гесіод* – стародавній епічний грецький поет (бл. серед. VIII ст. – бл. 700 до н.е.). Перший європейський поет, про якого збереглися вірогідні свідчення. Народився в Беотії, в місті Аскрі, що біля підніжжя Гелікону. З його творів особливо чудові: 1) Εργα καί ἡμέραι (Opp. et dd.; "Труди і дні") – в значній частині передає економічні правила, що стосуються землеробства, мореплавства, домашнього господарства з додаванням сільського календаря (ἡμέραι); 2) θεογονία (Theog.; "Теогонія"), тобто сказання про походження богів, що є спробою систематизації різних грецьких сказань і міфів про богів, їх похо-

дження, генеалогію і про походження світу. Це – щось на зразок язичницької релігійної догматики. Приписувані йому інші твори насправді належать пізнішому часові.

[204] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[205] Бут. 2, 21–22.

[206] Адама.

[207] Згідно з Писанням ковчег мав такі розміри: 150×25×15 м (Бут. 6, 15).

[208] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[209] Бут. 21, 1–7.

[210] Бут. 4, 8.

[211] Бут. 25, 29–34; 27, 18–29. 35, 36. Насправді Яків вів себе підступно щодо Ісава.

[212] Бут. 28, 1–5.

[213] Бут. 27, 5–17.

[214] Бут. 30, 37–43.

[215] Пор.: *Бут. 13, 2; 30, 43; 32, 14, 15.*

[216] Пор.: *Бут. 28, 2.*

[217] Бут. 19, 30–38. *Фієст* – син Пелопа, царя Піси, і Гіпподамії, онук Тантала. Фієст звабив Аеропу, жінку свого брата, мікенського царя Атрея, і був за це вигнаний; згодом, після цілої низки пригод, Фієст убив брата Атрея, Аеропу та їх синів і захопив царство в Мікенах, де згодом правили Агамемнон і Менелай, сини Атрея. За одним із міфів Фієст убив синів Атрея, зварив їх і пригостив м'ясом гостей, які нічого підозрювали. За іншим міфом Фієст вступив у кровноспоріднений зв'язок із власною дочкою Пелопією, яка народила Егісфа, що згодом убив Атрея.

[218] Пор.: *Бут. 27, 41–45.*

[219] Бут. 34, 25–31.

[220] Бут. 37, 26–36.

[221] Пор.:. *Бут. 40, 1–19; 41, 1–36; 40–44.*

[222] Пор.: *Бут. 42–44.*

[223] Бут. 45, 1–4.

[224] Бут. 50, 4–14.

[225] *Гесем* – область в Нижньому Єгипті, в якій згідно з Біблією (*Бут. 45, 10; 46, 28–34; 47, 1–6; Вих. 1, 7*) фараон на прохання Іосифа поселив Якова з його синами й рідними і в якій євреї жили понад 200 років, до свого виходу з Єгипту в землю обітовану. Знаходилася між Червоним морем і Пелузійським рукавом Нілу (тепер провінція Ер-Шаркієх).

[226] *Єгипет* – див.: Вих. 12, 13.

[227] Тобто творам "священних" письменників.

[238] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[229] ***Там само.***

[230] Думка, що спільна всім тілесним істотам природа і єдина тілесна організація є основою для послідовно здійснюваних змін і походжень у житті світу фізичного.

[231] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[232] Див.: *Eurip. Phoeniss. V, 546; пор. вище: Orig. Contr. Cels. IV, 30.*

[233] Пор. у Лукреція (*Lucr. De rer. nat. V, 219* і наст.); навпаки, у Ціцерона (*Cic. De nat. deor. 2, 60*) доводиться царське становище людини в світі тварин.

[234] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[235] Пор.: *Plin. Nat. hist. XI, 30, 109; Plut. De sollert. anim. c. XI.*

[236] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[237] Пор. Філострат (*Philostr. Vit. Apol. IV, 3*), який розповідає про релігійного реформатора Аполлонія, ніби він одного разу під час проповіді розповів слухачам, куди й чому полетіла зграя горобців, які сиділи на площі. Після перевірки виявилося, що Аполлоній сказав правду, оскільки він розумів мову птахів і знав, про що вони між собою цвірінькають.

[238] Про релігійне почуття і "благочестя" у слонів говорив і Ціцерон (*Cic. De nat. deor. I, 35, 97; VII, 44*): "слони шанують богів, а люди сумніваються, чи є боги"! Про вірність клятвам у слонів особливо наполегливо говорить Пліній (*Plin. Mai. Nat. hist. VIII, 1, 1–3. 5, 13*), а також Плутарх (Plut. De sollert. anim., p. XVII) та ін. Погляди зазначених язичницьких учених і має на увазі Цельс.

[239] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[240] "Іліада" (II, 308–321); пор.: *Cic. De div. II, 30, 63, 64*. Цельс ставить птахів вище християн.

[241] ***Ориген. Против Цельса [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[242] Пор.: *Plin. Nat. hist. 1, 3.*

[243] *Фенікс* – чарівний казковий птах у Єгипті, про якого в давнину розповідали різні чудеса. Через кожні 500 років він прилітав з Аравії до Єгипту. Спалюваний сонцем, фенікс воскресав з попелу і відроджувався молодим.

[244] Пор.: Геродот (*Her. II. 73*); Пліній (*Plin. Nat. hist. X, 2, 3–5*); Помпоній Мела (*Mel., III, 8, 83. 84*); Таціт (*Tac. Ann. VI, 28*); Філострат (*Philostr. Vit. Apol. III, 49*). У патристичній літературі також наводиться легенда про фенікса як образне вираження ідеї воскресіння мертвих: пор. у Климента Римського (*Clem. Ad. Corinth. I, 25, 2*).

[245] У перекладі на російську: "прещениями".

[246] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[247] ***Там само.***

[248] ***Там само.***

[249] Деякі гностичні секти відкидали воскресіння тіла в плоті; про маркіонітів Іриней повідомляє (Ер. I, 21, 5), що за їх ученням тіло померлого залишається в цьому світі, а "до невидимого" сходить лише "внутрішня людина". Той же Іриней полемізує з гностиками, доводячи, що воскреснуть тільки ті тіла, які поховані в землі (V, 13). За Тертулліаном, "то було помилкою саддукеїв, сприйнятою частково Маркіоном, Валентином, Апеллесом та іншими, хто заперечував воскресіння тіла" (*Praxean. XXIII*).

[250] Геракліт, фр. 96 DK (*Фрагменты ранних греческих философов [Текст]. – Ч. 1 : От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / изд. подг. А. В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – С. 236*).

[251] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[252] ***Там само.***

[253] Іноді розташовується після V, 41.

[254] Her. II, 18 (див.: *Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами [Текст] / пер., передмова й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 106*).

[255] *Аммон* – головне божество єгипетського міста Фіви (Her. I. 46; II, 18, 32, 42, 55); потім загальноєгипетський Бог, що ототожнювався з геліопольським Ра; греки ототожнювали його із Зевсом, а римляни – з Юпітером. У святилищі Аммона в одному з оазисів Лівійської пустелі знаходилася статуя цього Бога, який давав оракули тим, хто запитував його. Зображувався у вигляді голови з баранячими рогами.

[255] *Елефантина* – стародавнє місто в Єгипті на одному з кількох островів з тією ж назвою. Тут проходив південний кордон Єгипту.

[257] *Мерое* – столиця Нубії (Ефіопії).

[258] Her. II, 29; III, 8 (див.: *Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами [Текст] / пер., передмова й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 110*).

Зевс, Діоніс, Уранія – імена грецьких божеств. Водночас цими іменами греки й римляни позначали аналогічних їм за функціями варварських богів з важкоозвучуваними іменами (для арабів Геродот [III, 7] наводить і туземні назви).

[259] *Осіріс* – стародавній Бог рослинності, брат і чоловік Ісіди. Вбитий Сетом, воскрешений Ісідою, яка народила сина Гора, що переміг Сета. Осіріс перетворився на Бога-спасителя.

[260] *Ісіда* – дочка Бога неба Нута і богині землі Геби. Культ єгипетської Ісіди в епоху Цельса вийшов далеко за межі Єгипту. Богиня претендувала на роль небесної володарки, а її містерії нагадували елевсінські містерії. Вона привертала увагу віруючих не тільки з єгиптян, але з I ст. н.е. стала шанованою і в Римі. Ісіда вишукано описана Апулеєм (Met., 11). Зображувалася у вигляді жінки з рогами й сонячним диском на голові.

[261] *Саїс* – місто в Нижньому Єгипті.

[262] *Навкратіс* – місто в Дельті Нілу.

[263] Давньосхідний Бог Серапіс у перші століття Римської імперії став синкретичним божеством, в якому злилися риси Зевса, Аїда, Асклепія. Інколи він ототожнювався з Осірісом. Тріада "Серапіс – Ісіда – Гарпократ" відповідала тріаді "Осіріс – Ісіда – Гор". Свято й містерії "Осіріса – Серапіса" описав Апулей.

[264] *Ном* – рання адміністративно-територіальна одиниця в Стародавньому Єгипті. Зберігалася і в пізніші часи.

[265] *Свинина* – харчові заборони, в основі яких були пережитки ще тотемістичної релігії, властиві всім народам Сходу.

[266] *Каллатії* – ім'я, яке, можливо, походить від санскритського прикметника "кала" ("чорний"), і вказує на приналежність до давнього темношкірого тубільного населення Індії, так званих дравідів.

[267] Her. III, 38 (див.: *Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами [Текст] / пер., передмова й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 187–188*).

[268] Вірш Піндара, ліричного поета VI–V ст. до н.е., співця родової аристократії, цитується також у Платона (*Gorg. 39, p. 484 B*).

[269] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступ : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[270] Вони вже чули – див. вище: *Orig. Contr. Cels. I, 19–21, V, 6*.

[271] Her. I, 131 (*див.: Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами [Текст] / пер., передмова й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 66*).

[272] *Зевсом* – ці слова нагадують одне місце з гат (пісень Авести), згідно з яким Ахурамазда "несе могутні небеса подібно одягу" (*пор.: В. В. Струве. Етюди. – С. 117*).

[273] *Колхи* – стародавнє населення Колхіди на Кавказькому узбережжі Понту Евксинського.

[274] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[275] *Ув'язнені під землею* – про покарання ангелів, ув'язнених під землею, повідомляється в Книзі Єноха (10).

[276] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[277] *Деміург* – "ремісник". У релігійно-філософському вченні Платона і гностиків – нижче Божество, яке створило світ матеріальний, недосконалий, нечистий, брудний. Таким чином, згідно з цією теорією всеблагий Бог причетний до зла, воно – справа рук його помічника. Проте деякі гностики припускали, що світ створений не деміургом, а нижчими ангелами; так учили, наприклад, гностики-карпократіани (*Iren. Adv. haer. I, 25, 1*).

[278] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[279] ***Там само.***

[280] *Син* – див.: *Iren. Adv. haer. I, 27, 6*: "Якийсь Кердон... учив, що Бог, якого проповідує Закон і пророки, не є Отець Господа нашого Ісуса Христа". Він же (*I, 7, 2*): "Деякі з них (валентініан – І. М.) говорять, що Деміург також створив Христа".

[281] Уявлення про ряд проміжних ланок між вищим абстрактним Богом і "нижчою" матерією панувало в ідеалістичній філософії і богослов'ї того часу; зокрема, розрізняли в людині ряд різних духовних сутностей, більш-менш близьких до Божества; дуже поширений був поділ людей на власників духу (ρνευμα) і тваринної душі (ψυχη); тільки перші, "пневматики" ("духовні" люди), здатні пізнати Бога; цей поділ зустрічається не лише у "єретиків"-гностиків (наприклад, валентініан: *Iren. Adv. haer. I, 7, 2*), але і в посланнях апостола Павла, де дано поділ на пневматиків (духовних), психіків (душевних) і соматиків (плотських) – див.: *1 Кор., 2, 13 – 3, 3*.

[282] *Сівілла* – міфічна мандрівна пророчиця (Варрон нараховував 10 сівілл, а інші – 12), під іменем якої були відомі книги оракулів, що користувалися великим авторитетом у Римі, де в особливо важливих випадках шукали в "сівіллиних книгах" вказівок. Євреї і християни задля пропаганди фабрикували (грецькою мовою) єврейські і християнські "сівілліни". Збереглось 14 книг цих оракулів. Найвідоміша – Кумська Сівілла.

[283] *Симоніани* – послідовники Симона Волхва. Про Симона див.: *Iren. Adv. haer. I, 23, 1–3.* Учнем Симона був Менандр, гностик I–II ст., глава течії менандріанів, виходець із селища Каппаретії в Самарії, який опирався на платонізм.

[284] *Єлена* – про Єлену див.: Iren. Adv. haer. I, 23, 1–3.

[285] *Марцелліна* – провісниця I ст. при Симонові Магу (див.: *Iren. Adv. haer. 1, 25*).

[286] *Карпократіани* – послідовники Карпократа – гностика II ст., що жив у Александрії. Про Карпократа (Цельс сплутав його з Гарпократом) див.: *Iren. Adv. haer. 1, 25.*

[287] *Саломея* – представниця гностицизму II ст., учениця Карпократіана.

[288] *Маріамна* – про послідовників Маріамни точних відомостей немає.

[289] *Марта* – про послідовників Марти точних відомостей немає.

[290] *Маркіоніти* – послідовники Маркіона, видатного представника гностицизму (серед. II ст.). Маркіон заснував у Римі особливу секту, відому під його іменем. Валентин, (який розвинув свою єретичну діяльність у Римі бл. 140 і заснував власну школу) і Лукіан (спочатку учень Маркіона, а потім представник власної школи) були послідовниками гностицизму – цієї єретичної системи, яка відома в історії християнства, між іншим, своїм вільним, суб'єктивно-раціоналістичним ставленням і використанням священних текстів Біблії. Вважаючи біблійного Бога Богом зла, він виводив Ісуса від другого, вищого Бога. Маркіон з цієї точки зору перередагував новозаповітні книги, усунувши все, що стосується Старого Заповіту. Тертулліан присвятив спростуванню Маркіона цілу книгу (див.: *Iren. Adv. haer. I, 27; 2; III, 4, 3*). Він писав про маркіонітів: "Nam et quotidie reformant, prout a nobis quotidie revincuntur" (*Adv. Marc. 4, 5*).

[291] *Кіркеї* – міфічна істота грецького епосу; Кірка (рим. – Цірцея) – чарівниця, дочка Геліоса й Перси, дочки колхідського царя Еета. За Гомером, перетворила супутників Одіссея в свиней.

[292] *Сирени* – лат. сірени; міфічні істоти грецького епосу. Своїм чарівним співом заманювали необережних мандрівників на небезпечні рифи, де розривали й поїдали їх.

[293] *Свиняча голова* – своєрідні незрозумілі лайливі вислови в дусі туманного містичного богослов'я гностиків.

[294] Див.: *Гал. 6, 14.*

[295] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Електронний ресурс] / Режим доступу : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

Далі починається частина III твору Цельса, в якій мова йде про те, що християнське непротивлення запозичене в Платона, вчення про Царство Боже – спотворене вчення платоніків, мітраїстів і перських магів. Учення про диявола обумовлене неправильно сприйнятими думками Геракліта про боротьбу як принцип Всесвіту. Космогонія християн повна суперечностей; пророцтва про Ісуса – фальсифікація; вчення про воскресіння мертвих – протиприродне, суперечить ідеї Бога і є спотвореним тлумаченням думок Платона.

[296] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Електронний ресурс] / Режим доступу: // Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[297] Цельс викладає тут ідеї VII листа (Ер.) Платона до друзів і родичів Діона, зятя сіракузького тирана Діонісія, де, окрім оповіді про свої подорожі на Сицилію, Платон розкриває свою гносеологію.

[298] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[299] У своїх діалогах Платон застосовує так званий сократівський метод викладення: шляхом ряду запитань одие співбесідник "підводить" іншого до визнання певного положення.

[300] Див.: *1 Кор. 3, 19.*

[301] Цей фр. 78 DK з Геракліта відомий лише за цією цитатою (див.: *Фрагменты ранних греческих философов [Текст]. – Ч. 1 : От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / изд. подг. А. В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – С. 241*).

[302] Цей фр. 79 DK з Геракліта теж відомий лише за цією цитатою (див.: *Фрагменты ранних греческих философов [Текст] / подг. А. В. Лебедев. – Ч. 1 : от эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – М. : Наука, 1989. – С. 242*).

[303] Plat. Apol. 20 D (див.: *Платон. Діалоги [Текст] : пер. з давньогрец. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 25*).

[304] Plat. Leg. IV, 715 sq (див.: *Платон. Сочинения [Текст] : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – Т. 3. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1972. – С. 189*).

[305] Див.: *Мк. 10, 26.*

[306] Plat. Leg. V, 742 E (див.: *Платон. Сочинения [Текст] : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – Т. 3. – Ч. 2:– М. : Мысль, 1972. – С. 217*).

[307] Plat. Ep. II, 312 E – 313 A (див.: *Платон. Сочинения [Текст] : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – Т. 3. – Ч. 2 – М. : Мысль, 1972. – С. 511*).

[308] Plat. Phaedr. 247 C (див.: *Платон. Діалоги [Текст] : пер. з давньогрец. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 262*).

[309] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[310] Plat. Phaedr. 248 C–E (див.: *Платон. Діалоги [Текст] : пер. з давньогрец. – Х.: Фоліо, 2008. – С. 262); Tim. 41 D (див.: Платон. Сочинения [Текст]: в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – Т. 3. – Ч. 1 – М. : Мысль, 1971*).

[311] Планети названі іменами грецьких богів. Отже, Цельс називає планети в такому порядку: Кронос (Сатурн), Афродіта (Венера), Зевс (Юпітер), Гермес (Меркурій), Арес (Марс), Селена (Луна, Місяць), Геліос (Соль, Сонце).

[312] *Луна* – мається на увазі Селена, богиня Місяця.

[313] У греків порядок розташування “планет” був таким: Меркурій, Венера, Марс, Юпітер, Сатурн, Місяць, Сонце.

[314] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[315] *Архонт* – “властитель”, посадова особа в Афінах; в гностичній містиці архонти – проміжні демонічні сили. Цельс викладає тут і далі переважно вчення офітів (наасеян). Оріген відхрещується від цього, кажучи, що не можна звинувачувати Платона за безбожжя Епікура (*VI, 26*).

[316] *Onos* – по-грецьки “осел”. Оріген підтверджує існування у офітів цих 7 архонтів, яких він називає такими іменами: Михаїл, Сурріл, Рафаїл, Гавриїл, Тавтабоот (Thauthaboot), Ератаот, Тафабаот чи Оноїл (VI, 30).

[317] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступу : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[318] ***Там само.***

[319] Знання таємного імені демона дає, на думку магів, особливу владу над ним; як таємні імена маги охоче застосовували химерні єврейські й єгипетські словосполучення (пор.: Iren. Adv. haer. I, 14, 2).

[320] Her. IV, 59. До переліку слід додати Зевса (Папая), Гею (Апі), Геракла і Ареса, скіфські аналоги яких Геродот не наводить.

[321] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[322] Ісусові.

[323] Fr. 80 DK у Геракліта (*Фрагменты ранних греческих философов [Текст]. – Ч. 1 : От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / подг. А. В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – С. 201*).

[324] *Оген* – Океан.

[325] *Титани* – у грецькій міфології – стародавні боги (Кронос, Рея, Япет, Океан, Тефія, Гіперіон, Тейя, Крій, Еврібія, Астрей, Паллант, Перс, Кей, Феба, Лета, Астерія, Атлант, Прометей, Епіметей, Фіеміда та ін.), діти Урана (неба) і Геї (землі), яких владика нового покоління богів Зес підкорив і скинув у Тартар.

[326] *Гіганти* – 24 сини Геї, які, згідно з грецькою міфологією, вели боротьбу з олімпійськими богами, але були переможені.

[327] *Тіфон* – грецька назва єгипетського Бога темряви Сета, який веде, згідно з єгипетською міфологією, постійну боротьбу зі своїм братом, Богом світла Осірісом.

[328] Pherec. Theol. II, 112, 20K (див.: *Фрагменты ранних греческих философов [Текст]. – Ч. 1 : От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / подг. А. В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – С. 88*).

[329] Hom. Il. I, 590–591 (див.: *Гомер. Іліада [Текст] : пер. із старогрец. Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – С. 38*).

[330] Hom. Il. XV, 18–24 (див.: *Гомер. Іліада [Текст] : пер. із старогрец. Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – С. 249*).

[331] Під час свята Панафіней на честь покровительки Афін олімпійської богині Афіни (рим. – Мінерва) до її статуї підносили вовняне одіяння давнього покрою (пеплос), на якому зображували сцени боротьби з гігантами.

[332] Pherec. Theol. II, 111, 49K (див.: *Фрагменты ранних греческих философов [Текст]. – Ч. 1 : От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / изд. подг. А. В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – С. 88*).

[333] Plat. Tim. 30 B, 40 Д–41 Д (див.: *Платон. Сочинения [Текст] : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – Т. 3. – Ч. 1. – М. : Мысль, 1971*). В тому ж дусі висловлювався Філон (*De opif. mund., 24*).

[334] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[335] *Беллерофонт* – син Тірінфського царя Главка, онука Сізіфа. За міфом про Беллерофонта у Гомера (*Il. VI, 155 наст.*), Антея, кохання якої Беллерофонт відкинув, підмовила свого чоловіка тірінфського царя Прета згубити Беллерофонта.

[336] *Пегас* – чудесний крилатий кінь, на якому Беллерофонт здійснив подвиг – переміг чудовище Химеру, а також учинив інші подвиги. Цельс тут натякає, мабуть, на комедію, що не дійшла до нас, у якій показаний невіглас, що сплутує всі відомі міфи.

[337] Бут. 1, 2.
[338] У даному випадку Цельс полемізує не тільки з Книгами Буття, але й ученнями гностичних сект, які вважали, що світ створений не верховним Богом, а Деміургом.
[339] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[340] Бут. 2, 1–3.
[341] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[342] ***Там само.***
[343] ***Там само.***
[344] Перепел вважався сварливим птахом (*Aristot. Hist. an. IX, 8*).
[345] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[346] Про духа, який, за вченням стоїків, проникає всю матерію (див.: *Cic. De nat. deor. 14*).
[347] Цельс, мабуть, іронізує над біблійним “і дихання життя вдихнув у ніздрі її (людини – І. М.)” (*Бут. 2, 7*).
[348] Ця комедія і її автор невідомі.
[349] *Гермес* – Бог ремесла й торгівлі (рим. – Меркурій).
[350] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[351] ***Там само.***
[352] *Піфія* – жриця, яка віщувала в центральному святилищі Аполлона в Дельфах.
[353] *Додоніди* – служителі храму Зевса в Додоні (Епір), який був другим знаменитим святилищем, де давали оракули тим, хто запитував.
[354] *Кларій* – оракул Аполлона поблизу міста Колофон (Мала Азія).
[355] *Бранхіди* – аристократичний рід, який починався від міфічного провидця Бранха. Його представники відали храмом Аполлона в Дідімі, поблизу Мілета, де давали оракули.
[356] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[357] ***Там само.***
[358] ***Там само.***
[359] *Птахи небесні* – див.: Мт. 6, 25–26.
[360] Мт. 6, 28–29.
[361] Мт. 5, 39.
[362] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***
[363] Hom. Od. IV, 563–565 (див.: *Гомер. Одіссея [Текст] : пер. із старогрец., склав примітки та словник Борис Тен. – К. : Дніпро, 86–87*).
[364] Крайніми рубежами античної ойкумени (населеної землі) вважалися в епоху Платона Геркулесові стовпи (тепер Гібралтар) на Заході і Фасіс (тепер Поті на р. Ріоні в Грузії) на Сході.

[365] Plat. Phaed. 109 B (див.: *Платон. Діалоги [Текст] : пер. з давньогрец. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 225*).

[366] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[367] Plat. Phaed. 109 E – 110 A (див.: *Платон. Діалоги [Текст] : пер. з давньогрец. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 226*).

[368] 2 Кор. 5, 4.

[369] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[370] Plat. Tim. **28 C** (див.: *Платон. Сочинения [Текст] : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – Т. 3. – Ч. – М. : Мысль, 1971*).

[371] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[372] ***Там само.***

[373] *Анаксарх* – грецький філософ, послідовник Демокріта, був у свиті Александра Македонського. Легенда про його страту за наказом царя Нікокреона і про виявлену філософом стійкість часто наводиться в стародавній літературі як гідний для наслідування взірець.

[374] *Епіктет* – філософ-стоїк (бл. 60–140), промови якого записані Арріаном. Епіктет був рабом; господар відпустив його на волю, коли він виявив здібності філософа.

[375] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[376] Див.: Лк. 6, 29; пор.: *Мт. 5, 39.*

[377] Plat. Crit. 40 CDE (див.: *Платон. Діалоги [Текст] : пер. з давньогрец. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 60–61*).

[378] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

Тут починається IV частина твору Цельса, в якій мова йде про те, що необхідно ставитися з повагою до офіційного культу. Вшанування державних богів чи демонів цілком узгоджується з християнством.

[379] **Китайці.**

[380] Her. I, 131 (див.: Геродот. *Геродота турійця з Галікарнаса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами [Текст] / пер., передмова й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 66*).

[381] Див.: фрагмент Геракліта (5 DK), де він засуджує тих, хто поклоняється демонам: "І статуям ось цим вони поклоняються, ніби хто говорив з будинками, ні про богів не маючи уявлення, ні про героїв" (*Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики [Текст] / подг. А. В. Лебедев. – Ч. 1. – М. : Наука, 1989. – С. 40*).

[382] Бут. 1, 26.

[383] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[384] *Мт. 6, 24.*

[385] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[386] ***Там само.***

[387] ***Там само.***

[388] Твір, який, мабуть, належав офітам і до нас не дійшов.

[389] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[390] ***Там само.***

[391] Тобто їсти м'ясо від жертовних тварин – "ідоложертвенного".

[392] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[393] ***Там само.***

[394] ***Там само.***

[395] ***Там само.***

[396] ***Там само.***

[397] Стародавнє прислів'я, яке приблизно означало: Бог правду бачить, але не скоро скаже.

[398] Hom. Il. II., XX, 308 (див.: *Гомер. Іліада [Текст : пер. із старогрец. Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – С. 339*).

[399] Язичницькі боги.

[400] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[401] ***Там само.***

[402] ***Там само.***

[403] ***Там само.***

[404] ***Там само.***

[405] ***Там само.***

[406] ***Там само.***

[407] ***Там само.***

[408] *Геліос* – сонце і Бог сонця (рим. – Соль). Син Гіперіона й Тейї. Брат Селени та Еос. Його культ був поширений у Корінфі, Аргосі, Еліді, де знаходилися храми Геліоса.

[409] *Пеан* – культовий піснеспів (спочатку на честь Аполлона), де хор виступав після заспівувача з вигукам: "іе paian"; пеан супроводжувався магічним танком.

[410] Hom. Il. II., 205–206 (див.: *Гомер. Іліада [Текст : пер. із старогрец. Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – С. 47*).

[411] Євреям.

[412] ***Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/***

[413] ***Там само.***

Тут ідуть висновки до твору Цельса, в яких зазначається, що християни повинні знайти як-небудь спільну мову з представниками еллінізму і нарівні з іншими громадянами брати участь у державному житті.

[414] *Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου Ἀληθῆ λόγον Ὠριγένους τόμοι η΄ [Электронный ресурс] / Режим доступа : Библиотека Руслана Хазарзара // http. khazarzar. Skeptic.net/books/*

Теми рефератів

1. Проблема походження релігії.
2. Специфіка релігійного відображення дійсності.
3. Релігієзнавство і теологія.
4. Релігія і мистецтво.
5. Релігія як культурно-історичний феномен.
6. Правові проблеми становища релігії і церкви в сучасному українському суспільстві.
7. Пережитки анімізму та фетишизму у сучасній духовній культурі.
8. Магія у нашому житті.
9. Заупокійний культ у Давньому Єгипті.
10. Східні вірування в умираючих і воскресаючих богів.
11. Давньогрецька міфологія.
12. Пантеон богів у стародавніх римлян.
13. Дохристиянські вірування давніх українців.
14. Іудаїзм, його роль в історії й культурі єврейського народу.
15. Вплив іудаїзму на становлення християнства.
16. Обряди та свята в іудаїзмі.
17. Соціально-історичні умови походження християнства
18. Ідейно-теоретичні передумови виникнення християнства.
19. Ранньохристиянські общини: структура і світогляд.
20. Апологетика, її проблематика й течії.
21. Східні джерела історії Христа.
22. Історичне підґрунтя новозаповітних оповідей.
23. Проблема історичності Христа.
24. Ранньохристиянські єресі.
25. Склад Біблії. Значення знахідки кумранських рукописів.
26. Біблійні оповіді в образотворчому мистецтві, літературі, музиці.
27. Біблійна археологія та її відкриття.
28. Крилаті біблійні вислови та притчі Нового Заповіту.
29. Історія перекладу Біблії.
30. Історія перекладу Біблії в Україні.
31. Двоєвір'я в Римській імперії.
32. Християнська ікона: іконографія та стилістика.
33. Релігія і містицизм.
34. Містика і наука в історії духовної культури.
35. Магія і містика в історії християнства.
36. Містичні мотиви в античній художній літературі.
37. Античні автори про сутність християнського вчення.

38. Гностицизм і раннє християнство.
39. Гоніння на християн у перші століття існування церкви.
40. Організація й структура ранньохристиянських громад.
41. Отці церкви східні.
42. Отці церкви західні.
43. Правові аспекти ставлення римської влади до раннього християнства.
44. Особливості політеїзму й монотеїзму в світоглядному розумінні.
45. Відмінності християнського і язичницького світобачення.
46. Стоїцизм і раннє християнство.
47. Марк Аврелій і християнство.
48. Платонізм і християнство.
49. Піфагореїзм і християнство.
50. Скептицизм і християнство.
51. Епікуреїзм про раннє християнство.
52. Іосиф Флавій і християнська традиція.
53. Проблема історичності новозаповітних персонажів.
54. Апостольська традиція й апостольські конституції.
55. Становлення християнського культу.
56. Апокрифічні тексти в ранньому християнстві.
57. Елліністична культура і християнство.
58. Раннє християнство і влада.
59. Еволюція раннього християнства.
60. Перетворення християнства на офіційну релігію в Римській імперії.

Список літератури

Джерела

1. Августин Блаженный. О граде Божьем [Текст] / Блаженный Августин. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – С. 1296 с.
2. Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл. ; пер. с латин. ; под. общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бестер. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2007. – Книги I–X. – 448 с.
3. Авл Геллий. Аттические ночи [Текст] / Геллий Авл. ; пер. с латин. ; под. общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бестер. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – Книги XI–XXII. – 448 с.
4. Амусин, И. Д. Тексты Кумрана [Текст] / И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1971. – 391 с.
5. Античная география. Книга для чтения [Текст] / сост. М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – 374 с.
6. Античная драма [Текст] / сост. и вступит. ст. С. Апта. – М. : Худож. лит., 1970. – 766 с.
7. Античная лирика [Текст] / пер. с древнегреч. и лат. ; вступ. ст. С. Шервинского ; сост. и примеч. С. Апта и Ю. М. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – 623 с.
8. Аппиан Александрийский. Римская история [Текст] / Александрийский Аппиан. ; пер. с греч. – М. : АСТ, Ладомир, 2002. – 878 с.
9. Апулей. Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии [Текст] : Метаморфозы в 11 кн. ; Флориды / Апулей ; пер. М. А. Кузмина, С. П. Маркиша. – М. : Наука, 1990. – 435 с.
10. Беседы Эпиктета [Текст] // Вестн. древн. истории. – 1975. – № 3. – С. 221–232.
11. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками [Текст]. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
12. Веллей Патеркул. Римская история [Текст] / Патеркул Веллей : Немировский А. И., Дашкова М. Ф. “Римская история” Веллея Патеркула. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 211 с.
13. Властелины Рима [Текст] : Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. Н. Кондратьева ; под ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – 384 с.
14. Геродиан. История императорской власти после Марка [Текст] / Геродиан ; под ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 1995. – 280 с.

15. Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса “Історій” книг дев’ять, що їх називають музами [Текст] / Геродот ; пер., передмова і примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – 655 с.
16. Гомер. Іліада [Текст] / Гомер ; пер. із старогрец. Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – 431 с.
17. Гомер. Одіссея [Текст] / Гомер ; пер. із старогрец., прим. та словник Борис Тен. – К. : Дніпро, 1968. – 452 с.
18. Греческие и римские авторы о евреях и иудаизме [Текст] / науч. и лит. ред Н. В. Брагинская. – М. : Иерусалим : Гешарим, 1997. – Т. 1 : От Геродота до Плутарха. – 632 с.
19. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека [Текст] / Сицилийский Диодор. – М. : Лабиринт, 2000. – Кн. 4–7 : Греческая мифология. – 224 с.
20. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека [Текст] / Сицилийский Диодор. – СПб. : Директмодиа Паблишинг, 2008. – 755 с.
21. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Отрывки об Индии [Текст] / Дион Кассий Кокцейян // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции. Индия, Китай, Юго-Восточная Азия ; пер. Г. А. Тароняна . – М. : Ладомир, 2007. – С. 257–258.
22. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Отрывки [Текст] / Дион Кассий Кокцейян // Федорова И. В. Императорский Рим в лицах. – Смоленск : Инга, 1995.
23. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. [Текст] : Книга XLIII ; главы 28–42 / Дион Кассий Кокцейян // Циркин Ю. Б. Античные и раннесредневековые источники по истории Испании. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 36–42.
24. Дион Кассий Коккейан. Римская история [Текст] : Книга LII / Дион Кассий Кокцейян ; пер. К. В. Маркова и А. В. Махлаюка // Вестн. древн. истории. – 2008. – № 2.
25. Дион Кассий Коккейан. Римская история. Книга LII [Текст] / Дион Кассий Кокцейян ; пер. К. В. Маркова и А. В. Махлаюка // Вестн. древн. истории. – 2008. – № 3.
26. Дион Кассий Кокцейян О германцах [Текст] / Дион Кассий Кокцейян // Древние германцы : сб. документов. – М., 1937. – С. 146–168.
27. Дионисий Александрийский (Периегет). Описание Ойкумены [Текст] / Александрийский Дионисий // Вестн. древн. истории. – 2005. – № 4. – С. 214–231.
28. Дионисий Александрийский (Периегет). Описание Ойкумены [Текст] / Александрийский Дионисий // Вестн. древн. истории. 2006. – № 1. – С. 234–245.
29. Дионисий Александрийский (Периегет). Описание Ойкумены [Текст] / Александрийский Дионисий // Вестн. древн. истории. – № 2. – С. 234–251.
30. Евсевий Памфил. Церковная история [Текст] / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – 446 с.

31. Евсевий Памфил. Книга о палестинских мучениках. О жизни блаженного царя Константина Великого [Текст] : Слово Константина, царя, написанное к обществу святых ; Слово царя Константина по случаю 30-летия его царствования / Памфил Евсевий // Сочинения : в 4 кн. – Изд. 2-е. – СПб. : Тип. Е. Фишера, 1850. – Т. 2. – 442, XXVI с.
32. Ельницкий, Л. А. Кесарийская надпись Понтия Пилата и ее историческое значение [Текст] / Л. А. Ельницкий // Вестн. древн. истории. – 1965. – № 3. – С. 143.
33. Епифаний Кипрский. Творения [Текст] / Кипрский Епифаний : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1863. – Ч. I. – 384 с.
34. Епифаний Кипрский. Творения [Текст] / Кипрский Епифаний : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1864. – Ч. 2. – 460 с.
35. Епифаний Кипрский. Творения [Текст] / Кипрский Епифаний : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1872. – Ч. 3. – 304 с.
36. Епифаний Кипрский. Творения [Текст] / Кипрский Епифаний : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1880. – Ч. 4. – 364 с.
37. Епифаний Кипрский. Творения [Текст] / Кипрский Епифаний : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1882. – Ч. 5. – 408 с.
38. Епифаний Кипрский. Творения [Текст] / Кипрский Епифаний : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1883. – Ч. 6. – 291 с.
39. Иероним Стридонский. Книга о знаменитых мужах [Текст] / Стридонтский Иероним ; пер. и комм. М. Ф. Высокого. – М. : Росспэн, 2007. – 373 с.
40. Иисус Христос в документах истории [Электронный ресурс] / сост., ст. и комм. Б. Г. Деревенского. – Изд. 4-е, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 2001 / Режим доступа : // OCR Бычков М. Н. mailto:bmn@lib.ru
41. Император Юлиан. Письма [Текст] / Император Юлиан // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 1. – С. 237–242.
42. Император Юлиан. Письма [Текст] / Император Юлиан // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 2. – С. 233–259.
43. Император Юлиан. Письма [Текст] / Император Юлиан // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 3. – С. 225–250.
44. Император Юлиан. Сочинения [Текст] / Император Юлиан ; пер. с древнегреч. Т .Г. Сидаша. – СПб. : Изд-во С.–Петерб. ун-та, 2007. – 428 с.
45. Иосиф Флавий. Иудейская война [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. – М. : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 1999. – 512 с.
46. Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф : в 2 т. ; пер. с греч. Г. Г. Геккеля. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 1. – 554 с.
47. Иосиф Флавий. Иудейские древности [Текст] / Флавий Иосиф : в 2 т. ; пер. с греч. Г. Г. Геккеля. – Мн. : Беларусь, 1994. – Т. 2. – 602 с.
48. Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и комм. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2006. – № 4. – С. 216–229.
49. Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и комм. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2007. – № 1. – С. 272–283.

50. Иосиф Флавий. Моя жизнь [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. с древнегреч. Д. А. Афиногенова ; вступ. ст. и комм. Л. В. Семененко // Вестн. древн. истории. – 2007. – № 2. – С. 235–251.
51. Иосиф Флавий. О древности иудейского народа: Против Апиона [Текст] / Флавий Иосиф ; пер. Я. И. Израэльсона и Г. Г. Генкеля. – СПб., 1895. – 134 с.
52. Иустин Философ. Сочинения [Текст] / Философ Иустин / введ. и прим. П. Преображенского. – 2-е изд. – М. : Унив. типолитография, 1892. – Отд. 1. – 484 с.
53. Кассий Дион Кокцейян. Римская история. Книга XXXVI [Электронный ресурс] ; пер. с англ. С. Е. Таривердиевой и О. В. Любимовой / Режим доступа : //http://ancientrome.ru/antlitr/cass-dio/dio36/htm
54. Кассий Дион Кокцейян. Римская история. Книга XXXVIII [Электронный ресурс] ; пер. с англ. С. Е. Таривердиевой, О. В. Любимовой / Режим доступа : //http://ancientrome.ru/antlitr/cass-dio/dio37/htm
55. Кассий Дион Кокцейян. Римская история. Книга XLVIII [Электронный ресурс] ; пер. с англ. В. В. Резанова ; под. ред. О. В. Любимовой / Режим доступа : //http://ancientrome.ru/antlitr/cass-dio/dio48/htm
56. Катон, Варрон, Колумелла Л.Ю.М., Плиний Старший. О сельском хозяйстве [Текст] – М. : Сельхозгиз, 1957. – 351 с.
57. Квінт Горацій Флакк. Твори [Текст] / Квінт Горацій Флакк ; пер. з лат. А. Содомори. – К. : Дніпро, 1982. – 254 с.
58. Корнелий Тацит. Сочинения [Текст] / Тацит Корнелий ; в 2 т. – СПб. : Наука, 1993. – Т. 1–2. – 736 с.
59. Лактанций. О смерти преследователей [Текст] / Лактанций ; пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – 280 с.
60. Лопухин, А. П. Библейская история в свете новейших исследований и открытий [Текст] / А. П. Лопухин ; в 3 т. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Тузова, 1895. – Т. 3 : Новый Завет. – 838 с.
61. Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан : в 2 т. ; ред. А. И. Зайцев. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 1. – 472 с.
62. Лукиан Самосатский. Сочинения [Текст] / Самосатский Лукиан ; в 2 т. / ред. А. И. Зайцев. – СПб. : Алетейя, 2001. – Т. 2. – 538 с.
63. Луций Ампелий. Памятная книжица [Текст] / Ампелий Луций ; подг. А. И. Немировский. – СПб. : Алетейя, 2002. – 244 с.
64. Луций Анней Сенека. Философские трактаты [Текст] / Сенека Луций Анней ; пер. Т. Ю. Бородай. – 2-е изд. – СПб. : Алетейя, 2001. – 400 с.
65. Луций Анней Сенека. Трагедии [Текст] / Сенека Луций Анней ; пер. С. А. Ошерова ; прим. Е. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1983. – 432 с.
66. Марциал, Марк Валерий. Эпиграммы [Текст] / Марк Валерий Марциал ; пер. с лат. – СПб. : Алетейя, 1968.
67. Немировский, А. И. Луций Анней Флор – историк древнего Рима [Текст] / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова. – Воронеж, 1977. – 168 с.
68. Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії [Текст] / Овідій. – К. : Основи, 1999. – 300 с.

69. Ориген. Против Цельса. Апология христианства [Текст] ; в 8 кн. – Казань : Центр. тип., 1912. – Ч. 1. – Кн. 1–4. – 481 с.
70. Павел Орозий. История против язычников [Текст] / Орозий Павел : в 7 кн. ; пер. с лат., вступ. ст. В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 2001. – Кн. 1–3. – 384 с.
71. Павел Орозий. История против язычников [Текст] / Орозий Павел : в 7 кн. ; пер. с лат., вступ. ст. В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 2002. – Кн. 4–5. – 381 с.
72. Павел Орозий. История против язычников [Текст] / Орозий Павел : в 7 кн. ; пер. с лат., вступ. ст. В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 2003. – Кн. 6–7. – 376 с.
73. Павсаний. Описание Эллады [Текст] / Павсаний : в 2 т. ; пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева ; под ред. Е. В. Никитюк. – М. : АСТ, Ладомир, 2002. – Т. 1. – Кн. I–VI. – 492 с.
74. Павсаний. Описание Эллады [Текст] / Павсаний : в 2 т. ; пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева ; под ред. Е. В. Никитюк. – М. : АСТ, Ладомир, 2002. – Т. 2. – Кн. VII–X. – 503 с.
75. Памятники византийской литературы IV–IX веков [Текст] : сб. переводов. – М. : Наука, 1968. – 350 с.
76. Памятники древней христианской письменности [Текст] : в 7 т. – М. : Тип. Каткова и К°, 1860. – Т. 2 : Писания мужей апостольских. – 450 с.
77. Памятники древней христианской письменности [Текст] : в 7 т. – М. : Тип. Каткова и К°, 1863. – Т. 4 : Псевдо-Иустин. Татиан. – 182 с.
78. Памятники древней христианской письменности [Текст] : в 7 т. – М. : Тип. Каткова и К°, 1864. – Т. 5 : Афинагор. – 106 с.
79. Памятники древней христианской письменности [Текст] : в 7 т. – Т. 6 : Феофил. – М. : Тип. Каткова и К°, 1865. – 100 с.
80. Памятники древней христианской письменности [Текст] : в 7 т. – М. : Тип. Каткова и К°, 1866. – Т. 7 : Ермий. Мелитон. Минуций Феликс. – 122 с.
81. Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II–V века [Текст] / отв. ред. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1964. – 234 с.
82. Памятники позней античной научно-художественной литературы II–V века [Текст] / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – 414 с.
83. Памятники поздней античной поэзии и прозы II–V века [Текст] / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – 360 с.
84. Платон. Диалоги [Текст] / Платон ; пер. с древнегреч.; сост., ред. и авт. вступит. ст. А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1986. – 607 с.
85. Платон. Сочинения [Текст] / Платон : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – 623 с.

86. Платон. Сочинения [Текст] / Платон : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2. – 611 с.
87. Платон. Сочинения [Текст] / Платон : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – 687 с.
88. Платон. Сочинения [Текст] / Платон : в 3 т. ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса ; вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – Ч. 2. – 678 с.
89. Плиний Секунд Младший. Письма [Текст] / Плиний Секунд Младший ; пер. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватура. – М. : Наука, 1984. – Кн. 1–10. – 407 с.
90. Плиний Секунд Старший, Гай. Естествознание (главы 52–106 из книги VI) [Текст] / Гай Плиний Секунд Старший // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия) ; пер. Г. А. Тароняна. – М. : Ладомир, 2007. – С. 100–140.
91. Плиний Старший. Вопросы техники в “Naturalis Historia” [Текст] / Плиний Старший // Вестн. древн. истории. – 1946. – № 3. – С. 275–339.
92. Плиний Старший. Естественная история. Отрывки [Текст] / Плиний Старший ; пер. и комм. Б. А. Старостина // Хрестоматия по истории науки и техники. – М. : РГГУ (Тип. “Наука“), 2005. – С. 122–148.
93. Плиний Старший. Естественная история. Книга II [Текст] / Плиний Старший ; пер. и комм. Б. А. Старостина // Архив истории науки и техники. – Вып. III. – М. : Наука, 2007. – С. 287–366.
94. Плиний Старший. Естественная история [Текст] / Плиний Старший : Из книги II, главы 1, 63–99 : учебное пособие ; пер. Н. А. Поздняковой // История Древнего Рима. Тексты и документы. – Ч. 1. – М. : Высш. шк., 2004. – С. 223–234.
95. Плиний Старший. Естественная история [Текст] / Плиний Старший : Из книги IV : О странах Европы ; пер. и комм. Б. А. Старостина // Вопросы истории естествознания и техники. – М., 2007. – № 3. – С. 110–142.
96. Плиний Старший. Естественная история [Текст] / Плиний Старший : Книга VI, главы 53–106 ; пер. А. А. Вигасина // Индия и античный мир. – М. : Восточная л-ра, 2002. – С. 307–316.
97. Плиний Старший. Естествознание. Об искусстве [Текст] / Плиний Старший : Книги XXXIII–XXXVI и др. отрывки ; пер. Г. А. Тароняна. – М. : Ладомир, 1994. – С. 39–173.
98. Плутарх. Исида и Осирис [Текст] / Плутарх ; пер. из древнегреч. – К. : Уцимм-пресс, 1996. – 251 с.
99. Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Текст] / Плутарх : в 2 т. ; подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – 704 с.

100. Плутарх. Сравнительные жизнеописания [Текст] / Плутарх : в 2 т. ; подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш ; отв. ред. С. С. Аверинцев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1994. – Т. 2. – 672 с.
101. Поздняя греческая проза [Текст] ; пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек ; сост., вступ. ст. и примеч. С. Поляковой. – М. : Госполитиздат, 1961. – 695 с.
102. Птолемей, Клавдий. Альмагест [Текст] / Клавдий Птолемей : математическое сочинение ; в 13 кн. ; пер. И. Н. Веселовского. – М. : Наука, 1998. – 644 с.
103. Ранович, А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства [Текст] / А. Б. Ранович. – М. : Политиздат, 1990. – 479 с.
104. Римская сатира [Текст] / пер. с лат. ; сост. и науч. подгот. текста М. Гаспарова. – М. : Худож. лит., 1989. – 543 с.
105. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий [Текст] / вступ. ст., сост., подгот. текста В. В. Сапова. – М. : Республика, 1995. – 463 с.
106. Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] / Г. Т. Светоний ; пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман. – М. : Правда, 1991. – 512 с.
107. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту [Текст] : повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами. – Б. м. : United Bible Societies, 1991. – 1394 с.
108. Сенека. Моральні листи до Луцілія [Текст] / Сенека. – 2-е вид. – К. : Основи, 1999. – 608 с.
109. Сенека. Утешение к Марции [Текст] // Браш, М. Классики философии. От древнейших греческих мыслителей до настоящего времени [Текст] / М. Браш. – Т. 1: Греческая философия ; пер. с нем. Б. Ерогина. – СПб. : Вестник знания (В. Битнера), 1907. – С. 311–330.
110. Сенека. Утешение к Полибию [Текст] / Сенека ; пер. Н. Х. Керасиди // Вестн. древн. истории. – 1991. – № 4.
111. Сенека. О краткости жизни [Текст] / Сенека ; пер. В. С. Дурова. – СПб. : Глаголъ, 1996. – 91 с.
112. Страбон. География [Текст] / пер. с греч., вступ. ст. и комм. Г. А. Стратановского. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 639 с.
113. Сульпиций Север. Сочинения [Текст] / Сульпиций Север. – М. : РоссПЭН, 1999. – 74 с.
114. Тертуллиан. Творения [Текст] / Тертуллиан : в 4 ч. ; пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1847. – Ч. 1. – 204 с.
115. Тертуллиан. Творения [Текст] / Тертуллиан : в 4 ч. ; пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1847. – Ч. 2. – 224 с.
116. Тертуллиан. Творения [Текст] / Тертуллиан : в 4 ч ; пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1850. – Ч. 3. – 224 с.
117. Тертуллиан. Творения [Текст] / Тертуллиан : 4 ч. ; пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1850. – Ч. 4. – 224 с.

118. Трактат “О безмятежности духа” Луция Аннея Сенеки [Текст] / вступит. ст. и пер. Н. Г. Ткаченко // Труды кафедры древних языков. – Вып. 1. – СПб., 2000. – С. 161–200.
119. Ученые земледельцы древней Италии : Катон, Варрон, Плиний, Колумелла [Текст] / пер. М. Е. Сергеенко. – Л. : Наука, 1970. – 292 с.
120. Филон Александрийский. Против Флакка [Текст] О посольстве к Гаю / пер. О. Л. Левинской ; Иосиф Флавий. О древности еврейского народа ; Против Апиона / пер. А. В. Вдовиченко / Александрийский Филон. – Москва–Иерусалим : Гешарим – Еврейский университет в Москве, 1994. – 400 с.
121. Филон Иудей. О жизни созерцательной [Текст] / Филон Иудей // Смирнов Н. П. Терапевты и сочинение Филона “О жизни созерцательной”. – К. : Тип. АО “Петр Барский в Киеве”, 1909. – Приложение. – С. 1–35.
122. Фронтон. Письма [Текст] / Фронтон // Стрельникова И. П. Античная эпистолография. Очерки. – М., 1967. – С. 139–152.
123. Хрестоматія з історії Стародавнього світу [Текст] / за ред. акад. В. В. Струве. – К. : Рад. школа, 1955. – Т. 3 : Рим. – 250 с.
124. Хрестоматия по истории Древнего Рима [Текст] / под ред. проф. В. И. Кузищина. – М. : Высш. шк., 1987. – 431 с.
125. Цицерон, М. Т. Избранные сочинения [Текст] / М. Т. Цицерон ; пер. с лат. ; сост. и ред. М. Гаспарова, С. Ошерова, С. Смирина ; вступ. ст. К. Кнабе. – М. : Худож. лит., 1975. – 456 с.
126. Цицерон, М. Т. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков [Текст] / М. Т. Цицерон ; пер. с лат. Н. А. Федорова ; комм. Б. М. Никольского ; вступ. ст. Н. П. Гринцера. – М. : РГГУ, 2000. – 480 с.
127. Цицерон, М. Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях [Текст] / М. Т. Цицерон ; пер., ст. и прим. В. О. Горенштейна ; под ред. М. Е. Грабарь-Пассек ; ст. С. Л. Утченко ; отв. ред. С. Л. Утченко. – М. : Наука, 1993. – 248 с.
128. [Цицерон, М. Т.]. Письма Марка Туллия Цицерона [Текст] / М. Т. Цицерон : в 3 т. ; пер. В. О. Горенштейна. – М. : Ладомир. 1994. – Т. 1 : Письма 1–204. – 544 с.
129. [Цицерон, М. Т.]. Письма Марка Туллия Цицерона [Текст] / М. Т. Цицерон : в 3 т. ; пер. В. О. Горенштейна. – М. : Ладомир. 1994. – Т. 2 : Письма 205–474. – 512 с.
130. [Цицерон М. Т.]. Письма Марка Туллия Цицерона [Текст] / М. Т. Цицерон : в 3 т. ; пер. В. О. Горенштейна. – М. : Ладомир, 1994. – Т. 3 : Письма 475–930. Фрагменты писем. Указатели. – 832 с.
131. Цицерон. Полное собрание речей в русском переводе [Текст] / Цицерон : в 2 т. ; под ред. Ф. Ф. Зелинского. – СПб., 1901. – Т. 1. [Речи 1–24]. 81–63 гг. до Р. Х.
132. Ціцерон, М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів [Текст] / М. Т. Ціцерон. – К. : Основа, 1998. – 477 с.
133. Цицерон. Речи [Текст] / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна // Вестн. древн. истории. – 1986. – № 4. – 1987. –№ 1.

134. Цицерон. Речи [Текст] / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна // Вестн. древн. истории. – 1986. – № 4. – 1987. – № 2.
135. Цицерон, М. Т. Речи [Текст] / М. Т. Цицерон : в 2 т. ; пер. В. О. Горенштейна ; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 1. – 448 с.
136. Цицерон, М. Т. Речи [Текст] / М. Т. Цицерон : в 2 т. ; пер. В. О. Горенштейна ; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 2. – 400 с.
137. Цицерон. Топика [Текст] / Цицерон ; пер. А. Е. Кузнецова. – М. : Директ-Медиа, 2002. – 49 с.
138. Цицерон, М. Т. Три трактата об ораторском искусстве [Текст] / М. Т. Цицерон ; пер. с лат. и прим. Ф.А. Петровского (“Об ораторе” [с. 75–272]), И. П. Стрельниковой (“Брут, или О знаменитых ораторах” [с. 253–328]), М. Л. Гаспарова (“Оратор” [с. 329–384]) ; под ред. М. Л. Гаспарова. – М. : Наука, 1972. – 472 с.
139. Цицерон, М. Т. Учение академиков [Текст] / М. Т. Цицерон ; пер. Н. А. Федорова ; вступ. ст. М. М. Сокольской. – М. : Индрик, 2004. – 320 с.
140. Цицерон, М. Т. Философские трактаты (О природе богов. О дивинации. О судьбе) [Текст] / М. Т. Цицерон ; пер. с лат. М. И. Рижского ; отв. ред., сост., авт. вступ. ст. и примеч. Г. Г. Майоров. – М. : Наука, 1985. – 384 с.
141. Цьома, С. Історичні свідчення про Ісуса Христа [Текст] / С. Цьома // Труди Київської Духовної Академії. – Ч. 3. – К. : Видання УПЦ КП, 2006. – С. 84.
142. Элий, Аристид. Священные речи. Похвала Риму [Текст] / Аристид Элий. – М. : Ладомир, 2006. – 280 с.
143. Biblia. Novum Testamemtum. Graeca et Latine. – Viteburgae: Samuelis Selfitchii haeredes, 1618. – X.
144. Corpus inscriptionum latinarum. – T. XIV. – 1887. – № 3613. – P. 397.
145. Die Fragmente der Griechischen Historiker. – II. – “B”. – Berlin, 1929. – № 257.
146. Galeni. Opera omnia / ed. Walzer. – N. 1–20. – Lpz., 1821–1833. – P. 15.
147. Georgius Syncellus. I // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae. – 1829. – P. 609–610 (Die Fragmente der Griechischen Historiker. – II. – “B”. – Berlin, 1929. – № 257).
148. Lifshitz B. Inscriptions Latines de Cesaree (Caesarea Palestinae) // Latomus. – T. 22. – Fascicule 4. – 1963. – P. 781–782.
149. Michel le Syrien. Chronicle / Ed. J. B. Chabot. – Vol. I: French translation. – Paris, 1899. – P. 143–144.
150. Orosius. Historiarum adversus paganos libri VII / Corpus scriptorium ecclesiasicorum latinorum. – T. V / Ed. B.G. Teubnert. – Lipsaie/Leipsig, 1889.
151. Phlegon von Tralles // Jacobi F. Die Fragmente der Griechischn Historiker. II, “B”. – № 257. – Berlin, 1929. – S. 163.

152. Philonis Iudaei. Liber de virtutibus sive de legatione ad Gaium imperatorem. – Lipsiae (Leipzig), 1781. – P. 75–76.
153. Rhetores Graeci ex rec. – L. : Spengel, III. – P. 329 – 446.
154. S. Aur. Augustinus, Hipponensis episcopus. Epist. 153. Ad Maked. // Patrologiae cursus completus. Series Latina /Accurante J. – P. Migne. – T. 37. – Parisiis, 1855.
155. S. Hilarii Pictaviensis episcopi. De Trinitate libri diodecim // Patrologiae cursus completus. Series Latina /Accurante J. – P. Migne. – T. 10. – Parisiis, 1845. – P. 9–472.
156. Symmaque. Discours. Texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu. 2009. – XXXVI. – 212 p.

Монографії, посібники, довідники

157. Донини, А. У истоков христианства: от зарождения до Юстиниана [Текст] / А. Донини ; пер. с итал. – М. : Политиздат, 1989. – 365 с.
158. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Евфрона [Текст] : в 16 т. – СПб. : Изд. об-ва для научных еврейских изданий, 1908. – Т. 7. – 524 с.
159. Елизарова, М. М. Община терапевтов (из истории ессейского общественно-религиозного движения I в. н.э.) [Текст] / М. М. Элиазарова ; отв. ред. И. Д. Амусин. – М. : Наука, 1972.
160. Ковалев, С. И. Основные вопросы происхождения христианства [Текст] / С. И. Ковалев. – М. : Наука, 1964. – 258 с.
161. Кубланов, М. М. Возникновение христианства: Эпоха. Идеи. Искания [Текст] / М. М. Кубланов. – М. : Наука, 1974. – 216 с.
162. Кубланов, М. М. Иисус Христос – Бог, человек, миф? [Текст] / М. М. Кубланов. – М. : Наука, 1964. – 167 с.
163. Ленцман, Я. А. Происхождение христианства [Текст] / Я. А. Ленцман. – М. : АН СССР, 1960. – 270 с.
164. Мещерский, Н. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе [Текст] / Н. Мещерский. – М. : АН СССР, 1958. – 580 с.
165. Ренан, Э. Жизнь Иисуса [Текст] / Э. Ренан. – М. : Политиздат, 1991. – 246 с.
166. Тантлевский, И. Р. История и идеология Кумранской общины [Текст] / И. Р. Тантлевский. – СПб. : Петербургское востоковедение, 1994. – 231 с.

Додаток А

Родовід Ісуса (євангельського Христа)

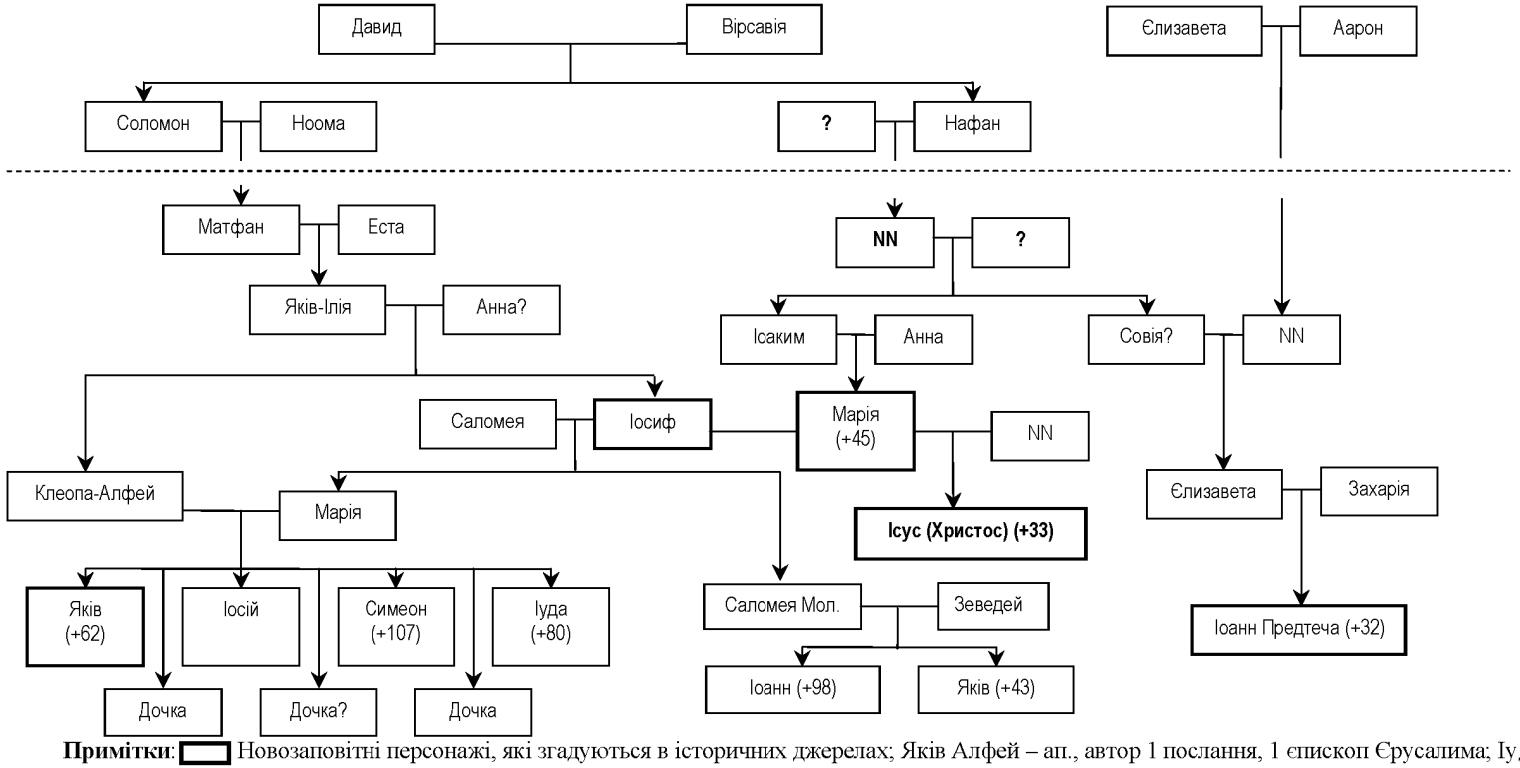

Примітки: ▭ Новозаповітні персонажі, які згадуються в історичних джерелах; Яків Алфей – ап., автор 1 послання, 1 єпископ Єрусалима; Іуда Яковлів (Фаддей, Левей) – ап., автор 1 послання; Іоанн Зеведей – ап., автор Євангелія, 3 послань і Одкровення; Симеон – 1 із 70 ап., 2 єпископ Єрусалима; Клеопа-Алфей – 1 із 70 ап.; Марія Кленопова і Саломея Мол. – мироносиці.

Додаток Б

Новозаповітні персонажі в історичних документах І ст. н.е.

№ пор.	Новозаповітні персонажі	Автори історичних документів															
		Октавіан Август	Страбон	Веллей Патеркул	Квірінiй	Філон	Амплій	Пілат	Клавдій	Сенека	Німфей	Дочка Зенодора	Персій	Галл із Самарії	Пліній Ст.	Марціал	Іосиф Флавій
1	Август	■	■	■	■	■	■	■		■					■	■	■
2	Агріппа І					■											■
3	Агріппа ІІ																■
4	Ананія																■
5	Анна																■
6	Арета		■														■
7	Архелай		■														■
8	Береніка																■
9	Галліон									■							
10	Гамаліїл																■
11	Друзілла																■
12	“Єгиптянин”																■
13	Іосиф																
14	Ірод І		■			■							■				■
15	Ірод Антипа		■														■
16	Ірод-Філіпп																■
17	Іродіада																■
18	Іуда Галілеянин																■
19	Іоанн Хреститель																■
20	Ісус Христос													■			■
21	Каіафа																■
22	Квірінiй		■		■		■										■
23	Клавдій								■	■					■	■	■
24	Лісаній										■	■					■
25	Марія																
26	Пілат					■		■									■
27	Нерон									■					■	■	■
28	Павло																
29	Петро																
30	Саломея																■
31	Тіберій	■	■	■		■		■		■	■	■			■		■
32	Февда																■
33	Фелікс																■
34	Фест																■
35	Філіпп ІІ		■			■											■
36	Яків																■
	Християни									■							■

Додаток В

Новозаповітні персонажі в історичних документах II ст. н.е.

№ пор.	Новозаповітні персонажі	Автори історичних документів																		
		Мара бен Серапіон	Плутарх	Ювенал	Тацит	Светоній	Пліній Мол.	Траян	Адріан	Флегон	Епіктет	Антонін Пій	Марк Аврелій	Апулей	Лукіан	Фронтон	Аппіан	Авл Геллій	Павсаній	Цельс
1	Август		■	■	■	■	■						■				■	■	■	
2	Агріппа I				■															
3	Агріппа II			■	■															
4	Ананія																			
5	Анна																			
6	Арета																			
7	Архелай																			
8	Беренікa			■	■	■														
9	Галліон																			
10	Гамаліїл																			
11	Друзілла				■															
12	“Єгиптянин”																			
13	Іосиф																			■
14	Ірод I				■															■
15	Ірод Антипа																			
16	Ірод-Філіпп																			
17	Іродіада																			
18	Іуда Галілеянин																			
19	Іоанн Хреститель	■												■	■					■
20	Ісус Христос				■	■	■		■					■	■	■				■
21	Каіафа																			
22	Квіріній				■	■														
23	Клавдій		■	■	■	■	■											■	■	
24	Лісаній																			
25	Марія																			■
26	Пілат				■															
27	Нерон		■		■	■	■								■				■	
28	Павло														■					
29	Петро									■										
30	Саломея																			
31	Тіберій		■		■	■	■			■			■				■	■	■	
32	Февда																			
33	Фелікс				■	■														
34	Фест				■															
35	Філіпп II																			
36	Яків																			
	Християни				■	■	■	■	■		■	■	■	■	■	■				■

Додаток Г

Скорочення імен авторів та назв творів

****Amplius*** – Марк Амплій (I ст. до н.е. – I ст. н.е.):
Inscript.Palatin. – Напис Палатіна.
****Ant. Pius*** – Антонін Пій (86–161). Рескрипт до Азійського зібрання (145). Влаштував **мале гоніння** на християн.
****App.***– Аппіан із Александрії (II ст. н.е.):
Bell. civ. – Громадянські війни (в 5 кн.);
Bell. Illir. – Іллірійські війни.
****Apul.*** – Луцій Апулей Платонік (бл. 124 – бл. 180):
Apol. – Апологія (153);
Met. – Метаморфози (в 15 кн.).
****Arist.*** – Публій Елій Арістід із Адріани (117 – бл. 190):
Or. – Промови.
Aristoph. – Арістофан із Афін (бл. 445 – бл. 386):
Nab. – Хмари.
Aristot. – Арістотель із Стагіри (384–322):
De soph. elench. – Про софістичні спростування;
Hist. an. – Історія тварин.
Aug. – Августин Аврелій Блаженний Гіппонський (354–430).
De civ. Dei – Про місто Богове (413–427) (в 22 кн.);
Ep. – Листи.
Aurel. Vict. – Секст Аврелій Віктор (IV ст. н.е.):
Epit. – Епітоми про життя і звичаї римських імператорів.
Capit. – Юлій Капітолін (IV ст.):
M. Ant. – Життєпис Марка Антоніна Філософа.
Cedrin. – Георгій Кедрін (кін. XI або поч. XII ст.):
Hist. – Огляд історії.
Chron. pasch.– Пасхальна хроніка (VII ст. н.е.).
Cic. – Марк Туллій Ціцерон (106–43):
De div. – Про дівінації;
De nat. deor.– Про природу богів;
De off. – Про обов'язки;
Ad Att. – Листи до Аттіка.
****Claud.*** – Тіберій Клавдій Друз Нерон Германік (10 до н.е. – 54 н.е.):
Ad Alexandr. – До александрійців;
Claud. tab. – Клавдієва таблиця.
Clem. – Климент I Римський (30–101):
Ad. Corinth. – Послання до корінфян.
Clem. Alex. – Тіт Флавій Климент Александрійський (бл. 150 – 215):
Ad Graec. – Напучення до еллінів.
Cod. Sin. – Синайський кодекс (серед. IV ст.).
Corp. inscr. gr. (***CIG***) – Копус грецьких написів (XIX–XX ст.).
Corp. inscr. lat. (***CIL***) – Корпус латинських написів (XIX–XX ст.).

Corp. inscr. regni Bosporani (***CIRB***) – Корпус написів Боспорського царства (XX–XXI ст.).
Dig. – Дігести (пандекти) Юстініана (I трет. VI ст. н.е.) (в 50 кн.).
Dio Cass. – Діон Кассій (155 – після 229):
Hist. Rom. – Римська історія (в 80 кн.).
Dosif. – Досіфей (I ст. н.е.):
Homil. – Гомілії.
****Epict.*** – Епіктет (бл. 50 – бл. 138):
Dis. – Промови (в 8 кн. – збер. 4 кн.) – записані Квінтом Еннієм Флавієм Арріаном (бл. 95 – бл. 175);
Ench. – Керівництво – записане Квінтом Еннієм Флавієм Арріаном (бл. 95 – бл. 175).
Epiph. – Єпіфаній Кіпрський (307/315 – 403):
Panar. – Панаріон (375–377) (в 5 ч.).
Eurip. – Євріпід із Афін (480–406):
Bacch. – Вакханки (407);
Phoenis. – Фінікінки (бл. 408).
Euseb. – Євсевій Памфіл Кесарійський (бл. 263 – 340):
Chron. – Хроніка (в 2 ч.);
Hist. Eccl. – Церковна історія (в 10 кн.).
****Fleg.*** – Публій Елій Флегонт із Тралл (I – I пол. II ст.):
Olimp. – Зведення олімпійських переможців і хронік;
Vit. Hadr. – Життя Адріана.
Flor. – Луцій (Юлій?) Анней Флор (II ст. н.е.):
Hist. Rom. – Римська історія (в 4 кн.).
****Front.*** – Марк Корнелій Фронтон (100 – 169/170):
Or. – Промови (170).
****Galen.*** – Гален (129/131 – бл. 199). Трактати.
****Gell.*** – Авл Геллій (бл. 130 – 180):
Noct. Att. – Аттічні ночі (в 20 кн.).
Georg. Ham. – Георгій Амартол (Монах) (серед. IX ст.):
Chron. – Хроніка (в 4 кн.).
Georg. Sync. – Георгій Синкел (VIII–IX ст.):
Chron. – Хроніка.
****Hadr.*** – Публій Елій Адріан (76–138). Лист проконсулу Азії Мінуцію Фундану (125). Лист консулу Л. Юнію Урсу Сервіану (130). Влаштував **мале гоніння** на християн.
Her. – Геродот із Галікарнаса (490/480 – бл. 124):
Hist. – Історія (Музи) (в 9 кн.).
Hesiod. – Гесіод із Аскри (VIII–VII ст. до н.е.):
Opp. et dd. – Труди і дні;
Theog. – Теогонія.
Hieron. – Євсевій Софроній Ієронім Стрідонський (340/345 – 420):
Chron. Euseb. – Хроніка Євсевія(380);
De vir ill. – Про знаменитих мужів (392);
Ep. – Листи (збер. 120).

Hippol. – Іпполіт Римський (170/175 – 236):
Refut. – Розвінчання всіх єресей, або Філософумена (в 5 кн.).
Hist. Aug. – Історія Августів (IV ст.?).
Hom. – Гомер (VIII ст. до н.е.):
Il. – Іліада (в 24 кн.);
Od. – Одіссея (в 24 кн.).
Hor. – Квінт Горацій Флакк (65–8):
Ep. – Послання (20) (в 2 кн.);
Carm. – Оди (23-13) (в 4 кн.).
Ioan. Philop. – Іоанн Граматик Філопон із Александрії (V ст. – 530-і):
De opif. mund.– Про світового суддю.
****Ios. Flav.*** – Іосиф Флавій (37 – бл. 100):
Adv. Ap. – Проти Аппіона (між 96–100) (в 2 кн.);
Ant. Iud. – Іудейські старожитності (між 79–94) (в 20 кн.);
Bell. Iud. – Іудейська війна (75–79) (в 7 кн.);
Vit. – Життя (між 94–96).
Iren. – Іріней Лугдунський (бл. 126 – 202):
Adv. haer. – Проти єресей (в 5 кн.);
Ep. – Листи.
Iul. Afr. – Секст Юлій Африкан (бл. 170 – після 240):
Chronogr. – Хронографія (в 5 кн.).
Iust. – Флавій Юстін Філософ і Мученик (бл. 103 – 166):
I Apol. – І Апологія (148).
****Iuven.*** – Децім Юній Ювенал (55/56 – після 127):
Sat. – Сатири (16 сатир в 5 кн.).
Lact. – Луцій Целій Фірміан Лактанцій (бл. 250 – після 326):
Instit. div. – Божественні настанови (7 кн.).
****Luc.*** – Лукіан із Самосати (бл. 120 – бл. 190):
Ad Syr. – До сирійської богині;
Alex. – Александр, або Лжепророк (180);
De homine in asinum mutate – Лукій, або Осел;
Fugit. – Раби-втікачі (після 165);
Hermot. – Гермотім;
Ner. – Нерон;
Nev. – Любитель брехні, або Невер;
Peregr. – Про смерть Перегріна (165);
Philopatr. – Патріот.
Lucr. – Тіт Лукрецій Кар (бл. 99 – 55):
De rer. nat. – Про природу речей (в 6 кн.).
Malal. – Іоанн Малала (бл. 491 – 578):
Chronogr. – Хронографія (в 18 кн.).
****M. Ant.*** – Марк Аврелій Філософ (121–180). Влаштував **4 велике гоніння** на християн:
Mediat. – Наодинці з собою. Роздуми (в 12 кн.);
Ep. – *Лист* (174).

***Mar.** – Мара бен Серапіон (кін. I – поч. II ст. н.е.):
Bruc. – Брюс Ф. Ф. (1910–1990 – І. М.). Свидетельства текстов Нового Завета. – М., 2006.
***Mart.** – Марціал (бл. 40 – після 101):
Epigr. – Епіграми (в 15 кн.).
***Maxim. Tyr.** – Максим із Тіру (бл. 125 – 185):
Or. – Промови.
***Mela** – Помпоній Мела (I ст. н.е
Chorograph. – Хорографія.
***Menandr. Rhet.** – Менандр Ритор (II ст. н.е.).
Or. – Промови.
***Mich. Syr.** – Михайло Сирієць Великий (1126-1199):
Chron. – Хроніка (21 кн.).
***Minuc.** – Марк Мінуцій Фелікс (бл. 180 – 220):
Octav. – Октавій.
***Nymph.** – Німфей із Авіли (I ст. н.е.):
Inscript. Nymph. – Напис Німфея.
***Oct.** – Октавіан Август (63 до н.е. – 14 н.е.):
Res Gest. – Діяння Божественного Августа (14 н.е.).
***Oracul. Sibyllin.** – Віщування Сівілли (VI ст. до н.е.).
***Orig.** – Оріген Адамант із Александрії (185–254):
Contr. Cels. – Проти Цельса (в 8 кн.) – твір, у якому подані витяги з твору Марка Корнелія Цельса (II ст. н.е.) "Правдиве слово" (178) (в 4 кн.).
***Oros.** – Павло Оросій Кордубський (бл. 376 – після 418):
Hist. adv. pag. – Історія проти язичників (7 кн.).
***Ovid.** – Публій Овідій Назон (43 до н.е. – 18 н.е.):
Ars amat. – Мистецтво кохання.
***Paus.** – Павсаній (бл. 110 – бл. 180). Опис Еллади.
***Pers.** – Авл Персій Флакк (12–62):
Sat. – Сатири (в 6 кн.).
***Pherec.** – Ферекід із Сіроса (бл. 600 – 530):
Theol. – Теологія.
***Phil.** – Філон із Александрії (бл. 25 до н.е. – бл. 50 н.е.):
***Apol.** – Апологія;
***De opif. mund.** – Про створення світу за Мойсеєм;
De praem. et poen. – Про нагороди й покарання;
De Spec. leg. – Про особливі закони (в 4 ч.);
De vit. contem. (*DVC*) – Про споглядальне життя;
In Flacc. – Проти Флакка;
Leg. ad Caium. – Посольство до Гая;
Quod omnis probus liber sit (*QOPL*) – Про те, що кожний доброчесний вільний.
***Philostr.** – Флавій Філострат II із Афін (бл. 170–247):
Vit. Apol. – Життя Аполлонія Тіанського (в 8 кн.);
Vit. soph. – Життєпис софістів.

***Pilatus, Pontius** – Понтій Пілат (I ст. до н.е. – I ст. н.е.):
Inscript. Pilatus – Напис Пілата.
***Plat.** – Платон із Афін (427-347):
Apol. – Апологія Сократа;
Crit. – Крітон, або Про належне;
Ep. – Листи;
Gorg.– Горгій, або Про риторику;
Phaed. – Федон, або Про душу;
Phaedr. – Федр, або Про любов;
Leg. – Закони, або Про законодавство (в 12 кн.);
Tim. – Тімей, або Про природу.
***Plin. Mai.** – Гай Пліній Секунд Старший (23–79):
Nat. hist. – Природнича історія (в 37 кн.).
***Plin. Min.** – Гай Пліній Цецілій Секунд Молодший (61/62 – бл. 114). Один із організаторів **3 великого гоніння** на християн за часів Траяна:
Ep. – Листи (112) (в 10 кн.);
Paneg. – Панегірик імператору Траяну.
***Plut.** – Плутарх із Херонеї (бл. 46 – 127):
Brut. – Брут;
Galb. – Гальба;
Thes. – Тесей;
De Isid. et Os. – Про Ісіду і Осіріса;
De Sollert. Anim. – Про походження Світової Душі за "Тімеєм" Платона.
***Porphyr.** – Порфирій Малх із Тіра (бл. 233 – 304):
De abstin. – Про утримання від м'ясної їжі.
***Ptolem.** – Клавдій Птолемей (бл. 87 – 165):
Geogr. – Географія (в 8 т.).
***Quirinus, Publius Sulpicius** – Квіріній (бл. 45 до н.е. – 21 н.е.):
Titul. de Tibur.– Напис із Тібура.
***Sen.** Луцій Анней Сенека (4 до н.е. – 65 н.е.) (твір "Про марновірства" (60-і) втрачений):
Apocol. – Огарбузення Клавдія;
De ben. – Про благодіяння (в 7 кн.);
De ir. – Про гнів (в 3 кн.);
De vit. Beat. – Про блаженне життя;
Octav. – Октавія;
Quaest. nat. – Питання природознавства (в 7 кн.);
Ep. – Моральні листи до Луцілія (124 листи в 20 кн.).
***Soph.** – Софокл із Колона (496-406):
Trag. Fr. – Трагедії (фрагменти).
***Strab.** – Страбон із Амасії (64/63 до н.е. – 23/24 н.е.):
Geogr. – Географія (в 17 кн.).
***Suet.** – Гай Свєтоній Транквілл (бл. 70 – 140/160). Життя дванадцяти цезарів (121):
Caes. – Цезар;
Oct. – Октавіан Август;

Tib. – Тіберій;
Calig. – Калігула;
Claud. – Клавдій;
Ner. – Нерон (влаштував **1 велике гоніння** на християн);
Vesp. – Веспасіан;
Tit – Тіт;
Domit. – Доміціан (влаштував **2 велике гоніння** на християн).

Suid. – "Свіда" ("Суда") (X ст.).

Sulp. Sev. – Сульпіцій Север (363/365 – бл. 415):
Chron. – Священна хроніка (в 2 кн.).

****Tac.*** – Гай (Публій) Корнелій Тацит (55/57 – 117/120):
Agr. – Життєпис Юлія Агріколи (97) (в 46 гл.);
Ann. – Аннали (між 110-117) (в 16 кн.);
Dial. – Діалог про ораторів (77) (в 42 гл.);
Germ. – про походження і місце розташування германців (між 98–104) (в 46 гл.);
Hist. – Історія (104–109) (в 14 кн.).

Tertul. – Квінт Септімій Флоренс Тертулліан (бл. 160 – після 222/240?):
Ad martyr. – До мучеників;
Ad nat. – До язичників;
Adv. Marc. – Проти Маркіона;
Apol. – Апологія;
Adv. Praxean. – Проти Праксея;
De testim. – Про свідчення душі.

****Thal.*** – Талл (Галл) із Самарії (I ст. н.е.).

****Traian***. – Марк Ульпій Траян (53–117):
Ep. – Листи.

****Vell. Pat.*** – Веллей Патеркул (бл. 19 до н.е. – бл. 31 н.е.):
Hist. Rom. – Римська історія (в 2 кн.).

*[1]***Zenodora filia***. – Дочка Зенодора (I ст. н.е.):
Inscript. Baalbek – Напис із Баальбека.

---

* Позначення авторів, фрагменти творів яких наведені у цьому виданні, окрім деяких творів, наведених у коментарях.

Додаток Д

Римські імператори I ст. до н.е. – II ст. н.е.

Династія Юліїв–Клавдіїв

– Гай **Юлій Цезар** (10.49 – 15.03.44 до н.е.)
167. Гай Юлій Цезар **Октавіан Август** (30/16.01.27 до н.е. – 19.08.14 н.е.)
168. **Тіберій** Юлій Цезар Август (19.08.14 – 16.03.37)
169. **Калігула** (Гай Юлій Цезар Германік) (18.03.37 – 24.01.41)
170. Тіберій **Клавдій** Цезар Германік (24.01.41 – 13.10.54)
171. **Неро́н** Кла́вдій Це́зар А́вгуст Герма́нік (13.10.54 – 8.06.68)

Громадянська війна (*68–69*)

172. Сервій Сульпіцій **Гальба** (8.06.68 – 15.01.69)
173. Марк Сальвій **Отон** (15.01. – 16.04.69)
174. Авл **Вітеллій** (3.01/18.04. – 20.12.69)

I династія Флавіїв

175. Тіт Флавій **Веспасіан** (20.12.69 – 24.06.79)
176. **Тіт** Флавій Веспасіан (24.06.79 – 13.09.81)
177. Тіт Флавій **Доміціан** (14.09.81 – 18.09.96)

Династія Антонінів

178. Марк Кокцей **Нерва** (18.09.96 – 27.01.98)
179. Марк Ульпій **Траян** (28.01.98 – 8/9.08.117)
180. Публій Елій **Адріан** (11.08.117 – 10.07.138)
181. Тіт Аврелій Фульвій Бойоній Аррій **Антонін Пій** (11.07.138 – 7.03.161)
182. **Марк Аврелій** Вер (7.03.161 – 17.03.180)
183. Луцій Цейоній Коммод **Вер** (7.03.161 – 09.169)
– Гай **Авідій Кассій** (04. – 07.175) – узурпатор (в Сирії і Єгипті)
184. Луцій Елій Аврелій **Коммод** Антонін (17.03.180 – 30.12.192)

Громадянська війна (*192–197*)

185. Публій Гельвій **Пертінакс** (1.01. – 28.03.193)
186. Марк **Дідій** Север **Юліан** (28.03. – 1.06.193)
187. Гай **Песценній Нігер** Юст (04.193 – 10.194) – в Сирії
188. Децім **Клодій Альбін** (193 – 19.02.197) – в Британії

Династія Северів

189. Луцій **Септімій Север** Пертінакс (9.04.193 – 4.02.211).

Додаток Е

Намісники Сирії

1. Емілій Скавр (61 до н.е.)
2. Марцій Філіпп (61–60)
3. Лентул Марцеллін (59–58)
4. Авл Габіній (57–54)
5. Марк Ліцініий Красс (54–53)
6. Гай Кассій Лонгін (33–51)
7. Марк Кальпурній Бібулл (51–50)
8. Вейєнтон (50–49)
9. Квінт Цецілій Метелл Сціпіон (49–48)
10. Секст Цезар (47–46)
11. Луцій Стацій Мурк (45–43)
    – Гай Кассій Лонгін (2) (43–42)
12. Децідій Сакса (41–40)
13. Сосій (38 – після 37).
14. Мунаціцій Планк (35–33)
15. Луцій Кальпурній Бібулл (33–31)
16. Квінт Дідій (30–25?)
17. Авл Теренцій Варрон (25–23)
18. Марк Віпсаній Агріппа (23–13) – з'явився в Сирії лише в 17 до н.е.
19. Тітій (13–9)
20. Гай Сентій Сатурнін (9–6)
21. Публій Квінтілій Вар (6–4)
22. Публій Сульпіцій Квіріній (4–2 до н.е.)
23. Гай Цезар (1 до н.е. – 4 н.е.)
24. Луцій Волузій Сатурнін (4–5 н.е.)
    – Публій Сульпіцій Квіріній (2) (6–10).
25. Квінт Цецілій Кретік Сілан (12–17)
26. Гней Кальпурній Пізон (17–19)
27. Гней Сентій Сатурнін (21–?)
28. Елій Ламій (?–32) – в Сирію не прибув
29. Публій Помпоній Флакк (32–33)
30. Луцій Вітеллій (35–39)
31. П. Петроній (39–41)
32. Г. Вібій Марс (42–45)
33. Г. Кассій Лонгін (45–49)
34. Уммідій Квадрат (51–60)
35. Доміцій Карбулон (60–63)
36. Цестій Галл (64–65)
37. Ліцініий Муціан (67–69)

Додаток Ж

Префекти Єгипту

1. Гай Корнелій Галл (30–26 до н.е.)
2. Елій Корнелій Галл (26/25–25/24)
3. Гай Петроній (25/24–22/21)
4. Публій Рубрій Варвар (13/12 до н.е.)
5. Гай Турраній (7–4)
6. Публій Октавій (2/1 до н.е. – 3 н.е.)
7. Квінт Осторій Скапула (9–10 н.е.)
8. Гай Юлій Аквіла (Акілла) (10/11)
9. Педо (11/12)
10. Марк Магн Максим (11/14)
11. Емілій Рект (14)
12. Луцій Сейус Страбон (15)
13. Гай Валерій (16–31)
14. Гай Вітрасій Полліон (32)
15. Юлій Ібер (Север) (32)
16. Авл Авілій Флакк (32–38)
17. Квінт Невій Корд Суторій (38)
    – Гай Вітрасій Полліон (2) (39–41)
18. Луцій Емілій Рект (41–42)
19. Марк Евій (42–45)
20. Гай Юлій Постум (45–47)
21. Гней Вергілій Капітон (47–52)
22. Луцій Гета (54)
23. Тіберій Клавдій Барбілл (55–59)
24. Луцій Юлій Вестін (60–62)
25. Гай Целіна Туск (63–64)
26. Тіберій Юлій Александр (66–69)
27. Луцій Педулій Колон (70)
28. Тіберій Юлій Луп (71/72 – 72/763)
29. Валерій Павлін (74)
30. Гай Етерній Фронтон (78–79)
31. Гай Теттій Африкан Кассіан (80/81–62)
32. Луцій Лаберій Максим (83)
33. Луцій Юлій Урс (83–84)
34. Гай Септімій Вегет (85–88)
35. Марк Меттій Руф (89–91/92)
36. Гай Петроній Секунд (92–93)
37. Норбан (93–94)
38. Марк Юній Руф (94–98)
39. Гай Помпей Планта (98–100)
40. Гай Мініцій Італ (100/101–103)

Додаток 3

Іудейські царі

Династія Хасмонеїв

1. Маттафія Хасмоней (167–166) – син Іоанна. Керівник повстання іудеїв (167–142) на першому його етапі.
2. Іуда Маккавей (166–161) – син Маттафії. Керівник повстання іудеїв. 47-й первосвященик (161). Загинув.
3. Іонафан Аппус (152–142) – син Маттафії. 48-й первосвященик і етнарх. Загинув.
4. Симон III Тассіс (142–134) – син Маттафії. 49-й первосвященик і етнарх (з 140). З 142 Іудея – незалежна. Загинув.
5. Іоанн Гіркан I (134–104) – син Симона Тассіса. 50-й первосвященик і етнарх.
6. Арістобул I Іуда (104–103) – син Іоанна Гіркана I. Цар і 51-й первосвященик.
7. Александр I Яннай (103–76) – син Іоанна Гіркана I. Нар. 126. Цар і 52-й первосвященик.
8. Александра Саломея (76–67) – цариця. Нар. 139. Жінка Арістобула I, потім Александра Янная.
9. Іоанн Гіркан II (76–67) – син Александра Янная і Саломеї. Нар. 103. 53-й первосвященик (76–67), цар (65).
10. Арістобул II (66–63) – син Александра Янная. Цар і 54-й первосвященик. Убитий Помпеєм (49). З 63 до н.е. Іудея стала васалом Рима, її територія приєднана до Сирії (до 6 н.е.).
11. Антипатр (63–47) – ідумеянин. Соратник і фактичний співправитель Іоанна Гіркана II.
    - Іоанн Гіркан II (2) (63–40) – син Александра Янная. Етнарх і первосвященик. Загинув (30).
    - Антипатр (2) (47–43) – ідумеянин. Прокуратор Іудеї. Призначений Юлієм Цезарем. Загинув.
12. Александр II (56–49) – син і співправитель Арістобула II. Убитий Помпеєм.
13. Антігон Маттафія II (40–37) – син Арістобула II. Цар і первосвященик. Страчений Антонієм. Останній цар з династії Хасмонеїв.

Династія Іродіадів

1. Фазаел (43–40) – син Антипатра II. Тетрарх Самарії. Нар. 75. Покінчив з собою (37).
2. Ірод I Великий (40/37–4) – син Антипатра II. Нар. 74. Тетрарх Галілеї і Переї (43–40); цар Іудеї, Ідумеї і Переї (в Сенаті – в 40, реально – з 37).
3. Ферор (20–5) – син Антипатра II. Нар. 68. Тетрарх Переї.
4. Ірод Архелай (4 до н.е. – 6 н.е.) – син Ірода I. Нар. 28 до н.е. Етнарх Іудеї, Ідумеї і Самарії. Засланий у Галлію.
5. Ірод Антипа (4 до н.е. – 39 н.е.) – син Ірода I. Нар. 20 до н.е. Тетрарх Галілеї й Переї. Засланий Калігулою в Іспанію.
6. Ірод-Філіпп II (4 до н.е. – 34 н.е.) – син Ірода I. Нар. 20 до н.е.? Тетрарх Ітуреї й інших північно-східних областей (Трахонеї, Батанеї, Гавланітіди, Панеади й Авранітіди в Південній Сирії).
7. Ірод Агріппа I (37–44) – син Арістобула, онук Ірода I. Нар. 10 до н.е. Тетрарх Трахонеї, Батанеї, Авранітіди, Абілени (37–41), Галілеї, Переї (39–41), цар Іудеї, Самарії (з 41).
8. Ірод II Халкідський (41/44–49) – син Арістобула. Нар. 15 до н.е. Цар Халкіди.
9. Агріппа II (Марк Юній) (49/53–100) – син Агріппи I. Нар. 28 н.е. Цар Халкіди (49–54), правитель Самарії (48–76), цар Іудеї, Галілеї, Трахонеї, Батанеї і Авранітіди (53–91). Після розгрому Іудеї (70) зберіг владу на півночі Ізраїля. Помер у 96.

Додаток I

Префекти й прокуратори Іудеї (й Самарії)

1. Копоній (6–9 н.е.) – префект
2. Марк Амбівій (9–12) – префект
3. Анній Руф (12–15) – префект
4. Валерій Грат (15–26) – префект
5. Понтій Пілат (26–36) – префект
6. Марцелл (36–37) – префект
7. Епідій (?) Марулл (37–41) – префект. У 41 його повноваження передані царю Іудеї Іроду Агріппі (пом. у 44)
8. Куспій Фад (44–47) – прокуратор
9. Тіберій Юлій Александр (47–48) – прокуратор
10. Вентідій Куман (48–52) – прокуратор
11. Марк Антоній (Клавдій) Фелікс (52–60) – прокуратор
12. Порцій Фест (60–62) – прокуратор
13. Альбін (62–64) – прокуратор
14. Гессій Флор (64–66) – прокуратор. Загинув

– Флавій Веспасіан (66–69) – легат, потім імператор (69–79)
– Тіт Флавій Веспасіан (70) – легат, потім імператор (79–81)

Додаток К

Іудейські первосвященики

1. Анаїл (37 до н.е.) – 55-й первосвященик, починаючи від Аарона
2. Арістобул III Маккавей (37–35) – онук Арістобула II і брат другої жінки Ірода, Маріамми. Останній Хасмоней
– Анаїл (2) (35–30)
3. Ісус III (30–23) – син (бен) Фавія (Фаби)
4. Симон IV (23?–5?) – син Боефа. Його дочка Маріамма – третя жінка Ірода народила сина Ірода-Філіппа, першого чоловіка Іродіади
5. Маттафія (5–4) – син Феофіла
6. Іоазар I (4) – син Боефа (саддукей)
7. Елеазар III (4–3) – син Боефа (саддукей)
8. Ісус IV (3–?) – син Сіо (саддукей)
9. Іоазар II (6 н.е.) – син Боефа
10. Анан I Старший (6–15) – син Сета. В 33 допитував у Єрусалимі Ісуса
11. Ізмаїл I (15–16) – син Фавія (Фаби)
12. Елеазар IV (16–17) – син Анана Старшого
13. Симон V (17–18) – син Каміфа
14. Іосиф Каіафа (18–36) – зять Анана I. В 33 допитував у Єрусалимі Ісуса
15. Іонафан II (36–37) – син Анана Старшого
16. Феофіл (37–41) – син Анана Старшого
17. Симон VI (41–43) – син Боефа (саддукей)
– Іонафан II (2) (43) – син Анана Старшого
18. Матвій (Матіас) I (43) – син Анана Старшого
19. Ємеоней (43–44) – син Боефа (саддукей)
20. Іосиф I (44–46) – син Кемея
21. Ананія (46–52) – син Недевея. У 53 допитував апостола Павла
22. Іонафан III (52–56)
23. Ізмаїл II (56–61) – син Фавія
24. Іосиф II Кавій (61–62) – син Симона
25. Анан II Молодший (62, 3 місяці) – син Анана Старшого. Загинув у 67
26. Ісус V (62) – син Дамнея
27. Ісус VI (62–64) – син Гамаліїла
28. Матвій (Матіас) II (65–66) – син Феофіла
29. Фінес (Пінхас) (67–70) – 83 первосвященик, починаючи від Аарона. Після взяття в 70 Єрусалима римляни скасували посаду первосвященика

Навчальне видання

УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА (I–II ст. н.е.):
АНТИЧНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Навчальний посібник
для самостійної роботи
з поглибленого вивчення дисциплін
“Релігієзнавство”, “Філософія”, “Культурологія”

Укладач
Мозговий Іван Павлович

Редактор *Г. К. Булахова*
Комп’ютерний набір *І. П. Мозговий*
Комп’ютерна верстка *Н. А. Височанська*

На першій сторінці обкладинки:
К. Блох. Нагорна проповідь (*1890*).

На останній сторінці обкладинки:
І. Мозговий біля подніжжя античного палацу в Греції (*вгорі*)
і поблизу сфінксу й пірамід у Єгипті (*внизу*).
Фото А. Васюріної.

Підписано до друку 24.10.2011. Формат 60х90/8. Гарнітура “Times”.
Обл.-вид. арк. 22,72. Умов. друк. арк. 23,25. Тираж 300 прим. Зам. № 1052.

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 3160 від 10.04.2008

Надруковано і переплетено у друкарні ПВКФ “Видавництво “Мак-Ден”
40022, м. Суми, вул. Тополянська, 16